

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO

1993

1-2

.....

ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contribution to the Contemporary History
Contributions à l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC	949.172»18/19« (05)
UDK	
ISSN 0353-0329	

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (glavni urednik), dr. Jasna Fischer (odgovorna urednica),
mag. Damijan Guštin (pomočnik glavnega urednika), mag. Boris Mlakar,
dr. Janko Prunk

Prevajalci: Nuša Popović (angleščina), Marjeta Čop-Pretnar (nemščina),
Jožica Pirc (francoščina), Giudita Geraldi (italijanščina)

Lektor: Marija Sivec

Oprema: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Izdaja

Inštitut za novejšo zgodovino
SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Založil

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za znanost
in tehnologijo Republike Slovenije

Tisk

Birografika BORI, Linhartova 1, 61000 Ljubljana

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Redakcija zaključena 1. junija 1993

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415 - 142/92 mb. z dne 2. 3. 1992 štejejo Pri-
spevki za novejšo zgodovino za proizvod, od katerega se plačuje 5% davek na promet proizvodov na osnovi
13. točke tarifne št. 3 tarife davka od prometa proizvodov in storitev.

Razprave

Žarko Lazarević

Kmečki dolgovi v avstrijski dobi

Slovenski kmetje se s problemom prezadolženosti niso prvič srečali šele v obdobju med vojnama. Ta problem je bil aktualen skozi vso drugo polovico devetnajstega stoletja. Fran Trček, eden redkih piscev, ki se je podrobneje ukvarjal s temi vprašanji, loči dve obdobji zadolževanja kmetov v tem obdobju slovenske zgodovine. Prvo obdobje, ki ga umešča v čas od zemljiške odveze v letu 1848 do konca prve gospodarske krize v letih 1873 do 1890, okarakterizira kot začetno obdobje »formalno svobodnega kmetovanja in možnosti večjega zadolževanja kmeta«. Drugo obdobje pa vidi v času od devetdesetih let devetnajstega stoletja dalje do konca prve svetovne vojne.¹ Trčkova periodizacija kmečkega zadolževanja se sklada z uveljavljeno delitvijo tega časa v slovenskem zgodovinopisju, kar je jasno razvidno iz Gestrinove in Melikove slovenske zgodovine,² in ni razloga, da ne bi tudi mi uporabljali takšne delitve.

Obravnavo bomo zastavili malce širše, saj so kmečki dolgovi spodbudili razmišljanje o smereh izhoda iz gospodarske krize slovenskega podeželja. Poenostavljeno rečeno, sta se izoblikovala dva programa, ki sta bila podlaga gospodarskega udejstvovanja obeh glavnih tokov slovenske politike v tem času.

* * *

Značilnost prvega obdobja je bilo gospodarsko propadanje kmetov. Že Gestrin in Melik vidita vzrok v naglem prodiranju kapitalističnih odnosov na vas, kar je pomenilo uvedbo denarnega poslovanja v celoti. Kmetje so morali sedaj vse svoje obveznosti plačevati v gotovini. Obenem pa so z razvojem industrije in prometa, predvsem železniškega, čemur domača kmečka obrt in organizacija prodaje ni mogla konkurirati ne po ceni ne po kvaliteti in kvantiteti, izgubili pomemben vir dohodkov. Izpada tega dohodka ni bilo moč nadomestiti s povečano prodajo lastnih agrarnih produktov, kar je onemogočala slaba tehnologija pridelovanja in inozemska konkurenca. Pri tem mislimo na dotok ameriškega in ruskega žita, ki je zniževalo cene na domačem avstrijskem tržišču. Zaradi tega je moral kmet prodajati čim več svojih proizvodov često pod ceno in reducirati lastno porabo, če je hotel zadostiti vsem potrebam po gotovini.

Oteževalna okoliščina je bila tudi silna razdrobljenost kmečke posesti. Le-ta se je vedno znova drobila zaradi določil dednega zakona iz leta 1868, ki je dovoljeval svo-

¹ Fran Trček: Kmečki dolgovi v preteklosti, Kmečki glas št. 34/ 1963, (odslej Trček, Kmečki glas št...).

² Ferdo Gestrin - Vasilij Melik: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918, Ljubljana, DZS, 1966, (odslej Gestrin - Melik).

bodno delitev kmečke posesti, kar je že dotedaj veljalo na območju Ilirskih provinc na osnovi francoskih uredb. Zaradi naravnost škodljive drobitve kmetij je država v letu 1889 sprejela poseben zakon, ki je v določenih primerih omejil delitev srednjih posesti. Podrobno naj bi to uredili v deželah samih glede na lokalne razmere, kar pa so na slovenskem etničnem prostoru storili 1903. leta samo na Koroškem.³

Velik vpliv na slabšanje kmečkega položaja, predvsem v sedemdesetih in osemdesetih letih, je imel neugoden odkup in regulacija servitutov,⁴ kar je bila posledica cesarskega razglasa z dne 7. septembra 1848 o odpravi vseh graščinskih pravic. Podložništvo je bilo odpravljeno brez odškodnine, materialne oziroma naturalne dajatve pa so se spremenile v enkratno denarno odškodnino. Vendar je bila zemljiška odveza tudi dvorezen meč. Kmeta je resda osvobodila podložništva ter mu priznala enakopraven položaj z drugimi sloji prebivalstva, ga oprostila opravljanja tlake in naturalnih dajatev,⁵ kar so bile nedvomno zelo velike pridobitve, vendar mu je na drugi strani vzela ugodnosti služnostnih pravic. To je močno prizadelo male kmete in kočarje, deloma pa tudi srednje kmete.⁶ Zemljiška odveza je torej kmeta pravno osvobodila in obenem pospešila prehod kmetijstva iz pretežno naturalnega v tržno oziroma kapitalistično gospodarstvo, katerega posledice za kmeta smo deloma pojasnili že zgoraj, podrobneje glede dolgov pa bomo pojasnili v nadaljevanju.

Denarna odškodnina za zemljiško odvezo je kmete zelo bremenila. Samo na Kranjskem je bila ocenjena na 9,975.048 goldinarjev. Dve tretjini te vsote sta nosili država in gosposka, preostalo tretjino ali približno 3,325.000 goldinarjev so morali plačati »odvezani« kmetje. Obveznosti gosposke do kmetov pa so bile ocenjene le na borih 10.267 goldinarjev. Za nekranjske kmete ni mogoče ugotoviti zneska odškodnine, ker so živeli v narodnostno mešanih deželah. Trček se je zato zatekel k cenitvi in se ob tem zavedal, da je tako izračunana vsota zelo vprašljiva, ker niti obveznosti niti določene odškodnine niso bile enake v vseh deželah. Sklepal je, da so morali vsi slovenski kmetje plačati približno 8,312.500 goldinarjev odškodnine. To vsoto je izračunal tako, da je delež odškodnine na Kranjskem upošteval kot 40% v vseslovenskih razmerah.⁷ Kako veliko breme je predstavljala zemljiška odveza, lahko sklepamo glede na razmere na Kranjskem, kjer so kmetje morali na račun zemljiške odveze plačati približno 3,325.000 goldinarjev, čisti deželni katastrski donos pa je v letu 1882 znašal 2,815.492 goldinarjev.⁸

Poleg odplačevanja teh obveznosti so morali kmetje plačevati še visoke davke, ki so se delili na neposredne (zemljiški in hišnorazredni davek) in posredne (razne pristojbine) ter avtonomne doklade deželam, okrajem in občinam. Davčna bremena so se neprestano povečevala, da jih mnogo kmetov ni zmoglo plačevati, čemur so sledile ek-

³ Gestrin - Melik: str. 164-165.

⁴ Ravno tam.

⁵ Trček, Kmečki glas št. 35/1963.

⁶ Gestrin - Melik, str. 165.

⁷ Trček, Kmečki glas št. 35/1963.

⁸ Podatki dr. Josipa Vošnjaka iz »Poročilo o kmetijski anketi z dne 17. in 18. aprila 1884. v Ljubljani, Ljubljana, 1884, uredil dr. Josip Vošnjak«, str. 26, (odslej Poročilo).

sekucije, katerih je bilo samo na ozemlju ljubljanskega okraja v letu 1871 preko 300. Gestrin in Melik menita, da so bili »državni davki na Slovenskem mnogo višji kot v bogatejših in rodovitnejših nemških predelih države«. Zaradi številnih pritožb je država sredi sedemdesetih let davčna bremena nekoliko znižala, predvsem na Kranjskem, kjer so bili davki do tedaj najvišji.⁹ Kljub temu znižanju so davki še nadalje močno bremenili kmete. Josip Vošnjak je zapisal, da je bil zemljiški davek, ki je služil kot osnova za vse ostale davke in doklade, do 1849. leta znosen. V tem letu pa se je povečal za tretjino. Čeprav naj bi povečanje (vojna doklada) veljalo samo za leto 1850, je ostalo v veljavi še vsa naslednja leta in se 1859. povečal še za četrtno.¹⁰ Rast zemljiškega davka je takoj povzročila povečanje drugih davkov, ki so se odmerjali glede na zemljiški davek, tako da tudi korekcija davčne izmere sredi sedemdesetih let kmetom ni prinesla pričakovanega in potrebnega olajšanja.

Prodiranje tržnega gospodarskega principa na vas, gospodarske krize, velike odškodnine za zemljiško odvezo in visoki davki so bili vzrok za zadolževanje kmetov, ki je opazno naraslo zlasti v letih po znanem borznem zlomu leta 1873. Koliko dolgovi so ustvarili slovenski kmetje, ni znano. Vošnjak navaja podatke za dežele, v katerih so živeli Slovenci kot celota. Prvi znani podatki o višini dolgovi, vendar ne samo kmečkih, izvirajo iz 1858, ko je pravosodni minister grof Nadasdy ukazal popis vseh intabuliranih (zemljiškknjižno zavarovanih) dolgovi. Vsota vseh knjiženih dolgovi na kmečkih, mestnih in veleposestniških zemljiščih v celem cesarstvu z Ogrsko vred je znašala 1.541.800.000 goldinarjev. V deželah, kjer so živeli Slovenci, so bile knjižene sledeče vsote: na Kranjskem 31,726.477, na Štajerskem 109,723.938, na Koroškem 34,872.455 in na Primorskem s Trstom vred 45,002.004 goldinarjev.

Višina dolgovi seveda ni ostala pri teh vsotah, temveč je naraščala. Na Kranjskem so v povprečju v letih 1858 do 1881 dolgovi vsako leto narasli za 1,523.000, na Štajerskem za 6,771.000, na Koroškem za 1,354.000 in na Primorskem za 551.000 goldinarjev. To so seveda povprečja, dolgovi pa niso naraščali tako enakomerno. Na Kranjskem so najbolj poskočili v letu znanega borznega zloma, ko so narasli kar za 3,300.000 goldinarjev. Opazno je tudi zadolževanje v letu 1876 z 1,990.000 goldinarji novih vknjižb in 1881 s prirastkom v višini 2,916.000 goldinarjev. V teh dvaindvajsetih letih najdemo tudi dve svetli izjemi, leti 1869 in 1878, znani kot izjemno dobri letini, ko so se dolgovi na Kranjskem celo znižali za 604.000 oziroma 418.000 goldinarjev.¹¹

⁹ Trček, Kmečki glas št. 35/1963; Gestrin - Melik, str. 165.

¹⁰ Dr. Josip Vošnjak: Socialni problem in kmetški stan, Letopis Matice slovenske, 1885, str. 27, (odslej Vošnjak, Socialni problem).

¹¹ Vošnjak, Socialni problem, str. 18-20.

Po tabeli, ki jo je objavil Vošnjak, so se dolgovi v slovenskih deželah v letih 1858. do 1881. povečali v naslednjih razmerjih:

Tabela 1: Povečanje dolgov v letih 1858-1881 v goldinarjih¹²

	1858	1881	indeks
Kranjska	31,726.477	65,232.170	205
Štajerska	109,723.938	258,689.930	235
Koroška	34,872.455	64,662.400	185
Primorska	45.002.004	57,122.800	127

Vidimo, da se je vsota dolgov zelo povečala, najbolj pa na Štajerskem in Kranjskem, kjer se je več kot podvojila (135% več) oziroma podvojila (105% več). Na Koroškem je bilo povečanje občutno nižje, na Primorskem pa kar malenkostno, v primerjavi s Štajersko seveda.

Vošnjak pravilno opozarja, da v teh številkah niso zajeti samo kmečki dolgovi, temveč intabulacije na vseh zemljiščih. Po njegovih podatkih naj bi kmečki dolgovi v skupni vsoti intabuliranih dolgov na Kranjskem predstavljali 54,885.820 goldinarjev ali 84%, na Štajerskem 190,763.839 goldinarjev ali 74%, na Koroškem 52,108.789 goldinarjev ali 80% in na Primorskem 25,773.227 goldinarjev ali 45%.¹³

Med vzroki zadolžitve kmetov v letih 1878 in 1879 pa Vošnjak navaja sledeče za posamezne dežele.

Tabela 2: Vzroki zadolžitve kmetov v letih 1878 in 1879¹⁴

(A - Kranjska, B - Štajerska, C - Koroška, D - Primorska)

	A	B	C	D
posojila v gotovini	36,87%	54,61%	50,00%	61,24%
kupnine	13,26%	15,95%	14,07%	14,74%
dediščine	15,06%	7,36%	5,70%	0,46%
prenotacije in vknjiženja	18,73%	13,49%	10,62%	11,95%
druge pogodbe	22,59%	13,95%	22,20%	9,93%

Pri interpretaciji tabele se ne moremo izogniti vtisu, da je bila struktura dolgov najmanj ugodna na Kranjskem, kjer so zadolženi kmetje le v tretjini primerov prejeli denar v gotovini. Ostali dolgovi pa so izvirali iz drugih obveznosti, kjer so se zadolžili, ne da bi videli denar. Tako na primer zaradi sodnih prenotacij, tožb in kar je še pomembneje zaradi dediščin in dot (uvrščene v rubriko »druge pogodbe«), ki so predstavljale veliko višjo postavko kot v drugih deželah. Vošnjak piše, da podatki za

¹² Ravno tam.

¹³ Ravno tam, odstotke po Vošnjakovih podatkih preračunal avtor.

¹⁴ Ravno tam.

Kranjsko »dokazujejo prav slabo gospodarsko stanje« in da dote ter dediščine »najbolj pospešujejo materialni propad kmetijskega stanu«.

Za leto 1886 Krek navaja, podatki veljajo za avstrijsko polovico države, da so vknjiženi dolgovi dosegli 2.175,803.000 goldinarjev. Struktura dolgov, vpisanih v letu 1886, je bila sledeča: posojila 43,56%, prisilne vknjižbe 27,93%, kredit kupne cene 10,16%, zapuščine 9,41%, druge pogodbe 7,84% in pravne preznambe 1,20%.¹⁵ Žal Krek ne obravnava razmer po deželah, tako da so ti podatki le deloma uporabni.

Vošnjak dokaj utemeljeno trdi, da dolgovi zanesljivo niso bili tako visoki, saj je bilo v zemljiških knjigah vpisanih veliko dolgov, ki so sicer bili poravnani, a ne izbrisani. Mnogi pa so bili večkrat šteti, ker so bili zaradi simultanih hipotek knjiženi pri več zemljiščih. Trdi, da prave vsote ni moč izračunati, temveč o njej lahko samo sklepamo po vsakoletnih novih vpisih in izbrisih starih dolgov. Nadalje sklepa, da bi v primeru tako visoke zadolženosti obresti, ki so se pri intabuliranih terjatvah gibale med 5 in 6%, dosegle tako vsoto, da jih kmetje nikakor ne bi mogli plačati. Tako bi na Kranjskem morali plačati 2,134.000, na Štajerskem 12,330.000 in na Koroškem 2,451.000 goldinarjev obresti. Za primerjavo obenem opozarja, da so vsi direktni davki na Kranjskem v osemdesetih letih znašali 1,330.000 goldinarjev. Vse to ga prepričuje, da dolgovi v resnici niso bili tolikšni.¹⁶

Na kmetijski anketi kranjskega deželnega zbora 17. in 18. aprila 1884 je Vošnjak poročal tudi o razmerju hipotekarnih dolgov s katastrskim dohodkom kmetov na Kranjskem. Računal je tako, da je od katastrskega dohodka odštel gruntne davek s prikladami in ostanek množil s dvajsetkratnim faktorjem. Za Kranjsko nekoliko zaokrožen račun pokaže sledeče. Katastrski donos na Kranjskem je znašal 2,815.492 goldinarjev. Od tega odštejemo gruntne davek s prikladami (deželne, okrajne, cestne, občinske) v znesku 1,107.000 goldinarjev, tako da ostane 1,708.000 goldinarjev. Ta ostanek je množil s dvajsetkratnim faktorjem in dobil vsoto 34,160.000 goldinarjev, ki je pomenila vrednost zemljišč na Kranjskem. Istočasno je vsota dolgov na Kranjskem znašala 59,760.000 goldinarjev, kar pomeni, da bi bila razlika med vrednostjo zemljišč in kmečkimi dolgovi 25 milijonov goldinarjev. Taka razlika vsekakor kaže na zelo veliko zadolženost kranjskih kmetov, čeprav Vošnjak še nadalje relativizira in ceni razliko, to je dejansko višino dolgov, med 15 in 20 milijoni goldinarjev. Ta znesek pa je še vedno zelo visok, če se upošteva povprečno obrestovanje posojil s 6-odstotno obrestno mero, kar je v denarju pomenilo 1,200.000 goldinarjev ali toliko kot gruntne davek.

Ob tem se zastavlja vprašanje, s kolikšnimi sredstvi so kmetje na Kranjskem sploh še razpolagali. Vošnjak odgovarja s sledečim, tudi približnim računom. Katastrski donos Kranjske je znašal 2,815.000 goldinarjev. Od tega je odštel gruntne davek s prikladami v višini 1,107.000 goldinarjev in obresti za hipotekarne dolgove v znesku 1,200.000 goldinarjev. Ostanek 508.000 goldinarjev je imel za čisti donos kranjskih kmetij. Samo ta čisti donos naj bi bil torej na razpolago za preživetje 337.000 ljudem

¹⁵ J. Sovran (J. E. Krek): Črne bukve kmečkega stanu, Jedro kmečkega vprašanja, Ljubljana, 1895, str. 223, (odslej Črne bukve, str...).

¹⁶ Vošnjak: Socialni problem, str. 20.

na kranjskem podeželju. Tako bi, po Vošnjaku, moral znašati povprečni letni donos zemlje na Kranjskem vsaj 7%, kar se mu zdi izjemno visoko, da bi kmetje zadostili samo obveznostim do države, ne da bi preživeli še sebe in svoje družine. Na tem mestu moramo delno relativizirati Vošnjakove trditve, saj ni upošteval še cele vrste drugih kmetovih dohodkov, ki jih katastrski dohodek ne zajema. Kljub vsemu pa je uspel dokazati, kar je bil navsezadnje tudi njegov namen, izjemno visoko zadolženost kranjskih kmetov.

Seveda je bila zadolženost kmetov v okviru ene pokrajine različna, kar kaže Vošnjakova primerjava vsote hipotekarnih dolgov z vrednostjo zemljišč v posameznih okrajih Kranjske. Tako so dolgovi predstavljali največje breme kmetom v črnomaljskem okraju s 158% nad vrednostjo zemljišč. Sledijo kmetje v kranjskem okraju s 139%, radovljiškem s 138%, kočevskem s 134%, kamniškem s 111%, ljubljanskem in litijskem s 110%, postojnskem s 104%, logaškem s 97%, krškem z 71% in v novomeškem okraju z 59%. Po teh podatkih so bili gorenjski kmetje bolj zadolženi kot dolenski, z izjemo črnomaljskih in notranjskih, vendar so bile na Gorenjskem ugodnejše razmere glede obresti.¹⁷ Če se Vošnjak ni spuščal v podrobnejše določanje zadolženosti oziroma prezadolženosti, pa je Trček, ne da bi to utemeljil, tudi storil. Prepričan je, da je bila v osemdesetih letih devetnajstega stoletja približno petina slovenskih kmetov prezadolžena, petina močno zadolžena in petina manj oziroma znosno zadolžena. Preostalih 40% slovenskih kmetov pa naj ne bi bilo zadolženih.¹⁸

Da so bili kmetje močno zadolženi, pričajo tudi številke o eksekutivnih prodajah kmetij. Samo na Kranjskem, kjer je živelo 78.000 posestnikov, so v letih 1868 do 1893, po Gestrinovi in Melikovi podatkih, na prisilnih dražbah prodali kar 10.190 ali 13% kmetij.¹⁹ Vošnjak pa navaja 1.272 prisilno prodanih kmetij v letih 1880 do 1882,²⁰ kar ga navede k sklepu, ki ga bomo tukaj citirali v celoti in dobesedno, da »dolgovi ali pravzaprav obresti, so tisti črv, kateri razjeda poprej zdravo jedro kmetije in lastnika korak za korakom tira v propad. Kajti v nobenem stanu niso dohodki tako negotovi, kakor v kmetskem, obroki za plačevanje obresti pa so gotovi in kdor jih zamuja, čuti kmalu vse nepravilike, katere zadanejo zamudnega dolžnika: tožbe, odvetniški stroški, nove vknjižbe neplačanih terjatev in novih dolgov, kateri pa niso nastali po prejeti gotovini, ampak iz raznih računov.«²¹

Posledica zadolženosti in drobitve kmetij, kar je onemogočalo racionalno in rentabilno kmetovanje, je bila proletarizacija slovenskega podeželja in »beg z vasi« oziroma veliko izseljevanje. Migracijski tok se je usmeril predvsem v tujino, v razne evropske države in Ameriko, predvsem v Združene države, ker domača industrija ni bila toliko razvita, da bi lahko zaposlila prebivalstvo na slovenskih tleh. Izseljevanje je doseglo tak obseg, da je prebivalstvo v slovenskih deželah, znatni nataliteti navkljub, naraščalo zelo počasi v primerjavi z evropskim povprečjem. Na področju današnje Republike

¹⁷ Vošnjak: Poročilo, str. 26 - 27.

¹⁸ Trček: Kmečki glas št. 36/1963.

¹⁹ Gestrin - Melik, str. 167.

²⁰ Vošnjak: Poročilo, str. 28.

²¹ Vošnjak: Socialni problem, str. 21.

Slovenije je izseljevanje vzelo več kakor polovico naravnega prirastka. Gestrin in Melik, po katerih so povzeti ti podatki, obenem opozarjata, da te številke ne izražajo točne slike, ker se je znaten del izseljencev naselil »v mesta na slovenskem narodnostnem ozemlju, ki pa je danes izven naših meja, ob robu ali v bližini narodnostne meje, največ v Trst. Seveda so bile glede naraščanja prebivalstva in tudi izseljevanja precejšnje razlike po pokrajinah in posameznih področjih v njih«. ²²

* * *

Težke gospodarske in posledično tudi socialne razmere na slovenskem podeželju so seveda izzvale misleče ljudi med Slovenci, med njimi tudi politike, da so pričeli razmišljati o poteh izhoda iz krize. Najjasneje sta to formulirala Josip Vošnjak in Janez E. Krek, katerih zamisli si bomo ogledali podrobneje, ker sta, vsak na svoj način seveda, zaznamovala in usmerila poznejšo gospodarsko politiko obeh političnih taborov na Slovenskem. Oba sta videla vzroke krize v liberalizmu oziroma kapitalizmu, to je uveljavitvi tržnega gospodarjenja tudi na podeželju. ²³ Vošnjak je že na kmetijski anketi izoblikoval nekaj predlogov, ²⁴ ki jih je podrobneje utemeljil v že citirani razpravi »Socialni problem in kmetijski stan«, oziroma v osmem poglavju z naslovom »Agrarni program«, ²⁵ povzetku vseh njegovih spoznanj o vzrokih krize slovenskega kmetijstva in podeželja. Zaradi lažje preglednosti in primerjave s kasnejšim Krekovim programom bomo Vošnjakov program navedli v točkah.

Vošnjak predlaga prepoved knjiženja dolgov na kmetijah. V primeru vknjižb pa naj se njihova višina omeji na dve tretjini vrednosti kmetije. Vsi dolgovi bi se morali odplačevati v letnih obrokih z znižano obrestno mero, pravšnja bi bila 4,5%, v nekem daljšem časovnem obdobju, a najdlje v teku ene generacije. Če upniki ne bi bili pripravljeni znižati obrestne mere, pa naj oblast ustanovi hipotekarno banko, ki naj vrši amortizacijo na kmetijah intabuliranih dolgov. Potrebno je doseči, da vknjiženih dolgov ne bi bilo mogoče odpovedati, to je zahtevati poravnavo v enkratnem znesku, temveč vztrajno zahtevati le obročno odplačevanje dolgov.

Zavedajoč se negativnih posledic razkosavanja zemljišč oziroma drobitve kmetij, kar privede do množice majhnih, za preživetje nezadostnih kmetij, predlaga Vošnjak ustanovitev »stalnega kmečkega doma« v takem obsegu, da bi zagotavljal preživetje ene »rodbine«. Glede na mnenje udeležencev kmetijske ankete v Ljubljani 1884. leta bi takim merilom ustrezale kmetije s 25 do 350 goldinarji čistega katastrskega dohodka. Vošnjak je ob tem opozarjal na nevzdržno nizkost spodnje meje in na potrebo prilagoditve kriterija lokalnim razmeram. Tak kmečki dom se ne bi smel prodati zaradi dolgov ali združiti z drugim, ker nihče ne bi smel posedovati dveh. Vsak novi posestnik bi moral na njem bivati in ga obdelovati.

²² Gestrin – Melik, str. 243.

²³ Črne bukve, str. 214; Vošnjak: Socialni problem, str. 9, 10.

²⁴ Vošnjak: Poročilo, str. 18–31.

²⁵ Vošnjak: Socialni problem, str. 74–83.

V tesni zvezi z zgornjo točko je tudi dedno pravo na kmetih, saj je veliko dolgov nastalo zaradi izplačevanja dediščin, dednih odpravkov in dot. Vošnjak tu predlaga, naj kmetijo deduje samo eden in to v celoti. Kmetija naj se oceni tako, da bo dedič lahko gospodaril, ne da bi ga izplačila dednih deležev preveč bremenila. Namesto izplačila dednih deležev v enkratnem znesku predlaga za sodediče rento, ki poneha z njihovo smrtjo.

Že zgoraj smo spoznali težo davčnih bremen. Vošnjak tu predlaga prerazporeditev bremen. Dežele, okraji in občine naj opustijo dotedanji način doklad na zemljiški davek, ki je sam še znosen, in za njihovo financiranje obdavčijo luksuzno blago, tekstil, hišno opremo in alkohol. Zahteva tudi znižanje pristojbin.

Uresničitev zgornjih predlogov bi že v znatni meri razbremenilo kmeta in mu izboljšalo gmotno stanje, da bi se lahko ob primerni državni vzpodbudi specializiral oziroma usmeril v pridelovanje tistih artiklov, ki so glede na krajevne razmere in gibanje cen na tržišču najbolj optimalni ter prinašajo največ dohodka.

Vošnjak se je zavedal, da kmetijstvo nujno potrebuje cenen kredit in da so bili kreditni viri v tem času omejeni. Zato je predlagal ustanavljanje kreditnih zadrug, ki naj namesto hipotekarnih kreditov podeljujejo »personalni« oziroma osebni kredit. Zavzema se tudi za obvezno včlanitev kmetov v zadrugah, saj naj bi slednje »prevzele amortizacijo hipoteknih dolgov in dajale posojila«. Drugovrstne zadruge pa naj bi skrbele za ostale kmetove potrebe.

Zadnja točka Vošnjakovega programa za izboljšanje razmer na slovenskem podeželju zadeva »vzgojo in pouk« kmetov, kar utemeljuje s sledečimi besedami: »Kaj pomagajo vse še tako dobro izumljene naprave in naredbe, ako se narod ne more z njimi okoristiti vsled krive vzgoje, ako gazeč v surovem materializmu ni sposoben vspeti se do tistih vzvišenih idej, brez katerih si ne moremo misliti povoljnega urejanja naših zamotanih socialnih razmer?«. Glavno vlogo pri izobraževanju podeželja nameni šoli in cerkvi. Prva naj z »realnimi pouki« usposobi kmeta za umno kmetovanje, kar ne sme biti v nasprotju z verskim naukom, za katerega pa naj skrbi cerkev.²⁶

Predno preidemo na Krekov program za izboljšanje kmečkega položaja, ki je nastal pod vplivom cerkvenega socialnega nauka, si zaradi ravnotežja oglejmo še njegovo analizo razmer na slovenskem podeželju, ki, kar moramo posebej poudariti, ni tako temeljita in izčrpna kakor Vošnjakova. Krek je svoje ugotovitve, objavljene v »Črnih bukvah«, strnil v enajstih točkah, v katerih je povzel vse bistvene probleme slovenskih kmetov.

Tudi Krek se je zavedal škodljivosti drobitve kmetij in menil, da mora država ustrezno ukrepati, kljub prepričanju o nedotakljivosti privatne lastnine, ker je parcelizacija kmetij dosegla tak obseg, da je že ogrožala državne interese. Vzrok temu naj bi bil liberalizem, »ki je zanesel neomejeno svobodo tudi na kmete«. Drugi vzrok krize najde v prodiranju denarnega gospodarstva na vas in s tem zvezano izpodrivanje naravnega gospodarstva. Denarno gospodarstvo je vzpodbudilo razvoj industrije, ki je s svojimi izdelki izpodrinilo kmečko obrt, bilo vzrok nerealno visokih dot in vedno več-

²⁶ Ravno tam.

je kmečke zadolženosti kot posledice oderuštva na podeželju. Krek se je zavedal, da povratka nazaj v fevdalne razmere ni mogoče zahtevati, ker »naš čas je demokratičen«, vendar si je želel vsaj deloma obnoviti naturalno gospodarstvo, v katerem naj bi se kmet počutil varnega.²⁷

V zadnjem poglavju »Črnih bukev« z naslovom »Socialni načrt slovenskih delavskih stanov« pa Krek poda smernice »boja vsemu kapitalizmu« in »kako naj se zlomi denarni nadvladi tilnik«. Na začetku opredeli kmečki stan kot nujno potreben element v državi, saj proizvajajo hrano in potrebne surovine. Obenem pa je za Kreka kmečki stan tisti, ki v državi zagotavlja red in mir ter ohranjanje verskega in nravnega življenja. In ravno ta stan ogroža kapitalizem. Izhajajoč iz takih stališč predlaga Krek naslednje ukrepe:

- Zakonska prepoved kopičenja zemljišč v velika posestva v lasti zasebnika.
- Uvajanje instituta »stalnih domov« s primernim pohištvom, orodjem in številom živine (fundus instruktus). Ti domovi morajo biti tolikšni, da bi lahko preživljali eno družino. Ne bi se smeli deliti in tudi ne zadolžiti za več kot četrtnino vrednosti.
- Stalni domovi bi morali biti dedni. Da bi to dosegli, bi morali vztrajati na spremembah določb zakona o dednem pravu, »ki pospešuje razkosavanje zemljišč in s tem naraščanje poljedelskega proletariata«.
- V primeru slabega gospodarjenja na tem domu lahko oblasti določijo sekvestra, ki naj bi se, če bi le bilo mogoče, imenoval iz vrst najbližjih sorodnikov.
- Pri prisilni ali prostovoljni prodaji stalnih domov morajo imeti kupno predpravico bližnji sorodniki in za njimi kmečke zadruge.
- Država mora zakonsko predpisati obveznost ustanavljanja kmečkih zadrug z vso potrebno samoupravo in samostojnostjo. Naloga kmečkih zadrug bi bila določanje obsega stalnih domov in kupovanje kmetij na prisilnih in prostovoljnih dražbah, katere bi potem prodale naprej ali pa dale v najem »poštenim poljedelcem« brez lastnih domov. Kmečke zadruge, organizirane po Raiffeisenovem principu, bi skrbele za skupno izboljševanje zemlje, vnovčevanje pridelkov in nakupovanje vsega, kar kmetje potrebujejo. Pri kreditnih zadrugah Krek posebej izpostavi organiziranost »po načelih krščanske vzajemnosti in požrtvovalne ljubezni«. Vse zadruge, še zlasti kreditne, bi morale biti med seboj povezane in v stiku z okrajnimi in deželnimi zavodi ter z državno kmetijsko banko. Sčasoma bi morali doseči, da bi kmete kreditirale samo zadruge. Tudi delni povratek naturalnega gospodarstva naj bi se izvedel preko zadružništva. Kmetje naj bi namreč plačevali davek zadrugam v naturalijah, katere bi po prodaji pridelkov naredile obračun z državo. Pri tako široko zasnovanem zadružništvu nas ne sme presenetiti Krekov predlog, da bi zadruge dobile tudi določene sodne pristojnosti. Tako bi lahko kot prva instanca odločale v primerih sporov o lastništvu in posesti, prevzele pa naj bi tudi vsa notarska opravila.
- Krek predlaga tudi sprejetje primernega zakona, ki bi definiral položaj poslov in poljedelskih delavcev na kmetijah, saj bi to bilo v obojestransko korist, tako gospodarjev kot delavcev.

²⁷ Črne bukve, str. 240-245.

- Razne pristojbine so kméte zelo bremenile, zato Krek sugerira odpravo plačevanja pristojbin pri lastninskih spremembah vseh kmetij, katerih katastrska vrednost ne presega 2.000 goldinarjev.
- Obdelovalne površine in pašniki se ne smejo spreminjati v gozd. Ravno tako se ne smejo parcelizirati občinski pašniki, dokler se zakonsko ne regulira postopek. Na sploh naj se teži k povečanju občinskih posesti.
- Zadnji dve točki programa, ki ju lahko združimo v eno, zadevata vprašanje kmečkih dolgov. Krek meni, da bi bil najprimernejši trenutni moratorij na plačevanje dolgov, kasneje pa naj država s sodelovanjem zadrug uredi dolgoročno odplačevanje le-teh. Z zakonom naj se prepove odpoved hipotekarnih posojil in določi obvezno obročno odplačevanje.²⁸

Pri primerjavi obeh programov ugotovimo, da tako Vošnjak kot tudi Krek vidita vzrok krize kmetijstva v prodiranju tržnega gospodarjenja na vas. Tudi »terapija«, ki jo predlagata, je v bistvu enaka, le da je Krek nekoliko radikalnejši, kar je tudi razumljivo, saj se je s problemi kmetijstva ukvarjal deset let pozneje, ko so se razmere še bolj zaostriale. Seveda pa izhajata iz različnih nazorskih izhodišč. Vošnjak se zaveda negativnih posledic kapitalizma in zato zahteva določene ukrepe, ki naj zaščitijo kmeta in ga usposobijo za tržno gospodarjenje, ob tem pa denarnega gospodarstva ne odklanja. Krek nasprotno zaradi ideoloških zadržkov denarno gospodarstvo odklanja, kar je vidno iz zgornjih citatov »o vojni napovedi kapitalizmu«. Čeprav se je zavedal, da povratka nazaj ni, je kljub temu zahteval, vsaj kar se kmeta tiče, delni povratek v naturalno gospodarstvo. Vendar lahko Kreka, njegovi retorični radikalnosti navkljub, glede na zamisli tako kot Vošnjaka označimo za reformista.

Razlika med Krekom in Vošnjakom je najbolj vidna pri pojmovanju združništva. Obema je vzor »južnoslovanska zadruga« in ruska občina »mir«, v katerih naj bi dosegli posrečeno kombinacijo individualnosti, kolektivnega gospodarjenja in medsebojne vzajemnosti. Strinjata se, da bi bilo modro predpisati obvezno članstvo kmetov v zadrugah, ki naj bodo tako kreditne, nabavne kot tudi prodajne. Medtem ko Vošnjaku ti ukrepi zadostujejo, gre Krek nekoliko dlje in želi zadrugam dati določene oblastne funkcije ter predvidi v združništvu mehanizme, ki naj kmeta vsaj delno izločijo iz tokov denarnega poslovanja. To hotenje ilustrira vizija zadruge kot posrednika med kmetom in državo pri plačevanju davkov oziroma med kmetom in tržiščem. Tega Krekovega predloga ni mogoče razumeti dobesedno, saj se je tudi sam zavedal, da regresije ni mogoče udejaniti. Na osnovi njegovega pisanja lahko sklepamo, da je želel uskladiti plačilne roke davkov z vnovčivijo pridelkov, za kar naj bi organizirano poskrbele zadruge. Tako bi eni strani razbremenil kmeta, na drugi pa nadomestil stihijsko prodajo z organizirano in tako kmetom zagotovil višji dohodek.

Razlikujeta se tudi pri organizacijskih principih združništva. Vošnjak se zavzema za Schulze-Delitschev princip, Krek pa meni da je slovenskim razméram najprimer-

²⁸ Črne bukve, str. 250-253.

nejši Raiffeisnov sistem.²⁹ To razhajanje je razumljivo glede na leta njenega delovanja, namen in ideološka izhodišča.

Vošnjakova »umirjenost« se pokaže tudi pri davkih, saj za razliko od Kreka zahteva le prerazporeditev davčnih bremen s spremembo obstoječega fiskalnega sistema in znižanje pristojbin. Krek je tudi tu zahtevnejši in hoče odpravo plačevanja pristojbin pri kmetijah z 2.000 goldinarji katastrske vrednosti. Oba zahtevata spremembo zakona o dednem pravu iz leta 1868, ki ga označujeta za tipičen liberalističen ukrep, ki je omogočil škodljivo drobitev kmetij. Zato zahtevata uvedbo instituta »stalnega kmečkega doma«, katerega naj deduje samo eden. Strinjata se, da bi tak dom moral biti dovolj velik, z vsem potrebnim inventarjem in živino, da bi lahko preživeljal kmetovo družino. Ravno tako sta enotnega mnenja, da se ne bi smel razkosavati in da nanj ne bi bilo mogoče intabulirati hipoteke.

Glede dolgov sta enotnega mnenja, zavzemata se za prepoved knjiženja novih dolgov na kmetijah. Če se temu že ni moč izogniti, potem bi se morala višina zadolžitve omejiti. Vošnjak predlaga dve tretjini, Krek pa eno četrtno vrednosti kmetije. Oba se zavzemata za osebni namesto za hipotekarni kredit, ki ga ne bo moč odpovedati ter za dolgoročno obročno odplačevanje dolgov. Krek zahteva tudi trenutni moratorij za odplačevanje dolgov, da bi kmetom zagotovili nujno potrebno razbremenitev. Vošnjak moratorija ne omenja, se pa ujema s Krekom, da bi odplačevanje dolgov dolgoročno uredili preko hipotekarne (Vošnjak) oziroma državne poljedelske banke (Krek). Polagoma naj bi, po mnenju obeh, kreditiranje kmetov v celoti prešlo na zadruge.

* * *

Z obravnavo Krekovih stališč smo dejansko že prešli v drugo obdobje zadolževanja slovenskih kmetov, ki zajema čas od začetka devetdesetih let preteklega stoletja do prve svetovne vojne. Ta čas karakterizira počasno izboljševanje razmer v kmetijstvu in s tem na podeželju. Razvoj industrije je omogočil cenejše orodje in stroje, ki so postali dostopni večjemu številu kmetov. Tako so že srednji in tudi mali kmetje začeli uporabljati železni plug in najosnovnejše stroje. Pri intenziviranju kmetijske produkcije so prednjačile Koroška, Štajerska in deli Kranjske, predvsem Ljubljanska kotlina in Gorenjska. Zaznavali so povečano uporabo umetnih gnojil, pa čeprav omejeno na veleposest in velike kmetije. Dvignil se je tudi hektarski donos, ki pa je še vedno precej zaostajal za evropskimi dosežki. V tem času je postalo pomembno obnovljeno vinogradništvo in sadjarstvo. Pomembno mesto je dobil tudi hmelj, zlasti v Savinjski dolini. Pričeli so z uvajanjem novih pasem v živinoreji in z modernejšimi načini vzreje, kar je počasi povečalo stalež živine. Najpomembnejši panogi sta še naprej ostali govedoreja in svinjereja. Znatno in stalen vir dohodkov je predstavljal gozd, ki pa so ga imeli v dovolj velikem obsegu le veleposestniki in veliki kmetje.³⁰

²⁹ O vsebinski razliki in namenih obeh organizacijskih načel glej podrobneje Miloš Štibler: *Zadružništvo*, I. del, Ljubljana, 1931.

³⁰ Gestrin - Melik, str. 241.

Naraščanje cen kmetijskih pridelkov ni samo pospeševalo intenziviranja proizvodnje, temveč je pripomoglo tudi k ustrežnejšemu zadovoljevanju kmetovih potreb. Obenem z dohodki so seveda naraščali tudi stroški. Izboljšanje razmer pa vendar ni bilo tolikšno, da bi si kmetijstvo v celoti opomoglo. Trček ga ocenjuje za tolikšno, da je večina zadolženih kmetov lahko preživela na svojih kmetijah.³¹

Kljub vsemu opaznemu napredku se je drobitev kmetij v tem času še vedno nadaljevala. Tako so v letu 1902 na slovenskem prostoru (brez Prekmurja in Benečije) prevladovala male kmetije. 12,5% je bilo takih, ki so imele manj kakor pol hektarja zemlje in 23% od 0,5 do 2 ha. Dobra petina (21,5%) slovenskih kmetov je živela na 2 do 5 ha velikih kmetijah. Srednjih kmetij, med katere prištevata Gestrin in Melik tiste s 5 do 10 ha zemlje, je bilo 18%, takih s prek 10 ha zemlje pa je bilo za četrtnino. Med posamez nimi pokrajinami so bile občutne razlike. Najbolj razdrobljeno posest so imeli na Primorskem in severozahodnem Štajerskem, najmanj pa na Koroškem.³²

V tem času, to je od leta 1890 do prve svetovne vojne, niso ugotavljali obsega zadolžitve kmetov, kar nedvomno priča o izboljšanju razmer. Že velikokrat citirani Fran Trček sklepa, da so dolgovi še nekaj časa naraščali, verjetno do preloma stoletja, vendar bistveno počasneje. Tako sklepanje argumentira z intabulacijami dolgov na kranjskih kmetijah. V letu 1900 so dolgovi dosegli 125.483.728 kron ali 62.741.864 goldinarjev. Glede na leto 1882 so se torej povečali za 5.963.728 kron ali 372.733 kron letno.³³ Trček domneva, da gre povečanje na račun pripisa obresti, ki jih bolj zadolženi niso zmogli redno plačevati. Tudi to ga navaja k sklepu o zmanjšanju intenzivnosti zadolževanja, čeprav dolgovi počasi naraščajo, vendar v primerjavi s prvimi obdobjem kar malenkostno. Kot vzroke zadolževanja v tem času navaja, ne da bi povedal, ali se podatki nanašajo na katero od slovenskih dežel ali pa na državo kot celoto, sledeče: 55% vknjižb zaradi najetja posojila, 1% predznamb (verjetno za nameravano zadolžitvev), 7% prisilnih vknjižb (najbrž zaradi zanesljivejšega zavarovanja terjatve), 7% vknjižb zaradi nakupa (ali zemlje ali česa drugega), 21% vknjižb drugih pogodb in 9% vknjižb za dolžne zapuščine.³⁴ Ker Trček ni navedel dežel, na katere se podatki nanašajo, tudi ni možna primerjava z ustreznimi Vošnjakovimi podatki, pri katerih je jasno razvidno, za kateri teritorij gre.

Zadolževanje je pričelo opazneje nazadovati v prvih letih dvajsetega stoletja, v odvisnosti od gospodarskih razmer pač, ki so kazale nadaljnje izboljšanje. Nominalnega obsega kmečkih dolgov v tem obdobju ni moč določiti, ker se je medtem razvilo kmečko kreditno združništvo, ki je v dobrem desetletju prevzelo kreditiranje kmetij-

³¹ Trček: Kmečki glas št. 40/1963.

³² Gestrin - Melik, str. 242-243.

³³ Tukajšnji Trčkovi podatki se razlikujejo od Vošnjakovih (navedeni v tabeli 1), vendar so razlike tako majhne, da ne ogrožajo Trčkove trditve o naraščanju intabuliranih vsot do konca devetnajstega stoletja glede na leto 1882.

³⁴ Trček: Kmečki glas št. 41/1963.

stva.³⁵ Zadruge so v skladu s priporočili svojih ideologov, Josipa Vošnjaka in Janeza Kreka, podeljevale posojila na osebno poroštvo namesto na vknjižbo oziroma hipoteko. Tu nam tudi zadružna statistika ne more pomagati, ker zadruge v bilancah niso izkazovale kreditov ločeno po panogah ali poklicni strukturi posojilojemalcev. Trček ceni, da so bili kmečki dolgovi tik pred prvo svetovno vojno nominalno nekoliko, realno pa precej manjši kakor v letih 1880 do 1890, ker je medtem narasla tudi donosnost in vrednost kmečkih posesti. Vedeti namreč moramo, da je v tem drugem obdobju zadolževanja slovenskih kmetov število živine naraslo za dobro petino, razmahnilo se je sadjarstvo in ne nazadnje so se cene kmetijskih pridelkov dvignile skoraj za tretjino.³⁶ Pomanjkanje podatkov o številu dolžnikov, o vsoti dolgov in dejstva, ki smo jih ravnokar navedli, nedvomno pričajo o določenem izboljšanju in urejanju razmer v kmetijstvu v prvem desetletju dvajsetega stoletja.

BAUERNSCHULDEN IN DER ÖSTERREICHISCHEN ZEIT

Z u s a m m e n f a s s u n g

In der Verschuldung der slowenischen Bauer in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts und in den Jahren bis zum Jahr 1890, als es gelang, die große Wirtschaftskrise zu besiegen, die vor knapp 20 Jahren den Anfang nahm. Der zweite Zeitraum reicht von den 90-Jahren des letzten Jahrhunderts bis zum 1. Weltkrieg. Die Charakteristik des ersten Zeitraumes ist der wirtschaftliche Verfall der Bauern, dessen Ursache auf der einen Seite zu hohe Steuern auf Kosten der Grundentlastung, im Land Krain auch der Steuer und die Wirtschaftskrise in den Jahren 1873-1890 war. Zu der Verschuldung trug im wesentlichen die Durchsetzung der Marktwirtschaft auch auf dem Lande bei sowie die Entwicklung der kapitalistischen Produktion in der Industrie, die vom Markt so die Bauern-, Gewerbe- als auch die Agrarerzeugnisse verdrängte. All dies führte zu einer großen sozialen Not auf dem slowenischen Lande, die nicht nur durch die große Verschuldung der Bauernbevölkerung manifestiert wurde, sondern auch durch die große Emigration. Im zweiten Zeitraum nahm die Intensität der Verschuldung ab, bzw. beruhigte sich die Lage in erträglichen Grenzen aufgrund strukturellen Veränderungen in der österreichischen Wirtschaft sowie des qualitativen und quantitativen Anstiegs der Bauernproduktion, was sich auch auf dem slowenischen Lande widerspiegelte. Die Verbesserung der wirtschaftlichen Verhältnisse hatte zur Folge, daß die größte Zahl der Bauern auf ihren eigenen Bauernhöfen überleben konnte. Zur Linderung der Schwierigkeiten leistete in dieser Zeit einen großen Beitrag das Genossenschaftswesen, das günstige Kredite bot, die besonders in den 90-Jahren des letzten Jahrhunderts auf dem Lande schnell ihren Anklang fanden. Dem Aufschwung des Genossenschaftswesens standen die wirtschaftlichen Sozialprogramme beider vorherrschenden politischen und ideologischen Strömungen (liberale und katholische) auf unserem Boden bei, die im Genossenschaftswesen »das allgemeine nationale Interesse« der Kapitalanhäufung und den Wunsch nach Festigung der eigenen politischen Macht vereinigten.

³⁵ O razvoju zadružništva na Slovenskem glej dr. Dolfe Schauer: Prva doba našega zadružništva, Od nastanka do 1895, Ljubljana 1945; Anton Kralj: Iz zgodovine slovenskega zadružništva, Slovenci v desetletju 1918-1928, Ljubljana 1928; Zadružni zbornik, Ljubljana 1937; France Adamič: Razvojna obdobja slovenskega zadružništva, Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, zvezek 24, Ljubljana 1975. O zadružni zakonodaji pa je v istem zborniku pisal Emil Čeverin: Pregled zadružnega prava, zlasti o kmetijskih zadrugah, v sto letih na slovenskem ozemlju.

³⁶ Trček: Kmečki glas št. 41/1963.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, tel. 061/1256-152

Inštitut od leta 1960 izdaja revijo **Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG)**, ki se je leta 1986 preimenovala v **Prispevke za novejšo zgodovino (PNZ)**. Revija objavlja razprave, članke, historično dokumentacijo, poročila o simpozijih, knjižna poročila in recenzije, različne bibliografije in tekočo bibliografijo sodelavcev inštituta. V prvih letih izhajanja je bila revija izrazito usmerjena v zgodovino naprednega delavskega gibanja in NOB, vedno bolj pa je širila krog svojega objavljajanja tudi na širša področja slovenske zgodovine. Zdaj lahko rečemo, da je to revija za **novejšo slovensko zgodovino**. Uredništvo se trudi, da bi bila revija pestra, kvalitetna in sodobna.

Prilagamo seznam še dostopnih letnikov, pri čemer opozarjamo, da sta letnik 1962 in 1973 že razprodana, nekaj letnikov pa je že skoraj razprodanih. Revijo lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, kupite pa pri vseh slovenskih knjigarnah.

PZDG 1960/1	PZDG 1982
PZDG 1960/2	PZDG 1983
PZDG 1961	PZDG 1984
PZDG 1963	PZDG 1985
PZDG 1965	PZDG 1986
PZDG 1966	PNZ 1987
PZDG 1967	PNZ 1988
PZDG 1968/69	PNZ 1989/1 – Trideset let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja – Biobibliografije.
PZDG 1970	PNZ 1989/2
PZDG 1971/72	PNZ 1990
PZDG 1975/76	PNZ 1991/1
PZDG 1977	PNZ 1991/2
PZDG 1978/79	PNZ 1992
PZDG 1980	
PZDG 1981	

Jurij Perovšek

Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave

Slovensko in (bivše) jugoslovansko zgodovino pisje, ki je raziskovalno pozornost med drugim v precejšnji meri namenjalo tudi obravnavi nacionalnega vprašanja narodov, po letu 1918 združenih v jugoslovansko državo, je v svojem večdesetletnem, zlasti za časa druge Jugoslavije (1945–1991) vidnem poglabljanju v nacionalni problem razčlenilo že marsikateri vidik občutljivega politično-zgodovinskega vprašanja, ki bi ga lahko kratko označili kot jugoslovanski nacionalni kompleks. To vprašanje, ki bo gotovo še daljše obdobje predmet zgodovinskega raziskav, je danes že sorazmerno dobro razčlenjeno, tako skozi obravnavo notranjepolitičnih odnosov v Kraljevini SHS (leta 1929 preimenovani v Kraljevino Jugoslavijo), kakor tudi z vidika političnega razvoja in boja posameznih nacionalnih in vsejugoslovanskih strank, ki so oblikovale politiko jugoslovanske državne formacije v letih 1918–1941. Narodna problematika je torej – zlasti kar zadeva prvo jugoslovansko skupnost – doslej že bila natančneje obravnavana, te obravnave, ki so se lotevale vseh najvažnejših vsebinskih vprašanj, pa so mnogo prispevale, da je jugoslovanska nacionalna dinamika iz let 1918–1941 dobila dovolj jasno podobo in da je že tudi bil v dobršni meri ocenjen njen zgodovinski značaj. Povsem izven vsake razprave je namreč dejstvo, da je bila Jugoslavija, nastala po letu 1918, predvsem država, v kateri je bil izrazito uveljavljen le eden, velikosrbski hegemonistični narodni interes, in da se je ta interes posluževal jugoslovanske ideje ter iz nje razvitega jugoslovanskega unitarizma in centralizma zato, ker je zanj tak nacionalni program predstavljal primerno in učinkovito politično sredstvo za dušitev emancipacijskih prizadevanj nesrbskih narodov, ki so po koncu prve svetovne vojne svoj nadaljnji razvoj povezovali s Kraljevino SHS.¹ Velikosrbski hegemonizem ter unitaristični in centralistični ustroj prve jugoslovanske skupnosti tako predstavljata

¹ Nesrbskega prebivalstva je bila v Kraljevini SHS dobra polovica, medtem ko so Hrvati in Slovenci (ki so se leta 1918 odcepili od Avstro-Ogrske monarhije in se nato preko svoje države /Države SHS/ 1.12. 1918 združili s Kraljevino Srbijo v Kraljevino SHS) – skupaj tvorili okroglo 40% prebivalstva. – (Podatek je povzet po tabeli o absolutnem in relativnem razmerju ver, ki jo je leta 1924 v knjigi Jugoslavija. Zemljepisni, statistični in gospodarski pregled, I. del, Druga predelana in pomnožena izdaja, Ljubljana 1924, objavil Anton Melik. A. Melik je tej tabeli, ki jo je sestavil na podlagi rezultatov splošnega ljudskega štetja iz leta 1921, ugotavlja, da je tedaj bilo nesrbskega prebivalstva v Kraljevini SHS 53,40%. Od tega je Hrvatov in Slovencev oziroma rimokatolikov bilo 39,40%, Muslimanov 11,2%, ostalih pa 2,8% prebivalstva. – Glej nav. d., str. 169, tabela Prebivalstvo po veroizpovedi. Podrobneje glej str. 167–172). Pripominjam, da kasnejša izračunavanja, ki jih je za celotno obdobje med obema vojnama opravil Branislav Gligoričević, kažejo sicer drugačne številke, vendar pa to temeljnih razmerij, ki jih je ugotovil že A. Melik, ne spremeni. Po B. Gligoričeviću naj bi bilo v obdobju med vojnama nesrbskega prebivalstva 61%, Hrvatov in Slovencev skupaj 32,4% prebivalstva (od tega Hrvatov 23,9%, Slovencev pa 8,5%), Muslimanov 6,3%, Makedoncev 3,3%, Nemcev 4,3%, Madžarov 3,9%, Albancev 4,0%, Romunov 1,6%, Turkov 1,2%, slovanskih manjšin 1,6%, Italijanov 0,1% in ostalih 0,3% prebivalstva. Glej B. Gligoričević: Jugoslovenstvo između dva rata, Jugoslovanski istorijski časopis, XXI, Beograd 1986, št. 1–4, str. 76.

dve temeljni historični dejstvi, ki spremljata vsako obravnavo jugoslovanskega nacionalnega problema v letih 1918–1941. Pri tem lahko rečemo, da sta tako narava velikosrbskega hegemonizma, kakor tudi način, na kakršen je bil v prvi Jugoslaviji uveljavljan, danes že precej dobro poznana, zanimivo pa je, da enaka trditev ne more veljati za tedanji jugoslovanski nacionalni unitarizem in državni centralizem, kljub temu da se v ustrezni znanstveni literaturi vedno znova srečujemo s poudarki, da je imela prva jugoslovanska skupnost izrazito unitaristični in centralistični državnopravni značaj. Toda ti poudarki – z izjemo pri znanem zagrebškem zgodovinarju državnega prava, Ferdu Čulinoviću² – v glavnem ostajajo na ravni splošno uveljavljenih načelnih oznak, medtem ko se nihče izmed avtorjev, ki jih postavljajo, posebej in podrobno ne osredotoča na politično–pravno osnovo unitarnocentralističnega državnega razvoja v Kraljevini SHS – tj. na vidovdansko ustavo. Ta ustava v najrazličnejših znanstvenih delih seveda povsem razumljivo nosi oznako unitarističnega in centralističnega temeljnega državnega zakona Kraljevine SHS, toda pri tej ugotovitvi se večina avtorjev v glavnem tudi ustavi, ne da bi se posvetila državnopravnemu in političnemu bistvu vidovdanskega ustavnega besedila (in iz njega izvedenih pravnih aktov),³ pa čeprav je ravno vidovdanska ustava prvi jugoslovanski državi utemljila njeno unitaristično in centralistično državno-politično bit. To po našem mnenju ustvarja nepopolno predstavo o osnovnih vsebinskih značilnostih narodnega vprašanja v Kraljevini SHS; odpraviti to pomanjkljivost je namen tega prispevka, kajti pri celovitejšem poglobljanju v jugoslovanski nacionalni problem je med drugim nedvomno treba tudi poznati izhodiščni ustavnopravni položaj, v katerem so se našli jugoslovanski narodi po njihovem državnem zedinjenju leta 1918. Tako namreč lahko veliko bolje razumemo tedanje narodno vprašanje, prav tako pa tudi lažje sledimo in tolmačimo politično opredeljevanje posameznih jugoslovanskih narodov in njihovih strank v vseh tistih vprašanjih, ki so v prvi Jugoslaviji tako žgoče opredeljevala nacionalni problem.

Narodno problematiko v je prvi, monarhistični jugoslovanski državi v vsem njenem kasnejšem obsegu spočela vidovdanska ustava, prva izmed petih jugoslovanskih ustav, ki so v letih 1918–1991 določale politični, socialno–gospodarski in državnopravni razvoj narodov, v tem času združenih v jugoslovanski državni enoti. Ustava je

² Podrobneje Ferdo Čulinović: *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. Druga knjiga* (Srbija – Crna Gora – Makedonija, Jugoslavija 1918.–1945.), Zagreb 1954, str. 262–266 (navajam Čulinović, *Državnopravna historija*, II); isti, *Jugoslavija između dva rata*, I, Zagreb 1961, str. 355 (navajam Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I); isti, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, Zagreb 1963, str. 182–183 (navajam Čulinović, *Razvitak*).

³ Poleg F. Čulinovića (glej op. 2) so se vprašanja unitarizma in centralizma v vidovdanski ustavi dotaknili le še Dragoslav Janković: *Vidovdanski ustav*, Iz istorije Jugoslavije 1918–1945, Zbornik predavanja, Beograd 1958, str. 188; Sergij Vilfan: *Pravna zgodovina Slovencev*, Od naselitve do zloma stare Jugoslavije, Ljubljana 1961, str. 471; Janko Pleterski–Branko Božič: *Politična in socialna zgodovina Jugoslavije*, Maribor 1975, str. 43–44 (navajam Pleterski–Božič, *Zgodovina Jugoslavije*); ista, *Delavsko gibanje in Zveza komunistov Jugoslavije*, Maribor 1984, str. 065 (navajam Pleterski–Božič, *Delavsko gibanje*); Jurij Perovšek: *Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije* (december 1922 – april 1923), *Zgodovinski časopis*, XXXVIII, 1984, št. 1–2, str. 5–7 (navajam: Perovšek, *Oblikovanje načrtov o nacionalni samoodločbi*); Janko Pleterski: *Nacije Jugoslavija revolucija*, Beograd 1985, str. 232 (navajam: Pleterski, *Nacije–Jugoslavija–revolucija*); Hodimir Sirotković in Lujo Margetić: *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije*, Zagreb 1988, str. 243.

bila sprejeta na srbski narodni praznik – Vidov dan – 28. junija 1921, zaradi česar se je tudi imenovala vidovdanska ustava.⁴ Temeljna značilnost te ustave, ki je bila glede klasičnih pravic in svoboščin, hkrati pa še v socialno-ekonomskem vprašanju veliko bolj demokratična kot pa v nacionalnem,⁵ je bil narodni unitarizem, ki je Slovencem, Hrvatom in Srbom (drugih nacionalnih imen ni ustava niti omenjala) odvzel narodno individualnost in jih kot izmišljeno (jugoslovansko) nacionalno celoto brezdušno vpenjal v strogo centralistični jugoslovanski državni okvir. To je že izoblikovane narodne entitete obsojalo na formalnopравни nacionalni izbris, s čimer je seveda vidovdanska ustava že v prvih letih obstoja Kraljevine SHS »zaostрила nacionalno vprašanje do njegovih skrajnosti.«⁶ Narodni unitarizem vidovdanske ustave so namreč utemeljevala posebej v ta namen premišljena določila, da je »službeni jezik kraljevine ... srbsko-hrvatsko-slovenski«, njeni državljani pa – z izjemo manjšin »drugega plemena in jezika« – »srbsko-hrvatsko-slovenske narodnosti.«⁷ Načelo nacionalne enotnosti, po katerem naj bi bili Slovenci, Hrvatje in Srbi zgolj »plemena« enega samega, t.i. jugoslovanskega naroda, so poleg teh uveljavljale še druge ustavne določbe – določba, da morata kralj in prestolonaslednik v svoji prisegi pred Narodno skupščino izjaviti, da bosta varovala »edinstvo naroda«, določba, da morajo vse šole »dajati moralno vzgojo in razvijati državljansko zavest v duhu narodnega edinstva«, določba, da se sme prepovedati časopisje in tisk, ki bi izzival k »plemenskemu (podčrtal J. P.) razdoru« ter določba, da je vsak državljan dolžan »služiti interesom narodne (podčrtal J. P.) skupnosti«.⁸

⁴ Podrobneje glej o ustavni razpravi in ustavnih načrtih, delu Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS ter o sprejemu vidovdanske ustave v Josip Hohnjec, O ustavi naše države, Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, Ljubljana 1928, str. 295–338; Ivan Ribar, Ustavotvorna skupščina Srba, Hrvata i Slovenaca (1920–1921 godine). Arhiv za pravne i društvene nauke, Novo-treće kolo, št. 3–4–5, julij–september 1945, str. 133–143, Čulinović, Državnopravna historija, II, str. 240–258, isti, Jugoslavija između dva rata, I, str. 311–315, 321–352, isti, Razvitak, 175–180; Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941, Ljubljana 1965, str. 204–208; Momčilo Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921, Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave, Maribor 1977, str. 352–392 (navajam: Zečević, Slovenska ljudska stranka); Pleterski, Nacije–Jugoslavija–revolucija, 231–232. Kar zadeva gledanje tedanje slovenske politike na vidovdansko ustavo, lahko na tem mestu pripomnimo, da so ob glasovanju v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS, 28.6.1921, izmed 38 slovenskih poslancev za ustavo glasovali le poslanci dveh tedanjih slovenskih strank, liberalne Jugoslovanske demokratske stranke in liberalne Samostojne kmetijske stranke (skupaj 11). Proti vidovdanski ustavi pa so glasovali poslanci Jugoslovanske socialnodemokratske stranke in poslanca liberalno usmerjene Narodno socialistične stranke, medtem ko se poslanci Komunistične stranke Slovenije in poslanci Slovenske ljudske stranke glasovanja sploh niso udeležili, ker so 11. oziroma 13. junija 1921 zapustili Ustavodajno skupščino v znak protesta proti reakcionarnemu režimu in uveljavljanju centralistične državne ureditve v Kraljevini SHS. Glej Stenografske beleške Ustavotvorne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II. knjiga (od XXXVIII do LXVIII redovnog sastanka), Beograd 1921, 62 r.s., 28.6.1921, str. 5–8; Zečević, Slovenska ljudska stranka, str. 385.

⁵ Podrobneje o tem glej Majda Strobl – Ivan Kristan – Ciril Ribičič: Ustavno pravo SFR Jugoslavije (tretja, spremenjena in dopolnjena izdaja), Ljubljana 1981, str. 33–34.

⁶ Čulinović, Državnopravna historija, II, str. 262.

⁷ Uradni list deželne vlade za Slovenijo, letnik III, št. 87, 27.7.1921, 233., Ustava kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, čl. 3, 19, 72. (navajam UL DVS).

⁸ Prav tam, čl. 58, 128, 16, 138, 21. – O ustavnopravnem vzpostavljanju nacionalnega unitarizma v vidovdanski ustavi glej tudi Čulinović, Državnopravna historija, II, str. 262–263; isti, Jugoslavija između dva rata, I, str. 355; isti, Razvitak, str. 182.

Vzporedno s tem, ko je vidovdanska ustava ustavnopravno uzakonjala »nacionalno jugoslovanstvo, čeprav ga formalno ni označevala z njegovim pravim imenom«,⁹ je po načelu »en narod – ena država« uzakonjala tudi jugoslovanski državni centralizem, ki je bil dosledno izveden skozi celotno ustavno besedilo: V centralizmu je vidovdanska ustava utemeljevala enotnost jugoslovanske države, torej državni unitarizem, ki je bil v ustavo vgrajen kot logična posledica nacionalnega unitarizma. Jugoslovanski državni unitarizem oziroma načelo t. i. državne enotnosti sta politično sankcionirali že ustavna določba o prisegi narodnih poslancev na »edinstvo države« ter določba, ki je prepovedovala »izhajanje, odnosno razširjanje časopisov in natisnjenih spisov, ki izzivajo k mržnji do države kot celote (podčrtal J. P.)«,¹⁰ v državnopravnem pogledu pa je bil utemeljen v določilu, ki je odrejalo, na kakšen način se v kraljevini izvršuje upravna oblast. Po tem določilu se je uprava v kraljevini izvajala »po oblastih, okrožjih (okrogih), okrajih (srezih) in občinah«, pri čemer se je razdelitev na največje upravne enote, t. i. oblasti, izvrševala »z zakonom po prirodnih, socialnih in ekonomskih razmerah«, vendar tako, da je posamezna oblast smela »imeti največ 800.000 prebivalcev.« To določilo je tudi odrejalo, da vsaki oblasti načeljuje »veliki župan, ki ga postavlja kralj in ki opravlja po državnih organih posle državne uprave v oblasti.«¹¹ S tem je vidovdanska ustava dosledno utemeljila »zedinjevanje vseh jugoslovanskih dežel v eno, enotno državo«, saj so po njenem besedilu posamezne upravne oblasti predstavljale zgolj »dele enotnega in nedeljivega državnega teritorija«, ki so medsebojno bile »povezane z eno državno oblastjo na enotnem državnem področju.«¹²

Uzakonitev načela državne enotnosti, po katerem je vidovdanska ustava imela »celotno področje Kraljevine SHS za enotni državni teritorij«,¹³ je porodila več različnih posledic, najbolj očitna med njimi pa je prav gotovo bilo dejstvo, da je ustava onemogočala »ohranitev nacionalno zaokroženih in zgodovinsko utemeljenih upravnih enot«,¹⁴ kar je konkretno pomenilo, da je dosledno prelomila z dotedanjimi ostanki tradicionalnih državnopravnih historičnih individualnosti na jugoslovanskem ozemlju. Vidovdanska ustava je zanikala nekdanjo državnost Kraljevine Hrvaške, Slavonije in

⁹ V tej zvezi F. Čulinović opozarja, da je vidovdanska ustava formalno sankcionirala srednjo linijo med stališčem o jugoslovanskem narodnem pluralizmu na eni ter stališčem o integralno-jugoslovanskem nacionalnem unitarizmu na drugi strani. Ustava je namreč jugoslovanski pluralizem ohranjala v določilih, v katerih je utemeljevala načelo troimenega naroda – v določilu o imenu države (Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev in ne Jugoslavija – čl. 1), v določilu o državnem grbu (tvorili so ga srbski, hrvaški in slovenski grb – čl. 2), v določilu o uradnem jeziku (čl. 3), v določilu o narodnosti (čl. 19) in v določilu, da so lahko kraljevski namestniki samo rojeni Srbi, Hrvati in Slovenci (čl. 61). Kot pravi F. Čulinović, vidovdanska ustava zato formalnopravno »ni uzakonjala integralnega jugoslovanstva, je pa sprejemala idejo nacionalne enotnosti narodov jugoslovanskih dežel.« Nacionalni unitarizem, ki ga je s tem sankcionirala, pristavlja F. Čulinović, tako »ni bil formalno jugoslovanski po svojem nazivu«, vendar pa je tak – glede na formulacije ustave – »nekako bil po svoji vsebini.« (Čulinović, Državnopravna historija, II, str. 263; glej tudi isti, Razvitak, str. 182).

¹⁰ UL DVS, III, št. 87, 27.7.1921, 233., Ustava kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, čl. 129, 138.

¹¹ Prav tam, čl. 95.

¹² Čulinović, Razvitak, str. 183.

¹³ Isti, Državnopravna historija, II, str. 264.

¹⁴ Pleterski-Božič, Zgodovina Jugoslavije, str. 44; ista, Delavsko gibanje, str. 65. (Med stranmi 7–107 in 111–138 se opomba nanaša na besedilo, ki ga je napisal J. Pleterski).

Dalmacije, Kraljevine Srbije in Kraljevine Črne gore, ravno tako pa je zanikala tudi državnost, ki so jo dosegli Slovenci na poti v jugoslovansko skupnost - v Državi SHS.¹⁵ To je med drugim zelo jasno pokazalo določilo, ki je tudi formalno ukinjalo avtonomnost tedanjih pokrajinskih organov oblasti. Odrejal je, da se na čelo obstoječih, bolj ali manj avtonomnih pokrajinskih uprav (vlad - op. J. P.),¹⁶ postavlja t. i. pokrajinski namestnik, »ki ga imenuje kralj na predlog ministra za notranje zadeve«, pri čemer ta »pokrajinski namestnik izvršuje pokrajinsko upravo po šefih oddelkov pod neposrednim nadzorom ministra za notranje zadeve in kot organ pristojnih ministrov«.¹⁷ Na ta način je bilo ustavno zagotovljeno prenašanje poslov dotedanjih »pokrajinskih uprav (vlad - op. J. P.) na posamezna ministrstva in posamezne oblasti«, kar je določal tudi poseben (135.) člen ustave, ki je predpisoval, da je »predlog zakona o razdelitvi države na oblasti in o ureditvi oblasti (člena 95. in 96.) kakor tudi o prenosu dosedanje pokrajinske pristojnosti na ministrstva in oblastne uprave (člen 134.) ... vlada dolžna v roku 4 mesecev podati narodni skupščini v rešitev.«¹⁸ Do sprejema takih pravnih aktov je nato prišlo sicer kasneje - 26. aprila 1922 - toda uredbe, ki jih je tedaj v imenu kralja Aleksandra Karađorđevića razglasila vlada Nikole P. Pašića,¹⁹ zaradi tega seveda nikakor niso bile v nasprotju s centralističnim državnim sistemom, kakršnega je določala vidovdanska ustava. Tako je bila po Uredbi o razdelitvi države na oblasti Kraljevina SHS, mimo vseh narodno-zgodovinskih meril, povsem aritmetično razdeljena na 33 oblasti, med katerimi sta bili dve oblasti, ljubljanska (s sedežem

¹⁵ Čulinović, Državnopravna historija, II, str. 264; isti, Razvitak, str. 183. - Podrobneje glej o slovenski državnosti, doseženi v okviru novembra 1918 obstoječe Države SHS J. Perovšek: Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXV, Ljubljana 1985, št. 1-2, str. 49-75 (navajam Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države); isti, Jugoslovansko zedinjenje in Slovenci v novembru leta 1918. Prispevki za novejšo zgodovino, XXVIII, Ljubljana 1988, št. 1-2, str. 41-61 (navajam Perovšek, Jugoslovansko zedinjenje in Slovenci); isti, Država SHS kot način slovenske samoodločbe leta 1918. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mögersdorf 1985, zvezek 17, Szombathely 1992, str. 259-274. Madžarski, nemški in hrvaški prevod te razprave je v navedenem zborniku objavljen na str. 274-321. (Navajam Perovšek, Država SHS kot način slovenske samoodločbe 1918).

¹⁶ O delovanju slovenske Narodne vlade in kasnejših deželnih vlad v letih 1918-1921 glej podrobneje Bojan Balkovec: Prva slovenska vlada 1918-1921, Ljubljana 1992, str. 33-183. Posebej o delovanju slovenske Narodne vlade v času obstoja Države SHS v novembru 1918 glej: Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države, str. 55-74; isti, Jugoslovansko zedinjenje in Slovenci, str. 45-60; isti, Država SHS kot način slovenske samoodločbe 1918, str. 260-269.

¹⁷ UL DVS, III, št. 87, 27.7.1921, 233., Ustava kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, čl. 134. - V Sloveniji je Deželna vlada za Slovenijo »v zmislu člena 134. ustave prenehala« s posebno naredbo Pokrajinske uprave za Slovenijo z dne 2.8.1921, vodstvo Pokrajinske uprave, ki je s tem stopila na mesto prejšnje slovenske Deželne vlade, pa je »prevzel po kralju imenovani pokrajinski namestnik«, Ivan Hribar. (Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, III, št. 94, 10.8.1921, Razglas o ustroju pokrajinske uprave za Slovenijo (Navajam UL PUS).

¹⁸ UL DVS, III, št. 87, 27.7.1921, 233., Ustava kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, čl. 134, 135.

¹⁹ Vlada Nikole P. Pašića je 26.4.1922 razglasila tri uredbe, s katerimi je pravno vzpostavila centralistični državni sistem vidovdanske ustave. V razliko z uredbo o razdelitvi države na oblasti je Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo uredbo o obči upravi in uredbo o oblastni in sreski samoupravi imenoval zakon, kar pa je bilo pravno netočno, saj teh uredb ni sprejel parlament (tedanja Zakonodajna skupščina), temveč jih je v kraljevem imenu razglasil in objavil le ministrski svet (vlada). Omenjeni pravni akti torej niso imeli značaja zakona pač pa - kot že rečeno - le vladnih uredb. (O imenovanju uredb o obči upravi ter oblastni in sreski samoupravi kot zakonov glej UL PUS, IV, št. 49, 15.5.1922, 135., 136).

v Ljubljani) in mariborska (s sedežem v Mariboru), oblikovani na slovenskem ozemlju.²⁰ S tem je bila Slovenija upravno razkosana na dva dela, kar je Slovencem izpodbijalo eno izmed osnovnih možnosti za nacionalni obstoj – možnost, ki jo sicer vsakemu suverenemu narodu zagotavlja celovitost njegovega lastnega, narodnega ozemlja. Te možnosti je dodatno omejeval še Zakon (uredba – op. J. P.) o občni upravi, po kateri je bil hkrati z razdelitvijo države na oblasti sankcioniran tudi prenos dotedanjih pokrajinskih pristojnosti na centralno državno upravo, kar je Slovencem dokončno onemogočilo, da samostojno in neodvisno odločajo o svojem političnem in nacionalnem razvoju. Uredba o občni upravi je namreč določala, da »v občo upravo spadajo vsi posli iz sedanje pristojnosti ministrov za notranje posle, za prosveto, za agrarno reformo, za poljedelstvo in vode, za gradbe, za trgovino in industrijo, za narodno zdravje, za socialno politiko, za vere in za šume in rude,« za izvrševalce teh zadev v oblasteh pa je odredila že omenjenega velikega župana, ki »posle občne uprave opravlja po navodilih v mejah zakona in pod nadzorstvom pristojnih ministrov«. Uredba je nadalje navajala, da se veliki župan »postavlja s kraljevim ukazom na predlog ministra za notranje posle in po pristanku ministrskega sveta (jugoslovanske vlade – op. J. P.)«, pri čemer je bil veliki župan »glede poslov, ki spadajo v pristojnost ministra za notranje posle, podrejen temu ministru, a glede poslov, ki spadajo v pristojnost drugih ministrov, dotičnim ministrom.« V zvezi s centraliziranjem oblasti je to določilo imelo velik pomen, kajti po tej uredbi so se smele tiste zadeve, »ki ne spadajo v občo upravo v zmislu tega zakona, (...) na predlog pristojnega ministra in po pristanku ministrskega sveta takoj prenesti na ministrstva«, medtem ko so se ostali posli pokrajinskih uprav (vlad) prenašali na centralna ministrstva tako, da je pokrajinski namestnik sporazumno z velikim županom o tem prenosu najprej moral podati »potrebne predloge pristojnim ministrom na njih zahtevo po ministru za notranje posle«, končno odločitev o prenosu državno-upravnih pristojnosti na centralne organe pa so nato – »po pristanku ministrskega sveta« – sprejeli pristojni ministri, ki so sklenili celoten postopek centraliziranja državne oblasti.²¹ Glede na tako uzakonjeno državno centralizacijo in

²⁰ UL PUS, IV, št. 49, 15.5. 1922, 134., Uredba o razdelitvi države na oblasti. – Ljubljanska oblast je obsegala naslednje območje: mesto Ljubljana, politične okraje Črnomelj, Kamnik (razen občin Motnik, Trojane in Špitalič), Kočevje, Kranj (s koroško občino Jezersko), Krško, Litija, Ljubljana-okolica, Logatec, Novo mesto in Radovljica; sodne okraje Brežice in Sevnica; občini Veliki Kamen in Mrčna sela, sodni okraj Laško (razen občine Sv. Rupert) in Kastav. Mariborska oblast pa je obsegala naslednje območje: mesta Celje, Maribor in Ptuj; politične okraje Ljutomer, Maribor, Prevalje, Ptuj in Slovenj Gradec; sodne okraje Kozje (razen občin Veliki Kamen in Mrčna sela), Celje, Vranksko, Gornji Grad in Šmarje; občino Sv. Rupert (iz sodnega okraja Laško) ter občine Motnik, Trojane in Špitalič (iz političnega okraja Kamnik); Prekmurje in Medjimurje. Poleg ljubljanske in mariborske so bile po navedeni Uredbi v Kraljevini SHS oblikovane še naslednje oblasti: primorsko-krajiška (s sedežem v Karlovcu), zagrebška (Zagreb), osiješka (Osijek), sremska (Vukovar), baška (Novi Sad), beogradska (Beograd) podunavska (Smederevo), podrinska (Šabac), valjevska (Valjevo), šumadijska (Kragujevac), moravska (Čuprija), požarevska (Požarevac), timoška (Zaječar), niška (Niš), vranjska (Vranje), kosovska (Priština), skopska (Skopje), bregalniška (Štip), bitoljska (Bitolj), raška (Čačak), užiška (Užice), kruševska (Kruševac), zetska (Cetinje), splitska (Split), dubrovniška (Dubrovnik), tuzlanska (Tuzla), sarajevska (Sarajevo), mostarska (Mostar), travniška (Travnik), vrbaška (Banja luka) in bihaška (Bihać).

²¹ UL PUS, IV, št. 49, 15.5.1922, 135., Zakon o občni upravi, čl. 1, 2, 13, 6, 25.

podrejenost velikih županov beograjskim ministrom je bil po uredbi o občih upravi veliki župan utemeljeno označen zgolj kot »politični predstavnik vlade«,²² torej zgolj kot državni uradnik, katerega ravnanje pogojujejo konkretne odločitve centralne oblasti. S tem pa je bil centralni oblasti zagotovljen nadzor ne le nad velikimi župani, ampak tudi nad organi ustavno zagotovljene oblastne samouprave – tj. nad oblastnimi skupščinami (v njihovi pristojnosti so bila predvsem oblastna finančna in gospodarska vprašanja)²³ – kajti uredba je predpisovala, da veliki župan kot »politični predstavnik vlade« to vlado »predstavlja ... tudi proti oblastni samoupravi.«²⁴ Tako centralističnega državnega ustroja ni zamejevalo nobeno zakonsko dejstvo – ne dejstvo, da je država bila upravno-ozemeljsko razdeljena na 33 oblasti, prav tako pa tudi ne dejstvo, da so te oblasti v določenem obsegu imele svojo samoupravo, katere pristojnosti so segale tako na področje izvršne, kot tudi na področje naredbodajne oblasti.

Ob tem, ko so vidovdanska ustava in na njej temelječe pravne uredbe s posebnim poudarkom vzpostavljale državni unitarizem na ravni državne uprave, pa je bil le-ta uveljavljen tudi še v zvezi z nekaterimi drugimi, enako pomembnimi vprašanji, ki so opredeljevala značaj in državnopravno bistvo Kraljevine SHS. Državni unitarizem oziroma centralizem je bil namreč izražen tudi v pogledu državljanstva, tj. skozi javnopravni odnos, ki ga je vzpostavljala vidovdanska ustava med fizičnimi osebami in Kraljevino SHS, ta odnos pa je temeljil v določilu, da je »državljanstvo ... v vsej kraljevini eno.«²⁵ To določilo je predstavljalo logično in nujno posledico »ukinitve prejšnjih državnosti posameznih jugoslovanskih dežel in ustvarjanja enotne Kraljevine SHS«,²⁶ ki je poleg tega bila centralizirana še preko enotne organizacije državne oblasti, ki je bila ena in enotna ter osredotočena v kralju, Narodni skupščini in beograjski vladi. Tem vrhovnim organom državne oblasti so bili podrejeni vsi uradniški državni organi, ki so bili po načelu birokratskega centralizma povsem odvisni od višjih in končno od najvišjih organov državne oblasti. Le-ti so imeli popolno uredbodajno in nad-

²² Prav tam, čl. 7.

²³ Po uredbi o oblastni in sreski samoupravi, ki je bila na podlagi vidovdanske ustave sprejeta istega dne kakor uredba o razdelitvi države na oblasti (26.4.1922), so v področje oblastne samouprave sodile naslednje zadeve: oblastne finance, gradbeni predpisi in oblastna javna dela, skrb za pospeševanje oblastnih gospodarskih interesov, podpiranje obrti, industrije in zadružništva, uprava oblastnih imovin, skrb za narodno zdravje, socialne naloge in oblastne humanitarne naprave, oblastne prometne naprave, sodelovanje pri pospeševanju prosvete v oblasti, sodelovanje pri strokovnem izobraževanju in sodelovanje pri pospeševanju pomorskega ribištva v oblasti, ustanavljanje in vzdrževanje hranilnic ter kreditnih zavodov, zbiranje in urejanje statističnih podatkov za potrebe oblastne samouprave, splošna skrb za pospeševanje gospodarskih in kulturnih nalog oblastnega interesa ter dajanje mnenj na zahtevo vlade »o zakonskih predlogih, ki se tičejo oblasti, kakor tudi vobče o vseh drugih predmetih, o katerih zahteva vlada njih mnenje.« Organa oblastne samouprave sta bila – kot že rečeno – oblastna skupščina in oblastni odbor, ki sta imela štiriletni mandat. Oba organa sta bila voljena, pri čemer je bila oblastna skupščina izvoljena s splošnim, enakim, neposrednim in tajnim glasovanjem, medtem ko pa je oblastni odbor izvolila oblastna skupščina sama. (UL PUS, IV, št. 49, 15.5.1922, 136., Zakon o oblastni in sreski samoupravi, čl. 2–4, 90). Tako zamišljena oblastna samouprava pa je zaživela zelo pozno, saj so bile volitve v oblastne skupščine izvedene šele 23.1.1927, tj. skoraj pet let po sprejemu uredbe o oblastni in sreski samoupravi.

²⁴ UL PUS, IV, št. 49, 15.5.1922, 135., Zakon o občih upravi, čl. 7.

²⁵ UL DVS, III, št. 87, 27.7. 1921, Ustava kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, čl. 4.

²⁶ Čulinović, Državnopravna historija, II, str. 265.

zorno pravico nasproti nižjim organom in so lahko po uveljavljenih zakonskih predpisih spremenili, odpravili ali preklicali vsak akt sebi podrejenega nižjega državnega organa. Tako je bila v Kraljevini SHS celotna organizacija državne oblasti podobna piramidi, na katere vrhu je kot njen najvišji organ stal kralj, čeprav je bila po ustavi *aequo loco* (na isto mesto) z njim *de facto* postavljena tudi Narodna skupščina.²⁷

Podobno kakor pri delovanju državno-upravnih struktur je vidovdanska ustava ohranjala centralizem tudi na ravni samoupravnega izvajanja oblasti. Videli smo, da je bil že po uredbi o občini upravi centralni državni oblasti zagotovljen nadzor nad organi oblastne samouprave; toda ta nadzor je s svoje strani zagotavljala tudi sama ustava, pri čemer je posegala v osnovne pristojnosti, na katerih je temeljilo delovanje oblastnih samouprav. Po vidovdanski ustavi (kasneje pa še po Zakonu (uredbi – op. J. P.) o oblastni in sreski samoupravi) so se te pristojnosti namreč vezale na delokrog samoupravnih oblastnih uprav (oblastnih skupščin in oblastnih odborov), ki so na oblastni ravni sicer odločale zlasti o vprašanih finančne, socialno-prosvetne in gospodarske narave,²⁸ toda pri tem njihove odločitve niso bile dokončne, kajti nadzor nad njihovim poslovanjem je bil še vedno pridržan predstavnikom centralne državne oblasti. Ta je preko ministra za finance nadzirala finančni promet samoupravnih enot (oblasti in srezov), preko velikega župana pa delovanje oblastnih samouprav, saj je ustava določala, da je veliki župan »vrhovni predstojnik splošne državne administracije v oblasti«.²⁹ Glede na to, da je seveda tudi iz ustavnega besedila izhajalo, da je veliki župan le po kralju imenovani državni uradnik, ki opravlja »po državnih organih posle državne uprave v oblasti«, je razumljivo, da je državna oblast nadzirala »posle samoupravnih oblastev po oblastnem velikem županu in posebnih strokovnih organih.« Pri tem je bil oblastni veliki župan samostojen v toliko, da je lahko po lastni pobudi zadržal »izvršitev vsake odločbe samoupravnih organov, ki ne bi bila utemeljena v ustavi, v zakonih ali v oblastnih uredbah«, zoper njegovo odločbo pa je bila »v zakonitem roku« možna pritožba le na Državni svet – tj. na vrhovno upravno sodišče, katerega člane sta določila kralj in Narodna skupščina.³⁰ Samouprava in samoupravne pristoj-

²⁷ Prav tam.

²⁸ Po vidovdanski ustavi so »v področje samoupravnih oblastnih uprav« sodile naslednje zadeve: odločanje o oblastnih financah, oblastnih javnih delih in gradbenih predpisih, uprava oblastne imovine, skrb za pospeševanje oblastnih gospodarskih interesov, skrb za narodno zdravje, socialne naloge ter oblastne humanitarne in oblastne prometne naprave, sodelovanje pri pospeševanju prosvete v oblasti in pri strokovnem izobraževanju v oblasti, uvajanje in vzdrževanje naprav za vzajemno pomoč in zavarovanje ter »oddajanje mnenj na zahtevo vlade o zakonskih predlogih, ki se tičejo oblasti, kakor tudi vobče o vseh drugih predmetih, o katerih zahteva vlada njih mnenje.« (UL DVS, III, št. 87, 27.7.1921, 233., Ustava kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, čl. 96). Te, delno še razširjene pristojnosti so nato bile pravno regulirane z uredbo o oblastni in sreski samoupravi, sprejeta 26.4.1922 (glej op. 23).

²⁹ UL DVS, III, št. 87, 27.7.1921, 233., Ustava kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, čl. 97, 98.

³⁰ Prav tam, čl. 95, 101, 103. – V zvezi s pritožbo, ki jo je zoper odločbo velikega župana dovoljevala ustava na Državni svet, je treba dodati, da je ta bila nična, če o njej Državni svet ni odločil najkasneje v roku enega meseca od dneva prejema. Kar zadeva sam postopek določanja članov Državnega sveta, pa je ustava predpisovala naslednje: člane Državnega sveta je na predlog predsednika vlade postavljala kralj, in sicer tako, da je polovico članov Državnega sveta na predlog Narodne skupščine imenoval sam, medtem ko je drugo polovico na njegov predlog izvolila Narodna skupščina.

nosti oblasti, ki jih je dopuščala vidovdanska ustava, so s tem dejansko bile povsem podrejene odločitvam velikega župana in Državnega sveta, ki je bil »delegiran organ vrhovnih organov centralne državne oblasti.«³¹ To pa je pomenilo, da vpeljava oblastne samouprave v ničemer ni izpodbijala centralističnega državnega ustroja, ki ga je uzakonjala vidovdanska ustava, kajti po tej ustavi je samouprava temeljila le v tehnični razdelitvi opravljanja državnih zadev, tj. ko so po načelu jure delegatio samoupravni organi na oblastni oziroma okrajni ravni po pooblastilu centralnih državnih organov izvrševali del njihovih nalog, pri tem pa so bili »hkrati podrejeni centralni vrhovni upravi.«³² Tako sta vidovdanska ustava in na njej temelječi upravni in samoupravni sistem ustvarila neprebojen centralistični državni ustroj in tudi čisto umetno oblikovanim upravno-teritorialnim enotam onemogočala samostojno odločanje pri opravljanju javnih zadev. Obenem s tem pa sta z ustavno uzakonitvijo nacionalnega unitarizma jugoslovanske narode tudi brezpogojno postavljala pred odločitev, da pristanejo na svoje nacionalno izničenje ali pa se odločijo za narodno preživetje in boj za takšno jugoslovansko skupnost, v kateri bo lahko našel vsak narod sebi ustrezne razmere za svoboden in poln narodnostni dvig.

Nesrbski narodi, katerim je vidovdanska ustava najbolj neposredno izpodbijala možnosti za nadaljnji nacionalni obstoj in razvoj, so se v vprašanju svojega narodnega življenja ali pa zgodovinskega bivanjskega nehanja odločili za narodno-emanipacijsko politično pot in po letu 1921 - preko svojih nacionalnih, proticentralističnih in protihegemonističnih strank - pričeli stopnjevano postavljati zahteve po nacionalni samoodločbi ter avtonomistično-federalistični preureditvi jugoslovanske države. Te zahteve so nato v ostrem političnem boju z jugoslovanskim unitarizmom in velikosrbskim hegemonizmom zapolnjevale skoraj vse notranjepolitično življenje jugoslovanske države do leta 1941 in so tvorile tudi temelj za tedanji slovenski avtonomistično-federalistični nacionalni program. Ta program so slovenske narodnoavtonomistične stranke dokončno izoblikovale leta 1923, tj. ob prvih skupščinskih volitvah po sprejemu vidovdanske ustave (18. marca 1923),³³ slovenski komunisti pa v znani razpravi o nacionalnem vprašanju, ki je v glasilih Neodvisne delavske stranke Jugoslavije potekala od maja do decembra 1923.³⁴ Slovenski avtonomistično-federalistični nacionalni program (med drugim je dosledno terjal tudi upravno enotno Slovenijo), je nato

³¹ Čulinović, Državnopravna historija, II, str. 266.

³² Prav tam. Glej tudi isti, Razvitak, str. 184.

³³ O oblikovanju in uveljavitvi slovenskega avtonomistično-federalističnega nacionalnega programa v prvi jugoslovanski državi glej podrobneje Janko Prunk: Slovenski narodni vzpon, Narodna politika 1768-1992, Ljubljana 1992, str. 226-234, 241-248, 250-265, 269-295. Glej tudi Perovšek, Oblikovanje načrtov o nacionalni samoodločbi, str. 8-26.

³⁴ O razpravi o nacionalnem vprašanju v KSJ (NDSJ) leta 1923 ter stališčih slovenskih komunistov v njej glej podrobneje Dušan Lukač: Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918-1941, Beograd 1972, str. 129-192; J. Perovšek: Slovenski komunisti in vprašanje makedonskega naroda leta 1923, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XVIII-XIX, 1978-1979, št. 1-2, str. 17-35, 42-43; J. Pleterski: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor 1981, str. 297-303; isti, Nacije-Jugoslavija-revolucija, str. 244-261; Desanka Pešić: Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje (1919-1935), Beograd 1983, str. 82-197; Latinka Perović: Od centralizma do federalizma, KPJ u nacionalnom pitanju, Zagreb 1984, str.

vse do konca prve Jugoslavije uveljavljal in krepil slovensko narodno stališče in slovensko nacionalno samozavest, zahteval pa je le tako jugoslovansko skupnost, ki bo Slovincem zagotavljala enakopraven narodnokulturni, politični in gospodarski položaj, in na tej osnovi tudi v celoti svoboden ter samolasten slovenski nacionalni razmah.

UNITARISTISCHER UND ZENTRALISTISCHER CHARAKTER DER

»ST. VEITS-VERFASSUNG«

Z u s a m m e n f a s s u n g

Mit der »St. Veits-Verfassung« (angenommen am 28. Juni 1921) wurde die unitaristische und zentralistische staatsrechtliche Existenz des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen (im weiteren Text SHS) begründet und war, was die klassischen Rechte und Freiheiten betraf sowie auch in sozial-ökonomischer Sicht weit demokratischer als in nationaler, erkannte sie doch den Slowenen, Kroaten und Serben (andere nationale Namen wurden nicht erwähnt!) die nationale Individualität nicht an, sie ordnete diese herzlos als eine erfundene nationale Einheit in einen strengen zentralistischen jugoslawischen Staatsrahmen ein. In der »St. Veits-Verfassung« wurde der nationale als auch der jugoslawische Staatsunitarismus konsequent im gesamten Text garantiert, und das Territorium des Königreichs der SHS stellte sich als ein durchaus einheitliches Staatsterritorium vor, untereinander verbunden durch eine (Belgrader-) zentrale Staatsmacht. Diese Macht beaufsichtigte durch ihre politischen Vertreter, die s.g. Großžupan (auf Vorschlag der Regierung wurden sie vom König ernannt und unterstanden direkt dem Belgrader Ministerium) die Ausübung aller öffentlichen und selbstverwaltenden Angelegenheiten in den einzelnen Verwaltungsterritorialen Einheiten, in die auf der Grundlage der Bestimmungen der »St. Veits-Verfassung« sowie der späteren Verordnung über die Teilung des Staates in Gebieten (26. April 1922) das Königreich der SHS geteilt war. Diese Einheiten (es waren 33) entstanden an allen national-historischen Maßstäben vorbei, und machten die Realisierung irgendwelcher nationalen begrenzter und historisch begründeter Verwaltungsgebiete unmöglich. Einzelne Verwaltungseinheiten durften höchstens 800.000 Einwohnern aufweisen, was das slowenische Territorium in zwei Teile teilte (d.h. Laibacher und Marburger Gebiet), den Slowenen aber wurde eine der Grundbedingungen für die nationale Existenz und Entwicklung abgestritten- die Ganzheit des eigenen, nationalen Territoriums. Dies stellte zusammen mit dem verfassungsrechtlichen in Kraft gesetzten (jugoslawischen) nationalen Unitarismus, der zentralistischen Verwaltungsstruktur sowie der einheitlichen und im Prinzip des bürokratischen Zentralismus ausgeführten Organisation der Staatsmacht, besonders die nichtserbischen Völker, vor die Entscheidung, sich entweder für die eigene nationale Vernichtung zu entscheiden oder aber für das eigene nationale Überleben und den Kampf für einen jugoslawischen Staat, in dem jedes Volk für sich die entsprechenden Bedingungen für einen freien und nationalen Aufschwung vorfinden wird. Die Slowenen entschieden sich in dieser Frage für einen national-emanzipierten politischen Weg und bildeten bereits im Jahre 1923 - über ihre eigenen nationalen, gegenzentralistischen Parteien - endgültig ihr damaliges slowenisches selbstständiges - föderalistisches nationales Programm, auf dem sie bis zum Ende des 1. Weltkrieges beharrten.

253-340. Izvirno teoretskopolitično gradivo, nastalo v času razprave, je objavljeno v zborniku dokumentov Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923. Dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ. Zbral in uredil ter opombe napisal mag. Jurij Perovšek v sodelovanju s prof. dr. Jankom Prunkom in prof. dr. Jankom Pleterskim. Uvodno študijo napisala dr. Latinka Perović, Ljubljana 1990, str. 39-426. Pripominjam, da je razprava kratko predstavljena tudi v tej številki revije (glej str. 215-219).

Ervin Dolenc

Reorganiziranje slovenskih kulturnih delavcev po državnem prevratu leta 1918

Slovenska kultura je bila v mnogočem razvita že pred prvo svetovno vojno. Pomembnejšim inštitucijam iz 60. let 19. stoletja (Družbi sv. Mohorja, Slovenski matici, Dramatičnemu društvu, Glasbeni matici) je sledil razmah znanstvenih, strokovnih in umetniških društev zlasti v zadnjih desetletjih Avstroogrške. Leta 1889 je bilo ustanovljeno društvo Pravniki, 1894 Zveza slovenskih pevskih društev in Društvo za krščansko umetnost, na prelomnici stoletja Slovensko umetniško društvo, tri leta kasneje Zgodovinsko društvo v Mariboru, še prej se je sloveniziralo tudi precej starejše Muzejsko društvo za Kranjsko. Vsa ta znanstvena in strokovna društva so izdajala svoje strokovne revije in zbornike, ki so počasi razvijali slovensko kulturo in jo skušali dvigniti na aktualno evropsko raven. Po ločitvi duhov in osnovanju slovenskih političnih strank so si slednje prizadevale pritegniti tudi intelektualno zahtevnejše bralce. Katoliška Leonova družba, kot odgovor Slovenski matici, je izdajala najprej Katoliški obzornik (1897–1906), potem znanstveno revijo Čas (1907–1942), liberalci Vedo (1911–1915), socialistično usmerjeni krogi Naše zapiske (1902–1922). Še starejši sta obe literarni reviji, Ljubljanski zvon (1881–1941), ki je ostal v liberalnih rokah in katoliški Dom in svet (1888–1944).¹

Kljub temu pa prevrat iz stare Avstrije v novo narodno državo za slovensko kulturo pomeni bistveno prelomnico. Temeljni pogoj samostojnega kulturnega razvoja je bil dosežen s slovenizacijo šolstva na Slovenskem. Zlasti srednje šole so bile prej, z izjemo zasebne škofijske gimnazije v Št. Vidu nad Ljubljano, večinoma nemške ali utrakvistične. Najpomembnejša pridobitev za razmah in ureditev slovenske znanosti, katere nosilci so bili prej razkropljeni po raznih ustanovah širom monarhije, je bila vsekakor ustanovitev univerze v Ljubljani leta 1919. Kot je desetletje kasneje zapisal eden njenih profesorjev: »Ni dvoma, da bi bila znanstvena literarna produkcija sama po sebi narasla, ko smo vstopili v narodno državo: s tem so nastale nove potrebe in odpadle marsikatero ovire iz prejšnjih časov. Prav tako gotovo pa je tudi, da ni bilo brez univerze mogoče gojiti znanstva v velikem stilu.«²

Osnovnošolski učitelji so se na Slovenskem organizirali v skupno društvo že leta 1888, ko je nastala Zaveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev. Ta je po ločitvi duhov dobila konkurenco v katoliški Slomškovi zvezi leta 1900. Po državnem prevratu je bila junija 1919 v Beogradu ustanovljena skupna učiteljska organizacija za

¹ Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, str. 522–526, 548–557; Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), Kartoteka društev.

² Dr. Franc Lukman, Slovenska znanstvena literatura, Slovenci v desetletju 1918–1928, Ljubljana 1928, str. 633.

celo državo z imenom Udruženje jugoslovenskih učitelja (UJU), ki se mu je liberalna »Zaveza...« priključila avgusta naslednje leto, Slomškova zveza pa šele po depolitizaciji društva leta 1926. Prav tako se je staro Društvo slovenskih profesorjev, ki ni bilo politično razdeljeno, pridružilo Društvu jugoslovenskih profesorjev in postalo le njegova sekcija.³

Slovensko gledališče, ki je bilo po zaslugi Slovenskega gledališkega konzorcija objavljeno že mesec dni pred koncem vojne, je po prevratu hitro dobilo še stavbo bivšega nemškega gledališča v Ljubljani, slovenska dramska društva pa so do leta 1923 prevzela tudi mestna gledališča v Mariboru, Celju in Ptuj. Ljubljansko in mariborsko gledališče sta bili kmalu tudi podržavljeni, kar pa ni rešilo njune bolj ali manj stalne denarne krize. Slovenski gledališki igralci so se kot sekcija priključili Združenju gledaliških igralcev SHS že nekaj mesecev po njegovi ustanovitvi, v jeseni leta 1919. Ljubljanski sekciji se je dve leti kasneje pridružila tudi mariborska.⁴

Slovenska glasba, predvsem šolstvo in poustvarjanje, je s prehodom v Kraljevino SHS izgubila močno konkurencu v ljubljanski nemški Filharmonični družbi in na njen račun pridobila tudi precej materialnih dobrin, med drugim stavbo na ljubljanskem Kongresnem trgu. Po propadlem poskusu leta 1908 so Slovenci leta 1919 končno dobili svojo filharmonijo, leto kasneje pa še glasbeni konservatorij, ki je bil potem podržavljen v letih 1926 in 1927.⁵

Slovensko slikarstvo je z impresionizmom res že doseglo raven samostojnega umetniškega subjekta svoje dobe, zato pa sta slovensko kiparstvo in arhitektura z združitvijo Jugoslovanov začela zbirati svoje raztresene umetniške sile doma. Za ohranjanje slovenskega likovnega spomina je leta 1918 začelo skrbeti društvo Narodna galerija.⁶

Tudi za slovensko leposlovje, ki je bilo glavni nosilec in »paradni konj« slovenskega kulturnega ustvarjanja v avstrijskih časih, ne moremo reči, da nanj prva svetovna vojna in državni prevrat nista globoko vplivala.⁷

³ Več o tem Milica Bergant, Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih 1918–1929, Ljubljana 1958; Ervin Dolenc, Kulturne zamisli slovenskih političnih strank in skupin ter njihove kulturne organizacije v letih 1918–1929, tipkopijske disertacije, Filozofska fakulteta v Ljubljani 1992, str. 40–43, 48–51, 236–240.

⁴ Več o tem France Koblar, Narodno gledališče, Slovenci v desetletju 1918–1928, Ljubljana 1928; Dušan Moravec, Slovensko gledališče od vojne do vojne, Ljubljana 1980; Ervin Dolenc, nav. dis., str. 52–60, 307–308; Kongres jugoslovenskih gledaliških umetnikov v Beogradu, Slovenski narod 20.8. 1919; Združenje gledaliških igralcev SHS, Slovenski narod 28.12. 1919; glej tudi Pavel Rasberger, Moji spomini, Knjižnica mestnega gledališča, Ljubljana 1965, str. 153 in 162.

⁵ Več o tem Stanko Vurnik, Slovensko glasbeno življenje izza prevrata, Slovenci v desetletju 1918–1928; Cvetko Budkovič, Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem I, Ljubljana 1992; isti, Sto let pevskega zbora Glasbene Matice 1891–1991, Ljubljana 1991; Dragotin Cvetko, Anton Lajovic, Ljubljana 1987; Primož Kuret, Umetnik in družba, Ljubljana 1988; Ervin Dolenc, nav. dis., str. 60–67.

⁶ France Stele, Slovenska likovna umetnost po vojni, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 283–290.

⁷ France Koblar, Slovenska književnost v zadnjih desetih letih, Slovenci v desetletju 1918–1928, str. 642; Zgodovina slovenskega slovstva VI. (L.Legiša), Ljubljana 1969, str. 155; Zgodovina slovenskega slovstva VI. (F.Zadravec), Maribor 1972, str. 11; Janko Kos, Primerjalna zgodovina slovenske literature, Ljubljana 1987, str. 200–203.

Pri vseh umetnostnih in znanstvenih zvrsteh moremo poleg njihovih vsebinskih sprememb – pa naj bo to globoka eksistencialna pretresenost po vojni, zaostritev in sprememba idejnih pogledov ali drugačen državni oziroma narodnostni in civilizacijski okvir – ugotoviti tudi velike organizacijske premike, ki so kot taki bistveno vplivali na pogoje ustvarjanja. Ugotovitev Franca Ksaverja Lukmana glede slovenskega znanstvenega ustvarjanja bi lahko razširili na marsikatero duhovno ustvarjalno panogo in za njim ponovili, da so s prevratom nastale nove potrebe in odpadle marsikatero ovire iz prejšnjih časov. To pa je omogočilo pravo brstenje slovenskega kulturniškega organiziranja v prvi vrsti na zasebni, društveni ravni, pri pomembnejših inštitucijah pa tudi na državni. Na znanstvenem področju smo v letih po prevratu poleg univerze dobili še Umetnostnozgodovinsko društvo, Bogoslovno akademijo, Etnografski inštitut oziroma muzej in Znanstveno društvo za humanistične vede, vsa štiri v letu 1921, štiri leta pozneje pa Geografsko društvo.⁸ Vsa leta sta si zlasti Slovenska matica in Znanstveno društvo za humanistične vede, ki je bilo že ustanovljeno kot filološko–historični in filozofski razred akademije, prizadevala za ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti, ki je bila uresničena šele konec 30. let.

Književniki

Slovenski pesniki in pisatelji so bili do ustanovitve Društva slovenskih leposlovcev, spomladi 1920, večinoma povezani v Slovenski matici (SM). V smislu socialnega varstva je poleg SM pred vojno delovalo Pisateljsko podporno društvo, ki pa se je na občnem zboru julija 1918 samo razpustilo.⁹ SM je za nekaj časa izgubila vsenarodni značaj, ko so spomladi 1914 na zahtevo Aleša Ušeničnika pristaši SLS izstopili iz društvenega odbora.¹⁰ Po začetku svetovne vojne je deželna vlada z odlokom 16. septembra 1914 društvo razpustila, češ da je prekoračilo svoj statut. Policija je premoženje zaplenila in imenovala nemškega kuratorja Galleta, ki je ustavil tiskanje društvenih knjig za leto 1914 ter društveno premoženje močno obremenil z vojnimi posojili. Predsednik dr. Fran Ilešič je v jeseni 1914, ko se je vrnil iz ječe, odstopil, drugi odborniki pa niso dali miru, dokler ni bila po obnovljenem parlamentarnem življenju in po-

⁸ F. K. Lukman, n. d.; ARS, Društvena pravila, št. 9139, 9136.

⁹ ARS, fond Slovenska matica (dalje SM), škatla 27.

¹⁰ »Ušeničnikova načelna borba za katoliški organizacijski radikalizem je bila na Slovenskem usmerjena posebej proti Slovenski matici, ker je bil dejansko njen program že od vsega začetka prvenstveno narodno–kulturni, in zato brez izrazite konfesionalne podlage. Ob obnavljanju načelnega boja je njena splošna humanistična usmerjenost prišla vidneje do izraza. Odnose je močno zaostрил njen predsednik Fran Ilešič, ki je leta 1911 izjavil v »Slovanu«, da »Čas« ne more veljati za znanstveno revijo, ker ima zaradi vere »vezana krila«... Do tedaj znosno sodelovanje kulturnih delavcev različnih nazorov pri Slovenski matici se je začelo rušiti.« V konkurenco Slovenski matici se je Leonova družba naslednje leto preuredila v katoliško kulturno »Matico«, čeprav se samo ime ni spremenilo. Ušeničnik je bil mnenja, naj bi katoliški kulturniki kar izstopili iz izvršnega odbora Slovenske matice, ker se z njihovim sodelovanjem pri ustanovi, ki ne priznava načel katoliške kulture, mešajo pojmi. Čeprav je bil »skoraj samo« on za tako radikalno ločitev duhov znotraj matice, je vendar zmagal in so katoliški predstavniki 20. marca 1914 res izstopili iz njenega vodstva, medtem ko je sam to storil že spomladi 1912. Jožko Pirc, Aleš Ušeničnik in znamenja časov, Ljubljana 1986, str. 174 in op. 926.

sredovanju pri notranjem ministru 22. junija 1917 Matica spet rešena.¹¹ Prvi podpredsednik Peter Grasselli je nato 16. julija sklical odbornike, ki so se sporazumeli, da bi v matici spet složno delovali obe stranki. Dr. Krek je takrat predlagal, da bi odbornike volili proporcionalno s številom članov. Že takrat so, zlasti z Dunaja od dr. Prijatelja, prihajale pobude o matičini reorganizaciji v akademijo z redno državno podporo. Odvetnik dr. Ivan Tavčar je samoiniciativno prevzel delo društvenega tožitelja in rešil vse zastavljeno premoženje. Na izrednem občnem zboru 28. februarja 1918 je bila izvoljena združena narodna lista društvenega odbora, katerega predsedstvo je začasno prevzel Ivan Tavčar. Tako sta v imenu slovenstva načeloma spet sodelovali obe politični nasprotnici. Kljub temu v Slovenski matici strankarska oziroma ideološka opredeljenost nikoli ni izgubila svojega pomena.¹²

Pred vojno je imala SM več denarnih ustanov v skupni vrednosti 80.000 kron. To ji je poleg najemnin za lokale v svoji stavbi in članarine omogočalo izdajanje redne vsakoletne knjižne zbirke po zmerni ceni. Vojna inflacija je ves ta kapital požrla, zato matica prvi dve povojni leti ni izdala nič. Potrebna je bila reorganizacija tudi v gmotnem smislu. Julija 1920 je občni zbor sprejel nova društvena pravila, po katerih so novembra istega leta izvolili nov društveni odbor, ki je tedaj štel 20 namesto 30 članov, od teh je moralo biti 16 stanujočih v Ljubljani. Izvoljena je bila kandidatna lista, ki jo je predlagalo Društvo slovenskih leposlovcev.¹³ Za predsednika je bil soglasno izvoljen dr. Dragotin Lončar, takrat še član Jugoslovanske socialnodemokratske stranke, a med glavnima idejnima nasprotnikoma nevtralen, politično ravnovesje pa sta predstavljala podpredsednika dr. Prijatelj in Finžgar.¹⁴ Dragotin Lončar je na tem mestu matico uspešno branil pretiranega strankarstva v celotnem obdobju med svetovnima vojnama.

Dileme o preusmeritvi matice, ki jih je že leta 1917 sprožal z Dunaja, je Prijatelj v začetku leta 1920 oblikoval določeneje. Lahko bi se usmerili povsem na izdajanje leposlovja, kot je to storila Matica Srpska, Hrvatska Matica npr. sploh ni več zalagala rednih zbirk, temveč skoraj le še izredne izdaje. Prijatelj se je zavzemal zlasti za to, da bi SM pomagala z znanstvenim tiskom univerzi, ki svojega tiska še ni imela urejenega. Nov društveni odbor se je konec leta odločil za ambiciozen načrt, ki bi zapolnil obe iz-

¹¹ F. Koblar, n. d., str. 643–44; V času, ko je bila SM razpuščena, naj bi se za njeno premoženje zanimala Leonova družba, kjer so bili nekateri odborniki za to, da izkoristijo priliko, drugi (dr. Gruden ali dr. Krek) pa so to možnost odločno zavrnili, češ kjer gori, tam jaz ne ropam! Ušeničnik je menda za Leonovo družbo takrat dal o SM oblastem skrajno neugodno poročilo. Dr. Fran Ilešič, Kako je bilo z Matico Slovensko? Slovenski narod 28.12. 1920.

¹² ARS, SM, š. 27, spisi za leto 1918; F. Koblar, n. d. str. 643–644, op. 1.

¹³ Prof. dr. Anton Breznik, prof. Ante Debeljak, univ. prof. dr. Josip Debevec, vladni svetnik dr. Fran Detela, Fran S. Finžgar, pesnica Vida Jerajeva, dr. Alojz Kraigher, dr. Ivan Lah, Vladimir Levstik, dr. Dragotin Lončar, pisatelj Milan Pugelj, prof. Maks Pleteršnik, dr. Ivan Prijatelj, župan dr. Ivan Tavčar, revident državnih železnic Ivan Zorec, dramaturg Oton Župančič, gledališki intendant Friderik Juvančič ter za njegovo finančno podlago pomembni gospodarski odsek: bančni prokurist Jože Kramar, ravnatelj Jadranske banke Ivan Tosti in posestnik Ivan Zorman.

¹⁴ ARS, SM, š. 28, Izredni občni zbor Slovenske matice 7.11. 1920; Slovenski narod 9.11. 1920; Jutro 9.11. 1920; Dr. I. L., Slovenska matica, Slovenski narod 25.12. 1920.

dajateljski potrebi, SM torej razviti v veliko narodno založbo. Poleg obsežnega programa izrednih izdaj naj bi člani za 40 kron prejeli tudi redno zbirko štirih knjig. Razočaranje z ustanavljanjem Akademije so utemeljevali z mnenjem, da je slovenska znanost še premalo razvita, zato si je prav SM postavila nalogo resnih priprav za njeno bodočo ustanovitev.¹⁵

Veliki načrti novega vodstva SM niso bili uresničeni. Ob pomanjkanju lastnega kapitala in splošni založniški krizi je SM v začetku dvajsetih let prenehala izdajati svojo redno letno knjižno zbirko. Iz te dremavice jo je zbudil šele izredno uspešen založniški projekt Samostojne demokratske stranke z ustanovitvijo Vodnikove družbe v začetku leta 1926. Ta je že v prvem letu nabrala skoraj 15.000 članov, s tem ogrozila staro katoliško Družbo sv. Mohorja, predvsem pa dokazala, da se z dobro organizirano akcijo da slovensko knjižno krizo premagati. SM omenjenima knjižnima družbama ni bila konkurenčna, saj je bil njen knjižni program resnejši. Ne glede na to so v jeseni naslednje leto pri SM začeli znova organizirati mrežo poverjenikov po Sloveniji in s tem kampanjo za ponovno včlanjevanje. Za leto 1928 so ponujali 3 knjige za 50 din, Vodnikova družba npr. 4 knjige za samo 20 din. Pri organiziranju mreže društvenih članov so posebej zaposlili upravnika, ki je pri tem poslu naletel predvsem na »občutno pomanjkanje denarja med izobraženci.« Kljub temu mu je do občnega zbora leta 1930 uspelo spet pridobiti skoraj 3600 rednih članov oziroma naročnikov matične redne knjižne zbirke ter s tem omogočiti spet njeno redno založniško dejavnost.¹⁶

Društvo slovenskih leposlovcev, ustanovljeno spomladi 1920, ki se je februarja 1923 preimenovalo v Društvo slovenskih književnikov, se je že v letu svoje ustanovitve polno angažiralo.¹⁷ Ministrstvu prosvete v Beogradu je poslalo spomenico, ki se je zavzemala za ukrepe proti revščini in brezposelnosti slovenskih leposlovcev, za bolniško podporo in za sklad za nagrade. Iz društva naj bi Deželna vlada imenovala primerne svetnika, ki bi sodeloval pri vseh njenih tozadevnih odločitvah. Deželno vlado je društvo v te namene prosilo za vsaj 600.000 kron v letnem proračunu, ki bi jih uporabili za stalne bolniške, potovalne in počitniške podpore. Spomenico so v Beograd nesli Alojz Kraigher, Ivan Zorec in Alojz Gradnik, jo izročili referentu za umetniške zadeve v prosvetnem ministrstvu Branislavu Nušiću, ta pa jo je, po »Jutrovem« poročilu, z odobravanjem sprejel, češ ta problem je v Srbiji rešen.¹⁸ Koliko in kako je bil potem rešen tudi v Sloveniji bi najverjetneje imeli bolj malo povedati. Dejstvo je, da so se v vseh dvajsetih letih znova in znova pojavljala vprašanja »intelektualnega proletariata«, močne podcenjenosti intelektualnega nasproti fizičnemu delu

¹⁵ ARS, SM, š. 27, Odborova seja 23.12. 1919; Slovenski narod 17.1. 1920; Pred vojno je SM imela okrog 4000 članov, kar naj bi ji zagotavljalo nemoteno izdajanje redne zbirke štirih knjig. Da bi to število dosegla ji je konec leta 1920 manjkalo še okrog 1000 novih članov, kar si je prizadevala dobiti z intenzivnejšo propagando. Jutro 29.12. 1920.

¹⁶ ARS, SM, Sejni zapisniki po občnem zboru 24.6. 1927 in Občni zbor 2.6. 1930, š. 1 prvega popisa; Jože Munda: Bibliografija Slovenske matice 1864–1964, Ljubljana 1964, str. 50–53; Vodnikova družba in Slovenska matica, Jutro 1.5. 1926; Slovenska matica zopet deluje, Jutro 16.10. 1927.

¹⁷ ARS, Društvena pravila, št. 9129, sprememba pravil 12.2. 1923.

¹⁸ Jutro 28.10. 1920.

in na drugi strani vedno večjega duhovnega prepada med inteligenco ter ostalimi manj izobraženimi. Društvo je od Slovenske matice prevzelo tudi glavnicu za podpore socialno ogroženim pisateljem ali njihovim družinam, ki jo je zapustilo bivše Pisateljsko podporno društvo leta 1918.¹⁹ Po preimenovanju je društvo najverjetneje nekoliko zaspalo. Več življenja je spet pokazalo pod predsedstvom Otona Župančiča od leta 1926 naprej, ko je organiziralo Prešernove in Cankarjeve proslave v Ljubljani ter Mariboru. To je društvu tudi gmotno omogočilo večjo dejavnost. Dvema članoma je pomagalo pri študijskih potovanjih v tujino, več drugim pa pri bolezni in denarnih težavah.²⁰

V času ustavnega boja so štiri glavna slovenska umetniška društva s posebno resolucijo opozorila Ustavodajno skupščino, da mora bodoča ustava vsebovati tudi pravne norme o splošnih pravicah državljanov. Pravna ureditev države naj umetnost ne le ščiti, ampak pospešuje. Umetnost naj bo svobodna in naj uživa posebno zaščito in podporo države, zato naj v primeru dvodomnega parlamenta umetniška zbornica voli v senat najmanj isto število senatorjev kot zbornice ostalih interesnih skupin.²¹

Ob koncu tega obdobja smo v Ljubljani dobili še eno pisateljsko organizacijo, ki pa ni imela niti sindikalnega, niti narodnostnega pomena. Urejen sicer na narodno-jezikovni osnovi, a izrazito internacionalno usmerjen je bil v decembru 1929 ustanovljen PEN klub.²²

Likovni umetniki

Omenili smo že ustanovitev Narodne galerije kot društva, ki si je za interese nacionalne ustanove začelo prizadevati po zasebni pobudi nekaterih posameznikov. Prošnjo za ustanovitev društva so podpisali znani umetniki in likovni delavci že konec julija 1918,²³ društvo pa je bilo potem ustanovljeno 18. septembra. Po državnem prevratu v novembru je Narodna galerija opravila prve nakupe, 10 starejših likovnih del slovenskih umetnikov.²⁴ Svojo prvo zbirko je Narodna galerija razstavila v prostorih ljubljanske Kresije 7. marca 1920. Ogled je bil sprva možen le dvakrat tedensko. V prvih desetih mesecih si jo je ogledalo – po mnenju pisca članka v »Slovenskem narodu« »žalostnih« – 600 obiskovalcev, kar naj bi ob 70.000 prebivalcih Ljubljane predstavljalo »žalosten kulturni pojav«. Na poziv v Domu in svetu in Ljubljanskem zvonu se je v 5 mesecih v društvo za 30 kron včlanilo le 25 novih članov.²⁵ Društvo si je opomoglo v naslednjem letu. Zbirko v Kresiji so dopolnili, da je že dajala pregled slo-

¹⁹ ARS, SM, š. 28, Odborova seja 11.5. 1920.

²⁰ Občni zbor društva slovenskih književnikov, Jutro 6.3. 1926.

²¹ Resolucija Društva slovenskih leposlovcev, Društva slovenskih upodablajočih umetnikov, Kluba slovenskih umetnikov Sava in ljubljanske podružnice Društva jugoslovanskih glasbenikov, Slovenec 18.2. 1921.

²² ARS, Društvena pravila, št. 9128. Poets, Essayists, Novelists, matično društvo je v začetku dvajsetih let ustanovil v Londonu John Galsworthy.

²³ Ivan Franke, Rihard Jakopič, dr. Josip Regali in en nerazpoznaven podpis, ARS, Društvena pravila, št. 9115, predložena 24.7., odobrena 12.8. 1918.

²⁴ Slovenski narod 25.11. 1918.

²⁵ Ljubljanski zvon 1920, str. 252; Žalosten kulturni pojav, Slovenski narod 13.1. 1921.

venskega slikarstva od časov bratov Šubicev do sodobnikov. Z darovi je konec leta 1921 kupilo 10 pomembnih del slovenskih slikarjev od dunajske državne galerije (Groharja, Vavpotiča, Jakopiča...). Zbirko je v zadnjem letu obiskalo skoraj tisoč ljudi, tudi število članov je zraslo na 433, pred izidom je bil katalog društvene zbirke z reprodukcijami in komentarjem.²⁶ Ob vsesokolskem zletu v Ljubljani v avgustu 1922 je Narodna galerija pripravila retrospektivno razstavo starejših slovenskih umetnikov in preuredila ter dopolnila svojo stalno zbirko v Kresiji. Svoj zaklad je, poleg podpor ljubljanske mestne občine, pridobivala predvsem z darili. Eden pomembnejših v tistem času je bil vsekakor dar kraljevega namestnika v Sloveniji in starega podpornika slovenskih muz, Ivana Hribarja. Za gradnjo bodoče galerije je namenil milijon kron.²⁷ Za potrebe Narodne galerije je ljubljanska mestna občina leta 1924 kupila in prenovila do takrat edini razstavni prostor v Ljubljani, zasebni Jakopičev paviljon v Tivoliju, naslednje leto pa ji je prostore v prvem nadstropju namenil Narodni dom. Tehnične in gmotne težave so verjetno prispevale k temu, da je bil ta v zgornjem nadstropju delno adaptiran šele poleti 1928, kar je šele omogočilo pravo vselitev Narodne galerije. Kljub resnim namenom, da bi za Narodno galerijo v Ljubljani gradili novo stavbo, je bilo prenovljeno nadstropje Narodnega doma, kjer je bila 11. decembra istega leta slavnostno odprta njena stalna razstava, za društvo brez državne podpore velik uspeh.²⁸ Uspešno delovanje Narodne galerije je sčasoma postalo preozko. Avgusta 1927 je bilo ustanovljeno še društvo »Moderna galerija v Ljubljani«, ki se je naslednje leto preimenovalo v »Umetniško matico – društvo za ustanovitev moderne galerije«, leta 1929 pa spet v še bolj splošen naslov »Društvo za propagando sodobne, moderne umetnosti v Ljubljani«. Zbiralo in vzdrževalo naj bi stalno razstavo slovenskih umetnikov, »ki so pomembni za sedanost in za nadaljni razvoj slovenske umetnosti.«²⁹ Mlajša generacija slovenskih likovnikov se je še konec dvajsetih let, kot kaže, čutila zapostavljeno. Spričo slabega posluha države do potreb slovenske likovne umetnosti so v nekaj letih (1927–29) dojeli tudi prevelik optimizem glede možnosti za Moderno galerijo. Te so se začele odpirati šele ob koncu naslednjega desetletja.

Ustanavljanje Društva slovenskih upodablajočih umetnikov (DSUU) se je začelo s polemiko s starejšim in že uveljavljenim Klubom umetnikov Sava, oziroma z njegovim najagilnejšim članom Rihardom Jakopičem. Slednji je DSUU obtožil, da njegovi člani širijo neresnične govorice, češ da je Jakopič namenoma zadrževal obvestila o jugoslovanski umetnostni razstavi v času mirovne konference v Parizu in tako omogočil udeležbo na njej le trem ali štirim Slovincem.³⁰ Spor so očitno z neposrednim pogo-

²⁶ III. občni zbor Narodne galerije v Ljubljani, Jutro 30.4. 1922.

²⁷ Jutro 5.8. 1922; Slovenec 12.7. 1922.

²⁸ »Manes« v Ljubljani, Jutro 15.8. 1924; Ljubljanski Narodni dom, Jutro 21.11. 1925; Slavnostna otvoritev Narodne galerije, Jutro 19.12. 1928.

²⁹ ARS, Društvena pravila, št. 9120. Prva pravila s prošnjo za ustanovitev, 3.8. 1927, so podpisali eden od bratov Kralj, Silvester Škerl in Nande Vidmar.

³⁰ »Poslano«, Slovenec 27.2. 1919; Za odbor DSUU sta mu cinično odgovorila podpredsednik Matej Sternen in tajnik Hinko Smrekar, da ima društvo »resnejše naloge nego pečati se s čenčami.« Slovenec 1.3. 1919; Jakopič je na nizke udarce užaljeno odgovoril, da mu »tudi to puhlo nizko besedilo dosti razodeva.«

vorom hitro pomirili. DSUU je bilo ustanovljeno v začetku leta 1919, 16. marca so že imeli prvi izredni občni zbor, kjer so med drugim razpravljali o akciji za ustanovitev »Umetniškega doma« v Ljubljani. Tu naj bi dobila stalno domovanje zbirka Narodne galerije, hkrati pa bi to bil prostor tudi za občasne razstave. Ta čas je služil likovnim razstavam v Ljubljani skoraj samo zasebni Jakopičev paviljon v Tivoliju. Posledica diskusije o prepotrebni umetniških ateljejih v Ljubljani je bila vloga na poverjeništvu Deželne vlade za javna dela, naj ta pri nameravani zidavi hiš računa na umetnike oziroma na nekakšno umetniško kolonijo v Ljubljani. Hitre učinke je imel žal le njihov načrt o ustanovitvi umetno obrtne šole v Ljubljani. Aprila 1921 je bilo na srednji tehnični šoli v Ljubljani ustanovljeno društvo »Probuda«, pod okriljem katerega je začela mesec kasneje delovati zasebna risarska in slikarska šola, ki je svoje učence usmerjala k ohranjanju in razvijanju slovenskih oblikovnih tradicij.³¹

V DSUU se je do konca aprila 1919 vključila že večina pomembnejših in priznanih slovenskih likovnih umetnikov, za sabo pa je imelo 6 večjih akcij. Poleg zgoraj omenjenih je skupaj s klubom Sava izdelalo obširni spomenici o potrebi ustanovitve Akademije likovnih umetnosti v Ljubljani in o nujni urbanistični ureditvi Ljubljane ter Beograda. V komisijo, ki so jo za urejanje Ljubljane ustanovile pristojne oblasti, je društvo imenovalo ing. in arhitekta Ivana Vurnika ter arhitekta F. Jando. Deželni vladi so predlagali, da Poverjeništvu za uk in bogočastje prideli posebnega referenta za umetniške zadeve.³² Ob pikrih pripombah glede Slovincem zelo skopo odmerjenega prostora na jugoslovanski razstavi v Parizu so se zavzeli za skupno reševanje vseh aktualnih vprašanj v likovni umetnosti in za pospešeno združitev jugoslovanskih upodabljaljočih umetnikov v močno stanovsko socialno organizacijo. Podobno vabilo za združevanje na vsedržavni ravni je slovenskim umetnikom malo prej poslal Socijalno--umjetnički pokret iz Splita.³³

V času slikarske razstave štajerskih umetnikov decembra 1920 v Mariboru – razstavljalo je preko 30 avtorjev, med njimi tudi tamkajšnji Nemci – so tam ustanovili svoj umetniški klub »Grohar«.³⁴

Hkrati je iz komaj ustanovljenega DSUU javno izstopil kipar Lojze Dolinar, Klub umetnikov Sava pa je demonstrativno objavil pristope novih mladih članov Lojzeta Dolinarja, Vena Pilonia in Frana Tratnika, ter vest, da bo klub na pariški razstavi zastopal Ivan Zorman. Slovenec 5.3. 1919.

³¹ ARS, Društvena pravila, št. 9122; Društvo slovenskih upodabljaljočih umetnikov, Slovenec 2.3. 1919; Slovenec 26.4., 18.6. 1921; France Golob, Franjo Strle, ustanovitelj umetniške šole »Probuda« in vloga šole v tedanjem likovnem življenju, Kronika XXXIV 1986, št. 3, str. 160–170.

³² Ta zahteva je bila izpolnjena julija 1921, ko je bil za umetniškega svetovalca Prosvetnega oddelka Deželne vlade v Ljubljani imenovan slikar Fran Tratnik. Slovenska prosvetna vprašanja, Jutro 12.7. 1921.

³³ DSUU, Slovenec 30.4. 1919; Slovenec 19.4. 1919; Slovenski narod 19.4. 1919.

³⁴ Klub Grohar je imel ob ustanovitvi 8.12. 1920 12 članov; za predsednika so izbrali Cotiča, podpredsednik je bil Karlovič-Janowsky, tajnik Stiplovšek, blagajnik Kranjc, odbornica Šantlova, za častnega člana so izbrali generala Maistra, ki je predsedoval tudi pripravljalnemu odboru za štajersko slikarsko razstavo 5.–26.12. 1920 v Mariboru. Ob tej priliki so ocenili, da imamo po uspešnem razvoju slovenskega slikarstva v zadnjih dvajsetih letih, okrog 100 slovenskih umetnikov, katerih večina ni organizirana nikjer. Umetniška razstava v Mariboru, Slovenski narod 23.11. 1920; Ustanovitev umetniškega kluba Grohar v Mariboru, Slovenski narod 14.12. 1920; Jutro 7.1. 1921.

Mnogo bolj odmevna je bila prva pokrajinska slikarska razstava v Novem mestu, ki so jo otvorili dobra dva meseca prej. Tu so se poleg mladih dolenjskih ekspresionistov med likovniki predstavili tudi drugi umetniki najmlajše generacije, glasbeniki in literati. Plod »umetniškega gibanja na Dolenjskem« je bil umetniški »Klub mladih«, ki potem ni deloval na regionalni osnovi kot »Grohar«, ampak bolj generacijsko.³⁵

Socialni problemi slovenskih umetnikov so botrovali prvemu sestanku slikarjev, kiparjev, arhitektov in umetnostnih pedagogov, ki sta ga sredi oktobra 1920 v imenu DSUU in Save sklicala Ferdo Vesel in Rihard Jakopič. Strokovna (sindikalna) organizacija slovenskih umetnikov naj bi imela namen ščititi interese umetnosti in umetnikov, prirejati razstave doma in v tujini, posredovati pri javnih korporacijah glede umetnosti, vplivati na umetnostno vzgojo v šoli ter zunaj nje ipd. Bili so že v stikih s kolegi v Zagrebu in Beogradu, s katerimi naj bi se dogovorili o skupni organizaciji. V ta namen je potekala konferenca srbskih, hrvaških in slovenskih upodabljajočih umetnikov od 23. do 25. oktobra 1920 v Zagrebu. Sestavili so osnutek pravilnika bodoče enotne jugoslovanske umetniške stanovske organizacije in odločili, naj bi bil ustanovni kongres v kratkem, pred tem pa naj pravilnik odobrijo lokalne organizacije, kajti slovenski in hrvaški predstavniki so se sporazumeli, da je vsedrjavno združenje možno samo na temelju lokalnih organizacij v kulturnih centrih države.³⁶ Stvari so se nekoliko zavlekle, vendar je bilo v skladu s sklepi ustanovno zborovanje slovenske podružnice Udruženja jugoslovanskih oblikujočih umetnikov (UJOU) šele 23. novembra 1921 v ljubljanskem Unionu. Povabili so samo tiste slovenske umetnike, katerih delo je bilo že priznано, da bi se izognili problemom, če kriteriji za sprejem v Udruženje ne bi bili po vsej državi enaki. Tako je bilo od 98 imen povabljenih samo 28, od teh pa se jih je vabilu odzvalo 19. Vse druge naj bi v organizacijo sprejemali naknadno po društvenem pravilniku. Ustanovni občni zbor slovenske podružnice UJOU je v Unionu torej izvolil odbor in določil 5 delegatov za bodoči zagrebški kongres, določen med 8. in 11. decembrom 1921.³⁷ Vendar s kongresom spet ni bilo nič. Junija 1922 je bila v Beogradu t.i. V. jugoslovanska umetniška razstava v prostorih neke beograjske gimnazije, na kateri so bili Slovenci močno zastopani. Vsi razstavljalci so nastopili kolektivno, kot člani DSUU, klubov Sava, Mladih, Grohar ali kot »neorganizirani«. Ob tej priliki so se na zborovanju beograjskega lokalnega združenja sestali tudi delegati umetniških društev iz Ljubljane, Maribora, Zagreba in Sarajeva. Končno so se dogovorili za dolgo odlašani zagrebški kongres, ki naj bi potekal v začetku oktobra 1922.³⁸

³⁵ Obširno je o tem pisal Marjan Mušič, *Novomeška pomlad, Maribor 1974*; I. pokrajinska umetniška razstava v Novem Mestu, *Umetniško gibanje na Dolenjskem, Slovenski narod* 3.10. 1920.

³⁶ Strokovna organizacija slovenskih umetnikov, *Slovenski narod* 17.10. 1920; *Jutro* 20. in 28.10. 1920; *Slovenski narod*, 6.11. 1920.

³⁷ Izvoljeni odbor: predsednik Rihard Jakopič, tajnik Saša Šantel, blagajnik Gojmir Anton Kos, odborniki Josip Costaperaria, Lojze Dolinar, Fran Tratnik, Ivan Vavpotič, namestnika Maksim Gaspari in Ivan Zajec, *Slovenski narod* 3.11. 1921; *Poziv vsem oblikujočim umetnikom v Sloveniji, Slovenski narod* 22.10. 1921.

³⁸ *Poziv umetnikom, Jutro* 9.5. 1922; *Pred otvoritvijo jugoslovanske umetnostne razstave, Jutro* 3.6. 1922; *V. jugoslovanska umetniška razstava, Jutro* 18.6. 1922.

Verjetno je imela tudi v ta namen slovenska podružnica še neobstoječega UJOU 1. julija izredni občni zbor, ki pa je, po poročilu v »Jutru«, le »rešil mnogo perečih vprašanj in napravil velik korak naprej v konsolidaciji razmer med slovenskimi umetniki.« Ustanovni kongres UJOU je bil potem 10. in 11. decembra 1922 v Zagrebu. Slovence sta zastopala le Šantel in (verjetno France) Kralj. Glavno delo kongresa je bil sprejet pravilnik o Glavnem umetniškem svetu pri prosvetnem ministrstvu v Beogradu.³⁹

UJOU se v sledečih letih ni izkazalo kot preveč aktivna organizacija in je vsled tega občasno doživljalo razne krize. Iz njegove ljubljanske sekcije je leta 1926 izstopila mlajša generacija slovenskih slikarjev, ki naj bi se organizirala samostojno. Oktobra 1927 pa se je v očitnem občutku lastnega nesmisla soglasno sama razpustila njegova sarajevska sekcija in o tem obvestila ljubljansko, češ da je s tem zapečateni usoda celotna skupne organizacije jugoslovanskih slikarjev in kiparjev. Arhitekti so se že prej osamosvojili.⁴⁰ Slovenska sekcija UJOU je torej v letih 1927–28 zamrla, ker ni mogla doseči kakšnih občutnih koristi za svoje člane in je začelo njihovo število upadati. Zagrebška in beograjska sekcija pa sta še naprej občasno delovali.⁴¹

Leta 1934 je bilo potem ustanovljeno »Društvo likovnih umetnikov Dravske banovine«, vendar je v Ljubljani vse bolj prevladovalo prepričanje, da je treba tudi v imenu naglasiti slovenstvo organizacije. V tem smislu so leta 1936 spremenili naslov v »Društvo slovenskih likovnih umetnikov«. Vanj je bila do druge vojne vključena velika večina slovenskih likovnikov. Leta 1940 je društvo imelo 76 članov. Skrbelo je predvsem za zaščito avtorskih pravic, za umetnostne šole, pomagalo pri razstavah, dražbah, ostalih prireditvah in študijskih potovanjih, ustanovilo je lastni bolniški sklad ipd.⁴²

Glasbeni umetniki

Podobno vlogo kot jo je imela Slovenska matica pri slovenskih književnikih, je pri slovenskih glasbenikih odigrala Glasbena matica. Ustanovljena je bila leta 1872, potem ko se je slovensko glasbeno življenje razmahnilo v čitalnicah in je Filharmonična družba začela dobivati vse bolj nemški značaj. Pet let kasneje pa je prišlo tudi že do druge ločitve z ustanovitvijo Cecilijinega društva z orglarsko šolo in glasilom »Cerkveni glasbenik« pod okriljem ljubljanske škofije. Kljub temu, da je Glasbena matica tako ostala pretežno »liberalna«, so (tako kot pri Slovenski matici) z njo sodelovali tudi katoliško usmerjeni glasbeniki.⁴³

V novi državni in narodnostni skupnosti so se glasbeniki začeli podobno povezoovati kot likovni delavci. Ustanovni občni zbor ljubljanske podružnice že prej ustanovljenega Udruženja jugoslovanskih muzičara je bil 19. decembra 1920 v dvorani GM v Ljubljani.⁴⁴

³⁹ Jutro 5.7. 1922; Kongres upodablajočih umetnikov v Zagrebu, Jutro 13.12. 1922.

⁴⁰ Strokovno udruženje jugoslovanskih oblikujočih umetnikov, Jutro 23., 26. in 29.10. 1927.

⁴¹ Arhiv Društva slovenskih likovnih umetnikov, spis »O DSLU v Ljubljani«, fasc. Razni koncepti 1941–1945.

⁴² Prav tam.

⁴³ Cvetko Budkovič, Sto let pevskega zbora Glasbene matice 1891–1991, Ljubljana 1991, str. 34.

⁴⁴ Slovenski narod 18.12. 1920.

Iz Glasbene matice, ki je bila formalno nadstrankarska organizacija, vendar pod nedvomnim »svobodomiselnim« vplivom, je prišla leta 1921 pobuda za ustanovitev Zveze slovenskih pevskih zborov. Združila naj bi vse slovenske pevske zборе in je k vstopu vabila vsako registrirano pevsko društvo. Optimizem v tem smislu je pobudnikom vlil koncert ob obletnici »narodnega ujedinjenja« 1. decembra 1921, ko so skupaj nastopila skoraj vsa ljubljanska pevska društva, 6 po številu, med njimi npr. tudi »Ljubljana«, ki se je štela za »klerikalno«. Toda katoliško usmerjena pevska društva po Sloveniji so že bila povezana v Pevski zvezi pri Slovenski krščanskosocialni zvezi.

Ustanovni občni zbor Zveze slovenskih pevskih zborov (ZSPZ) je bil ne glede na to 6. januarja 1922 v prostorih GM v Ljubljani. Pripravil ga je Matej Hubad. Združenje naj bi z zborovanji, predavanji, skupnimi nastopi, tečaji, izdajanjem partitur in glasil ter ustanavljanjem novih pevskih zborov skrbelo predvsem za izpopolnjevanje splošne pevske izobrazbe na Slovenskem. V drugi točki pravil so si postavili tudi cilj pripraviti združitev vseh pevskih društev v državi. V zvezo je bilo po letu dni dela in izdanem prvem »Pevskem koledarju za leto 1923« včlanjenih 18 pevskih zborov, med njimi tudi Glasbeno društvo »Ljubljana«. ZSPZ je večkrat letno pripravljala skupne koncerte in pevska tekmovanja ter svoje člane zalagala z notnim gradivom. Na drugem občnem zboru aprila 1924, je zveza štela že 36 pevskih društev. Do naslednjega leta, ko je bila ZSPZ razpuščena in vključena v Jugoslovansko pevsko zvezo se ji je priključilo še 7 novih zborov, a je tajnik zveze ugotavljal, da jih redno dela le 28. Skupno je ZSPZ štela okrog 2000 pevcev.

Dogovori o združevanju v okviru Jugoslavije so se začeli ob pogrebu Stevana Mokranjca v začetku oktobra 1922 v Beogradu. Takrat sta se združili tudi vojvodinska in srbska pevska zveza. Na skupni konferenci, ki jo je vodil Hubad, so sklenili naj pripravljalni odbor spelje dokončno združitev že do tekmovanja »Saveza hrvatskih pjevačkih društava« decembra istega leta v Zagrebu. Vendar se je debata, ki so jo načeli Hrvatje, nadaljevala tudi še na aprilskem občnem zboru ZSPZ leta 1924 v Ljubljani. Predstavniki hrvaške pevske zveze so se strinjali s povezavo, toda znotraj te naj bi ohranili tudi še vse tri »plemenske«. Rudolf Matz je v Ljubljani izjavil, »da bi bilo napačno forsiranje ujedinjenja, dokler nismo v tej državi vsi enakopravni državljani.« V nasprotju z njim je dr. Viktor Novak, predsednik zagrebškega pevskega društva »Lisinski« in zastopnik pevskih društev s Hrvaške, ki niso bila v hrvaški pevski zvezi, zagovarjal takojšnje enotno združenje, čemur so se goreče pridružili predstavniki ZSPZ in srbske zveze.

ZSPZ se je torej na občnem zboru maja 1925 razpustila in odboru zaupala ustanovitev ljubljanske ter mariborske župe »Jugoslovenskega pevačkgega saveza« (JPS). Z ustanovitvijo enotne pevske zveze za celo državo naj bi bilo kulturno delo centralizirano in delovanje znatno olajšano. Slovensko oblikovanje žup je potrdil I. kongres JPS oktobra 1925 v Sarajevu. Hrvaška pevska zveza se mu ni priključila, tri leta kasneje julija 1928, je iz JPS soglasno izstopilo tudi zagrebško pevsko društvo »Lisinski«. Savez ni izpolnil njihovih pričakovanj ob ustanovitvi. Izstopilo je zaradi nezmožnosti vpliva na njegovo delo, oddaljenosti od središča in zaradi splošnih prilik, ki so oteževale

normalno delo. Ni pa pristopilo k hrvaški pevski zvezi, temveč je ostalo zunaj vsake povezave.⁴⁵

V podporo slovenski književnosti, slikarstvu, kiparstvu in glasbi je bilo junija 1922 ustanovljeno Društvo ljubiteljev slovenske umetnosti, ki naj bi zanjo skrbelo zlasti gmotno, z raznimi nagradami in podporami, nakupi, organiziranjem zborovanj, predavanj, akademij in umetniških večerov. Društvo naj bi nadomestovalo za umetnost nujne mecene, ki jih Slovenci niso imeli, država pa je bila takrat za to nesposobna. Pet let kasneje se je temu društvu pridružilo podobno v Mariboru.⁴⁶

Avgusta 1919 so imeli združitevne kongrese tudi jugoslovanski dijaki, jugoslovanska akademska podporna društva in menze, oktobra novinarji SHS in jugoslovanska ženska društva, decembra sta bila ustanovljena Jugoslovanski olimpijski odbor in Jugoslovanska centralna športna zveza. Prav tako je bilo leta 1919 ustanovljeno Jugoslovansko zdravniško društvo in še kaj.⁴⁷

Celotna organizacijska struktura slovenskih izobražencev in umetnikov se je torej z državnim prevratom leta 1918 bistveno spremenila. Prvič je bilo veliko intelektualcev v novi, »narodni« državi sploh na novo povezanih v društvih, ki jih v stari Avstriji niso imeli. Temu so v veliki meri botrovale drugačne materialne razmere po prvi vojni, zlasti večja socialna ogroženost in s tem potreba po sindikalni organizaciji. Po drugi strani pa je bilo stanovsko povezovanje pri obrambi avtorskih in socialnih pravic naravno vezano na celotno državno ozemlje, ki mu je vladala ista politična uprava. Izjema v tem pogledu so bili besedni umetniki zaradi jezika in zaradi tega, ker so imeli navadno že starejše organizacije ter so se odtlej povezovali interinstitucionalno. Slovenska matica je imela npr. stalne stike s srbsko in s hrvaško matico. Izjema so bili tudi slovenski intelektualci iz izrazito katoliških organizacij, ki so jim novo jugoslovansko povezovanje branili politični vzroki. Manj so se vsejugoslovansko organizirali znastveniki, ki so bili vezani predvsem na ljubljansko univerzo in na starejša ali nova strokovno profilirana, vendar zlasti v humanistiki kot najbolj razviti znanosti, na ožji slovenski prostor vezana društva.

Kolikor so bile vse te nove organizacijske vezi z novim prostorom manj ali docela neuspešne in je pogosta organizacijska neresnost ali nesposobnost med kolegi južnejših pokrajin pri Slovencih porajala razočaranje, nezadovoljstvo ali celo odvrčanje od teh novih organizacij, je to posebna zgodba.

⁴⁵ »Hrvaško vprašanje« pri združevanju glasbenikov je bilo v neposredni zvezi z istoimenskim vprašanjem v politiki. Prilagajalo se je političnim usmeritvam HRSS in SDS. Poročila o ZSPZ in JPS sta objavljala Slovenski narod 21.5., 4.12. 1921 in Jutro 6.1., 27.1., 20.12. 1922, 9.1., 4.10. 1923, 8.4. 1924, 5.5., 16.10., 29.10. 1925, 10.7., 6.12. 1928.

⁴⁶ ARS, Društvena pravila, št. 9153, 4074; Jutro 3.6. 1922.

⁴⁷ Kongres jugoslovanskih gledaliških umetnikov v Beogradu, Slovenski narod 20.8. 1919; Kongres jugoslovanskega dijaštva v Beogradu, Slovenski narod 30.8. 1919; Kongres novinarjev SHS v Zagrebu, Slovenski narod 5.10. 1919; Kongres jugoslovanskih žena, Slovenski narod 7.10. 1919; Jugoslovanski olimpijski odbor, Jugoslovanski centralni športni savez, Slovenski narod 19. in 21.12. 1919; Prvi jug. novinarski kongres, Slovenski narod 25.12. 1919; Združenje gledaliških igralcev SHS, Slovenski narod 28.12. 1919; Društvo novinarjev, Slovenski narod 19.1. 1921 in Jutro 7.9. 1921; Ustanovitev »Kola jugoslovanskih sester« v Ljubljani, Slovenski narod 22.3. 1921; III. kongres udruženja gledaliških igralcev SHS, Slovenski narod 12.6. 1921; Odziv slovenskih zdravnikov, Slovenski narod 26.6. 1921.

L'ORGANISATION DES HOMMES DE CULTURE APRÈS LE COUP D'ÉTAT EN 1918

R é s u m é

La structure complète de l'organisation des artistes et de l'intelligentsia slovènes a changé après le coup d'état de 1918. Plusieurs intellectuels ont été pour la première fois liés en de nouvelles associations dans le nouvel état «national» qui n'avaient pas existé dans le cadre de l'ancienne Autriche. Les conditions matérielles changées d'après la première guerre mondiale et spécialement la situation sociale menacée ont beaucoup contribué à cet état de choses exigeant une organisation syndicale. Pour protéger les droits d'auteur et les droits sociaux, les métiers se sont liés au niveau national commun, dirigés par la même direction politique à l'exception près des artistes littéraires qui à cause de la langue et parce qu'ils avaient normalement déjà eu une organisation plus ancienne étaient habitués à se lier entre les institutions. Slovenska matica, par exemple, était en contacts permanents avec Matica serbe et croate. La seule exception faisait l'intelligentsia slovène d'orientation nettement catholique qui, pour des raisons politiques, refusait de se lier dans le cadre yougoslave.

Le passage de la monarchie habsbourgeoise au royaume des serbes, croates et slovènes a donc créé de nouveaux besoins tandis qu'il a éliminé beaucoup d'obstacles des temps passés. Les écoles élémentaires et secondaires sont devenues slovènes, on a constitué l'université slovène à Ljubljana. Presque tous les participants dans la vie culturelle, depuis les instituteurs, professeurs, peintres et sculpteurs, musiciens, acteurs de théâtre jusqu'aux médecins, journalistes, sportifs, femmes et autres se sont organisés au nouveau niveau national. Les scientifiques liés plutôt à l'université de Ljubljana et à leurs profils professionnels déjà organisés dans leurs associations spécialement au niveau des sciences humaines, la branche plus développée, se liaient de moins en moins au niveau yougoslave.

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

- osrednja slovenska historična revija
- glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I, telefon 061/1250-001, int 210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

1/1947 (ponatis 1977) - 308 SIT	34/1990, št. 1-2 - 336 SIT
2-3/1948-49 (1988) - 392 SIT	34/1980, št. 3 - 168 SIT
4/1950 (1987) - 364 SIT	34/1980, št. 4 - 168 SIT
5/1951 (1987) - 490 SIT	35/1981, št. 1-2 - 280 SIT
6-7/1952-53 (1986) - 700 SIT	35/1981, št. 3 - 182 SIT
8/1954 (1990) - 434 SIT	35/1981, št. 4 - 140 SIT
9/1955 (1989) - 392 SIT	36/1982, št. 1-2 - 266 SIT
10-11/1956-57 (1990) - 434 SIT	36/1982, št. 3 - 168 SIT
12-13/1958-59 (1991) - 434 SIT	36/1982, št. 4 - 154 SIT
14/1960 (1993) - 840 SIT	37/1983, št. 1-2 - 238 SIT
15/1961 (1989) - 322 SIT	37/1983, št. 3 - 154 SIT
16/1962 (1991) - 308 SIT	37/1983, št. 4 - 168 SIT
17/1963 (1978) - 392 SIT	38/1984, št. 1-2 - 238 SIT
18/1964 (1980) - 378 SIT	38/1984, št. 3 - 140 SIT
19-20/1965-66 (1985) - 434 SIT	38/1984, št. 4 - 154 SIT
21/1967 (1992) - 600 SIT	39/1985, št. 1-2 - 252 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) - 252 SIT	39/1985, št. 3 - 224 SIT
22/1968, št. 3-4 - pred ponatisom	39/1985, št. 4 - 168 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) - 280 SIT	40/1986, št. 1-2 - 294 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) - 224 SIT	40/1986, št. 3 - 238 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) - 238 SIT	40/1986, št. 4 - 266 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) - 266 SIT	41/1987, št. 1 - 294 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) - 280 SIT	41/1987, št. 3 - 280 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) - 266 SIT	41/1987, št. 3 - 266 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) - 322 SIT	41/1987, št. 4 - 266 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) - 294 SIT	42/1988, št. 1 - 238 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) - 280 SIT	42/1988, št. 2 - 238 SIT
27/1974, št. 3-4 (1988) - 294 SIT	42/1988, št. 3 - 252 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) - 294 SIT	42/1988, št. 4 - 224 SIT
28/1974, št. 3-4 (1993) - 720 SIT	43/1989, št. 1 - 238 SIT
29/1975, št. 1-2 (1993) - 720 SIT	43/1989, št. 2 - 238 SIT
29/1975, št. 1-2 - razprodan	43/1989, št. 3 - 252 SIT
29/1975, št. 3-4 - 460 SIT (kmalu razprodan)	43/1989, št. 4 - 252 SIT
30/1976, št. 1-2 - 294 SIT	44/1990, št. 1 - 238 SIT
30/1976, št. 3-4 - 266 SIT	44/1990, št. 2 - 252 SIT
31/1977, št. 1-2 - 440 SIT	44/1990, št. 3 - 252 SIT
30/1976, št. 1-2 - 294 SIT (kmalu razprodan)	44/1990, št. 4 - 266 SIT
31/1977, št. 3 - 408 SIT	45/1991, št. 1 - 266 SIT
30/1976, št. 1-2 - 294 SIT (kmalu razprodan)	45/1991, št. 2 - 266 SIT
31/1977, št. 4 - 224 SIT	45/1991, št. 3 - 238 SIT
32/1978, št. 1-2 - 294 SIT	45/1991, št. 4 - 266 SIT
32/1978, št. 3 - 224 SIT	46/1992, št. 1 - 240 SIT
32/1978, št. 4 - 238 SIT	46/1992, št. 2 - 320 SIT
33/1979, št. 1 - 280 SIT	46/1992, št. 3 - 320 SIT
33/1979, št. 2 - 252 SIT	46/1992, št. 4 - 400 SIT
33/1979, št. 3 - 238 SIT	47/1993, št. 1 - 560 SIT
33/1979, št. 4 - 196 SIT	47/1993, št. 2 - 560 SIT

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 2000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 2000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

Avgust Lešnik

Napori socialdemokratskega tabora za ponovno ožvitev druge internacionale v letih 1918-1923

Dolgotrajen proces prestrukturiranja znotraj evropske socialne demokracije (v okviru stare - druge internacionale) na tri temeljne struje (na desnico, center in levi-co¹) se je po koncu prve svetovne vojne manifestiral v organizacijskem preoblikovanju nekdanj formalno enotnega socialnodemokratskega gibanja v tri nove idejnopoliitične usmeritve in gibanja: v drugo /bernsko/ in tretjo /moskovsko/ ter nekoliko kasneje v drugo in pol /dunajsko/ internacionalo. Na pospešitev procesa odcepitve levih skupin iz okrilja starih socialnodemokratskih strank sta vplivala dva odločilna momenta. Prvi: oblikovanje skupne idejne osnove (na temelju analize in ocene svetovne vojne, internacionale in perspektive evropske revolucije). In drugi: pripravljenost na radikalni prelom z reformističnimi strankami - s ciljem razmejitve in ustanovitve novih, revolucionarnih partij. Pripravljalo delo ter potek prve mednarodne socialistične konference v Zimmerwaldu (1915) in druge v Kienthalu (1916) in tudi geneza prezentiranih stališč potrjujejo stalni napor levece, zbrane okrog Lenina, da se protivojna socialdemokratska opozicija združi na revolucionarni osnovi. Prva mednarodna konferenca v začetku vojne - iniciativna konferenca socialistov v Luganu (1914), mednarodni konferenci socialistk in socialistične mladine v Bernu (1915) kot tudi konferenci v Zimmerwaldu in Kienthalu izpričujejo omejeno stopnjo enotnosti in domet opozicijskih skupin. Šele oblikovanje zimmerwaldske levece - kot samostojne skupine z lastno izdelano platformo - je pomenilo prvi korak k združitvi levih sil znotraj zimmerwaldskega gibanja, in sicer na temelju Leninovih programskih gesel o preobrazbi imperialistične vojne v državljansko ter o ustanovitvi nove internacionale. Večje težave so se pojavljale v idejnih pogledih centristov (socialpacifistov) in njihovi pripravljenosti na prelom s socialdemokratsko večino (socialšovinisti). Zato zimmerwaldsko gibanje,² čeprav je odigralo pomembno vlogo pri združevanju protivojne opozicije v Evropi ter istočasno služilo boljševikom kot mednarodna tribuna za propagiranje njihovih idej, ni moglo prevzeti vloge vodilnega jedra in temelja bodoče III. internacionale. Večino v zimmerwaldskem gibanju so vendarle imeli predstavniki centristične (pacifistične) struje; ta je bila sicer pripravljena na kritično in odklonilno sta-

¹ M. Britovšek, *Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno*, Ljubljana 1969; A. Blänsdorf, *Die Zweite Internationale und der Krieg. Die Diskussion über die internationale Zusammenarbeit der sozialistischen Parteien 1914-1917*, Stuttgart 1979; D. Kirby, *War, Peace and Revolution. International Socialism at the crossroads 1914-1918*, Aldershot 1986.

² *Die Zimmerwalder Bewegung. Protokolle und Korrespondenz I-II* (H. Lademacher), The Hague - Paris 1967; A. Balabanoff, »Die Zimmerwalder Bewegung 1914-1919«, *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* (12. und 13. Jg.), Leipzig 1926 in 1928 /ponatis: Graz 1966/; J. Humbert-Droz, *Der Krieg und die Internationale. Die Konferenzen von Zimmerwald und Kienthal*, Wien 1964; J. Humbert-Droz, *L'Origine de l'Internationale communiste - De Zimmerwald a Moscou*, Neuchatel 1968.

lišče do vojne politike večinske socialdemokratske desnice, ne pa tudi na radikalni organizacijski prelom z njo. Vzporedno je potekala akcija večinskih socialdemokratskih strank (desnice) – kompromitiranih s politiko »nacionalne obrambe« v vojni 1914–1918 ter močno oslabljenih z odcepitvijo levih in centrističnih skupin iz njenih vrst, da v povojnih pogojih vnovično oživijo drugo internacionalo.³

I. Bernska internacionala

Priprave za oživitev druge internacionale so se pravzaprav pričele spomladi 1917, s pripravami na mednarodno socialistično konferenco desnih socialistov in centristov, ki naj bi bila v Stockholmu, avgusta 1917.⁴ Vendar je bil idejni razkol v mednarodnem socialističnem gibanju – spričo teoretično–taktičnih razlik do temeljnih vprašanj tedanjega časa: vojne, miru, revolucije, socializma – premočan, da bi lahko prišlo do »sprave«, do ponovne združitve mnogoterih socialističnih struj v enotno organizacijo.

Konkretnejša pobuda za obnovitev internacionale je bila podana na III. medzavezniški socialistični konferenci v Londonu (20.–24. II. 1918)⁵ z imenovanjem 3–članskega iniciativnega komiteja – A. Henderson (Anglija), E. Vandervelde (Belgija) in A. Thomas (Francija) – ki naj bi pripravil »sklic svetovnega kongresa delavskega gibanja«. Osrednjo pozornost je konferenca namenila vprašanju zavezniških vojnih ciljev in postavitvi temeljev, na katerih naj bo zgrajen bodoči svetovni mir; stališča udeležencev so bila bolj ali manj istovetna s programi njihovih vlad. V tem kontekstu je konferenca sprejela Memorandum o vojnih ciljih,⁶ nekakšen mirovni program Internacionale, v katerem se je zavzela za mir »brez aneksije, brez vojne odškodnine, za pravico narodov do samoodločbe«.⁷ Udeleženci konference – sedaj že prepričani v zmago antantnih sil (po vstopu ZDA v vojno) – so sklenili, da povabijo na socialistični kongres tudi socialdemokratske stranke centralnih sil. Medtem ko so SDS Avstrije, Madžarske in Bolgarije akceptirale londonski memorandum kot skupno podlago za mirovni program Internacionale, so nemški večinski socialisti ponudbo zavrnil; bili so prepričani – po ugodnih mirovnih pogajanjih (za Nemčijo) v Brest–Litovsku⁸ – da je mogoče dobiti vojno in diktirati mirovne pogoje. Takšnim iluzijam je bil podvržen

³ Die II. Internationale 1918/1919. Protokolle, Memoranden, Berichte, Korrespondenzen I–II (Gerhard A. Ritter und Konrad von Zuehl), Berlin–Bonn 1980; R. Sigel, Die Geschichte der Zweiten Internationale 1918–1923 (I. Darstellung, II. Dokumentation), Frankfurt/New York 1986.

⁴ Pripravljalni (rusko–nizozemski–skandinavski) komite je v posebnem manifestu »Proletarcem vseh dežel« /11. julija 1917/ povabil stranke, priključene Mednarodnemu socialističnemu biroju /MSB/ in Mednarodni socialistični komisiji /MSK/ ter sindikate, včlanjene v sindikalno internacionalo, naj se udeležijo 15. avgusta 1917 konference v Stockholmu. Na njej naj bi pretresali naslednja vprašanja: 1. svetovna vojna in internacionala, 2. mirovni pogoji internacionale in 3. učinkovit program za čim prejšnje prenehanje vojne (A. Balabanoff, Die Zimmerwalder Bewegung, str. 374–375). Predvidena stockholmska konferenca desnih socialistov in centristov se ni nikoli sestala.

⁵ Die II. Internationale 1918/1919 I, str. 15–16.

⁶ Ibidem, str. 693–706.

⁷ Zahtevé, postavljene v Memorandumu, so podobne tistim, ki jih je objavil 8. 1. 1918 ameriški predsednik Wilson v 14. točkah, pa tudi tistim, ki jih je objavil papež Benedikt v okrožnici o miru avgusta 1917 ter sprejela Delavska in kmečka vlada v »odloku o miru« 8. 1. 1917.

⁸ Podrobneje o poteku mirovnih pogajanj ter o nasprotujočih si stališčih voditeljev boljševiške partije

tudi pretežni del nemškega delavskega razreda. V tem je tudi razlog (poleg okrepitev policijskih represalij), da v letu 1918 – vse do poraza na zahodni fronti, ko je postalo jasno, da je vojna za centralne sile izgubljena – nemški proletariat ni organiziral večjih protivojnih akcij.

IV. medzavezniška socialistična konferenca v Londonu (17.–20. IX. 1918)⁹ je sicer »z obžalovanjem« ugotovila, da predstavljajo odklonilna stališča nemških večinskih socialistov do londonskega memoranduma oviro za sklic kongresa Internacionale, toda obenem se je zavedala, da je poraz Nemčije blizu. Udeleženci so sklenili, da pričnejo kljub nasprotovanju SPD s pripravami za sklic svetovnega kongresa delavskih partij vseh dežel, ki naj bi s svojimi sklepi II. internacionale ne samo obnovil, pač pa tudi vplival na mirovno konferenco. Sklep konference je natančneje opredelila angleška Laburistična stranka s predlogom, da naj bo »mednarodni socialistični kongres istočasno v kraju, kjer bo potekala mirovna konferenca«.¹⁰

Neizogibnost poraza (11. XI. 1918 je bila v Compiègneu podpisana nemška kapitulacija) je šele prepričala nemške večinske socialiste, da so prešli na »nove« pozicije – na pripravljenost skupnega sodelovanja z antantnimi socialisti na svetovnem socialističnem kongresu. Neposredno po IV. medzavezniški socialistični konferenci so se pričele intenzivne priprave za obnovo II. internacionale. O tem priča vrsta medsebojnih srečanj in obsežna korespondenca med voditelji večinskih socialistov,¹¹ kar je seveda na drugi strani vplivalo tudi na pospešeno akcijo Moskve za ustanovitev III. internacionale.¹² Po predlogu angleške Laburistične stranke,¹³ ki ga je Henderson telegramske predal 18. in 19. decembra 1918 Huysmansu, Vanderveldeju,¹⁴ van Kolu, Brantingu in Frossardu,¹⁵ naj bi bila prva povojna mednarodna socialistična konferenca 6. januarja 1919 v Lausanni. V nadaljnjih medsebojnih dopisovanjih so prvotni predlog vsebinsko, časovno in krajevno usklajevali,¹⁶ nakar so C. Huysmans (sekretar MSB), E. Vandervelde (predsednik MSB), A. Henderson in A. Thomas poslali vabilo vsem socialdemokratskim in delavskim strankam sveta, v katerem so jih pozvali, naj se udeležijo mednarodne konference v Bernu (27. januarja 1919) – z nalogo obnove II. internacionale. Čeprav med uradnimi voditelji zahodnoevropske socialdemokracije ni bilo popolnega soglasja,¹⁷ so si bili vendarle edini v tem, da je potrebno – po zmagi ruskega »oktobra« in izbruha masovnega revolucionarnega gibanja v Evropi – čimprej

do mirovnih pogojev – glej: M. Britovšek, *Carizem–revolucija–stalinizem I*, Ljubljana 1980, str. 404–428.

⁹ Die II. Internationale 1918/1919 I, str. 133–178.

¹⁰ Ibidem, II, str. 730–732, The Labour Party. Notes on Procedure at the International Labour Conference proposed to be held at the same time and place as the official Peace Conference /ca. Mitte Oktober 1918/.

¹¹ Ibidem, II, str. 724–785.

¹² Komunistička internacionala, I: Stenogrami i dokumenti I. kongresa, Beograd–Gornji Milanovac 1981, str. 225–226, Radiogram CK RKP/b/, 24.12. 1918.

¹³ Die II. Internationale 1918/1919, II, str. 751–758, Labour Party. Memorandum on the International Peace Congress, 17.12. 1918.

¹⁴ Ibidem, str. 760–763.

¹⁵ Ibidem, I, str. 24.

¹⁶ Ibidem, II, str. 765–779.

¹⁷ Vandervelde je npr. nasprotoval – zaradi nemške okupacije Belgije – udeležbi SPD na konferenci.

strniti, prenoviti in reorganizirati socialdemokratske vrste ter nastopiti proti komunističnemu gibanju s »svojo« politično platformo.¹⁸ Prvotni načrt, da bi sklicali socialistično konferenco v kraju, kjer bo istočasno potekala mednarodna mirovna konferenca (Pariz), so morali – zaradi nestrinjanja francoskega ministrskega predsednika G. Clemenceaua (nasprotoval je vstopu državljanov sovražnih dežel v Francijo)¹⁹ – prenesti v nevtralno Švico. Zaradi težav, ki so jih imeli delegati s potnimi dovoljenji, so morali organizatorji prestaviti začetek konference za teden dni.

Na konferenci v Bernu od 3. do 10. februarja 1919²⁰ – v literaturi poznana kot konferenca obnove oziroma kontinuitete II. internacionale (od tod je šteta konferenca tudi kot X. kongres druge internacionale) – so sodelovali 103 delegati socialističnih in delavskih strank, v glavnem desni in centristi, iz 26 dežel sveta.²¹ Zaradi prisotnosti nemških večinskih socialistov so sodelovanje na konferenci odpovedali belgijski socialisti in predstavniki Ameriške federacije dela. Vabilu na konferenco se niso odzvale socialdemokratske stranke Italije, Švice in Romunije (vključene v zimnerwaldsko združenje) ter boljševiki in levi eseri.

Osrednja pozornost konference je bila osredotočena na dva problema: 1. vprašanje vojne odgovornosti in 2. vprašanje »demokracije in diktature«.²² Daljša diskusija o vprašanju krivde oziroma odgovornosti za polom II. internacionale avgusta 1914 je izzvenela na eni strani v kritiki in obsodbi stališč in ravnanja SPD med vojno (predvsem s strani francoskih delegatov)²³ ter na drugi strani v pripravljenosti Nemcev, da

¹⁸ Kljub odcepitvi levih (komunističnih) grup, v »okrnjeni« socialdemokraciji še zdaleč ni bilo enotnih pogledov na temeljne probleme socializma. Medtem ko so eni – v duhu časa (z besedami) – priznavali neobhodnost razredne borbe in zakonitost revolucije, sprejemali sovjete kot možno proletarsko organizacijo in diktaturo proletariata kot obliko vladavine, so bili drugi zagrizeni nasprotniki komunizma in zagovorniki blokade ter vojne intervencije proti Sovjetski Rusiji. Vendar pa so bili socialisti enotni v tem, da se je potrebno zoperstaviti proti revolucionarnemu prevratu kapitalističnega sistema v Evropi ter prepustiti družbeni razvoj mirni evoluciji v okviru obstoječega sistema. To stališče bo predstavljalo temelj politične platforme prenovljene II. internacionale.

¹⁹ J. Braunthal, *Geschichte der Internationale II*, Hannover 1963, str. 168.

²⁰ *Die II. Internationale 1918/1919*, I, str. 179–570.

²¹ Iz Nemčije (H. Müller, O. Wels in W. Molkenbuhr /predstavniki SPD/, K. Kautsky, H. Haase in K. Eisner /predstavniki USPD/); Francije (J. Longuet, A. Pressmane, M. Cachin, L. O. Frossard, P. Faure in Mistral /nekdanji minoriteri/, A. Thomas, P. Renaudel, E. Milhaud in E. Poisson /predstavniki nekdanje večine/); Velike Britanije (Ramsay, MacDonald, M. Bonfield in E. Snowden /predstavniki manjšine - ILP/, A. Henderson, J. H. Thomas, C. T. Cramp in G. H. Stuart-Bunning /predstavniki večine/); Avstrije (K. Seitz, W. Ellenbogen, F. Domes, F. Adler); Švedske (H. Branting, G. Moeller); Nizozemske (P. J. Troelstra, F. M. Wibaut); Norveške (M. Tranmael); Danske (N. Bang); Češkoslovaške (A. Nemeč, R. Bechyne); Madžarske (E. Buchinger, S. Kunfi); Poljske (Kurski, V. Kosovskij); Španije (J. Besteiro); Bolgarije (J. Sakasov /predstavnik »širokih«/); Rusije (P. Akselrod, Bienstock, D. Gavronsky /predstavniki menjševikov/, Rubanovič, Souchomlin, N. Rusanov (predstavniki desnih eserov); Finske, Estonije, Letonije, Irske, Grčije, Alzacija-Lorene (S. Grumbach); Gruzije, Armenije, Argentine (J. B. Justo); Kanade, Palestine (B. Locker, S. Kaplan /predstavnik Poalei-Zion/) in Italije (delegacija reformistov /izključeni iz PSI leta 1912/ kot opazovalci).

²² Konferenci je bil predložen naslednji dnevni red: 1. Društvo narodov in obča politika, 2. ozemeljsko vprašanje; 3. mednarodna delavska zakonodaja; 4. nadaljnja usmeritev konference (obnovitev internacionale). Konferenca je izvolila H. Brantinga za predsedujočega ter štiri podpredsednike: M. Wibaut (za nevtralne dežele), J. B. Justo (za Ameriko), A. Henderson (za antante dežele) in K. Seitz (za dežele centralnih sil).

²³ *Die II. Internationale 1918/1919*, str. 43.

obnovijo porušene medsebojne odnose s socialisti vseh dežel in tudi v njihovi izraženi volji po ponovni oživitvi socialistične Internacionale.²⁴ Spričo razcepa v mednarodnem socializmu je na koncu le prevladal skupni interes velikih socialističnih strank iz obeh vojnih taborov in nevtralnih dežel, da se znova »združijo« in – na podlagi »obojestranske splošne odveze za njeno kapitulacijo« ob izbruhu svetovnega spopada²⁵ – obnovijo II. internacionalo.²⁶

Bernska konferenca, ki se je časovno pokrivala z zasedanjem mirovne konference v Parizu,²⁷ ni skrivala ambicij, da bi aktivno vplivala na odločitve pariške konference. Predlagani mirovni načrt Internacionale, ki je podprl predlog za ustanovitev Društva narodov,²⁸ je bil pravzaprav v soglasju s tistim političnim gledanjem, ki je menilo, da lahko Internacionala uspešno deluje le v pogojih miru (K. Kautsky).²⁹ Clemenceau in Lloyd George sta soglašala, da bernska internacionala s svojo delegacijo prisostvuje in spremlja mirovno konferenco (saj se je ta navsezadnje idejno in politično vklapljala v delo pariške konference), kakor tudi, da je njen predstavnik (A. Thomas) vključen v Mednarodni urad za delo, ustanovljen pri Društvu narodov.³⁰ Bernskim organizator-

²⁴ Ibidem, str. 53. MSPD (Mehreithliche Sozialdemokratische Partei Deutschlands) je, kljub ostremu napadu francoskih desnih socialistov (E. Milhau), uspelo – s podporo angleških voditeljev – preprečiti izključitev iz Internacionale. To razhajanje med angleškimi in francoskimi socialisti glede SPD je pravzaprav zrcalna slika nasprotujočih si pogledov oziroma interesov med Francozi in Angleži na mirovni konferenci do položaja Nemčije v povojni Evropi: ali šibka Nemčija in močna Francija (francoski interes) ali ravnotežje moči med Francijo in Nemčijo (angleški interes). /Glej: W. M. Jordan, *Great Britain, France and the German problem 1919–1939*, Oxford 1943/. Iz povedanega lahko zaključimo, da v stališčih vodstev socialističnih strank, ki so sedaj v večini primerov zasedala ministrska mesta v koalicijskih vladah (skupaj z meščanskimi strankami), še naprej prevladuje »nacionalni« interes nad »internacionalnim«.

²⁵ Ibidem, str. 316. Konferenca je sklenila, da bo končna odločitev o »vojni krivdi« sprejeta na naslednjem kongresu Internacionale (v Ženevi).

²⁶ Konferenca je izvolila stalno komisijo (po dva predstavnika iz vsake nacionalne organizacije) za pripravo konstituiranja Internacionale; za sedež sekretariata je bil določen Amsterdam.

²⁷ 18.1. 1919 se je v Parizu začela mirovna konferenca, na kateri je sodelovalo 25 držav z vseh petih kontinentov, vendar brez Sovjetske Rusije. Dejanske odločitve je sprejemal svet četverice – predsedniki vlad ZDA (Wilson), Velike Britanije (Lloyd George), Francije (Clemenceau), Italije (Orlando). Poglavitna naloga konference ni bila samo sklenitev mirovnih pogodb, temveč tudi – na pobudo Wilsona – ustvaritev Društva narodov, s katerim naj bi zagotavljali mir in varnost s pomočjo mednarodnega sodelovanja. Društvo narodov je sprožilo »problem kolektivne varnosti«, to je odgovornosti vseh v društvu včlanjenih držav za svetovni mir. Temu velikemu vprašanju so bila podrejena še naslednja tri vprašanja: razorožitev, pomirjenje mednarodnih sporov in sankcije proti napadalcu. Pomembno obeležje časa, v katerem je zasedala konferenca, so bile socialne revolucije – nad konferenco je kot senca lebdel strah pred rusko in možno evropsko revolucijo – kar je precej vplivalo na stališča meščanskih vlad na konferenci. Glej *Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference 1919*, Department of State, 1943.

²⁸ Bernska konferenca je videla v Društvu narodov edino možnost za preprečevanje bodočih mednarodnih sporov, zato je naloga mednarodnega proletariata, da ga podpre. Glede kolonialnega vprašanja je bernska konferenca zahtevala omilitev režima v njih, ne pa tudi odprave kolonialnega sistema. Sporna ozemeljska vprašanja pa naj bi po menju berneške konference reševalo Društvo narodov s pomočjo plebiscita. /*Die II. Internationale 1918/1919 II: Arbeiter- und Sozialistenkonferenz in Bern: Resolutionen*/. V tem kontekstu je bernska konferenca predstavljala nadaljevanje tistega kurza, ki je pred in med vojno pripeljal večino evropskih socialističnih strank na »nacionalne« pozicije.

²⁹ »Internacionala v vojni ni učinkovito orožje, v svojem bistvu je mirovni instrument. Njena velika historična naloga je boj za mir, razredni boj v miru.« (K. Kautsky, *Die Internationalität und der Krieg*, Berlin 1915, str. 38–39).

³⁰ Delegacija, ki jo je imenovala konferenca – Branting, Henderson, Huysmans (t.i. »akcijski komite«) ter Cachin, A. Thomas, Renaudel, Longuet, MacDonald in Stuart-Bunning – je bila zadolžena, da preda re-

jem je pravzaprav uspelo, da je konferenca v večini vprašanj presegla medsebojna nasprotja, tako med nacionalnimi partijami kot tudi med različnimi socialističnimi smermi, zastopanimi na konferenci. Večja razhajanja so se pokazala šele pri obravnavanju drugega temeljnega problemskega sklopa – v stališčih do boljševiške revolucije, do odcepitvenega zimmerwaldskega gibanja in do levih sil II. internacionale – ko je A. Thomas v debati na temo »demokracija in diktatura« zahteval jasno stališče konference do vprašanja diktature proletariata kot tudi nedvoumno opredelitev za demokracijo. V tem kontekstu sta bili konferenci predloženi dve resoluciji: večinska (Brantingova) in manjšinska (Longuet–F. Adlerjeva).³¹ Brantingova resolucija je izhajala iz (še danes kako aktualnega) prepričanja, da je pogoj za uveljavitev in ohranitev socialistične družbe 'demokracija' – »socializma brez demokracije ni«. Resolucija sicer direktno ne omenja Sovjetske Rusije in boljševizma, ampak opozarja na – za socializem nesprejemljive – »metode diktature, ki bo pripeljala do državljanske vojne in v končni fazi do diktature reakcije«. V nasprotju z večino, ki je podprla Brantingovo resolucijo (tudi angleški in nemški neodvisni), sta se Fr. Adler in J. Longuet v t.i. »protiresoluciji« ogradila od vsakršne obsodbe boljševiških stališč, za katere »konferenca nima zadostnih podlag,« pa tudi vsaka prenagljena obsodba bi samo »oteževala združevanje proletariata vseh dežel v prihodnosti«... Pustiti želimo odprta vrata vsem razredno osveščenim revolucionarjem socialističnih partij vseh dežel... Nočemo biti sokrivci neke akcije proti Internacionali, saj bi določena poglavja Brantingove resolucije ('od buržoazije proti ruski revoluciji') lahko postala ovira za medsebojno sodelovanje.«³² Čeprav protiresolucija ni dobila zadostne podpore, pa je večina partij le akceptirala predlog ruske delegacije, da konferenca pošlje v Rusijo študijsko komisijo (v njej naj bi bile zastopane vse socialistične smeri) z nalogo, da poroča Internacionali o gospodarskem in političnem položaju v Sovjetski Rusiji, medtem ko bi vprašanje boljševizma prenesli na dnevni red naslednje konference.³³

In kako so ocenili bernsko srečanje mesec dni kasneje na 1. kongresu KI? Kongresna »Resolucija o odnosu do 'socialističnih' struj in bernski konferenci«³⁴ je v prvem delu obsodila ravnanje glavnih partij II. internacionale ob izbruhu imperialistične vojne – saj so »izdale delavski razred in pod krinko 'obrambe domovine' prešle na stran 'svoje' buržoazije... To je bil trenutek končnega bankrota in propada II. internacionale, pa tudi jasne razmejitevve socialističnega gibanja na tri smeri: na socialšovinistično strujo (večina, ki sedaj deli oblast z buržoazijo ter se z geslom za meščansko 'demokracijo' bori proti socializmu), na strujo centra (socialpacifisti, kautskijanci in neodvisni, ki sedaj propagirajo 'medsebojno amnestijo' voditeljev socialističnih partij

solucijo bernske konference (mirovni načrt) pariški konferenci in skuša vplivati na njene odločitve. (R. Sigel, *Die Geschichte der Zweiten Internationale 1918–1923*, str. 18).

³¹ Die II.Internationale 1918/1919, II: Arbeiter und Sozialistenkonferenz in Bern, 3.bis 10. Februar 1919 /Resolutionen/.

³² »Protiresolucijo« je podprla večina Francozov, polovica Avstrijcev, Nizozemci, Norvežani, Španci in Irci.

³³ J. Braunthal, *Geschichte der Internationale*, II, str. 173.

³⁴ Stenogrami i dokumenti 1. kongresa KI, str. 144–148.

Nemčije in Avstrije na eni ter Francije in Anglije na drugi strani) ter na komunistično strujo (ki si je že od samega začetka vojne prizadevala za preobrazbo imperialistične v državljansko vojno ter v vrsti držav oblikovala jedra nove Internacionale).« V drugem delu resolucija ocenjuje bernsko konferenco kot poskus, da bi znova združili velike socialistične stranke iz obeh vojnih taborov in nevtralnih dežel, in sicer na podlagi obojestranske splošne odveze za njeno kapitulacijo tik pred svetovno vojno, ter ostro obsoja stališča bernske konference do vseh vprašanj, s katerimi se je ta ukvarjala: o odgovornosti za vojno, o kolonialnem vprašanju, o Društvu narodov, o zakonih za zaščito dela, ki ohranjajo kapitalistično mezdnó suženjstvo itd. Resolucija pripominja, da sestav udeležencev bernske konference dokazuje, da nima svetovni revolucionarni proletariat nič skupnega s to konferenco »internacionale stavkokazov, ki je in ostaja orodje v rokah buržoazije«. Kongres je zato »pozval delavce vseh dežel, naj začnejo odločno borbo proti Rumeni (bernski) internacionali in naj odvrnejo široke ljudske množice od te 'Internacionale' laži in prevare«. ³⁵ Sprejeta resolucija je nedvoumno obsodila tako stališča desnega kot centrističnega krila socialdemokratskih strank ter obenem zavrgla kakršnokoli možnost – ki so jo predlagali centristi v Bernu – skupnega bodočega sodelovanja oziroma preseganja medsebojnih nasprotij.

Vzporedno z bernsko konferenco in delno z istimi delegati je – na iniciativo reformističnih socialdemokratskih strank in sindikatov – potekala mednarodna sindikalna konferenca (Bern, 5.–9. februar 1919), na kateri je bila ustanovljena Mednarodna sindikalna zveza, ³⁶ bolj poznana kot »amsterdamska sindikalna internacionala«. Konferenca je izrazila zahtevo po oblikovanju sindikalne organizacije vseh dežel – svetovnem »parlamentu dela« – ki naj bi s posredovanjem vlad in preko Društva narodov vplivala na spremembo položaja delavskega razreda. S tem v zvezi je bil na konferenci predstavljen program delavske zakonodaje, t.i. »Mednarodna listina dela«, ki naj bi prišla v določbe versajskega sporazuma ³⁷ (med drugim je govorila o izobraževanju delavcev, delu mladoletnih in žena, o osemurnem delavniku, tedenskem odmoru, zaščiti pri delu, o pogojih dela na domu, o minimalni mezdi, o zdravstvenem in socialnem zavarovanju).

Nekaj tednov po bernski socialistični konferenci (26.–29. aprila 1919) se je prvič sestala stalna komisija v Amsterdamu ³⁸ in v glavnem razpravljala o stališčih glede odprtih teritorialnih problemov. V resolucijah, ³⁹ ki so jih predložili pariški mirovni konferenci, so med ostalim sprejeli zahteve po priznanju samostojnih držav (Finske, Gruzije), nadalje protestirali proti intervenciji na madžarsko republiko svetov, zahtevali

³⁵ Ibidem; A. Lešnik, Tretja internacionala – Komintern, str. 17.

³⁶ Internationaler Gewerkschaftsbund, Protokoll der Internationalen Gewerkschafts-Konferenz vom 5. bis 9. Februar 1919 im Volkshaus in Bern, Bern 1919. Konferenci je prisostvovalo 54 delegatov iz 17 dežel.

³⁷ Versajski sporazum je v svoji XIII. točki, ki govori o delavski zakonodaji, le delno upošteval določbe »mednarodne listine dela«. »Okrnjeno« XIII. točko je amsterdamska sindikalna internacionala potrdila in aktivno sodelovala na tistih konferencah Društva narodov, ki so razpravljale predvsem o položaju delavskega razreda.

³⁸ Die II.Internationale 1918/1919, II, str. 573–597.

³⁹ Ibidem, str. 598–606.

uporabo plebiscita na tistih madžarskih ozemljih, ki jih želijo priključiti Češkoslovaška, Romunija in Jugoslavija v svoj državni okvir, priznali so pravico avstrijskim Nemcem po priključitvi k Nemčiji, nadalje so priznali pravico do samoodločbe in politične neodvisnosti Ircem ter priznali pravico Židom do lastnega nacionalnega centra v Palestini in zastopstvu židovskega ljudstva v Društvu narodov.

Po sklepu konference je naslednje srečanje stalne komisije (1.–9. avgusta 1919 v Luzernu)⁴⁰ potekalo v pripravah na internacionalni kongres (osnutek statuta), predviden za 2. februar 1920;⁴¹ poleg tega so se na konferenci ukvarjali še s sankcioniranjem versajskega mirovnega sporazuma. Glede slednjega sta bili konferenci predloženi dve resoluciji: Renaudelova desničarska (večinska) in Longuetova centristična (manjšinska). Večinska resolucija, ki jo je sprejela konferenca kot svoje stališče, je odobrila določbe versajske mirovne pogodbe in s tem antantne zahteve⁴² do Nemčije,⁴³ medtem ko je Longuetova resolucija, ki so jo podprli predstavniki angleške ILP, USPD in Fr. Adler, protestirala proti sistemu pariških mirovnih pogodb,⁴⁴ proti intervencijskim pohodom v Sovjetsko Rusijo in na Madžarsko ter izjavila, da je dolžnost Internacionalne, da podpre rusko revolucijo, kajti sovraštvo – s katerim kapitalistične vlade preganjajo ruske boljševike – ima »svoj izvor v boljševiških naporih, da bi povzročili socialne prevrate,« kar pa je dejansko skupni cilj vseh socialistov. Manjšina si je, podobno kot v Bernu, nedvoumno prizadevala za normalizacijo odnosov z ruskimi boljševiki in je – kljub odklonilnemu stališču do socialne demokracije, ki ga je zavzel 1. kongres KI – še naprej verovala v možnost oblikovanja »enotne fronte« delavskega razreda znotraj neke Internacionalne, ki bi temeljila na načelih »razrednega boja in brez kompromisarstva z meščanskimi strankami.«⁴⁵

Večina (predvsem angleška delavska partija in nemški večinski socialisti) se je pri zavračanju pobud in stališč manjšine sklicevala na principe parlamentarne demokracije

⁴⁰ Ibidem, str. 607–654. Na konferenci je sodelovalo več kot 50 delegatov iz 22 dežel.

⁴¹ Osnutek statuta je formuliral tri temelje, na katere naj bi se opirala Internacionalna: 1. odprava kapitalistične družbene oblike ter zagotovitev popolne osvoboditve ljudstva, potem osvojitve politične oblasti in združevanja produkcijskih sredstev; 2. dolžnost partij je boj proti šovinizmu in imperializmu ter podpora Društvu narodov v zagotavljanju svetovnega miru in odpravi militarizma; 3. zastopanje in obramba interesov tlačanih ljudstev in ras.

⁴² V nobenem parlamentu štirih velikih sil (ZDA, Veliki Britaniji, Franciji, Italiji), ki so krojile povojni zemljevid sveta, ni bila socialdemokratska stranka toliko močna, da bi se lahko zoperstavila parlamentarni odobritvi versajskih določil; od tod njihova podpora antantnemu diktatu na luzernski konferenci.

⁴³ Nemčija je izgubila Alzacijo in Loreno (Francija), pokrajine Moresnet, Eupen in Malmedy (Belgija), severni del Schleswiga (Danska), na vzhodu je izgubila zahodno Prusijo, Poznansko ter Gornjo Šlezijo (Poljska), Gdansk je postal svobodno mesto pod upravo Društva narodov in je sklenil carinsko zvezo s Poljsko, v korist samostojne Litve pa je Nemčija izgubila Klajpedo (Memel). Nadalje je morala Nemčija za 15 let (do plebiscita) odstopiti Franciji Posarje in demilitarizirati Porenje, kamor je antanta postavila svojo vojsko. Nemčiji, ki so ji bile odvzete tudi vse kolonije, so izrecno prepovedali združitve z republiko Avstrijo, medtem ko je Luxemburg stopil iz nemške carinske zveze. S temi določili je Nemčija izgubila v Evropi 73.000 km² in okrog 7 milijonov prebivalcev. Najtežje določilo mirovne pogodbe pa je bila zahteva o plačilu vojne odškodnine (reparacij), ki bi jo morala Nemčija plačati antantnim zaveznikom. Višina reparacij v pogodbi ni bila točno določena; z njo se je ukvarjala posebna antantna reparacijska komisija, ki je izhajala iz dejstva izključne krivde Nemčije in njenih zaveznic za vojno.

⁴⁴ Resolucija je mirovne pogodbe označila kot diktat zmagovalcev in je zato zahtevala njihovo revizijo.

⁴⁵ Die II. Internationale 1918/1919, II, str. 655–682.

je – za katere se Internacionala zavzema – in ki zavračajo vsakršno obliko diktature in s tem seveda tudi boljševiški sistem. Prav zaradi nasprotujočih si stališč do boljševiške Rusije je spodletel poskus dejanske obnove II. internacionale.⁴⁶

Pod vplivom splošnega evropskega revolucionarnega vrenja in nestrinjanja s politiko večine so se pričele centristične socialdemokratske partije idejno vse bolj oddaljevati od bernske internacionale, kar je imelo za posledico tudi preložitvev (na predlog avstrijske socialdemokratske stranke) predvidenega februarskega kongresa Internacionala na konec julija. Medtem je cela vrsta SDS (Švice, Avstrije, Italije, Nemčije (USPD), Francije, Španije, Norveške, Amerike)⁴⁷ prekinila svoje zveze z bernsko internacionalo. Okrnjena ženevska konferenca, ki je zasedala kot XI. kongres II. internacionala (od 31. julija do 5. avgusta 1920),⁴⁸ je imela na dnevnem redu nehvaležno točko (prenešeno z bernske konference) – dati dokončni odgovor na svetovno-zgodovinsko vprašanje o odgovornosti za svetovno vojno. Glede kočljivega vprašanja sta se oblikovali dve stališči: angleška delegacija je obravnavo o vojni krivdi zavračala z utemeljitvijo, da naj se kongres ne obrača v preteklost, pač pa naj obravnava bodoče naloge, medtem ko so Francozi in Belgijci vztrajali pri razpravi in izreku sodbe. Zagato so rešili nemški večinski socialisti s predložitvijo spomenice »K zagovoru za svetovno vojno«. Kongresna komisija je ugotovila, da je SPD v svoji spomenici sama pojasnila, da je »nemška revolucija – na veliko nesrečo sveta in nemškega naroda – izbruhnila pet let prepozno, zato se ni bilo mogoče uspešno boriti proti imperializmu in militarizmu... cesarska Nemčija je s kršitvijo nevtralnosti Belgije in s trpinčenjem prebivalstva zasedenih ozemelj storila zločin proti mednarodnemu pravu... republika Nemčija se je obvezala popraviti posledice vojne, ki jih je storila cesarska Nemčija«. ⁴⁹ Izjava o odgovornosti za svetovno vojno, ki jo je podala SPD, je zadovoljila kongres.

V nadaljevanju je kongres razpravljal o programskih nasprotjih med boljševiki in socialdemokrati – o tistem pomembnem vprašanju in nanj izrečenem odgovoru, ki bo idejno in programsko ne samo ločil II. in III. internacionalo, pač pa bo tudi nenehen vir medsebojnih nesoglasij. Podlaga za kongresno razpravo je bila »Resolucija o političnem sistemu socializma«, ⁵⁰ ki jo je pripravila komisija pod predsedstvom S. Webba. Resolucija je v uvodu pojasnila, da je postala odprava kapitalističnega sistema in prevzem politične oblasti s strani delavskega razreda – kot se je to pokazalo v vojni in na mirovnih pogajanjih – zgodovinska nujnost. Glede vprašanja metod in oblik boja delavskega razreda za prevzem politične oblasti resolucija kategorično zavrača uporabo sile in terorja (in tu se sedaj loči od boljševiške ideologije): »Glavna naloga delavske vlade je zagotovitev demokracije v socializmu... Svoje politične organizacije socializem

⁴⁶ J. Braunthal, *Geschichte der Internationale, II*, str. 176.

⁴⁷ Te socialdemokratske stranke so ustanovile v začetku leta 1921 na Dunaju centristično, t.i. »drugo in pol internacionalo«. *Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis 27. Februar 1921*, Wien 1921.

⁴⁸ Bericht des Internationalen Sekretariats an den Genfer Internationalen Kongress am 31. Juli 1920, o.O., o.J.

⁴⁹ Ibidem, str. 10–11.

⁵⁰ Ibidem, str. 36–38.

ne bo gradil na diktaturi... Svoje naloge ne more iskati v tlačenju demokracije, temveč je njegova zgodovinska naloga veliko večja – doprinesiti k popolnemu razvoju demokracije. Pod demokracijo naj se razume parlamentarna demokracija, kajti parlament zastopa vso oblast ljudstva.«⁵¹ V diskusiji sta Vandervelde in Scheidemann pozdravila jasno ločitev med moskovskim komunističnim sistemom in demokratičnim sistemom II. internacionale. J. H. Thomas je povedal, da angleški delavci nasprotujejo uvedbi Leninove diktature v Angliji in v tem primeru grozijo s stavko. T. Shaw (član laburistične stranke in angleške delegacije – študijske komisije – ki je aprila 1920 raziskovala razmere v Sovjetski Rusiji) je obsodil komunistični sistem kot sistem tiranije, »izvrševan od prgišča ljudi«. Proti kongresni resoluciji in obsodbi boljševizma je glasoval in nastopil edino N. MacLean (delegat ILP), ki je izjavil, da je v deželah z močno delavsko organizacijo možna revolucija po mirni poti, vendar ni v Rusiji pred revolucijo obstajala nobena masovna organizacija delavskega razreda. Napaka II. internacionale je bila, je trdil MacLean, da je obsodila boljševizem, namesto da bi mu ponudila roko; na ta način bi se tretja vrnila k stari – drugi internacionali.

Kljub notni obsodbi boljševizma je kongres naložil angleški delavski stranki, naj prevzame vlogo posrednika med internacionalo in socialističnimi strankami, ki na kongresu niso bile zastopane – s ciljem ponovne vzpostavitve medsebojnih stikov in s tem notnosti Internationale.⁵² Kongres je na koncu sprejel še v Luzernu pripravljene osnutek statuta,⁵³ prestavil sedež sekretariata Internationale v London ter sklenil, da bo naslednji kongres Internationale v Bruslju leta 1922, do katerega pa ni prišlo.⁵⁴

II. »Dunajska« internacionala

Potem ko so propadli poskusi centristične manjšine – tako na bernski konferenci II. internacionale (februarja 1919) kot tudi na srečanju njene stalne komisije v Luzernu (avgusta 1919) – da bi se obnovljena II. internacionala »ogradila od vsakršne obsodbe boljševiških stališč, ker bi to lahko postala ovira za morebitno združevanje proletariata vseh dežel v prihodnje«, so se centristične socialdemokratske stranke (Švice, Avstrije, Nemčije, Italije, Francije, Španije, Norveške, Amerike), ki so še naprej verovale v možnost oblikovanja »enotne fronte« delavskega razreda znotraj neke skupne internacionale, odločile – tudi pod vplivom splošnega revolucionarnega gibanja in porasta zanimanja za KI – da prekinejo organizacijske stike z bernsko internacionalo.

Posledica takšne odločitve je bila neudeležba omenjenih strank na ženevskem kongresu bernske internacionale, ki je zasedal skoraj istočasno kot 2. kongres KI (avgusta 1920). V takšni situaciji – ko je vpliv bernske internacionale na mednarodni socializem upadal – je okrnjeni ženevski kongres zadolžil angleško laburistično stranko

⁵¹ Ibidem.

⁵² J. Braunthal, *Geschichte der Internationale*, II, str. 178.

⁵³ R. Sigel: *Die Geschichte der Zweiten Internationale 1918–1923 (Dokumentation)*, str. 126–131: Statut der II. Internationale, Genf 1920.

⁵⁴ J. Braunthal, *Geschichte der Internationale*, II, str. 179.

/LP/, da prevzame vlogo posrednika med Internacionalo in socialističnimi strankami, ki na kongresu niso sodelovale. Po objavi »21 pogojev« KI in najavi centristov, da se združujejo v povsem novo internacionalo, je LP – skladno s sklepom ženevske konference – naslovila »odprto pismo« socialističnim in komunističnim strankam sveta,⁵⁵ in v njem dala pobudo, da bi ponovno vzpostavili medsebojne organizacijske stike ter dosegli enotnost Internacionalne. V »pismu« je LP po eni strani obrazložila poglede in stališča bernske internacionalne do tistih ključnih problemov socialističnega gibanja, ki so bila izvor nesoglasij med posameznimi strujami znotraj gibanja, po drugi pa izrazila nujnost, da se – v dobrobit socializma – čimprej presežejo medsebojna nesoglasja ter doseže organizacijska enotnost gibanja. V točki »Vojna in Internacionala« pismo ugotavlja, da ob izbruhu vojnega spopada Internacionala na konferenci v Bruslju (29.–30. julija 1914) ni bila dovolj močna, da bi preprečila militaristično naravnost kapitalizma in imperializma. Po mnenju LP so objektivne okoliščine (transportne težave, vizumi...) kot tudi različni pogledi znotraj socialističnega gibanja na zlom internacionalne onemogočili sklic mednarodne socialistične konference v prvih letih vojne. Tistih nekaj konferenc socialistov pa je bilo tako nereprezentativnih, vključno s Stockholmom 1917. leta, ki ga je sklicala II. internacionala, da niso mogle rešiti problemov, postavljenih pred celotno socialistično gibanje. Šele po podpisu premirja so okoliščine omogočale, da je bila lahko, tokrat na pobudo Britancev, sklicana konferenca v Bernu, ki naj bi ponovno združila socialistično gibanje v enotno mednarodno organizacijo. Ti poskusi so se nadaljevali v Amsterdamu (aprila 1919), Luzernu (avgusta 1919) in Ženevi (avgusta 1920). »Britanci smo bili mnenja, da naj nacionalno socialistično gibanje ohrani svojo avtonomijo ter se na mednarodni ravni poveže v skupno organizacijo; na ta način bi se preprečila mednarodna delitev gibanja, ki je posledica različnosti politike nacionalnih sekcij. V svojih prizadevanjih nismo bili uspešni,« ugotavlja LP v pismu, saj je »antipropagandi uspelo ločiti nacionalne sekcije od II. internacionalne,« češ da je ta izdala mednarodni socializem. LP v tem kontekstu ugotavlja, da je večina socialističnih strank med vojno podprla nacionalne obrambne bloke z njihovimi vladami vred; tu je bilo samo nekaj izjem, ki so lahko obtoževale druge. Zato Internacionalne ne gre ocenjevati po njeni politiki v vojnih letih. V nadaljevanju pismo ugotavlja, da je II. internacionala izpolnila svojo internacionalistično dolžnost do sovjetske oblasti, saj si je z vsemi sredstvi, tako gospodarskimi kot političnimi, prizadevala preprečiti in ovirati antantno politiko in njeno reakcionarno vojaško intervencijo v Sovjetski Rusiji in na Madžarskem. Pismo namenja posebno pozornost stališču do »ruske revolucije«, saj ugotavlja, da je njen rezultat konfrontacija mednarodnega socializma ter delitev gibanja na dva tabora. »Boljševizem je uvedel metodo merjenja politične moči z oboroženo silo in sedaj poskuša ohraniti svojo moč z istimi metodami... II. internacionala zato zavrača boljševizem na takšnih osnovah... Vsak socialist, ki ima vsaj nekaj mednarodnega instinkta, bo uvidel, da Internacionala – zasnovana na moskovskih principih – ne more nikoli predstavljati česa več kot samo najmanjšo in najmanj vplivajočo frakcijo socialističnega gibanja v različnih državah...

⁵⁵ R. Sigel, Die Geschichte der Zweiten Internationale 1918–1923, II, str. 136–140.

Zahtevamo združeno internacionalo, ki bo temeljila na liberalnejših osnovah, kot pa to zahteva Moskva... Želimo ohraniti stike z našimi kolegi v vsaki državi ter želimo biti prisotni na njihovih konferencah, se z njimi konzultirati, jim pomagati in prositi za pomoč, toda odločno moramo odkloniti moskovske pogoje in moskovske metode kot pogoj za nadaljnje sodelovanje.« Pismo LP v zaključku apelira na socialistične in komunistične partije, da aktivno podprejo pobudo za ponovno vzpostavitev delovanja enotne Internationale. Svojo pobudo utemeljuje LP z ugotovitvijo, da sta se »imperializem in njegov dvojček kapitalizem zaznamovala s sramoto in zaničevanjem; njun poraz je bil v svetu proglašen za odgovornega za masakre in revščino človeštva«. Ob tem se socialističnemu gibanju zastavlja vprašanje, kako izkoristiti ranljivost kapitalizma.⁵⁶ »Te priložnosti so bile predstavljene socialistom različnih držav na različne načine. V eni skupini držav je bila revolucija možna, v drugih – edino zavzetje političnih institucij. Toda vse so bile pozvane k sodelovanju in podpori pri zavzemanju najbolj ustreznih metod. Namesto enotnosti se je pojavila neenotnost; militantne sile so se razdelile in več pozornosti je bilo dano medsebojnim napadom kot pa napadanju skupnega sovražnika... Socialistično gibanje, ki bi se moralo združevati, se sedaj izgublja v brezpomembnih notranjih fevdih. Naslavljamo vsem socialističnim sekcijam prošnjo, da posvetite tej zadevi vso pozornost, še posebej, da bi zavrnilo podporo sektorskemu gibanju in nam posredujete vaše poglede, da bomo lahko poiskali najboljše rešitve in obveznosti, ki nam jih je naložila ženevska konferenca. Nikakršnih dvomov ne sme biti, na kakšnih osnovah bo zgrajena socialistična internacionala; vsaki socialistični grupi mora zagotoviti svobodo dela (avtonomijo), skladno z njenimi možnostmi, da bo ta lahko dosegla svoj in skupni cilj. Odklanjamo sodelovanje v sektorskih gibanjih, ker smo prepričani, da se bodo socialistična telesa sveta strinjala z nami, da ne bo delo z inspiracijo majhnega ekskluzivizma nikoli dalo socializmu internacionalne organizacije, ki jo ta potrebuje.«⁵⁷

Poskus britanskih laburistov oziroma desnih socialistov, da bi na osnovah bernske internationale združili mednarodno socialistično gibanje, ni bil uspešen, saj so bili preveč kompromitirani tako s socialšovinizmom kot tudi z napadi na »ruski oktober«; na drugi strani pa je politika kominterne, ki je dobivala vse večji vpliv, z »21 pogoji« zahtevala brezpogojen razcep in ne združitev gibanja. V ostrem razcepu med desnim in levim krilom mednarodnega delavskega gibanja, ki ga je sedaj (v letu 1920) še dodatno potenciral zahtevani odcep levece od centra, je pobuda za združitev gibanja prešla v roke centristov; posredniško vlogo so optimistično gradili na svoji medvojni so-

⁵⁶ Sporočilo R. Luxemburg je bilo naslednje: »Svetovna vojna je postavila družbo pred alternativo: ali nadaljnje trajanje kapitalizma, nove vojne in nagel propad v kaosu in v anarhiji ali odprava kapitalističnega izkoriščanja... Socializem je v tej uri edino rešilno sidro človeštva. Nad podirajočimi se zidovi kapitalistične družbe plamenijo kot ognjen menetekel besede 'Komunističnega man'festa': Socializem ali propad v barbarstvo!« (B. Debenjak, V alternativni marksistične študije, Ljubljana 1974, str. 215).

⁵⁷ IISG Amsterdam, Archiv LSI, C.22/17-19: Letter from British Labour to the Socialist and Communist Parties of the World.

cialpacifistični politiki,⁵⁸ pa tudi na povojnih srečanjih socialistov, kjer so se modro ogradili od vnaprejšnje obsodbe boljševiške revolucije. Odpoved nadaljnjemu organizacijskemu povezovanju z drugo (bernsko) internacionalo kot tudi nerazumevanje oziroma nepriznavanje različnosti pogojev, v katerih deluje nacionalno delavsko gibanje s strani moskovske internacionale, je centriste napotilo k snovanju lastne internacionale, ki naj bi v bodoče le združila gibanje.

Konkretni koraki v snovanju nove internacionale so bili storjeni na preliminarni konferenci 5.-7. decembra 1920 v Bernu, na kateri so sodelovali predstavniki najpomembnejših centrističnih strank: Neodvisne socialdemokratske stranke Nemčije, Socialdemokratske delavske stranke nemške Avstrije, Socialistične stranke Francije, Neodvisne delavske stranke Velike Britanije, Socialdemokratske delavske stranke Rusije (menjševiki), Socialdemokratske stranke Švice in Nemške socialdemokratske delavske stranke v češkoslovaški republiki.⁵⁹ Prvenstvena naloga konference je bila, da oblikuje takšne programske temelje, ki bodo sprejemljivi za večino socialističnih strank, kar naj bi seveda omogočilo združitev le-teh v novo internacionalo; udeleženci so svoja stališča predstavili v »Pozivu socialističnim partijam vseh dežel«. ⁶⁰ V uvodu je »poziv« skiciral svetovno politično situacijo, za katero ugotavlja vzpon in prevlado kapitalističnega gospostva (ameriškega, britanskega, francoskega in japonskega) v svetu, ki je povrh vsega še militaristično naravnano proti proletarskim revolucijam v srednji in vzhodni Evropi kot tudi proti kolonialnim ljudstvom, ki hrepenijo po svobodi. In prav zato se mora proletarijat zoperstaviti proti gospostvu kapitalizma s svojo lastno politiko in z močno internacionalno organizacijo, je rečeno v apelu. Svojo zahtevo po novi internacionali so udeleženci utemeljili z ugotovitvijo, da niti sedanja II. niti III. internacionala nista kos nalogam, ki stojijo pred celotnim mednarodnim delavskim gibanjem: II. internacionala pravzaprav ne obstaja več, kajti stranke, ki so danes združene v njej, zastopajo samo reformistično krilo mednarodnega delavskega gibanja, medtem ko je v III. internacionali združeno samo komunistično krilo, ki si prizadeva po sklepu svojega II. kongresa prej za cepitev kot za združitev celotnega proletarskega gibanja. III. internacionali očita poziv, da je prisilila svoje članice k sprejemanju boljševiških metod, da je uničila njihovo avtonomijo z diktatorsko premočjo svoje centrale in da si zavestno prizadeva razbiti tiste socialistične partije, ki se niso popolnoma podredile temu diktatu. Na koncu je »apel« pozval socialistične partije, naj pošljejo delegate na mednarodno socialistično konferenco, ki bo na Dunaju 22. februarja 1921.⁶¹ Pred dunajskim zasedanjem se je sestala v Innsbrucku (8.-10. januarja 1921) še petčlanska komisija (F. Adler, R. Grimm, G. Ledebour, J. Longuet, E. Wallhead), imenovana na

⁵⁸ »Svetovna vojna cepi socialiste na različne tabore, in to pretežno na različne nacionalne tabore. Internacionala ni sposobna, da bi to preprečila. To pomeni, da v vojni ni učinkovito orožje, v svojem bistvu je mirovni instrument. Njena velika historična naloga je boj za mir, razredni boj v miru.« (K. Kautsky, *Die Internationalität und der Krieg*; str. 38-39).

⁵⁹ Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis 27. Februar 1921, Wien 1921, str. 7.

⁶⁰ Ibidem, str. 5-8.

⁶¹ Ibidem.

bernski preliminarni konferenci, da pripravi potrebne dokumente; komisija je izdelala osnutek statuta in določila poročevalce k posameznim točkam predvidenega dnevnega reda: 1. konstituiranje (nove internacionale), 2. imperializem in socialna revolucija (Wallhead), 3. metode in organizacija razrednega boja (Adler), 4. internacionalni boj proti kontrarevoluciji (Ledebour).⁶²

Sklic dunajske konference je bil pravzaprav odgovor oziroma odraz nestrinjanja centristov s politično usmeritvijo tako II. kot III. internacionale: prvi so dali vedeti, da se s svojo politiko podreja interesom buržoazije, kar je nesprejemljivo v času revolucionarnih nastopov proletariata in prebujanja kolonialnih ljudstev, drugi pa so odgovorili, da ne sprejemajo diktiranih »21 pogojev« in zato ustanavljajo svojo internacionalo. Poskus moskovske in bernske internacionale, da bi »prisilili« centriste, naj se vendarle odločijo in podredijo eni ali drugi strani, v letih 1920–21 še ni uspel.

Na socialistični konferenci centristov, ki je potekala na Dunaju od 22.–27. februarja 1921, se je zbralo 80 delegatov, ki so zastopali 20 socialističnih strank iz 13 držav.⁶³ Sodelujoče stranke so se združile v novo internacionalo, imenovano Mednarodna delavska skupnost socialističnih strank (Internationale Arbeitsgemeinschaft sozialistischer Parteien /IASP/),⁶⁴ znano tudi pod nazivi »Dunajska internacionala«, »Dunajski urad« oziroma, kot so jo posmehljivo imenovali njeni nasprotniki, »druga in pol (poltretja) internacionala«. ⁶⁵ Potrebo po novi internacionali kot tudi njen cilj je na konferenci predložil F. Adler; dejal je, da sta tako ženevski kongres II. internacionale kot moskovski kongres KI zastopala samo tretjino svetovnega proletariata. Naloga »dunajskega združenja« predstavlja poskus organiziranja internacionale bodočnosti, ki naj bi povezala celotni svetovni proletarijat v mednarodno organizacijo. Izpolnitve te ključne naloge ni možno pričakovati, je dejal F. Adler, niti od okrnjene II. internacionale, v kateri ni večinskega dela ruskega proletariata, niti od enostranske KI, v kateri ni angleškega proletariata. Cilj, h kateremu teži »združenje«, je zgraditev takšne internacionale, ki bo združevala vse gibanje. V nadaljevanju si je F. Adler zastavil vprašanje, kako priti do tega cilja, in ugotovil, da niti II. niti III. internacionala z medse-

⁶² Ibidem, str. 8–9.

⁶³ Ibidem, str. 133–135. Iz Nemčije (10), Velike Britanije (5), Francije (5), Jugoslavije (SDS Slovenije /Z. Bernot, E. Kristan/, SDS Hrvatske–Slavonije /Bornemissa/, SDS Srbije /Topalović, Lapčević, Djurić, Jakšić/), Latvije (3), Litve (2), Avstrije (12), Romunije (7), Rusije (7), Švice (6), Češkoslovaške (8), Madžarske (4) in židovske organizacije Poalei Zion (4).

⁶⁴ IISG Amsterdam, Archives Adler, Archives 2 1/2; Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis 27. Februar 1921, Wien 1921 (ponatis: Ferlin–Bonn 1978); H. Steiner, Die Internationale Arbeitsgemeinschaft Sozialistischer Parteien (2 1/2 Internationale) 1921–1923; Annali della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli 23/1983–84, Milano, str. 45–64.

⁶⁵ Tako jo je krstil Karl Radek v svojem spisu Theorie und Praxis der 2 1/2 Internationale, Hamburg 1921. Radek je v ostri in posmehljivi polemiki nastopil proti ustanovitvi centristične internacionale: »Lažnivci in izdajalci sklicujejo dunajsko konferenco...« IASP je primerjal na eni strani z »bordelom«, na drugi pa z »izmečkom svetovne revolucije« (Ibidem, str. 53, 56). Nič manj ostri niso bili v ocenjevanju centristične pobude ostali boljševiski voditelji (Lenin, Trocki, Zinovjev idr.) v spisu Die Helden der Wiener Konferenz, hrsg. KP Österreichs (Sektion d. III. Internationale), Wien 1921.

bojno kontradiktorno politiko ne ponujata nikakršne rešitve tega zapletenega vprašanja: medtem ko je II. internacionala v defenzivi, je III. v ofenzivi. F. Adler je videl rešitev v skupnem zasedanju z moskovsko internacionalo,⁶⁶ na katerem naj bi rešili temeljno vprašanje nadaljnega razvoja mednarodnega delavskega gibanja, to je vprašanje zgodovinske perspektive, vprašanje presoje zgodovinske situacije – ali se sploh lahko pričakuje socialistična svetovna revolucija v doglednem času, potem ko se je po usihanju revolucionarnega vala kapitalistični družbeni red obdržal. Pri tem se je skliceval na Leninovo stališče iz leta 1914, da odpira svetovna vojna epoko svetovne revolucije; objektivni pogoji so bili torej dani in samo od iniciative revolucionarnih delavskih strank je bilo odvisno, ali bodo sposobne izpeljati revolucijo... Toda ob zasedanju dunajske konference, je ugotavljal F. Adler, ni bilo več nikakršnih simptomov za revolucijo, kot je bilo to v času Zimmerwalda.⁶⁷ Stranke – ustanoviteljice, ki so pripadale mednarodnemu »centru«⁶⁸ torej niso sprejele niti idejnih konceptov reformistične II. internacionale niti revolucionarnih konceptov III. internacionale. Opredelevale so se za srednjo pot med socialdemokratskim reformizmom in boljševiško revolucijo,⁶⁹ kar je bilo zaznati tudi v zaključkih oziroma v statutu, tezah in resolucijah o »Imperializmu in socialni revoluciji« ter o »Metodah in organizaciji razrednega boja«, ki jih je sprejela dunajska konferenca.⁷⁰ Po statutu so lahko k Delavski skupnosti pristopile samo tiste socialistične stranke, ki niso pripadale niti drugi niti tretji internacionali in ki so se obvezale, da ne bodo vodile nikakršnih pogajanj za morebitno priključitev k drugim mednarodnim organizacijam. Statut je opredelil pravico vključenih strank, da skupno oblikujejo svojo mednarodno politiko; sklepi Delavske skupnosti pa so obvezni za vse njene članice.⁷¹ Za izvajanje sklepov Delavske skupnosti so izvolili poseben izvršni komite, v katerem so bile zastopane priključene stranke. Ta je imenoval biro petih članov (Adler, Grimm, Ledebour, Longuet in Wallhead) in za sekretarja izvolil F. Adlerja.⁷²

⁶⁶ Do srečanja je res prišlo na skupni konferenci IK vseh treh internacional v Berlinu, od 2.–5. aprila 1922.

⁶⁷ Protokoll der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis 27. Februar 1921, str. 24–32, F. Adler: Methoden und Organisation des Klassenkampfes.

⁶⁸ »Imamo takšne tovariše, ki jih beseda 'center' spravlja v zadrego. Sam pa celo priznavam krivdo, da sem bil prvi, ki je uporabil ta izraz. Že pred svetovno vojno sem bil prepričan, da je pogoj za enotnost in strnjnost naše stranke v tem, da stopa po poti centra,« je izjavil O. Bauer (Protokoll des Parteitages SDAP 1920, Wien 1920, str. 240).

⁶⁹ »Prepričan sem, da je moč navzkrižje, o katerem je govor, kratko formulirati z naslednjimi besedami: druga internacionala... si je vedno bolj nadevala obliko internacionale družbene reforme in se vedno bolj omejuje na družbeno reformo, medtem ko se hoče tretja internacionala – kar jasno izhaja iz vseh njenih resolucij in tez – zavestno omejiti na to, da bo internacionala družbene revolucije,« je opredelil F. Adler od mik od dveh nasprotujočih si front, ki sta jih predstavljala reformizem in komunizem. Protokoll des Parteitages SDAP 1921, Wien 1921, str. 198.

⁷⁰ Protokoll, str. 109–116.

⁷¹ Ibidem, str. 113.

⁷² Ibidem, str. 132.

Idejno usmeritev tako centristične struje kot »dunajske internacionale« so utemeljili predstavniki avstromarksizma.⁷³ Njihovo⁷⁴ konkretno videnje »preobrazbe kapitalistične družbe v socialistično« je bilo iznešeno v stališčih, da naj se znotraj kapitalizma podvzemajo bolj ali manj radikalni prijemi in reforme socialističnega značaja, da naj se izvaja koalicija z nesocialističnimi strankami, zavrne naj se ideja diktature proletariata oziroma da se mora ta ideja bistveno modificirati. Kako? Poglejmo si stališča Maxa Adlerja in Otta Bauerja. Prvi je v spisu *Marksistično pojmovanje države (1922)*⁷⁵ vztrajal pri tem, da je potrebno razlikovati socialno demokracijo od politične. Socialna demokracija je zanj mogoča šele v brezrazredni družbi, medtem ko »vse druge dosedanje oblike, ki jih sicer tudi pojmuje kot demokracijo, imenujemo politična demokracija«. ⁷⁶ Ker predstavlja politična demokracija vedno določeno obliko razredne vladavine, brez diktature sploh ni mogoča. Zato tudi »diktatura proletariata ni več nekaj nezaslišanega, temveč je – čeprav v obliki politične demokracije – zamenjava buržoazne s proletarsko diktaturo«. ⁷⁷ Predvsem je hotel na ta način poudariti, da diktatura in demokracija nista nobeni protislovji, saj je vsaka oblast neke vrste diktatura. Enaka stališča je zastopal na kongresu stranke v Lienzu (1926): vsaka politična demokracija je v bistvu diktatura, zato mora stranka usposabljanje delavski razred ne le za obrambo republike, temveč tudi za vzpostavitev proletarske razredne oblasti, demokratskega socializma, ki je sicer prav tako diktatura, saj ima odločitev večine prisilni značaj. Adler je menil, da je v vsaki »nesolidarni družbi«, ki je zanj identična z razredno družbo, vsak parlamentarni sklep večine tudi uporaba sile.⁷⁸ Strinjal se je, da kapitalizem lahko izboljša življenjske razmere, toda cilj proletarskega socializma zanj ni le gibanje za materialne interese, temveč tudi za osvoboditev delavskega razreda. S tem mu je postala ideja svobode temeljna misel, vodnica boja delavskega razreda, kljub možnostim izboljšanja materialnih pogojev v kapitalizmu. Izhajajoč iz »svobode« je seveda tako kot ostali avstromarksisti – zavračal boljševisko nedemokratsko oblast, čeprav se zdi, da jo je apriori ocenjeval po neki teoretični abstraktni shemi in

⁷³ O. Bauer je avstromarksizem imenoval za »internacionalno strujo marksističnega centra«. *Austromarksizam (O. Bauer, R. Hilferding, M. Adler, K. Renner – Izbor)*, Zagreb 1982, str. XII. O »avstromarksizmu« glej tudi: N. Leser, *Zwischen Reformismus und Bolschewismus. Der Austromarxismus als Theorie und Praxis*, Wien 1968; P. Kulemann, *Am Beispiel des Austromarxismus. Socialdemokratische Arbeiterbewegung in Österreich von Hainfeld bis zur Dollfuss-Diktatur*, Hamburg 1979; R. Ratković, *Politička teorija austromarksizma*, Beograd 1965; *Zgodovina marksizma III/1*, str. 215–234 (P. Merhav, *Socialna demokracija in avstromarksizem*) in str. 237–286 (G. Marramao, *Med boljševismom in socialno demokracijo: Otto Bauer in politična kultura avstromarksizma*).

⁷⁴ »Kaj je pravzaprav bil in je – avstromarksizem? To besedo smo prvič slišali nekaj let pred vojno iz ust ameriškega socialista L. Boudina; ona se je zatem hitro ukoreninila. 'Avstromarksiste' so tedaj imenovali grupo mladih, znanstveno dejavnih avstrijskih tovarišev: Max Adler, Karl Renner, Rudolf Hilferding, Gustav Eckstein, Otto Bauer, Friedrich Adler so bili najbolj znani med njimi.« *Austromarksizam (Izbor)*, str. 8 (O. Bauer: »Austromarxismus«, *Arbeiter Zeitung*, 3.11. 1927).

⁷⁵ M. Adler, *Die Staatsauffassung der Marxismus*, Darmstadt 1964.

⁷⁶ *Ibidem*, str. 126.

⁷⁷ *Ibidem*, str. 191.

⁷⁸ M. Adler, *Politische oder Soziale Demokratie*, Berlin 1926. Adlerjeva izvajanja so bolj ali manj podobna Leninovim pogledom na »demokracijo in diktaturo«.

ne po konkretni zgodovinski analizi. Adlerjevi nazori v mnogočem dopolnjujejo O. Bauerja, politično vodilno osebnost avstrijske socialdemokracije po prvi svetovni vojni. V razpravo o problemu revolucije in diktature proletariata je Bauer posegel z zastavljenim vprašanjem »Diktatura svetov ali demokracija?«, ki ga je obravnaval v istimenski brošuri.⁷⁹ Izhajajoč iz zahteve po priznavanju tako specifičnih ekonomskih pogojev kot tudi različnih okoliščin, v katerih se odvijajo politična in družbena dogajanja v posameznih državah, Bauer odgovarja, da ne smemo spraševati: »ali sta diktatura svetov ali demokracija sploh in po sebi pravo sredstvo za osvoboditev proletariata, ali je potrebno za vsako državo za vse čase vzpostaviti demokracijo ali diktaturo. Vprašati se moramo, ali je za našo državo in za naš čas primernejša demokracija ali diktatura?«⁸⁰ Bauer za Avstrijo predpostavlja, da bi proglašenje diktature proletariata sicer povežalo Avstrijo in Rusijo, kar pa bi povzročilo novo vojno z antanto in to spet na škodo že izčrpanega (avstrijskega) naroda; zato revolucija za Avstrijo ni sprejemljiva. Načelno diktature svetov ni zavrnil, poudaril pa je, da je za položaj v Avstriji demokracija najprimernejše sredstvo za prevlado delavskega razreda in končno ustvaritev socialistične preobrazbe družbe.

Teoretična nasprotja med boljševiski in nemškimi socialdemokrati so Bauerja vzpodbudili, da je napisal brošuro o boljševizmu in socialdemokraciji,⁸¹ v kateri je zavzel sredinsko stališče. Na podlagi analize razvoja ruske družbe je menil, da mora razvoj v Rusiji privedi do politične prevlade kmečkega prebivalstva, saj so tu kmetje v večini! Toda diktatura proletariata v Rusiji je diktatura manjšine, ki bi jo nujno morali zamenjati z demokracijo, ko bodo širše ljudske (kmečke) množice pridobile več politične zavesti. »Ta razvoj se lahko najprej odvija tako, da se ruski kmet počasi nauči izkoristiti vse pravice, ki mu jih daje sovjetska ureditev... Nadaljnji vzpon kmečkega prebivalstva bi moral naposled sovjetski ureditvi odtegniti njeno socialno osnovo. Kajti sovjetska ureditev je le pravna oblika, v kateri se izraža diktatura proletarske manjšine, ki jo omogoča in pospešuje fevdalno barbarstvo kmečkih ljudskih množic. Ko kmetje sami, to je skoraj večina naroda, prevzamejo oblast, morajo razbiti tudi pravno obliko diktature manjšine... Trajna pravna oblika vladavine večine, množic in naroda je demokracija. Diktatura proletariata v Rusiji ni premagovanje demokracije, temveč je faza v razvoju k demokraciji. Despotizem proletariata ima zgodovinsko nalogo, da kmečke množice ruskega ljudstva dvigne iz nekulturnosti, v kateri jo je zadrževal carski despotizem in da šele tako ustvari predpostavke demokracije v Rusiji. Diktatura proletariata v Rusiji torej ni, kakor to proglašča teorija boljševizma, zadnja končna oblika ruske države, ki se bo obdržala toliko časa, dokler ne bo 'odmrla' sama država; nasprotno, je le prehodna faza v ruskem razvoju, ki bo, v najboljšem primeru, trajala toliko časa, da bodo množice ruskega ljudstva kulturno dozorele za demokratično državo.«⁸² Bauer tako vzroke za nujnost diktature proletariata v Rusiji pripisuje pa

⁷⁹ O. Bauer, *Rätediktatur oder Demokratie?* Wien 1919.

⁸⁰ *Ibidem*, str. 4.

⁸¹ O. Bauer, *Bolschewismus oder Sozialdemokratie*, Wien 1920.

⁸² *Ibidem*, str. 69.

tudi opravičuje z nekulturnostjo ruskega kmečkega prebivalstva in delavskega razreda: »Samo kulturna zaostalost ruskega delavca nam lahko pojasni, zakaj se je morala diktatura proletariata spremeniti iz vladavine samih proletarskih množic v despotizem majhne, napredne manjšine proletariata. Despotski socializem je nujni proizvod razvoja, ki je izzval revolucijo na tisti stopnji razvoja, na kateri ruski kmet še ni bil zrel za politično in ruski delavec ne za industrijsko demokracijo. Despotski socializem je produkt ruske nekulturnosti.«⁸³ Določena specifičnost Bauerjeve koncepcije je v tem, da je v nasprotju z desnimi socialisti teoretično dopuščal možnost in nujnost diktature proletariata v tistih primerih, ko se razporeditev moči med temeljnimi družbenimi razredi ruši kot posledica zaostrenih razrednih nasprotij. »Če demokratični aparat ne more več funkcionirati, morata ali buržoazija ali proletariat z nasilnimi sredstvi vzpostaviti svojo razredno oblast. V tem primeru postane diktatura proletariata edino sredstvo, da bi preprečili brutalno, kontrarevolucionarno diktaturo buržoazije.«⁸⁴ Bauer priznava, da bi se v primeru, če bi proletariat na demokratični način osvojil oblast, buržoazija upirala njegovi vladavini. Tedaj bi se moral parlament, da bi zlomil aktivni odpor buržoazije, poslužiti nasilnih sredstev. »Tudi to lahko imenujemo diktaturo proletariata; toda to je povsem drugačna diktatura kakor diktatura boljševiszma. To ni diktatura proti demokraciji, temveč diktatura demokracije.«⁸⁵ Bauerjeva stališča bi lahko strnili v naslednjo zahtevo: demokratična pot boja za oblast, v primeru odpora buržoazije pa pripravljenost na diktaturo proletariata. Še konkretnjši je bil na kongresu v Linzu (1926) pri pojasnjevanju svojih tez, ki jih je kongres uvrstil v strankin program: »Buržoazija ne bo lahko spustila oblasti iz rok, tudi kadar bo izgubila večino ljudstva. Tista, ki sedaj vlada demokratično, bo tedaj postala antidemokratična, monarhistična ali fašistična. Uporabila bo vsa sredstva, da bi se obdržala na oblasti... Ko bo prišel trenutek, da bi lahko mi po demokratični poti osvojili oblast, bo buržoazija poskušala zlomiti demokracijo in vzpostaviti fašistično diktaturo. Kaj lahko storimo, da do tega ne bo prišlo? Moramo se vzgajati in pripravljati na samoobrambo.«⁸⁶ Naš novi partijski program narekuje: samo v primeru, da si buržoazija ne bo upala napasti demokracije, samo v tem primeru bi lahko mi zmagali na demokratičen način. Če pa si bo upala zrušiti demokracijo, potem proletariat nima druge možnosti, kot da oblast osvoji s silo.«⁸⁷ Vloga sile je tako postala v stališčih Bauerja in v programu avstrijske socialdemokracije popolnoma defenzivna, kar je pomenilo, da so taktiko in boj proletariata in stranke usmerjali predvsem v parlamentarizem in vero v volilne zmage.

⁸³ Ibidem, str. 63–64.

⁸⁴ Ibidem, str. 114.

⁸⁵ Ibidem, str. 113.

⁸⁶ Z zmago fašizma najprej v Italiji, potem v Nemčiji in Avstriji se je uresničila možna opcija ohranitve buržoazne oblasti s fašistično diktaturo, ni pa se uresničilo stališče avstromarksistov, da bo proletariat s samoobrambo sposoben preprečiti odpravo demokracije, še manj pa osvojiti oblast.

⁸⁷ Austromarksizam (Izbor), str. 345–346 (Zaključki partijskega kongresa u Linzu, 3.11. 1926); Protokoll des Parteitages (Linz, 1926), Wien 1926.

Omenjena stališča O. Bauerja in M. Adlerja o diktaturi in demokraciji so v teoriji in praksi zastopali tudi ostali voditelji dunajske internacionale (F. Adler, R. Hilferding, J. Martov, A. Crispian, P. E. Faure), kar potrjuje, da je avstromarksizem dal idejno usmeritev »sredinski« internacionali. V praksi je »združenje« nastopalo kot pobudnik enotnosti delavskega gibanja, ne glede na razcep, ki je nastal za časa vojne 1914–1918 in še posebno z ustanovitvijo bernske in moskovske internacionale. Čeprav so v teoriji priznavali možnost vzpostavitve diktature proletariata z revolucionarnimi metodami, so v praksi dajali prednost osvojitvi oblasti po mirni poti, s parlamentarno večino. Njihova ideja o kombiniranju oblasti delavskih svetov s sistemom meščanske demokracije je doživela neuspeh v praksi – z likvidacijo delavskih svetov in utrditvijo meščanske oblasti, kot je bil to primer v Nemčiji in Avstriji. Nedoročena in največkrat protislovna (sredinska) stališča so dunajsko internacionalo postopoma pripeljala na pozicije bernske internacionale. Delavska skupnost /IASP/ se je po neuspeli skupni konferenci predstavnikov treh internacional (aprila 1922 v Berlinu)⁸⁸ združila na kongresu v Hamburgu (21. maja 1923) z reformistično usmerjeno internacionalo v Socialistično delavsko internacionalo /SAI/.⁸⁹

⁸⁸ Protokoll der Internationalen Konferenz. Der drei Internationalen Exekutivkomitées in Berlin vom 2. bis 5. April 1922, Wien 1922.

⁸⁹ Protokoll des Internationalen Sozialistischen Arbeitskongress in Hamburg 21. bis 25. Mai 1923, Berlin 1923; A. Panaccione, Fonti per la storia della Internazionale Operaia e Socialista 1923–1940, Annali della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli 23/1983–84, Milano, str. 3–44; Geschichte der Sozialistischen Arbeiter-Internationale 1923–1940 (Von einem Autorenkollektiv unter Leitung von W. Kowalski), Berlin 1985.

**LES EFFORTS DU CAMP SOCIAL-DÉMOCRATE POUR UNE NOUVELLE REVIVENCE DE LA
DEUXIÈME INTERNATIONALE DANS LES ANNÉES 1918–1923**

R é s u m é

Dans son article, l'auteur constate que le contraste d'idées dans le mouvement socialiste international en ce qui concerne les questions fondamentales telles que la guerre, la paix, la révolution, le socialisme était si fort qu'il ne pouvait amener à «une réconciliation», à une nouvelle union de nombreux courants socialistes en une organisation internationale homogène. Parallèlement aux efforts des bolchéviks et de la gauche européenne de constituer une nouvelle internationale (communiste), il était en cours une action de la part des partis majoritaires réformistes des sociaux-démocrates pour renouveler dans les conditions d'après-guerre une deuxième internationale. La conférence des socialistes de droite et du centre de Berne (en février 1919) discutait du problème «fatal» d'une nouvelle réunification du mouvement socialiste – de la «démocratie et dictature» ou bien des positions à prendre vis-à-vis la révolution des bolchéviks, le mouvement séparatiste de Zimmerwald ainsi que vis-à-vis les forces de gauche de la Deuxième internationale. Tandis que la droite insistait sur la démocratie en tant que condition pour la promotion et la conservation de la société socialiste et refusait les «méthodes de dictature qui mènent à la guerre civile et en phase finale à la dictature de la réaction» inacceptables pour le socialisme, les centristes continuaient à s'abstenir de juger négativement toute opinion des bolchéviks puisque cela ne ferait qu'aggraver le procès de l'union pour l'avenir des prolétaires de tous les pays. Même à la conférence de Luzern (en août 1919) les centristes se sont efforcés toujours à normaliser les rapports avec les bolchéviks russes et – malgré la position négative que le 1er congrès avait prise en ce qui concernait la démocratie sociale – ils continuaient à croire dans la possibilité de former «un front uni» de la classe ouvrière dans le cadre d'une internationale. En refusant les initiatives et les points de vue de la minorité, la majorité de droite centriste rappelait les principes de la démocratie parlementaire qui refusaient toute forme de dictature tout système bolchévik compris. Et c'était juste sur les opinions contraires sur la Russie bolchévique qu'échoua l'essai de rétablir la IIe Internationale puisque sous l'influence du bouillonnement révolutionnaire générale en Europe et par la contradiction avec la politique de la majorité, les partis centristes du parti social-démocrate commençaient à s'éloigner de plus en plus des idées de l'Internationale de Berne.

La conférence centriste qui a été organisée en février 1921 à Vienne n'était en fait que la réponse ou bien la preuve du désaccord des centristes avec l'orientation politique de la IIe et de la IIIe Internationale: ils reprochaient à la première qu'elle se rendait par sa politique subordonnée aux intérêts de la bourgeoisie ce qui était inacceptable au temps des manifestations révolutionnaires du prolétariat et lors de l'éveil des peuples coloniaux: et ils répondaient à la deuxième qu'elle n'acceptait pas les «vingt-et-une conditions» dictées et de créées sa propre internationale. Le but de l'Internationale de Vienne était de lier le prolétariat entier du monde en une organisation internationale commune: «On ne peut s'attendre à réaliser ce devoir principal» – disait F. Adler – «ni à l'aide de la IIe Internationale défectueuse et défensive ni à l'aide du prolétariat russe majoritaire ou de l'offensive unilatérale de KI où le prolétariat anglais n'était pas compris.» Les partis appartenant au «centre» international se rangeaient au courant du milieu entre le réformisme et la révolution bolchévique: leur orientation idéologique fut déterminée par les représentants de l'austromarxisme. Dans les circonstances sociales calmes ils voyaient le chemin vers la société socialiste à l'intérieur du capitalisme réformé. A l'opposition de la droite, les austromarxistes voyaient la possibilité d'instaurer la dictature du prolétariat à l'aide des méthodes révolutionnaires quoiqu'en pratique ils favorisaient la prise du pouvoir par des méthodes pacifiques, par exemple par la majorité parlementaire. L'internationale de Berne et celle de Vienne après la conférence des trois échouée (à Berlin en avril 1922) se sont réunies en Internationale socialiste des ouvriers.

Anka Vidovič-Miklavčič

Omladina Narodne odbrane (Mladina Narodne obrambe)

Okrog glasila Pohod, ki je začel izhajati 10. septembra 1932 in ga je izdajala Narodno-obrambna tiskovna zadruga, se je zbral manjši del slovenske nacionalne mladine. Pripadniki Pohodovega gibanja so tisti, je zapisal Pohod, »ki smo ustvarili to državo v bitkah in krvi, v zaporih in na moriščih,« zato imamo pravico stopiti na plan. »Mi smo mladina in združeni borci« so zaklicali javnosti in obenem zagotovili, da se ne bodo prelevili v stranko, »kateri nacionalizem je nad vsakim strankarstvom. Tam, kjer se rešujejo vprašanja obstoja države in nacije, tam ni mesta za drobne probleme.«¹ Zato je njihovo gibanje zavračalo »uradno jugoslovanstvo«, se zavzemalo za svobodno gibanje, ki bi ga vodili in vzdrževali pošteni in sposobni Jugoslovani z nemomadjevano preteklostjo. V okviru gibanja so hoteli vzgajati takšne ljudi, ki se bodo z vsemi žrtvami prizadevali za obstoj Slovencev »v edinstveni in močni Jugoslaviji«. Pomembno je poudariti, da je gibanje zavračalo politične in verske boje med »stanovi«, ker so menili, da takšno razdiralno delo razkrajja narod in državo. Zavračali so pretirano poudarjanje enega stanu v škodo drugih, vendar so bili mnenja, da je treba uveljavljati stališča, da so vsi stanovi potrebni in da morajo biti vsi združeni »v skupni fronti in v boju za socialno pravično, dobro upravljanjo, edinstveno Jugoslavijo«.²

Pohod je že v začetku posvetil pozornost mladini. Pisec dveh zaporednih uvodnikov z naslovom Naši akademski mladini je npr. analiziral razmere na ljubljanski univerzi. Med drugim je tožil, da se vse bolj razrašča nezdravo slovenstvo; v času, »ko gine Slovenec na Koroškem, ko ječi in krvavi Slovenec v mučilnicah fašistične Italije...«, pa se velik del slovenske visokošolske mladine ubada z »nesmiselnim reševanjem problema, ali smo Slovenci narod ali ne, in se ogorčeno bori proti tezi, da smo le del enega jugoslovanskega naroda.«³ Mladina bi se vendarle mora zavedati, da ima tudi ona dolžnost do države, pribija pisec in dodaja, da se ne smejo več »ponoviti sramotni čini lanskega leta, ko je slovenska akademska mladina demonstrirala proti notranji ureditvi države vpričo uradnega zastopnika one Italije, ki komaj čaka, da more v svojih listih servirati inozenstvu, zlasti našim zaslužjenim bratom take mladostne nepremišljenosti kot dokaz, da smo Slovenci zatirani v svoji lastni državi«. Pisec seveda misli na protirežimske študentske demonstracije 3. novembra 1931 v Ljubljani proti Živkovičevemu volilnemu sistemu in nasploh proti vladajočemu režimu, zato dodaja, da takšna dejanja niso več »notranja zadeva univerze in akademske mladine«, marveč je to »časna zadeva vseh Slovencev in celotnega jugoslovanskega naroda«.⁴

¹ Pohod, 10. septembra 1932, št. 1, Kdo smo?

² Pohod, 17. septembra 1932, št. 2, Kaj hočemo?

³ Pohod, 8. oktobra 1932, št. 5.

⁴ Ibid.

Tednik Pohod je v začetku leta 1933 pod naslovom Akademski Pohod in zatem Omladinski Pohod prinašal vrsto prispevkov o mladini, njenem odnosu do jugoslovanske države, njenih perečih problemih in podobnem; ko je obravnaval mesto »naše generacije« v jugoslovanskem prostoru, je poudaril, da je za pripadnike Pohoda jugoslovanstvo »kot politični in zgodovinski problem« že davno rešen, odprta pa so socialno-gospodarska vprašanja in da bo zlasti reševanje teh v prihodnje eno najbolj pomembnih področij delovanja nacionalne mladine.⁵

V prispevku Sokolska omladina prinaša Pohod odgovor »mladincev« na protisokolsko spomenico jugoslovanskih škofov. Pisec V. Ličen je med drugim zapisal, da sokolstvo ni uperjeno proti nobeni religiji, temveč le vzgaja sokole v verski strpnosti, ki jo pa »gospoda okoli fašističnega Rima danes v prosviteljskem veku« gladko ne prizna, kar vse skupaj naznanja, da »vodijo 'vesoljno' cerkev mali in nevredni nasledniki učenika Krista!«⁶ Vzgoja sokolov temelji na nacionalni podlagi, »na neomajnem Jugoslovanstvu« brez šovinizma; pisec se je zavzel, naj bo tudi v prihodnje tako, da bo stopila na mesta »naših sedanjih sokolskih vodij naša generacija«.

Jugoslovanska škofovska konferenca, ki je bila 17. novembra 1932, katere se je udeležil tudi ljubljanski škof dr. G. Rožman,⁷ je sprejela pastirsko pismo, v katerem so obsodili sokolsko vzgojo v smislu Tyrševih načel kot protiversko. To je povzročilo nemalo srda in nejevolje v nasprotnem liberalno-unitarnem taboru, potem ko je bilo pismo razglašeno na cerkveni praznik 8. januarja 1933. Naključno ali ne, se je o značaju pastirskega pisma razpravljalo prav v času punktaškega oziroma protipunktaškega gibanja, kar je vse skupaj še bolj netilo nasprotja med katoliki in liberalci oziroma nacionalisti in množilo proteste sokolov proti omenjeni sodbi.

Odnos »pohodovcev« oziroma tudi v Sloveniji ustanovljene Narodne odbrane (NO) do rimokatoliške cerkve je načelno tak, kot ga ima nacionalizem, ki postavlja superiornost naroda nad univerzalnostjo Cerkve, ki uči o enakosti vseh ljudi, ras in narodov. Sicer pa so imeli odbranaši pozitiven odnos do vere in se zavzemali za versko strpnost. V tem kontekstu je značilno, da je v času priprav katoliškega tabora na II. evharistični kongres za Jugoslavijo leta 1935 Pohod med drugim zapisal: »Priznavamo globoki pomen vere in verskih resnic za kulturo in razvoj vsakega naroda.« V zvezi z načrtovanim kongresom pa so odbranaši imeli konkretna pričakovanja, da bo v času manifestacijske prireditve krščanske pravičnosti dana tudi priložnost in to ob prisotnosti papeževega odposlanca, da potrdijo pred svetom »svojo vdanost lastnemu narodu« in obenem zahtevajo, da se bo evharistični kongres »bavil prav intenzivno s strahotno usodo naših katoliških bratov na Koroškem in v zasedenem Primorju.«⁸ Pripadniki ONO, tako kot NO, so bili namreč silno občutljivi zlasti za usodo »zasuž-

⁵ Pohod, 7. januarja 1933, št. 1.

⁶ Pohod, 14. januarja 1933, št. 2.

⁷ Primerjaj dr. Jakob Kolarič, Škof Rožman. II. knjiga, Celovec 1970, str. 33, V boj za mladino.

⁸ Pohod, 22. decembra 1934, št. 51, II. jugoslovanski evharistični kongres v Ljubljani in opomba uredništva.

njene Primorske« in ne gre prezreti, da so bili B. Sancin, J. Jež in bržkone še kdo iz vodstva ONO po rodu iz Primorske.⁹

V začetku leta 1933 je Pohod objavil »I. veliko okrožnico Omladinskega odseka Narodne odbrane za Dravsko banovino« avtorja študenta Borisa Sancina pod naslovom Naša generacija, ki je predstavila idejno-programske smernice Omladine NO.¹⁰ Ker pa je bila glavna vsebina te okrožnice objavljena v posebni knjižici, bomo o tem več spregovorili na drugem mestu.

Kmalu zatem je Pohod prinesel oklic pod naslovom Omladinci! (s podpisom Omladinska NO), v katerem so pojasnili, da se je gibanje ONO pričelo 1932 in da zdaj po desetmesečnem delu stopajo »pred širši krog somišljenikov«, pri tem so poudarili, da imajo pravico do življenja in samostojnega gibanja. V oklicu so tudi predstavili svoj program in pozvali vso mladino, naj se pridruži njihovemu gibanju za Veliko Jugoslavijo.¹¹

Kaže, da so odbranaši imeli sprva svoje zatočišče na univerzi v nacionalističnem akademskem klubu Edinstvo, ki se je, kot ugotavlja S. Kremenšek, kar precej dolgo ustanavljal.¹² Po odobritvi klubskih pravil s strani univerzitetnega senata februarja 1933 in nato še banske uprave meseca julija istega leta, se je slednjič jugoslovanski nacionalistični klub Edinstvo ustanovil 19. novembra 1933. Med predstavniki raznih organizacij je ob ustanovitvi Edinstva »Središnji odbor Narodne Odbrane« zastopal dr. Josip Cepuder. V pozdravnem govoru je priporočal, naj klub »najtesneje sodeluje z Narodno odbrano« in med drugim izrazil željo, da bi klub Edinstvo »vzgajal kremenite značaje in borce za boljšo bodočnost jugoslovenskega naroda in države.«¹³ Jedro tega kluba naj bi bili po pisanju Pohoda bržkone nekateri člani pripravljalnega odbora Jugoslovanskega akademskega kluba kraljevine Jugoslavije, ki pa se je »definitivno razšel 15. oktobra 1932« in kaže, da je nekaj članov sodelovalo pri ustanovitvi novega kluba Edinstvo.¹⁴ Ne gre prezreti, da je demokratični list Slovenija že nastajajoče Edinstvo sredi leta 1933 označil za »pripadnike fašističnih pokretov« okoli ljubljanskega Pohoda in zagrebške Pobede in pri tem razkril, da je za vsakokratno odlašanje ustanovnega občnega zbora krivo prav pomanjkanje članstva »spričo treznosti in razsodnosti akademske mladine...«¹⁵ Vse te okoliščine in podoben program prispevajo k sodbi, da je bilo Edinstvo sprva bolj ali manj privrženo gibanju odbranašev.¹⁶

⁹ Primerjaj Primorski slovenski biografski leksikon. Gorica 1987, snopič 13, Boris Sancin, str. 281. Ibid, Gorica 1981, snopič 7, Janko Jež, str. 593.

¹⁰ Pohod, 21. januarja 1933, št. 3; 28. januarja 1933, št. 4; 4. februarja 1933, št. 6; 18. februarja 1933, št. 7.

¹¹ Pohod, 11. februarja 1933, št. 6, Omladinci!

¹² S. Kremenšek, Slovensko študentsko gibanje 1919–1941. Ljubljana 1972, str. 245, V nacionalističnih vrstah.

¹³ Pohod, 9. decembra 1933, št. 49, Ustanovna skupščina Edinstva.

¹⁴ Pohod, 22. aprila 1933, št. 16, Apel vsem jugoslovenskim nacionalistom Aleksandrove univerze v Ljubljani.

¹⁵ Primerjaj Slovenija, 23. junija 1933, št. 25.

¹⁶ Primerjaj Pohod, 7. oktobra 1933, št. 40, Akademskim nacionalistom!, Pohod, 21. oktobra 1933, št. 42, Pohod »Edinstva«.

Poleg tega, da je Pohod vabil akademsko mladino, naj se vključi v klub Edinstvo, je objavil tudi daljše poročilo o prvi letni skupščini kluba, ki je bila 20. novembra 1934, pri čemer so bili nadrobno navedeni tudi člani vodstva kluba.¹⁷

Spomladi 1933 je ONO pozivala delavsko mladino, ki da še nima svoje organizacije in jo vabila v svoje vrste, češ da mora tudi delavsko-obrtna mladina sodelovati pri razvoju »naše generacije«, zato naj se pridruži akademski, srednješolski in kmečki mladini v skupno fronto Pohodovega gibanja, ki je gibanje mladine.¹⁸

V skupini, ki je prispevala k idejni usmeritvi Omladine NO, je treba omeniti študenta Ekonomsko-komercialne visoke šole v Zagrebu Borisa Sancina. Ta je 1930 maturiral na ljubljanski realki in nato odšel na študij v Zagreb, kjer je diplomiral leta 1936. Tako kot v Ljubljani v srednješolskih organizacijah (Preporod, Podmladek Rdečega križa in Ferialni savez) je bil tudi v študentovskih organizacijah precej aktiven. B. Sancin je deloval v letih 1930-1934 kot odbornik v Jugoslovanskem akademskem klubu kraljevine Jugoslavije, katerega ustanovitev, kot smo ugotovili, na ljubljanski univerzi ni uspela, nadalje v Jugoslovanski akademski čitalnici (JAČ) in Jugoslovanskem akademskem podpornem in reprezentativnem udruženju (JAPRU).¹⁹ Leta 1933 se je priključil tudi gibanju okrog Pohoda in s skupino svojih somišljenikov prispeval k programu, ki je bil objavljen v knjižici z naslovom Kdo smo? Kaj hočemo? in podnaslovom Par misli o vzrokih postanka, poti in ciljih Omladinskega odseka NO v Dravski banovini 12. maja 1933 v Zagrebu.²⁰ Avtor omenjene knjižice Boris Sancin je izjavil v predgovoru, da je vsebina plod »najtesnejšega sodelovanja med bratoma« Šantlom in Domincom. Ob vprašanju Zakaj vstajamo? odgovarja, da verujejo v zdravo silo naroda, v poslanstvo Velike Jugoslavije in da je to generacija, ki je »prežeta s pravim idealizmom, jugoslovanskim demokratičnim in socialnim čutom, ki bo radikalna in revolucionarna v pozitivnem smislu...« Ta mladina hoče zgraditi na Balkanu Jugoslavijo, ki bo udeležena želje onih, katerih »kosti gnijejo danes po bojnih poljanah Balkana in Evrope.«²¹ To je »brezkompromisna jugoslovenska omladina«, ki hoče že začetno delo predvojne mladine dograjevati v smislu konstruktivnega praktičnega dela. Predvsem pa se zaveda, da ni »separatizem glavni problem jugoslovenstva, ampak da so to gospodarska in socialna vprašanja, ki s svojo nujnostjo trkajo na vrata«. Zato mora mladina samostojno nastopati in to z brezobzirno kritiko; predvsem pa noče biti več »slepo orodje raznih strank in političnih osebnosti«, marveč zahteva »enotno jugoslovansko politiko« v smislu gesla »Z narodom za narod«, torej je za politiko, ki bo prinesla splošno in ne osebno korist, »popolno socialno pravičnost« in »Veliko Jugoslavijo od Triglava do Črnega morja.«²²

¹⁷ Pohod, 15. decembra 1934, št. 50, Prva redna skupščina J. N. A. K. Edinstvo; Ibid. 22. decembra 1933, št. 51.

¹⁸ Pohod, 18. marca 1933, št. 11, Boris Sancin, Delavski mladini!, v rubriki Omladinski »Pohod«.

¹⁹ Primerjaj Primorski slovenski biografski leksikon, snopič 13. Gorica 1987. Sancin Boris, str. 281, 282.

²⁰ Ibid.; Boris Sancin, Kdo smo? Kaj hočemo? Ljubljana 1933.

²¹ Ibid., str. 9.

²² Ibid., str. 11.

Knjižica nato v poglavju »Novi pojavi – nove smeri« govori o življenju v dobi ekstremov, pri čemer so mišljeni komunizem, fašizem, avtonomizem in centralizem, pa tudi o tem, da načela in sistem velike francoske revolucije niso zmožni življenja, zato bodo v tem boju morali »zapustiti večino tradicij in se boriti za nove pridobitve«. Zlasti pa bo treba utirati nova pota na socialnem in gospodarskem področju.²³

Za nastali položaj vidi avtor vzroke v strankarstvu, ki naj bi bil najhujši strup tudi za mlado generacijo. Obtožuje staro generacijo, ki je »z malimi izpremembami v politični areni« še vedno na oblasti in »ne razume novega časa«.

Posebno poglavje govori o značaju mlade generacije, ki ima to poslanstvo, da mora izpolniti svojo dolžnost in to v že zedinjeni Jugoslaviji. Toda za razliko od prejšnje generacije – jugoslovenske omladine, ki je bila složna v borbi »za dosego svojega skupnega smotra – edinstva«, je v teh dneh mladina izgubila svoj kompas, »razne strankarske in separatistične strasti so razbile njene prej tako trdne vrste«. Vendar je »jugoslovenstvo kot politični in zgodovinski problem« za njih rešen, v ospredju so zdaj socialna in gospodarska vprašanja in tem mora mladina v tem času posvetiti vse svoje sile.²⁴

V najdaljšem poglavju Jugoslovenska misel avtor med drugim piše, da v tem času obstaja do pravega jugoslovanstva nezaupanje, da so krivi za to politiki, ker so »pozabili na interese naroda in države«, da je tudi mladina med seboj razcepljena kot prejšnje stranke, vse pa vodi v idejno zmedo in katastrofo. Toda hkrati avtor trdi, da današnje zlo ni posledica jugoslovanskih načel, temveč »psevdojugoslovenstvo, ki nikdar ni razumelo teženj našega naroda in je videlo povsod le svoj lastni interes.²⁵ Zato je skrajni čas, da pride v ospredje tista generacija, ki je »Jugoslavijo gradila na bojiščih in sanjala o njej v ječah«, da bo v »duhu edinstva« reševala socialne in gospodarske probleme, kajti to je pravo jugoslovanstvo.²⁶

Poglavje Socialni problemi uvodoma znova poudarja razliko med staro in mlado generacijo, saj se slednja v polni meri zaveda neurejenosti današnje družbe. Zato mora mladina imeti »trdne in jasne poglede na ekonomske in socialne probleme današnjega časa«. Za njo je nacionalizem »samo posoda, a naši socialno– ekonomski nazori so ona glavna vsebina, brez katere bi bil nacionalizem preživela, življenja nezmožna ideologija«. ²⁷ Tako se tudi ne navdušuje nad »nacionalizmom v ekstremnem pomenu te besede«, saj ni edini postulat mladinskega gibanja. Na drugi strani pa zavrača pretirano demokracijo, svobodo in enakopravnost, ki so samo na papirju in zahteva resnično svobodo in enakopravnost v življenju. Avtor besedila sicer ne razkriva konkretnih socialno–gospodarskih problemov, marveč le poudarja, da mora današnja mladina »temeljito preučevati socialne probleme, teorije in nazore« ter na osnovi pridobljenih spoznanj »izgrajevati svoj sistem, ki naj odgovarja potrebam in težnjam našega naroda«. Zato tudi ne gre iskati rešitev v raznih ekstremih, kot so »diktatura dela ali kapi-

²³ Ibid., str. 12–21.

²⁴ Ibid., str. 29–33; 32.

²⁵ Ibid., str. 59.

²⁶ Ibid., str. 60.

²⁷ Ibid., str. 72.

tala«, temveč poiskati tak sistem, ki bo vnesel v nacionalno gospodarsko in socialno življenje potrebno skladnost in solidarnost. Seveda bosta privatna iniciativa in privatna lastnina ostala še naprej temeljna pogoja za uspešen gospodarski razvoj, vendar morata služiti v korist skupnosti. Najstrožje pa mora biti prepovedano in onemogočeno izrabljanje teh pravic »v ozke sebične namene«. ²⁸

Ob vsem tem so si tudi zastavili vprašanje, kako naj Omladina Narodne odbrane kot gibanje deluje. Ugotovili so, da imata obe gibanji, Narodna odbrana in njen mladinski odsek, skupen cilj, to je boljša prihodnost naroda in s tem tudi mladine. Vendar ima mladina drugačno pot; predvsem se mora pripravljati, da bo nekoč v življenju sposobna reševati naloge. Zato je prvenstvena naloga, poudarja avtor, da se zgradijo »osnovne smerice, po katerih se bomo v življenju ravnali«, pri tem pa bodo vsi sodelovali pri vsakem delu, ki zadeva narod in državo. S tem »še ne gradimo svojega političnega programa, ne pretvarjamo se v politično edinico... ampak smo samo omladina, ki s svojega omladinskega stališča gleda na dogajanje okrog sebe, si ustvarja svojo sodbo in svoje nazore«, ²⁹ da bi ohranila zvezo z realnostjo.

Kot smo iz povedanega spoznali, je B. Sancin (in njegova skupina) sicer poudarjal(a) idejo nacionalno-socialne smeri, se zanjo ogreval(a), vendar s prizadevanjem, da bi izhajali pri graditvi svojega lastnega sistema iz razmer in pogojev, ki so značilne za »jugoslovanski narod«. Omladinski odsek Narodne odbrane ne bo slepo posnemal tujih sistemov si zato tudi ni postavil izdelanega programa gibanja, čeprav so nakazovali, da so odprta socialno-gospodarska vprašanja. Njihova prvenstvena naloga je v tem, da zgradijo in ustvarijo res »jugoslovensko generacijo«. Ugotavljali so tudi, da se trenutno še ne gleda na »jugoslovanski narod kot celoto«, ampak še vedno z vidika srbstva, hrvatstva in slovenstva in to v političnem in gospodarskem pogledu. ³⁰ Ne gre prezreti trditve B. Sancina, ko je zapisal, da je danes mladina »borbena in radikalna«, da je glasnica novih idej, ki jih starejša generacija ne upošteva, zato mladina ne pozna kompromisov. Mladina bo pri graditvi »svoje življenjske ideologije« dosledno zavračala »zastarele razredne razlike«, dojeti mora, da »je narod ena sama celota« in da je mladina sestavni del te celote. To pa zahteva potrebo po združitvi v skupno fronto vseh slojev mladine, pri čemer poziva akademike, srednješolce, delavsko-obrtno in kmečko mladino. V tem času mora Omladina NO kot mladinska organizacija »dati Jugoslaviji Jugoslovence, biti apostol jugoslovenske ideje, pojmovane tako, kot to današnji čas zahteva med najširšimi plastmi naroda«. ³¹

Že omenjeni tednik Slovenija je knjižico B. Sancina zelo kritično obravnaval in izrazil dvom v uspešno zbiranje mladine v okrilju Narodne odbrane. ³²

Sancinova knjižica prihaja v času, ko je gospodarska kriza načela že vse sloje, mladino pa najhuje prizadevala. Postavlja se vprašanje, ali je idejno-programska usmeri-

²⁸ Ibid., str. 69-76.

²⁹ Ibid., str. 81, 82.

³⁰ Ibid., str. 87, 89.

³¹ Ibid., str. 93, 94.

³² Slovenija, 8. septembra 1933, št. 36.

tev le rezultat jugoslovanske nacionalne usmeritve ali predvsem rezultat vpliva okolja v študentskem Zagrebu, kjer je delovalo veliko nemških visokošolcev in »kjer je bilo nacistično študentsko gibanje najbolj razvito in najboljše organizirano«. ³³ V celoti gledano pa je gibanje Pohod imelo na domačih tleh dovolj zgledov v vse živahnejšem nacističnem gibanju v Sloveniji oziroma v Jugoslaviji.

Na kongresu NO 24. in 25. junija 1933 v Banja Luki so sprejeli tudi Pravilnik NO, v katerem je določeno, da ima »Središnji Odbor NO« svoj sedež v Beogradu in da so člani NO le polnoletni državljani in državljanke jugoslovanske narodnosti, izjemoma zaradi zaslug tudi nejugoslovani. V posebnem členu pa je določeno, da se bodo ustanovljale tudi »omladinske organizacije«, in to po posebnem pravilniku, ki bo določal razmerje med »Središnjim Odborom NO« in »Glavnim starešinstvom ONO«. ³⁴

Pravilnik Omladine Narodne Odbrane je bil odobren 28. junija 1934 na sestanku, ki ga je sklicalo »Zemaljsko veče Omladine«, nato ga je potrdil »Središnji odbor NO« v Beogradu. V okviru Narodne odbrane naj bi delovali Omladinski odseki kot nekakšna sekcija, ki naj bi s tem olajšala »uspešno delovanje organizacije kot celote«. Vsak član Omladinskega odseka mora biti najprej član krajevne organizacije Narodne odbrane, šele nato lahko postane član sekcije. Vendar pa mora vsak član v starosti od 21. do 30. leta biti član Omladinske NO. ³⁵ Člane NO, posebej Omladine NO, je zavezoval strog disciplinski pravilnik; izključitev iz ONO je pomenila hkrati tudi izključitev iz NO. Sicer pa je bil vsak član ONO podrejen in odgovoren svojemu »omladinskemu vodstvu«.

Za mlajše od 21 let je v okviru ONO obstajalo tako imenovano »pripravno članstvo«, v katerem je bilo mesto za vsakega mladince, ki je hotel pozneje postati član NO. Srednješolci po srednješolskem zakonu niso mogli biti člani NO oziroma Pohodovega gibanja, vendar je pravilnik dopuščal možnost, da morejo posamezna srednješolska »zavodna združenja« vstopiti z vsem svojim članstvom »kot kolektivni član v naše vrste«. Dokaj militantna organizacija, ki je slonela na disciplini, je urejala tudi odnose med starešino ONO in višjim vodstvenim kadrom NO izključno prek predsednika, bodisi krajevnega ali oblastnega ali »Središnjega odbora NO«. Po novem pravilniku se posamezni funkcionarji niso volili, temveč imenovali. ³⁶

Naj navedemo sodbo nemškega lista Leipziger Abendpost, ki potrjuje že znano sodbo o Narodni odbrani v Jugoslaviji kot o gibanju, ki je po idejah blizu nemškim nacionalsocialistom. Omenjeni večernik pod naslovom Narodna odbrana v Jugoslaviji navaja, da je Narodna odbrana »najmočnejša nacionalna organizacija jugoslovanske države«, da se »vodilni princip NO izgrajuje po nemškem sistemu« (voditeljski sistem), da se povsod organizirajo mitingi, ker hočejo tesnejšo zvezo z množico. Nadalje članek razkriva, da stoji NO »na stališču rasnega principa, da sprejema v svoje

³³ Primerjaj Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, 1933-1941*. Ljubljana 1966, str. 45. Tu bi omenili Združenje nemških visokošolcev v Zagrebu in pa dejstvo, da je bila nemška mladina, kot piše D. Biber, »glavni nosilec nacističnih idej«.

³⁴ Pohod, 2. decembra 1933, št. 48.

³⁵ Pohod, 18. avgusta 1934, št. 33.

³⁶ Ibid., 17. novembra 1934, št. 46.

članstvo samo one, ki pripadajo slovanski rasi« ali pa tiste, ki so s svojim delom v nacionalnem pogledu zaslužni za Jugoslavijo. Gibanje NO se tudi posveča kmetom, delavcem, obrtnikom in manjšim trgovcem »kar jasno dokazuje socialno stališče te organizacije«. NO si tudi prizadeva prispevati k razvoju jugoslovanskega gospodarstva; zlasti naj bi se gradila težka industrija, kar bi prispevalo k večji neodvisnosti predvsem od tujega kapitala.³⁷

Res je gibanje NO posvetilo veliko pozornosti akciji »Svoji k svojim«, ki naj bi usmerila potrošnike h kupovanju domačega blaga in je torej bila naperjena proti »tujcem, ki izkoriščajo naš narod«. Nasploh naj bi bili interesi konsumenta in proizvajalca usklajeni, kot je pisal Pohod, »z interesi domovine in naroda« in »naše gospodarstvo mora uživati podporo vsega jugoslovanskega naroda, gospodarstvo pa mora istočasno služiti samo svojemu narodu«. ³⁸ To so misli, ki seveda sodijo k pojmu »načrtno gospodarstvo«, o katerem je bilo v tem obdobju nasploh veliko govora.

Dne 20. novembra 1933 je izšla prva številka Omladine v konzorciju Borisa Sancina, revijo je urejeval Janko Jež, kasnejši član vodstva Ljotičevega gibanja v »Zbor« v Sloveniji, odgovorni urednik pa je bil Bogdan Dominco. V revijo, ki je izhajala le dobrih sedem mesecev (do 4. julija 1934), je pisalo vodilno jedro Omladine NO (Boris Sancin, Bojan Šantel, Janko Jež, Bogdan Dominco), pa tudi drugi, med njimi dr. Branko Alujević, dr. Stojan Bajič, dr. Rudolf Kropivnik in pisci iz srbohrvaškega jezikovnega področja. Veliko pozornosti so avtorji prispevkov posvetili našim narodnim manjšinam, socialno-gospodarskim vprašanjem, pri čemer bi posebej omenili agrarno vprašanje, zadrugištvo, socialno politiko, delavsko vprašanje. Omladina je prinašala tudi izvirne literarne prispevke (pesmi, črtice) ter prispevke o književnosti drugih slovanskih narodov, npr. Bolgarov.

Na plenarni seji Izvršnega odbora NO 13. marca 1934 so postavili banovinski odbor ONO, v katerem je opravljal naloge banovinskega starešine ONO Mirko Lah, naloge podstarešine Bogdan Dominco, glavnega tajnika Vladimir Mesec in blagajnika Janko Jež, odborniki pa so bili Boris Sancin, Miro Saje in Arnold Bidovec.³⁹

Po usahnitvi Omladine v začetku julija 1934 je njeno vodstvo objavljalo idejne članke in organizacijske vesti v Pohodu. Med avtorji idejnih sestavkov ne gre prezreti B. Sancina, ki govori o korporativni državi, o nalogah mladine, nalogah mladih Jugoslovancev, o tem, ali je sodobna mladina materialistična, o vlogi kartelov.⁴⁰ O odnosu nacionalne mladine do vasi B. Sancin piše, da »smo omladina kmečkega naroda«, da je v primerjavi z mestom, kjer ni solidarnosti in človečnosti, kmečko podeželje vir moralnih vrednot in zdravih narodovih moči. Medtem ko daje marksizem veljavo predvsem tovarniškemu delavstvu – proletariatu, vidi nacionalna mladina, da mora biti težišče njenega dela med kmečkim prebivalstvom. Za nas, piše B. Sancin, je »najvažnejši

³⁷ Povzeto po Pohodu, 29. septembra 1934, št. 39, Nemški glas o Narodni odbrani v Jugoslaviji.

³⁸ Primerjaj Pohod, 15. oktobra 1932, št. 6, Proglas akcije NO za gospodarski napredek in neodvisnost.

³⁹ Pohod, 31. marca 1934, št. 13.

⁴⁰ Pohod, 15. septembra 1934, št. 37, ibid., 16. marca 1935, št. 10; Ibid., 13. aprila 1935, št. 14, Ibid., 13. maja 1935, št. 17.

agrarizem preoblikovan z ozirom na posebne potrebe našega naroda... To je edina realna pot...« Zato ima nacionalna mladina, zlasti kmečka, pomembno vlogo pri preoditvi naroda in države.⁴¹ To je podobna miselnost, ki je v tem času prodirala tudi med kmečko mladino, organizirano v Zvezi kmetijskih fantov in deklet (ZFKiD), s podarkom na oblikovanju novega kmetijskega človeka – »kmeta državotvorca«.

Omembe vredni so tudi prispevki Bojana Šantla, v katerih razmišlja o odnosu kmeta do marksizma, pri čemer trdi, da sta si marksizem in kmetijsko gibanje bistveno nasprotna. V tem smislu obsoja tako imenovane »agrarne komuniste«, ki »se hočejo vriniti kmetom, predvsem kmetijski mladini za voditelje«, kar bržkone misli na njivaše-člane KP, ki so imeli deloma vpliv tudi na ZFKiD. Zato pisec priporoča, da je »potrebna močna roka, ki bo vso to nečedno družino kratkomalo razkropila«.⁴²

Zaokrožena podoba o idejno-programskem profilu ONO jeseni 1934 je podana v Šantlovem prispevku Zakaj sem jugoslovanski nacionalist, v katerem ponavlja že vse znane stvari, ki so značilne za pripadnike tega gibanja. Med drugim pisec poudarja, da je nacionalist zato, ker čuti z onimi šestdesettisoči Jugoslavlani, ki še ne živijo z nami v skupnih mejah, a ki vidijo svojo rešitev samo v jugoslovanskem nacionalizmu.⁴³

Odnosi med vodstvom NO in vodstvom ONO v Dravski banovini pa so se začeli krhati, prišlo je do večjih nesporazumov z dr. Josipom Cepudrom glede poslovnega vodenja ONO pa tudi zaradi različnih stališč do drugih nacionalističnih organizacij. Del vodstva članov ONO je namreč pričel snovati v Ljubljani nacionalistično organizacijo Jugoslovansko nacionalno omladino (JUNAO), ki se je avgusta 1932 ustanovila v Zagrebu s svojim glasilom Jugoslovanski glas in je imela še največ uspeha na Hrvaškem. Zavzemala se je za geslo »Jedan ideal – jedna omladina«, za integralno jugoslovanstvo, nedeljivo in enotno Jugoslavijo, zvestobo kraljevi dinastiji itd. Med drugim je svoje člane in somišljenike pozivala, naj si prizadevajo oblikovati »jugoslovanski rasni tip« z vsemi posebnostmi »jugoslovanskega naroda«, naj se zavedajo svoje nacionalne dolžnosti in naj povsod izpovedujejo svoje jugoslovansko prepričanje.⁴⁴

Poleg tega, da je del članov starešinstva ONO v začetku avgusta 1934 dosegel odobritev pravil JUNAO s strani banske uprave Dravske banovine, so v izdanem letaku naznanili javnosti, da je Omladina NO prešla k novi organizaciji, kar je Pohod kasneje sicer zanikal. Poleg tega naj bi po nekaterih vesteh disidenti ONO hoteli prenesti imovino ljubljanske ONO k JUNAO.⁴⁵ Zaradi takšne nediscipline (namera samovoljne odtujitve imovine in razglašanje neresnic), so sledile izključitve članov ONO pa tudi NO. Po vesteh v Pohodu so bili med drugimi navedenimi študenti izključeni Pavle Horvat, Bogdan Dominco in Janko Jež (slednja študenta prava) in dijaki Dušan Dominco, Bogo Brodnik in Miro Saje iz Novega mesta in še Mirko Lah iz Rogaške Slati-

⁴¹ Pohod, 27. oktobra 1934, št. 43, Boris Sancin, Vas in omladina.

⁴² Primerjaj Pohod, 27. aprila 1935, št. 16, Bojan Šantel, Več jasnosti v naše kmetijsko gibanje!

⁴³ Pohod, 17. novembra 1934, št. 46, Bojan Šantel, Zakaj sem jugoslovanski nacionalist.

⁴⁴ Primerjaj Miroslav Vasić, Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929.-1941. godine. Beograd, 1977, str. 368.

⁴⁵ Primerjaj Pohod, 8. septembra 1934, št. 36, Pojasnilo naši mladini.

ne.⁴⁶ Odslej je »posle starešinstva ONO« vodil Bojan Šantel, ki je bržkone bil tudi zastopnik ONO v »omladinski sekciji« banovinskega vodstva Narodne odbrane.

Kakšna je bila organiziranost pripadnikov Omladine NO v Dravski banovini? V glasilu Omladina, službenem glasilu Omladina NO v Dravski banovini pa tudi za Gornji Jadran in Podmladek Jadranske straže, je v naznanilu, da bo 8. decembra 1933 banovinski plenum ONO v Ljubljani objavljen tudi seznam krajevnih sekcij. Pri tem so naštetje naslednje krajevne sekcije: Videm-Krško, Laško, Celje, Ptuj, Kočevje, Jesenice, Novo mesto, Maribor, Žalec, Vranksko, Konjice, Mirna, Kranj, Trbovlje, Litija, Brežice in tri poverjeništva, to so Dolnja Lendava, Sodražica in Murska Sobota. Torej 16 krajevnih sekcij in tri poverjeništva.⁴⁷ Sicer pa novih podatkov o organizacijski rasti sekcij ONO Omladina ni več objavljala. Tudi v poročilu banovinskega odbora Omladine NO 2. decembra 1934 B. Šantla ni zaznati večjih organizacijskih uspehov, omenil je le delegate iz dvanajstih krajevnih sekcij (Celje, Domžale, Kočevje, Krško, Jesenice, Litija, Ljubljana, Novo mesto, Radeče, Trbovlje, Zagorje, Žalec).⁴⁸ Za primerjavo navedimo, da je bilo v starešinski NO za ljubljansko oblast, kot je bilo navedeno na občnem zboru oz. skupščini oblastnega odbora NO 24. junija 1934, 28. krajevnih organizacij in 42 poverjeništev.⁴⁹

B. Šantel je na že omenjeni skupščini banovinskega sveta ONO obravnaval tudi izključitve članov ONO, ki so bile septembra 1934 v zvezi s snovanjem JUNAO, in pa predvsem vprašanje razširitve organizacije ONO. Pri tem je naglašal, da je potrebno pri organizacijskem delu ustanavljati tri tipe krajevnih »mladinskih« sekcij: kmetiskim sekcijam je treba posvetiti kar največ pozornosti, saj je še veliko kmečke mladine neorganizirane, saj kmečki stan je osnovni stan »našega« naroda. V delavskih okrajih, zlasti v revirjih, naj se ustanavljajo delavske sekcije, v mestih, kjer so srednje in meščanske šole, pa je treba poskrbeti za organiziranje srednješolskih sekcij NO. Na skupščini so nato v referatih obravnavali vprašanje, kako ustanoviti novo krajevno sekcijo, kakšno je notranje organizacijsko delo in še posebej vprašanje o kmetiskih odsekih, ki naj bi bili poleg »naših šol žarišče prosvete« na vasi. Torej je bil v tem času in tudi bržčas kasneje še vedno v ospredju problem, kako pridobivati pripadnike ONO in jih organizacijsko urejevati.

Na skupščini so nato še predlagali, naj posle bodočega oblastnega starešine Omladine NO znova prevzame Bojan Šantel; slednji je v govoru izrazil željo, da bi ONO prevzela pobudo »v vsem mladinskem gibanju v državi«.⁵⁰

Podatkov, ki bi nadrobneje razkrivali dejavnost Omladine NO ni na voljo. Poleg proslav spominskih dnevo ali nacionalnih praznikov je vodstvo pri organizacijskem

⁴⁶ Pohod, 1. septembra 1934, št. 35, Radi jasnosti, v rubriki Naš pokret; Ibid., 15. septembra 1934, št. 37.

⁴⁷ Omladina, št. 1, 1933, str. 29; št. 2, 1933, str. 61.

⁴⁸ Pohod, 15. decembra 1934, št. 50, Banovinski svet Omladine NO v Ljubljani; Ibid., 22. decembra 1934, št. 51, Po skopih vesteh o organizaciji ONO je razbrati, da se je pripravljala nova krajevna ONO v Radečah pri Zidanem mostu (Pohod, 1. septembra 1934, št. 35).

⁴⁹ Pohod, 14. julija 1934, št. 28, Poročilo s skupščine oblastnega odbora NO.

⁵⁰ Pohod, 15. decembra 1934, št. 50.

delu predvsem obiskovalo krajevne organizacije in jim predavalo o idejno-programskih smernicah in aktualnih socialno-gospodarskih vprašanjih.⁵¹

Za ljubljansko sekcijo Omladine NO imamo podatek, da so znotraj nje delovale viteška (sokoli?), šahovska, kolesarska in smučarska sekcija, da so največ pozornosti posvetili kulturnim in socialnoekonomskim vprašanjem, med predavatelji pa sta omejena Vladimir Mesec in Boris Sancin. Bržkone so imele tudi druge krajevne sekcije podobno področje dela.⁵²

V zadnji številki Omladine je banovinsko vodstvo Omladine NO pozivalo mladino, naj se v polnem številu udeleži tako imenovane knjižne narodnoobrambne akcije; zbrani knjižni fond naj bi služil za ureditev desetih potujočih knjižnic, ki naj bi med počitnicami delovale v krajih ob severni meji. V poročilu o akciji je navedeno, da bo nacionalna mladina razvila narodnoobrambno delo proti sistematičnemu delu nemških organizacij, pri tem posebej navaja Deutscher Schulverein in Südmark. Namen narodnoobrambne dela NO je dvigniti obmejno prebivalstvo v gospodarskem in kulturnem oziru in vcepiti narodno zavest, da bo potem narod sam odbil vse pritiske raznarodovanja. To delo pa zahteva mnogo vztrajnosti in vsestranske požrtvovalnosti.⁵³

Zlasti po prihodu Hitlerja na oblast, kot piše D. Biber v delu *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, so se namreč odnosi med slovenskim prebivalstvom in krajevnimi oblastmi na eni ter Nemci v Sloveniji na drugi strani zelo zaostrili. Prihajalo je do nacističnega izzivanja in posameznih izgrediv, kar je vse bolj vznemirjalo slovensko javnost. Pri tem kaže opozoriti tudi na Kulturbund, ki je živahneje pričel širiti svoje krajevne organizacije na Kočevskem in Štajerskem; te so delovale bolj ali manj pod vplivom nacistično usmerjenih Nemcev.⁵⁴ V tem kontekstu moremo tudi obravnavati raznovrstno narodnoobrambno delo odbranašev.

Zanimivo bo zvedeti, kdo so bili v omenjeni akciji darovalci knjig. Od založb in uredništev raznih glasil je največ darovala Slovenska Matica s 540 knjigami, zelo skromen dar pa so dale Zvezna knjigarna, Kleinmayer-Bamberg, Knjižnica Jutro, Tiskovna zadruga, Slovensko lovsko društvo, Slovensko planinsko društvo itd. Med darovalci so bili tudi posamezniki, ki so prispevali, kot je Omladina poročala, »lepo število knjig«.⁵⁵

⁵¹ Primerjaj Omladina 1933, št. 1, str. 61; Pohod, 29. septembra 1934, št. 39, Rapalski dan; Pohod, 22. septembra 1934, št. 38; Pohod, 23. februarja 1935, št. 7; 16. marca 1935, št. 10.

⁵² Omladina, 1934, št. 3-4, str. 122.

⁵³ Ibid. 1934, št. 5-7, str. 206; Primerjaj tudi Pohod, 9. junija 1934, št. 23, Apel Omladine Narodne odbrane.

⁵⁴ Primerjaj D. Biber, cit. delo, str. 50, 53, 56-59; Pohod, 3. junija 1933, št. 22, Pozor pred delom švabsko-nemškega Kulturbunda. Članek med drugim opozarja na živahno delovanje krajevnih organizacij KB, katerih člani niso le »jugoslovanski državljani nemškega jezika«, marveč so tudi včlanjeni »ljudje, ki so nedvomno slovenskega porekla«. Zato je naloga NO, da »strogo kot nacionalisti nadzorujemo delo Kulturbunda in nastopamo povsod zoper delovanje Kulturbunda tam, kjer vodstvo ne upošteva statute in prekorači svoj delokrog«. V odnosu NO do Nemcev glej tudi Pohod, 22. oktobra 1932, št. 7, Mejaš, Kako naj se ubranimo nemške zavojevalnosti?

⁵⁵ Omladina, 1934, št. 5-7, str. 206.

Omladinska NO, ki je imela svoje privrženke tudi na srednjih šolah in tudi med delavsko in kmečko mladino v okviru krajevnih sekcij ONO, je čutila še posebno potrebo po radikalnem delu na ljubljanski univerzi. Glede na to, da je članstvo v Edinstvu bolj ali naj prehajalo k Ljotičevemu gibanju »Zbor«, se je v začetku leta 1935 ustanovil Akademski odsek NO. O tem dogodku je Pohod pod naslovom Jugoslovenskim akademikom marca 1935 zapisal, da obstaja med mnogimi nacionalnimi akademiki nezadovoljstvo, ker je premalo borbenosti v njihovih obstoječih klubih.⁵⁶ Ob pohvali naših »srednješolcev-omladincev«, ki so se »pokazali kot najbolj pozitiven element«, daje zdaj upanje tudi novo ustanovljeni odsek NO na ljubljanski univerzi. Skopi podatki, ki jih je prinašal kasnejši list srednješolcev Naša volja v letu 1935, potrjujejo, da so srednješolski odseki NO delovali tudi na nekaterih srednješolskih zavodih.⁵⁷

V že omenjenem poročilu o ustanovitvi akademskega odseka je vodstvo Omladine NO posebno pozornost obrnilo študentom s podeželja in jim pri tem naročalo, naj bi se med počitnicami vključevali v socialno delo med kmeti. Pisec nato ugotavlja, da je kmet v veliki gospodarski stiski, nima pa še razvite stanovske zavesti, pa tudi »ideje zadružništva« še ni sprejel in se nasploh premalo zaveda, »da je kmet, da je od njega odvisna prosperiteta cele nacije in države«. Pisec nato kritizira posredno tudi Pucljevo Zvezo slovenskih kmetov, ko med drugim zapiše, da je ideologija kmetskega gibanja pri nas »nepopolna«, da sicer kmetski pokreti in organizacije kažejo na eni strani »neko socialno noto«, na drugi strani pa tudi »površen nacionalizem«, a za vsem tem skupaj tiči še vedno »internacionalizem zelene internacionale«. Zato naroča akademikom NO, naj kmeta predvsem vzgajajo v nacionalnem duhu.⁵⁸

Zatem pisec pojasnjuje, da NO ni bila nikoli vpletena v politične boje in da se ograjuje od dnevnih politike in političnih preprirov. Obenem je izrazil upanje, da bo ustanovitev Akademskega odseka NO prinesla na univerzo »nov duh, duh borbenosti, pred katerim se bodo uklonili vsi tilniki akademikov-separatistov in komunistov«, da si želijo ostrih bojev, iz katerih pridejo tudi prekaljeni borci, metode dela pa bodo takšne, »kot nam jih bo vsilil naš nasprotnik«.⁵⁹

Narodna odbrana je v volilnem boju za petomajske skupščinske volitve 1935 napovedala uradno abstinenco in pri tem zagotovila, da ni delovala dotlej za noben vladni režim, tako tudi ne za Jevtičevega, ne bo pa delovala tudi proti njemu. Posameznim članom NO je prepuščeno, da volijo tisto stranko, ki je v skladu s programom ideolo-

⁵⁶ Pohod, 9. marca 1935, št. 9; B. Š.: Jugoslovenskim akademikom!

⁵⁷ Primerjaj Naša volja, 5. decembra 1935, št. 4; Naša volja, 7. novembra 1935, št. 2, rubrika Z naših zavodov; Naša volja, 26. marca 1936, št. 5 pa navaja, da na gimnaziji v Ptujju srednješolski odsek NO več ne deluje.

⁵⁸ Pohod, 9. marca 1935, št. 9; Koliko članov se je vpisalo v Akademski odsek NO ni podatkov, pač pa zasledimo 9. marca 1935 v Pohodu oglas Akademski mladini, ki vabi, naj se interese »javijo dnevno« v prostorih Oblastnega odbora NO, ki so bili v Šelenburgovi 3 v Ljubljani, kjer se bodo imeli priložnost vpisati v odsek.

⁵⁹ Pohod, 9. marca 1935, št. 9.

gije NO.⁶⁰ Po padcu Jevtičevega režima je značilen tudi odnos odbranašev do akcije jugoslovanskih nacionalistov (pohorske resolucije), ki so jo sicer pozdravili, vendar so zavržili, da odklanjajo, da bi se omenjena resolucija in »na njo navezana akcija nazivala kot akcija jugoslovenskih nacionalistov«, ker niso odbranaši do zdaj sodelovali v nobeni politični akciji. Tudi v prihodnje bo »samo naša stvar« ako in kdaj se bodo odločili stopiti v politično arena kot nacionalisti«, seveda pa posameznikom ne branijo sodelovati. Odbranaši kot nacionalisti čiste preteklosti vendar ne bodo tvegali, da bi sodelovali s stranko ali v političnih akcijah in gibanjih, ki so »kompromitirali idejo jugoslovenskega nacionalizma«. ⁶¹ Toda ko bodo jugoslovanski politiki »za krmilom državne ladje«, lahko računajo na »našo brezpogojno pomoč in sodelovanje«. Seveda bodo odbranaši še naprej obdržali svojo svobodo in svojo »nacionalno dejavnost«, saj bo še nadalje potrebno za razvoj nacionalne ideje vzgajati narod. ⁶² V tem času pa, ko se na novo reorganizira Jugoslovanska nacionalna stranka (JNS) in oblikuje nova vsedržavna Jugoslovanska radikalna zajednica (JRZ), je v ospredju glavni problem, to je »rešilni program«, glede katerega pisec pričakuje, da bo prišel iz naroda samega. Seveda se bo program porajal le v procesu »radikalno nacionalno- socialnega preobrata, ki bo dvignil delavske in kmečke mase k skupni rešitvi naroda in države«. ⁶³

Kdo bo nosilec tega »velikega gibanja« v tem času? Vsekakor mladina kot pozitivni katalizator, in sicer tista jugoslovanska mladina, ki se zaveda svojih etičnih in moralnih vrednot in se zbira okoli Oplenca. Ta aktivna jugoslovanska mladina mora biti odločena in zavračati vsakršen kompromis s »separatizmom in njegovimi podporniki. To sta lahko samo dva sovražna tabora«. Prav tako bo treba biti brezkompromisen do tiste jugoslovanske mladine, ki je pasivna ali pa je v svoji dejavnosti napačno usmerjena. ⁶⁴ Sicer pa so bili odbranaši mnogi tudi člani Sokola. Pohod, ki je tudi razkrival oživiljanje »razpuščenega Orla« v drugi polovici tridesetih let v okviru Zveze fantovskih odsekov in Zveze deklisških krožkov, se je v pisanju razumljivo postavil v bran Sokola proti šikanam vladavine slovenskega dela JRZ v Dravski banovini.

Odbranaši, ki so sicer načelno sprejeli pohorske punktacije iz leta 1935, so obenem naglašali, da bo potrebno na terenu prepustiti delo mlajšim nacionalistom. Danes je pač tak čas, je pisal Pohod, da je potrebno veliko »žilavega in trdega dela«, da se ohrani v jugoslovenskih vrstah »vsaj najborbenejši del zdravega elementa. To velja predvsem za dravsko banovino«. ⁶⁵ Pohod je bil z letom 1936 preimenovan v Pohod jugoslovenskih nacionalistov in je v prispevkih vse bolj ostro napadal različne metode »slovenskega klerikalizma«, sicer pa načelno izjavljaj strpnost do katoliške vere in kazal na separatistično usmerjenost pretežnega dela »dravobanske JRZ«. Po Stojadino-

⁶⁰ Pohod, 30. marca 1935, št. 12, I. C. Da smo si na jasnem!; Primerjaj M. Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941, Ljubljana 1965, str. 425.

⁶¹ Pohod, 7. septembra 1935, št. 29, Akcija Jugoslovenskih nacionalistov.

⁶² Primerjaj Pohod, 7. septembra 1935, št. 29, uvodnik, Ideja in oblast.

⁶³ Pohod, 28. septembra 1935, št. 30, Nova politika, uvodnik.

⁶⁴ Pohod, 26. oktobra 1935, št. 32, - n.: Mladina naj nastopi!; Primerjaj tudi B. Š. (Bojan Šantel) Več optimizma!, uvodnik (Pohod, ibid.).

⁶⁵ Pohod, 31. avgusta 1935, št. 28, Pohorska deklaracija.

vičevi razpustitvi Narodne odbrane septembra 1937⁶⁶ je tudi sam sredi decembra istega leta prenehal izhajati. Že v zadnjih letih Pohoda, pa tudi v naslednjih glasilih (Branik, od 11. februarja do 29. aprila 1938; za njim Proboj, od 14. maja do 29. oktobra 1938) ni več podatkov o Omladini Narodne odbrane. Omeniti velja, da so bili člani NO ali ONO npr. Boris Sancin, inž. Jože Rus (inženirska sekcija),⁶⁷ dr. Branko Alujevič (odbornik v NO za okraj Ljubljana– mesto,⁶⁸ uradnik OUZD) in še nekateri – kasneje v vodstvu Mladine JNS; medtem ko je bil študent prava Janko Jež pa v vodstvu Ljotičevega gibanja »Zbor«. B. Sancin je bil tudi v skupini, ki je soustanovila študentsko glasilo Naša misel, omladinski kulturno–politični list, decembra 1935. leta, v zadnjih letih pred aprilskim zlomom pa je deloval tudi v banovinskem odboru Mladine JNS in kot ekonomist, prispeval h gospodarskim smernicam M JNS npr. v knjižici Politična, gospodarska in socialna načela (Lj. 1940).⁶⁹

Vsekakor moremo nekatere elemente gibanja Omladine NO (»borbeni nacionalizem«, privrženost načrtnemu gospodarstvu, poglobljeni študij socialnih vprašanj, poudarek na novi državljanski vzgoji, občutljivost za zamejske Slovence, odnos do penetracije tujega, zlasti nemškega kapitala v jugoslovanski prostor in še kaj) imeti za pomembno sestavino, ki je vplivala na razvoj kasnejše Mladine Jugoslovanske nacionalne stranke (M JNS) na Slovenskem. Pripadniki ali boljše nekdani pripadniki NO in ONO so v mnogočem prispevali k sooblikovanju programskih smernic, ki so sčasoma presegle stališča in program stare JNS, obenem so prispevali tudi h kadrovski osnovi marsikatero krajevne organizacije Mladine JNS.

⁶⁶ M. Mikuž, cit. delo, str. 488.

⁶⁷ Pohod, 19. maja 1934, št. 20.

⁶⁸ Pohod, 22. septembra 1934, št. 38; Ibid., 7. decembra 1935, št. 35.

⁶⁹ Primerjaj Primorski slovenski biografski leksikon. Gorica 1987, snopič 13, Boris Sancin, str. 282.

LA JEUNESSE DE LA DÉFENSE NATIONALE (OMLADINA NARODNE ODBRANE)

R é s u m é

La Jeunesse nationale a pris part au mouvement qui s'est déclanché autour du journal Pohod (La Marche). Après la constitution de Narodna Odrbrana (la Défense Nationale) dans la Dravska banovina et après la publication de la «grande circulaire» de la section des jeunes de la Défense nationale en 1933 à Ljubljana, ils ont été accueillis d'abord au sein du club académique nationaliste Edinstvo qui avait été fondé en novembre 1933. Ils ont exposé leur orientation du programme dans les journaux Pohod, dans leur porte-voix Omladina (1933-1934) et dans un opuscule nommé «Qui sommes-nous? Qu'est ce que nous voulons?» (Ljubljana 1933). Ils défendaient l'idée que les jeunes doivent se présenter d'une manière indépendante et de suivre par moyen d'une critique rigoureuse l'activité des partis et des personnages de politique. Ils défendaient une politique yougoslave unie sans partis ainsi qu'une totale justice sociale dans une nation unie où les classes doivent fonctionner harmonieusement, ils refusaient l'idée que les jeunes sont «un instrument aveugle» des différents partis ainsi que leur division en partis et la dictature du prolétariat. Leur idéal c'était le grand état yougoslave mais ils exigeaient les droits des minorités nationales, spécialement de celle slovène.

Après que le statut de la Jeunesse de la Défense Nationale (ONO) ait été accepté en juin 1934, le même parti avec un programme centraliste a été constitué à Belgrade. L'ONO en tant qu'une organisation militante s'est développée dans la Dravska banovina en seize sections locales et en trois commissariats et elle comprenait outre la jeunesse ouvrière-artisanale aussi bien que celle des écoles secondaires et elle a fondé en 1935 à l'Université la section universitaire de la NO. Le parti orientait les jeunes à une activité de défense nationale contre Súdmark et Schulverein dans l'entreprise «A chacun le sien» mais avant tout, elle se préparait idéologiquement à un mouvement national social radical suivant son idéal dans le national-socialisme allemand. Après la dissolution du parti en septembre 1937, quelques membres de L'ONO sont passés au mouvement de Ljotić, «ZBOR», une partie de la direction de la Jeunesse Nationale et de la Jeunesse Nationale de Défense Nationale s'est réunie autour de porte-parole des étudiants Notre pensée (Naša misel 1935/36-1939/40) et du journal Matin (Jutro) et aidait à former le programme et l'organisation des jeunes du Parti National Yougoslave, la Jeunesse du Parti National Yougoslave.

Lilijana Trampuž

O proletarski demokraciji (K vprašanju odnosa med pokrajinskim in centralnim komitejem KSJ)

Po uvedbi kraljeve diktature januarja 1929 je bilo komunistično gibanje v Jugoslaviji skoraj zatrto. Centralno vodstvo komunistov se je po zaostritvi razmer umaknilo v tujino in izgubilo stik s slovenskimi komunisti. Vendar se je komunistično gibanje počasi obnovilo, prav tako tudi zveze s centralnim komitejem. Od jeseni 1932 so bile zveze med pokrajinskim in centralnim komitejem že redne in trdne. Ohranjena so številna pisma med komitejema, ki so dragocen vir za proučevanje delovanja komunističnega gibanja. Delovanje komunistov je potekalo v strogi ilegali, zato so bili osebni stiki med njimi redkejši. Pismeno pa so razpravljali o številnih vprašanjih, s katerimi so se srečevali pri vsakdanjem političnem delu. V tej razpravi je analiza dopisovanja usmerjena na poletje 1933, ko so slovenski komunisti pripravljali pokrajinsko konferenco. Predmet analize je odnos komunistov do volitev (za okrožna vodstva in pokrajinsko vodstvo).

Sredi leta 1933 je med Hellerjem,¹ inštruktorjem CK KSJ pri pokrajinskem vodstvu v Sloveniji, ter centralnim komitejem na Dunaju² skoraj tri mesece potekalo zanimivo pismeno razpravljanje o načinu volitev članov v okrožna vodstva in pokrajinski komite.³ Ivan Grzetić je prišel v Slovenijo kot inštruktor CK KSJ junija 1933.⁴ Z njegovim prihodom je bil dotedanji inštruktor Miha Marinko določen za sekretarja pokrajinskega vodstva.⁵

¹ Ivan Grzetić, imenovan tudi Fleischer, Suhi (1896-1937), sindikalni in partijski delavec v Zagrebu, član KSJ od 1920. Na IV. kongresu leta 1928 bil izvoljen za člana CK KSJ. V tridesetih letih član politbiroja CK KSJ.

² Tu imenovani centralni komite, ki se je tako v svojih pismih tudi podpisoval, je bil imenovan s strani izvršnega komiteja Komunistične internacionale kot začasno vodstvo junija 1932. V njem so bili Josip Čižinski (Gorkić, Sommer), Vladimir Čopić (Winter) in Blagoje Parović (Schmidt). Septembra istega leta sta bila kooptirana še dva člana, Miloš Marković (Ungar) in Ivan Grzetić. Sedež tega vodstva je bil občasno v Berlinu, Münchenu in na Dunaju. Glej Ivan Očak: Gorkić, Život, rad i pogibija, Prilog biografiji, Zagreb 1988, str. 152-153.

³ Občasno je centralni komite Komunistične stranke Jugoslavije (CK KSJ), tako tudi pokrajinski komite (PK) oz. inštruktorji, svoja pisma numeriral, kar velja tudi za dopisovanje iz tukaj obravnavanega obdobja. V ohranjeni korespondenci je opaziti nekaj vrzeli, predvsem iz avgusta 1933, kar daje misliti, da bi se še lahko našla pisma z obravnavano vsebino. Kljub temu pa je ohranjenega dovolj, da lahko sledimo duhu odnosov, ki je vladal med udeleženci razprave.

⁴ Arhiv republike Slovenije, dislocirana enota I (prej ZA CK ZKS), zbirka Komunistične internacionale (KI), 1933, pismo inštruktorja 27.6. 1933 (dalje AS I).

⁵ Marinkovi spomini na inštruktorja Grzetića niso preveč ugodni, imenuje ga »uradnika revolucije«. Marinka so motile izrazite socialne razlike med njima, ker naj bi le-te izvirale iz karakterja novega inštruktorja, neugodno pa se Marinko izraža tudi o Grzetićevem delovanju in navaja: »Ta inštruktor je samo prihajal na seje in sestanke s posameznimi člani komiteja in z njimi uprizarjal dolgovезne teoretične, v bistvu dogmatične razprave.« Glej M. Marinko: Moji spomini, Ljubljana 1971, str. 90, 101-103.

Pred prihodom inštruktorja Hellerja v Slovenijo je vprašanju »principa demokracije« odmerjen prostor v pismu pokrajinskega vodstva 7. maja 1933 ter nato v odgovoru nanj. V pismu PK je omenjeno, da se v Ljubljani pojavlja »ultraleva frakcija«, za katero se skriva po mnenju PK zgolj »oportunizem in likvidatorstvo«, ki pa postavlja več vprašanj v zvezi z delom »partije«. Kritizirajo omejenost dela zgolj na branje literature, pogrešajo delo med vojaki, oborožene akcije. Za naše vprašanje pa je pomembno, da ta skupina postavlja vprašanje, zakaj so na čelu samo intelektualci. PK daje obširno pojasnilo, da je bil tudi prejšnji PK v dilemi: ali naj ostane sestavljen iz intelektualcev ali naj kooptira primerne člane ali naj počasi vzgaja delavski funkcionski kader ali naj takoj skliče konferenco in tam predlaga »novo eksekutivo« ter s tem delno zavre tekoče delo. Pri tem PK opozarja, da je partijska organizacija v Sloveniji, v Ljubljani pa še posebej, sestavljena iz novih ljudi. Tako je PK menil, da je upravičeno, da gre v tem vprašanju preko »principa demokracije« in da medtem s pospešenim delom v nižjih komitejih počasi ustvari delavske funkcionarje.⁶ Temu pismu pokrajinskega vodstva sledi miren, stvaren in precej vljuden, lahko bi rekli kar dobrohoten⁷ odgovor centralnega komiteja. V njem CK opaža v omenjeni »likvidatorski opoziciji« tudi zdrave elemente, ki naj jih PK skrbno pretehta in poskuša vključiti v svoje delo. Nato tudi CK opozarja na določene nepravilnosti v delu slovenskega pokrajinskega vodstva (omejenost dela na »letkovne« akcije, pomanjkanje organizacije stavk, ultralevo, sektaško stališče o oboroženi vstaji) ter na to, da je v resnici nezdravo, da so se na čelu pokrajinskega vodstva doslej nahajali le intelektualci. Glede kooptiranja delavcev CK opozarja PK, naj na problem ne gledajo preveč mehansko in se ne bojijo vključevati delavcev, ki nimajo potrebne teoretske izobrazbe. CK nato našteva pogoje, ki so za funkcionarskega delavca pomembnejši od izobrazbe. Biti morajo preverjeni, trdni, zvesti stranki, zanesljivi, da ne bodo izdajali v primeru aretacije, povezani z množicami, razumeti morajo usmeritev stranke, imajo pa naj tudi vsaj minimalno pripravljenost in sposobnost to usmeritev udejaniti. Poleg tega morajo imeti vsaj nekaj izkušenj v konspirativnem delu, medtem ko bo druge sposobnosti, posebej politične in teoretično izobrazbo tak delavec že pridobil, po mnenju CK, v teku praktičnega dela. CK opozarja pokrajinsko vodstvo na njihovo dolžnost, da tovarišem, ki jih kooptirajo, pomagajo pri delu. Za konec sledi v pismu še moralno opozorilo, da »izgrajeni funkcionarji ne padajo z neba, ampak se lahko razvijejo le v praktičnem delu ob pomoči tistih, ki imajo več izkušenj«.⁸

Po tem pismu pa lahko sledimo mnenjem inštruktorja Hellerja. Vprašanje v zvezi z volitvami članov v okrožni komite začena Heller v pismu 6. julija 1933,⁹ kjer obveš-

⁶ France Filipič (Prispevki k življenjepisu Borisa Kidriča za obdobje 1927–1935, Borec, XXXVI, 1984, št. 3–4, str. 152) o času postavitve Marinka za sekretarja PK sklepa nekoliko drugače, nam pa se zdi, da prav tu obravnavani problem glede intelektualcev v PK še dodatno podpira navedbo časa, kot ga navaja v svojih spominih Marinko.

⁷ Ta odgovor poudarjamo zato, ker se po tonu dokaj razlikuje od drugih (običajno Gorkičevih) pisem, ki so sicer natančna in poglobljena, vendar je čutiti v njih direktivno vzvišenost.

⁸ AS I, KI 1933/124, pismo CK KPJ – Franceka (Tone Rancinger) PK v Slovenijo 25.5. 1933.

⁹ AS I, KI 1933/170. Pismo inštruktorja nam je dostopno v obliki fotokopije, na kateri se opazi, da je bil originalni list prepognjen tako, da sta prekriti dve vrsti teksta prav tam, kjer avtor piše o volitvah. Ker

ča centralno vodstvo o skorajšnji organizaciji okrožnih konferenc. Heller vprašanju volitev ne daje posebnega poudarka, saj pravi: »Način delegiranja i izbora se vidi u »Celici« t.j. dva najbolja pouzdana delegata plus naš čovek čine kandida (nedokončana beseda v dokumentu, op. avt.) odbor ...« Sledita nečitljivi vrsti, zato je potrebno uporabiti objavo v »Celici«. ¹⁰ Članek z naslovom Konspirativni sestav organizacije pri naša najprej splošna organizacijska pravila partijskega delovanja, o temi, ki nas trenutno zanima, pa naslednje: »Volitve odbora ali delegata za višji forum se vrše na ta način: sestavi se tričlanska volilna komisija iz predstavnika višje organizacije in dveh najboljših, najbolj izkušenih in zanesljivih sodrugov iz okrožja. Delegati volijo z listki, na katere napišejo ilegalna imena tistih, kogar oni predlagajo in to vsak samostojno brez medsebojnega posvetovanja ter jih oddajo tej volilni komisiji. Komisija izbere tiste, katerih imena so se največkrat ponovila. Ne sme pa sporočiti rezultata volitev vsem delegatom, ampak samo izvoljencem in organizira prvi sestanek odbora, kjer si oni razdelijo vsak svoj delokrog.« Heller torej navaja volilni postopek iz »Celice«, kar pomeni, da se pridružuje mnenju slovenskih komunistov, saj so ti »Celico« izdali, ko njega še ni bilo med njimi, ¹¹ v zvezi s postavljanjem delegatov pa Heller dodaja, da naj bo eden od obeh najboljših tudi delegat na pokrajinski konferenci, kar seveda pomeni, da je ta delegat imenovan in ne voljen. Ravno ta postavka pa je sprožila obsežno razpravo s centralnim vodstvom. Heller zaključuje to točko z vprašanjem: »Jeli ovako pravilno?«

V pismu 10. avgusta 1933 ¹² CK odgovarja na Hellerjevo pismo, o problemu volitev pa piše v točki 14 sledeče: »Ne slažemo se sa predloženim načinom izbora OK. Prema vašem predlogu isključuje se svaka unut. part. demokracija. OK i PK treba birat na ovaj način: predstavnik višeg tela plus jedan od najpoverljivih delegata (dakle svega 2 a ne 3) sačinjavaju izbornu komisiju, koja sama ne bira, nego samo prebroji listiće tajnog glasanja i rezultat saopći samo onim koji su izabrani. Na taj način delegati biraju koga hoću ali neznaju ko je izabran. Na taj način provodi se unut. part. demokracija i čuva se konspiracija.« Tu je razviden predlog volitev, kot ga daje CK, vendar se ta ne razlikuje bistveno od tistega predloga, ki je bil objavljen v »Celici«. Prav nikjer pa ni razvidno, razen začetne postavke, da Hellerjev predlog izključuje vsako notranjo partijsko demokracijo, kaj konkretno je zgrešeno in predvsem, zakaj je zgrešeno.

pa je razvidno, da svoje mnenje avtor opira na pisanje v listu »Celica«, ki nam je dostopen v originalu, menimo, da pomanjkljivost ne vpliva bistveno na vsebino.

Si pa lahko ob tej priložnosti postavimo vprašanje znanstvene verodostojnosti raziskav s pomočjo fotokopij. Arhiv Kominterne, ki se v originalu hrani v Moskvi, je bil raziskovalcem v bivši Jugoslaviji dostopen le v fotokopijah (razen tistim redkim, ki so imeli priložnost originale videti v moskovskem arhivu). Prav v primeru dokumenta, ki ga tukaj obravnavamo, pa je jasno razvidna možnost, ki jo nudi način fotokopiranja, potvarjanja vsebine dokumentov. V našem primeru to pomeni, da bi morali verodostojnost vseh uporabljenih fotokopiranih dokumentov preveriti po originalih v Moskvi, kar pa presega zmožnosti avtorja.

¹⁰ AS I, zbirka Predvojni časopisi; Celica, Organizacijski vestnik Komunistične Stranke Jugoslavije, junij 1933, št. 1, str. 2-3.

¹¹ AS I, KI 1933, poročilo inštruktorja 27.6. 1933.

¹² AS I, KI 1933/195, pismo CK KPJ Hellerju v Slovenijo 10.8. 1933.

V avgustu je CK pripravljala navodila¹³ za pripravo pokrajinske konference. To delo je bilo sistematično in poglobljeno in 22. avgusta so bila obširna navodila, s strani centralnega vodstva, napisana.¹⁴ Poglavlje o organizacijskih nalogah prinaša v 7. točki tudi »Primjena proleterske demokracije«, v kateri CK začenja: »Potreba konspiracije ne izključuje primjenu principa prolet. demokracije u organizaciji ... (prazno v dokumentu, op. avt.) se radi toga ne slažemo sa vašim predlogom u pogledu biranja OK i delegata za Pokr. Konf. Delegati okr. i obl. konferencije moraju slobodno birati koga hoće u OK ili PK. Glasanje se, razumije se, mora vršiti tajno.« V nadaljevanju CK ponavlja način volitev, kot ga je podal v pismu 10. avgusta, ki smo ga že citirali zgoraj.

Naslednje pismo, s katerim razpolagamo, je obširna argumentacija, ki jo podaja inštruktor Heller ter z njo utemeljuje upravičenost svojega pogleda in pogleda PK na volitve delegatov.¹⁵

Heller v začetku točke 12 utemeljeno pojasnjuje, da je PK sprejel »tako odločitev« glede na pogoje, v katerih dela partijska organizacija ter glede na pogoje, v katerih »se bodo odvijale naše konference«. Kakšno veliko težo je dajalo pokrajinsko vodstvo funkcijam, o katerih je govor, se vidi iz naslednjega izvajanja: »...menili smo,¹⁶ da pri izbiri delegata ne more biti dovolj, če se zaupa le enemu delegatu na podlagi subjektivno izvirajoče simpatije in samo na podlagi predloženega poročila (lahko najboljšega) in njegovega nastopa na konferenci. Vprašanje izbire kandidata smo šteli mnogo globlje in resneje, da z drugimi odgovornimi člani OK preverimo vsestranske kvalifikacije kandidata, njegovo zanesljivost, požrtvovalnost, aktivnost v delu kot tudi njegovo sposobnost. Za imenovanje smo se odločili samo v soglasju z OK«. Torej je izvedba imenovanja mišljena kot enkratno dejanje za konkretno stanje partijske organizacije; razvidno je, da bi bile volitve v drugačnih okoliščinah drugačne. Prav to tudi nakazuje nadaljnja argumentacija: »Ko bi v Sloveniji bili notranji partijski odnosi obremenjeni s frakcijsko borbo ali bi se poznale posledice preteklih frakcijskih borb, bi seveda bil naš postopek enostranski in nepravilen. V kolikor tak primer v Sloveniji odpade, smo računali, da bomo na ta način najlažje čuvali konspiracijo.« Do tu se nam zdi argumentacija razumljiva in vredna vsega upoštevanja, nadaljevanje stavka pa nas spravlja v nekakšno zadrego: »... in niti dejanski uspeh, t.j. rezultat takega načina volitev in delegiranja, ne bi bil slabši, če bi se držali maksimuma proletarske demokracije.« Tu se znajdemo pred ugotovitvijo, da nam ni več jasno, kaj je sploh mišljeno s pojmom »proletarska demokracija«; ta tautološki način pojasnjevanja kaže, da tudi pojasnjevalcu (torej inštruktorju) ne. Dokazovanje nam izzveni prisiljeno in nepotrebno, kot dokazovanje zaradi dokazovanja samega. V nadaljevanju inštruktor pojasnjuje sam način dela partijske organizacije, kjer je prava organizacijska aktivnost in povezovalna

¹³ AS I, KI 1933/225. Iz zapisnika seje začasnega vodstva KSJ poleti 1933 je razvidno, da sta bila za pisanje pisma v Slovenijo v zvezi s konferenco zadolžena Richard (Lovro Kuhar) in Sommer (Milan Gorčič).

¹⁴ AS I, KI 1933/212, pismo CK KPJ pokrajinskemu komiteju za Slovenijo 22.8. 1933.

¹⁵ AS I, KI 1933/236, pismo štev. 9 19.9. 1933.

¹⁶ Razprava med inštruktorjem in CK je potekala v srbskohrvaškem jeziku, zato so tudi navedbe iz dokumentov v tem jeziku. Kjer pa je v tekstih preveč napak, so navedbe v prevodu.

moč potekala od zgoraj navzdol: »Upoštevali smo tudi to, da so običajno člani OK trije tovariši iz glavnega in najvažnejšega centra dotičnega okrožja; kako bi se potem neki delegat iz province, ki ne pozna položaja celega okrožja niti kvalifikacij tistih tovarišev iz centra, ki prihajajo v poštev za kandidata, mogel pravilno opredeliti, da bi dal enemu ali drugemu zaupanje?« (podč. avt.) Tu se je po našem mnenju inštruktor dotaknil enega najvažnejših problemov v delovanju partijske organizacije, vprašanja zaupanja.¹⁷ Glede na stanje globoke partijske ilegale in na nevarnosti, ki so jim bili izpostavljeni udeleženci, je tak način razmišljanja seveda razumljiv, prav tako je utemeljeno nadaljnje izvajanje, saj je spet pogojeno z okoliščinami globoke ilegale, nepoznavanja komunistov med seboj na širšem območju ter težavami, ki jih terja tako delovanje, če se hoče obdržati metoda skrivnega dela: »Ko bi se volil širok okrožni komite, na primer iz 5, 7 ali 9 tovarišev, tedaj bi delegati posameznih organizacij lahko dajali zaupanje najboljšim, najzanesljivejšim in najaktivnejšim tovarišem svoje organizacije; ko pa iz konspirativnih razlogov ostajamo le pri 3 članih OK, v resnici iz sekretariata iz enega samega mesta – centra okrožja, menimo, da smo vprašanje postavljanja proletarske demokracije okr. uskladili s potrebno konspiracijo in z dejansko obstoječimi pogoji za delo OK.« O »proletarski demokraciji« Heller zaključuje: »Zahtevamo, da še enkrat obravnavate to vprašanje, da upoštevate vse naše argumente in da nas o svoji končni odločitvi obvestite. Mogoče bo tudi PK še sprejel kakšno pripombo, ko bomo do konca razdelali in prediskutirali celo vaše pismo skupaj na naslednjem sestanku«. Iz tega zaključka se kaže inštruktorjeva nepopustljivost in vztrajanje oz. prepričanost v svoji prav.

Razprava se zdi še na ravni razprave med enakimi.

V odgovoru Hellerju¹⁸ CK v 6. točki navaja: »Kar se tiče uporabe proletarske demokracije, se tudi poleg vseh vaših argumentov ne moremo strinjati z vami. Shemo, ki smo jo mi predložili (delegati se volijo na konferenci, a ne vedo, kdo je izvoljen) popolnoma zadovoljuje potrebe konspiracije. Tvoji argumenti nasprotno uhajajo izven meje, ki vodi v sklad principov proletarske demokracije s pravili konspiracije. Ti na primer v svojem pismu pišeš, da je eden od razlogov za vaše stališče ta, da bi predstavnik PK z drugimi odgovornimi člani imel možnost »vsestransko izprašati kvalifikacijo kandidata, njegovo zanesljivost, požrtvovalnost, aktivnost v delu kot tudi njegovo sposobnost.« Zato ne gre le za konspiracijo, ampak tudi za to, da Ti meniš, da sistem imenovanja mnogo bolj zanesljivo zagotavlja pravilno izvolitev članov OK kot pa principi proletarske demokracije. To je vendar v korenu nepravilno. Po drugi strani

¹⁷ Vprašanja medsebojnega zaupanja komunistov ter zaupanja do vodstva oz. do podrejenih se tu ne moremo lotevati, ker terja obravnavati omenjenega problema bolj poglobljen pristop. Tu lahko navedemo le naše prepričanje, da se zaupanja, vsaj na daljši rok, ne da izsiliti, lahko se ga s primernim delom edino ustvari. Volitve so nedvomno eden pomembnih načinov izkazovanja zaupanja, nikakor pa to ni edini način. S požrtvovalnim delom, zanesljivostjo, točnostjo, vestnostjo se lahko nadomesti v izrednih razmerah tudi same volitve.

¹⁸ AS I, KI 1933/262, Helleru, broj 4 od 7.9. 1933. Datum na začetku pisma je verjetno napačen. Za nas pa je bolj važno to, da v začetku pisma CK omenja, da so prejeli Hellerjevo pismo št. 9 (19.9.), ki ga omenjamo zgoraj in je pričujoče pismo torej odgovor inštruktorju.

pišeš: »Ko bi v Sloveniji notranji part/ijski/ odnosi bili zastrupljeni«, takrat bi bil vaš postopek nepravilen. Iz tega izhaja, da se pri nas lahko sprejema proletarska demokracija samo tam in takrat, ko in kjer so notranji partijski odnosi zastrupljeni. Tako stališče je nepravilno, ker pomeni postaviti vprašanje na glavo. Prav zato, da bi se preprečilo kakršno koli zastrupljanje znotraj partijskih odnosov je potrebno v največji možni meri – v naših pogojih – sprejeti proletarsko demokracijo. Na osnovi sprejemanja in izvajanja linije partije, seveda. Po vsem tem izgleda, da ob tem vprašanju nisi dovolj kritično ocenil raznih sektaških razumevanj, ki nedvomno še obstoje o tem vprašanju pri mestnih tovariših. Obširneje o tem pišemo v pismu PK.«

To pismo centralnega vodstva je logično veliko bolje izpeljano kot inštruktorjevo. V njem je jasno, da mislijo s proletarsko demokracijo izvedbo volitev delegatov, jasen je in je tudi pravilno postavljen razlog volitev, da se prepreči notranje »zastrupljanje« odnosov. To, kar bode v oči, je tako nalahko vzeta potreba po konspiraciji, da torej ne izražajo dovolj razumevanja za pogoje, v katerih delajo slovenski komunisti ter ne dajejo pravzaprav obširnejših nasvetov, kako delovati v pogojih poostrene konspiracije, ampak se držijo bolj formalnega pojasnjevanja pojmovanja »proletarske demokracije«. Namesto razumevanja za delovanje v ilegali pa CK preveč avtoritativno oz. kar nekam prehitro označi razumevanje vprašanja, ki je drugačno od njegovega, kot sektaška.

Kot je CK v gornjem pismu na koncu omenil, je svoje negativno stališče do izvajanja proletarske demokracije pri slovenskih komunistih obširneje razložil v pismu pokrajinskemu komiteju za Slovenijo.¹⁹ V 4. točki obširnega poglavja o oceni okrožnih konferenc CK že takoj v začetku kategorično postavi: »Vaše²⁰ stališče o sprejetju proletarske partijske demokracije štejem za nepravilno.« Brez vsakega pojasnjevanja, kot bi s tem že kar takoj in vnaprej pokazali na namen in sklep pisma, CK zapiše: »CK vztraja pri tem, da svoje gledanje na to vprašanje spremenite«. (podč. avt.) Sedaj nam je tudi popolnoma jasno relacijsko razmerje, kdo je tisti, ki odreja in kdo, ki izpolnjuje; vsa pojasnjevanja, ki v pismu sledijo, dobijo po tako ostrem začetku čisto postranski pomen oz. izzvenijo zgolj kot formalno pojasnjevanje. CK sicer pokaže, da se zaveda težavnostnih razmer, v katerih delujejo komunisti, ko pravi: »Čeprav so pogoji, pod katerimi je danes naša partija prisiljena delati, izredni, to še ne pomeni, da ti pogoji privedejo do popolne negacije proletarske demokracije znotraj partije«. A to razumevajoče stališče do težav služi centralnemu vodstvu le, da še bolj podkrepi svojo misel. Zanimivo in simptomatično pri tem se nam zdi, da v zgornjem stavku CK uporabi kot subjekt delovanja »naša partija« in ne »komunisti« ali celo »slovenski komunisti«, kot bi bilo pričakovati, saj z njimi vendar CK razpravlja. Še bolj neoprijemljivega argumenta se poslužuje CK v naslednji postavki: »Obstoja mednarodno

¹⁹ AS I, KI 1933/265, pismo 10.10. 1933. Glej tudi A. Nedog: Viri za zgodovino KPJ na Slovenskem, IV. pokrajinska konferenca KPJ za Slovenijo 1934, Ljubljana 1975, rkp., dok. 12 (Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (prej AINZ), zbirka Alenke Nedog).

²⁰ Prav tam. A. Nedog je v opombi števil 16 opozorila, da je v tekstu verjetno tipkarska napaka, saj piše »Naš stav.«

preverjena izkušnja (podč. avt.), da se tudi pod najtežjimi pogoji sprejetje te demokracije lahko uskladi in mora uskladiti z najstrožje sprejetimi pravili konspiracije.« Na podlagi te ene same, tako neoprijemljive, nedokazljive, silno splošne trditve izniči CK v bistvu resnost razmer, v katerih delujejo slovenski komunisti. Vendar se ta edina trditev zdi centralnemu vodstvu tako zelo močna, da mu zadošča postaviti slovenske komuniste pred svojo odločno zahtevo: »CK terja od PK sprejetje proletarske demokracije posebno, ko gre za:

- a) volitve pročelnika celice;
- b) volitve MK povsod, kjer se lahko pred ali po okrožni konferenci izvede mestna konferenca;
- c) volitve delegata okrožne konference na mestnih in delegata oblastne konference na okrožnih konferencah;
- d) volitve OK na okrožnih konferencah;
- e) volitve PK na pokrajinski konferenci;
- f) volitve delegata za državno konferenco na pokrajinski konferenci.«

Iz teksta, ki smo ga obravnavali do sedaj, bi lahko sklepali, da je bilo centralno vodstvo brezpogojni pristaš volitev v partiji, ki naj bi bile najpopolnejši izraz proletarske demokracije. Ob takem prepričanju nam je tudi razumljivo nepopustljivo vztrajanje centralnega vodstva pri izvedbi volitev, čeprav se ne bi mogli strinjati s tako avtoritarnim tonom, s katerim svoje vztrajanje izkazuje. To mnenje pa se spremeni, če pogledamo izvajanje v nadaljevanju, kjer CK pravi:

»Samo v primerih, kjer se te konference ne morejo vršiti, se dopušča izvedba kooptacije pod dvema pogojema:

1. da je kooptirani komite začasen;
2. da višji forum potrdi kooptacijo.«

Tu vidimo, da CK vendarle dopušča imenovanje, res da pod določenimi pogoji, a dopušča ga. Kritizirano stališče slovenskih komunistov dobi tako manjšo težo, če tehatamo, da sestoji le v nepravilni presoji pogojev za imenovanje delegatov na okrožni konferenci. Neusmiljena kritika, ki so je deležni s strani CK, postane tako manj razumljiva oz. kar manj upravičena.

V nadaljevanju pisma se zdi centralnemu vodstvu potrebno še enkrat ponoviti navodilo za izvedbo volitev, čeprav je to storilo vsaj že dvakrat:²¹ »Volitve se lahko in morajo vršiti na ta način, da delegati svobodno, toda (»ali«) tajno glasujejo za kandidate, pred glasovanjem je dopuščena in potrebna ideološka priprava delegatov za glasovanje. Delegati ne zvedo za rezultat volitev, ki mora biti poznan samo komisiji dveh ali treh članov. V tej komisiji so predstavnik višjega partijskega foruma in 1 ali 2 najzanesljivejša in najbolj preverjena delegata. Ta komisija sporoči rezultat glasovanja samo tistim, ki so izbrani in samo višjemu partijskem forumu, ki ima - se razume pravico, da volitev ne potrdi«. V zaključku odstavka o načinu volitev se centralnemu vodstvu zdi znova potrebno avtoritativno zažugati: »Teh principov se je treba obvezno držati«. (podč. avt.)

²¹ AS I, KI 1933/195 in 262.

V nadaljevanju se zdi potrebno centralnemu komiteju širše komentirati in ovreči še dva argumenta slovenskih komunistov: »Argument, da delegati iz mesta ne morejo poznati najboljših tovarišev iz okrožja, ni točen, ker se ti tovariši lahko med seboj spoznajo na konferenci, v slučaju potrebe pa lahko tudi predstavnik višjega foruma vpliva na delegate, da glasujejo v posameznih primerih tudi za tiste delegate, ki jih ne poznajo dobro.

Dejstvo, da danes ni v Sloveniji notranje partijske borbe, ni argument proti sprejetju proletarske demokracije, ampak prav nasprotno. Da bi se preprečile nezdrave borbe v organizaciji in zagotovila izvedba partijske linije, se morajo partijski forumi voliti, se sestavljati na osnovi zaupanja partijskega članstva in ne določati. Le v primeru, če bodo komiteji imeli zaupanje članstva, se bodo lahko uspešno borili s pojavi grupaštva in z avtoriteto pobijali odstopanja od partijske linije.

Obravnavo proletarske demokracije centralno vodstvo zaključí kritično: »Bojimo se, da je vaše nepravilno stališče o tem vprašanju odraz sektaškega pogleda na delo partijskih organizacij kot strogo zakonspiriranih, vase povlečenih, majhnih skupin«.

Samozaverovanost, pomanjkljivo poznavanje razmer, ki jih kritizira in svojo avtoritarnost pa izkazuje CK tudi na koncu pisma: »Premislite o tem, pretresite to vprašanje znova in spremenite svoje stališče.« (podč. avt.)

Ob tej analitični obravnavi diskusije se seveda zavedamo pomanjkljivosti, da imenujemo nosilca pisma kar s terminom CK, vendar je ob pomanjkanju dodatnih zapisnikov tega nemogoče natančneje precizirati. V primeru zadnjega omenjenega pisma bi iz diskusije na razširjeni seji CK KSJ oktobra 1933 lahko pogojno postavili, da je bil največji nasprotnik imenovanja nižjih partijskih funkcionarjev sekretar Gorkić oziroma Sommer. Tudi Miha Marinko meni, da je po »stilu, obliki in vsebini« tekst Gorkičev.²²

Zaključno fazo je obravnava proletarske demokracije doživela na razširjeni seji CK KSJ oktobra 1933,²³ ki sta se je iz Slovenije udeležila Poldi (Miha Marinko) in Heller (Gržetič). Iz zapisnika je razvidno, da so se obravnave dotaknili le s posamičnima navedbama Poldija in Sommerja. Poldi: »Vprašanje proletarske demokracije, o čemer sem pisal, se mora razjasniti. Težava je v tem, ker se često kooptirajo in mnogi prihajajo do zaključka, da nima smisla voliti člane komiteja. Na okrožno konferenco so se pošiljali ljudje, določeni od okrožnega komiteja ne pa voljeni.« Ob diskusiji Sommerja pa je glede proletarske demokracije v zapisniku sledeče: »Pri članih partije moramo

²² AS I, KI 1933/265, Miha Marinko: Kritične pripombe in pojasnila, marec 1971. Marinko je leta 1971 ob pisanju spominov prebral tudi dokumente iz zbirke Kominterna. Njegov komentar k pravkar navedenemu pismu CK KPJ je zelo kritičen. Čutiti je silno zamerljivost do Gorkičevega vodstva iz omenjenega obdobja, ko med drugim pristavlja, da so »nam očitki, vsebovani v tem in drugih pismih, bili mučni. Sprejemali smo jih kot predani komunisti, toda s primesjo gorkih pomislekov, da vodstvo v varnem dunajskem zavetju ne upošteva dovolj težke pogoje za delovanje komunistov spriču brutalnega nasilja policije voj. faš. diktature in režimske agenture v soc. demokratskih vrhovih«...

O točki, ki vsebuje kritiko proletarske demokracije pa Marinko meni, da »daje za tedanje prilike smiselno dobra navodila«.

²³ AS I, KI 1933/283, zapisnik razširjene seje CK KPJ.

razvijati zavest, da oni odločajo v partiji. Napačno je bila izvedena neka konferenca v Sloveniji, na kateri ni bilo volitev delegatov, ampak le določitev s strani višjega partijskega komiteja.

Glede na obširnost pismene obravnave problema bi pričakovali, da se bodo nejasnosti toliko bolj lahko razčistile v ustni obravnavi. Iz zapisnika razširjene seje pa ni nič takega razvidno, prav nasprotno, celo izstopa presenetljivo kratko odmerjen prostor za obravnavani problem.²⁴

Tu seveda vidimo Marinkovo oprezno neosebno izražanje, kjer ni nikjer razviden tisti mučen občutek, ki se ga Marinko leta 1971 spominja.²⁵ To seveda tudi nakazuje spoštljiv odnos, ki so ga slovenski komunisti gojili do svojega nadrejenega vodstva. Po drugi strani pa avtoritativne lastnosti bodejo v oči iz diskusije Sommerja, saj ravno neusmiljena kritika dela pokrajinskega vodstva lahko vodi k rušenju samoiniciativnosti, zavesti, da odločajo sami. Predvsem pa tako razhajanje oz. nesorazmerje, ki so ga na seji namenili obravnavi problema, kaže na nesproščenost odnosov, ki so vladali med hierarhično razdeljenimi komunisti samimi. Po eni strani bi taka omejena diskusija dala misliti na pomanjkanje zrelosti pri slovenskih komunistih, češ, da se niso upali nasprotovati odklonilnemu mnenju vodstva, oz. na premalo odločno samostojnost v primerih, ko je bilo treba zagovarjati svoje stališče. Lahko pa bi prav nasprotno tudi rekli, da so se zavedali, da problem vendarle ni bil tako pomemben v takratnih razmerah in da ni umestno preveč vztrajati pri obravnavi.

Konkretnije pa bi nam te dileme seveda razjasnila le analiza delovanja v daljšem časovnem obdobju, ko bi iz posledic lahko potegnili določene sklepe. Tu se nam zdi umestno le poudariti dejstvo, da je določena nesproščenost v sodelovanju med komunisti v Sloveniji ter centralnim vodstvom v tujini obstajala, da je nedvomno obstajal podrejen odnos slovenskih komunistov do centralnega vodstva. Ta konkretni problem se je razrešil v drugi polovici tridesetih let, ko je prišlo do zamenjave centralnega vodstva, vendar se je problem odnosa podrejenosti prenesel na odnos podrejenosti do vodstva Kominterne. Prav analiza odnosa centralnega komiteja KSJ do IK KI je v tej obravnavi zaradi pomanjkanja gradiva izpuščena, čeprav je za razumevanje delovanja slovenskih komunistov nujno potrebna.²⁶

Volitve so bile za vse udeležence razprave bistven izraz demokracije. Neugodne objektivne okoliščine so vplivale na pokrajinsko vodstvo tako, da je bilo pripravljeno na kompromisne rešitve, kar pa je centralno vodstvo kategorično in avtoritativno odklanjalo. Tak način hierarhičnega komuniciranja je po našem mnenju hiba, ki je kratkoročno sicer korigirala nepravilnosti v komunističnem gibanju, vendar je dušila sa-

²⁴ Glej op. 19. V opombi 16 povzema A. Nedog kritiko CK na razširjeni seji CK KPJ.

²⁵ Prav tam, str. 11. Še bolj v nesoglasju z Marinkovimi spomini je nadaljevanje njegove (Poldijeve) obravnave na omenjeni seji, ko pravi: »Odnosi partijskega inštruktorja in komiteja so zelo dobri. Pokrajinski kot okrožni komiteji imajo absolutno zaupanje do CK, tem bolj, ker je večina članov s partijskim stažem od enega leta in niso okuženi s starim grupaštvom.«

²⁶ Pri tem seveda ne gre prezreti založniškega podviga beograjskega Inštituta za mednarodno delavsko gibanje, ki je izdal dokumente s kongresov komunistične internacionale, kar bo omogočilo uspešnejšo primerjavo z dokumenti slovenskih komunistov. Pri tu obdelani temi pa bi rabili sočasno korespondenco.

moiniciativnost in je s tem na dolgi rok delo organizacije hromila. Oblastno vztrajanje pri izpolnjevanju direktiv vodi v položaj, kjer zmaga argument moči namesto moč argumenta. Ljudem preprečuje razvijanje lastnih izkušenj in torej otežuje, če ne celo onemogoča, da socialno dozori, to je, da za svoja dejanja zavestno prevzamejo odgovornost.

ÜBER DIE DEMOKRATIE DES PROLETARIATS (DAS VERHÄLTNIS ZWISCHEN DEM LANDES-
UND ZENTRALKOMITEE IN DER KSJ-KOMMUNISTISCHEN PARTEI JUGOSLAWIENS)

Z u s a m m e n f a s s u n g

Nach der Einführung der Königs-Diktatur im Januar 1929 wurde die kommunistische Bewegung in Jugoslawien fast ausgerottet. Die zentrale Führung der Kommunisten zog sich nach Zuspitzung der Lage ins Ausland zurück und verlor auf diese Weise den Kontakt zu den slowenischen Kommunisten. Langsam restaurierte sich die kommunistische Bewegung, ebenso wurden die Kontakte mit dem Zentralkomitee aktiviert. Seit Herbst 1932 sind die Kontakte mit dem Komitee aufbewahrt, die eine wertvolle Quelle für das Studium über die Aktivitäten der kommunistischen Bewegung darstellen. Die Autorin konzentrierte die Analyse der Korrespondenz auf den Sommer 1933, als die slowenischen Kommunisten zu diesem Zeitpunkt die Landeskongress vorbereiteten. Die Aktivitäten der Kommunisten verliefen in strenger Illegalität, dies war auch der Grund für die immer rarer werdenden persönlichen Kontakte. Schriftlich erörterten sie zahlreiche Fragen aus dem politischen Alltag. Die Autorin analysierte das Verhältnis der Kommunisten bis zu den Wahlen (in Kreis- und Länderführung). Die Wahlen sind für alle Korrespondenten ein wichtiger wesentlicher Ausdruck der Demokratie. Ungünstige objektive Umstände beeinflussen die Landesführung auf die Art und Weise, daß sie auf Kompromißlösungen vorbereitet ist, was aber die Zentralführung kategorisch und autoritativ ablehnt.

Vida Deželak-Barič

Osrednje vodstvo Komunistične partije Slovenije v vojnem obdobju 1941-1945

Med ustanovnim kongresom Komunistične partije Slovenije leta 1937 in drugim kongresom KPS leta 1948 je kot najvišji partijski organ deloval centralni komite KPS, ki pa je v obdobju med obema kongresoma doživel ogromne kadrovske spremembe. Od prvotno ozkega, maloštevilčnega vodstva, konstituiranega na ustanovnem kongresu, je šel razvoj v predvojnem obdobju v razmerah politične, akcijske in organizacijske krepitve KPS v smeri njegove številčne širitve. Med vojno je velik del članov iz različnih vzrokov izpadel in vodstvo je v glavnem delovalo v zmanjšani sestavi kot politični biro. Takšen sistem dela je potem ostal v veljavi vse do leta 1948.

Pred samim pričetkom vojne je CK KPS deloval v sestavi, v kakršni je bil, pogojno rečeno, izvoljen na tretji partijski konferenci junija 1940 na Vinjah. Na tej konferenci je bil za sekretarja ponovno izvoljen Franc Leskošek, ki je to funkcijo opravljal že od čebinskega kongresa leta 1937 dalje in nato še ves čas vojnega obdobja. Tudi Tone Tomšič je ponovno prevzel mesto organizacijskega sekretarja. V komite pa naj bi bili izvoljeni: Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Miha Marinko, Vida Tomšič, Stane Žagar, Oskar Kovačič, Miloš Zidanšek, Lojze Hohkraud, dr. Jože Potrč, Jože Lacko, Pepca Kardelj, Boris Kraigher, Tone Dolinšek, Ignac Tratar, Franc Salamon, Albin Vipotnik, Vencelj Perko, Jože Mihelčič, Viktor Stopar, Štefan Kovač, Slavko Šlander, Rudi Zupanc, ing. Janez Marentič, Franc Farčnik, Leon Novak, Angela Oceppek, Jože Ažman, Maks Strmecki, Maks Henigman. Nekateri med njimi formalno še niso bili polnopravni člani, temveč kandidati za člane CK KPS. Kot taki se največkrat navajajo Rudi Zupanc, Maks Henigman, Leon Novak, Albin Vipotnik in Slavko Šlander.¹

¹ France Filipič: Vinje, Spomeniki delavskega revolucionarnega gibanja in narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, 59. zvezek, Ljubljana 1987; Alenka Nedog: Tone Tomšič, Ljubljana 1980, str. 229-232. Na tem mestu naj opozorimo, da odsotnost sočasnih dokumentov onemogoča povsem zanesljivo rekonstrukcijo vodstva, izvoljenega na vinjski konferenci. Tudi zgoraj navedena avtorja, ki sta natančneje obravnavala vinjsko konferenco, nista prišla do povsem identičnih zaključkov. Filipič navaja kar šest članov in kandidatov več kot Nedogova (Ažmana, Farčnika, Novaka, Strmeckega, Ocepkovo in Henigmana). Pa tudi navedbe, kdo je kandidat, se ne ujemajo povsem. Pri tem je skoraj gotovo, da je bil Novak kandidat za člana (Filipič ga navaja kot člana, Nedogova ga ne omenja), saj ga kot takega navaja Kardelj v poročilu 29. 3. 1942 Titu (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1, Ljubljana 1962, dok. 151 - dalje DLR), kar je glede na čas nastanka dokumenta najbrž najzanesljivejši podatek. Ocepkova je takoj po vojni zapisala v anketnem listu, ti so praviloma precej verodostojni, da je bila članica (Nedogova je ne navaja). Glej anketni list Angela Oceppek v Arhivu Republike Slovenije, dislocirana enota I (dalje AS I). Kako težavne in nezanesljive so rekonstrukcije po spominu, kaže primer Vipotnika, katerega je večina preživelih članov ob opravljanju rekonstrukcij imela za člana, kot takega ga tudi Nedogova navaja, sam pa pravi, da je bil kandidat od 1937 pa vse do 1948 (ARS I, mapa življenjepisov A. Vipotnika, prošnja za ureditev pokojnine, ki jo je Vipotnik 29.3. 1967 naslovil na Republiški zavod za socialno zavarovanje SRS). Dvomi v članstvo CK KPS se pogosto pojavljajo pri Henigmanu in Strmeckem.

Če drži podatek Borisa Kidriča, ki ga je navedel na partijski konferenci julija 1942 na Cinku, da je CK KPS pred vojno štel 25 članov,² je gornja sestava nekoliko preobširna in jo je potrebno sprejemati z določeno rezervo. Ker definitivna odločitev ni mogoča, jo jemljemo kot možno. V vsakem primeru pa gre za komuniste, med katerimi je večina imela za sabo že dolgoletno delovanje, ki so v posameznih sektorjih partijske dejavnosti ter v posameznih pokrajinah in okrožjih opravljali pomembne naloge in na katere je najožje partijsko vodstvo v Ljubljani vedno lahko računalo, tako v predvojnem legalnem in ilegalnem partijskem angažiranju kot v trenutku odločitve upora proti okupatorju. To je bilo hkrati tisto jedro, ki je s sprejetjem odločitve o zoperstavljanju okupatorju (seveda v kontekstu enake odločitve na jugoslovanski ravni in bolj ali manj splošnega konsenza partijskih organizacij na terenu) v trenutku, ki je bil odločilen za nadaljnjo usodo in položaj partije, omogočilo prvi, pa zato najtežji preboj v smeri uresničevanja revolucionarnega projekta. Številne osebne usode posameznikov to potrjujejo.

S pričetkom vojne se je število članov in kandidatov centralnega komiteja začelo naglo zmanjševati. Velika večina zgoraj imenovanega vodilnega partijskega kadra je bila v letih 1941 in 1942 aretirana oziroma je padla v neposrednem oboroženem boju. Od aretiranih so bili nekateri ustreljeni, druge so poslali v nemška ali italijanska taborišča, enega od njih pa so izgnali v Srbijo.

Dr. Jožeta Potrča so zajeli že ob razsulu jugoslovanske vojske, v katero se je vključil kot prostovoljec; dotlej je delal v pujskem okrožju, v vojnem ujetništvu pa je preživel vsa vojna leta.³

Konec aprila 1941 so v trboveljskem okrožju aretirali Franca Salamona in ga izgnali v Srbijo. Tam je nadaljeval s političnim delom, a so ga ponovno aretirali in ustrelili 19. aprila 1943 na Banjici.⁴

Na Jesenicah so 21. maja 1941 v večji skupini jeseniških komunistov aretirali tudi znanega jeseniškega sindikalnega delavca in nekdanjega »rdečega« župana Koroške Bele Venclja Perka. Perko je nato avgusta 1941 pobegnil iz taborišča Kraut in se priključil gorenjskim partizanom. Novembra istega leta ga je CK KPS poklical v Ljubljano, da bi razčistil konfliktno odnose, ki so se ustvarili med Perkom na eni ter Stanetom Žagarjem in Jožetom Gregorčičem na drugi strani. Rezultat je bila izključitev Venclja Perka iz partije, za kar pa je sam slučajno zvedel šele poleti 1942.

Iz pisem, ki jih je Perko naslavljajl na CK KPS potem, ko je izvedel za izključitev, kakor tudi iz povojnih razčiščevanj sta razvidni tako Perkova osebna prizadetost in pripravljenost, da obrani »svojo čast in delo«, kot tudi neomajna komunistična praksa tedanjega časa. Perko bi se namreč moral po partijski direktivi vključiti v partizanske enote kot politkomisar čete. To zadolžitev je občutil kot degradacijo in funkcije sprva ni bil pripravljen sprejeti. Zaradi neupoštevanja direktiv sta ga Žagar in Gregorčič

² DLR 2, Ljubljana 1964, dok. 98.

³ AS I, Življenjepis dr. Jožeta Potrča; Skozi viharje v lepšo prihodnost, Ptuj 1981, str. 222.

⁴ Desetletja bojev in zmag, Ljubljana 1977, str. 162; Peta zemaljska konferenca KPJ, Izvori za istoriju SKJ, Beograd 1980, str. 426; Miha Marinko: Moji spomini, Ljubljana 1974, str. 373-375.

sklenila izključiti iz partije, kar je sprejel kot osebno maščevanje, rivalstvo in izkazovanje superiornosti.

CK KPS je Perkovo ravnanje ocenil kot oportunistično in ga zaradi zdravstvenih razlogov (le-te je Perko navajal kot enega izmed vzrokov, da ni sprejel politkomisarske funkcije) poslal na politično delo v Sv. Križ (danes Podbočje) v novomeško okrožje. Vendar mu ni ob njegovi prisotnosti izrekel nikakršne kazni. Sklep o izključitvi iz partije naj bi mu sporočil Viktor Avbelj, ki ga je CK KPS v tistem času imenoval za sekretarja novomeškega okrožja in ki naloge, potem ko je spoznal uspešno Perkovo politično delo, ni izvršil. Tako je Perko vzpostavljala organizacije Osvobodilne fronte in tudi KPS kot nečlan partije. Naj še dodamo, da so spomladi 1943 Perka ponovno sprejeli v partijo.⁵

V začetku avgusta 1941 so v Mariboru aretirali sekretarja pokrajinskega komiteja KPS za Štajersko Slavka Šlandra in ga 24. avgusta ustrelili pod imenom Franc Weber. Šlander je bil od maja 1941 že član centralnega komiteja.⁶

Osmega avgusta 1941 je kot organizator bohinske partizanske skupine v spopadu z okupatorjem padel Jože Ažman.⁷

Devetnajstega septembra 1941 so v bližini Maribora aretirali komaj imenovanega sekretarja štajerskega PK KPS, Leona Novaka. Ustrelili so ga 30. oktobra 1941.⁸

Dne 18. oktobra 1941 je v spopadu z madžarsko policijo padel sekretar okrožnega komiteja KPS Prekmurje Štefan Kovač.⁹

V sklopu akcije proti Belokranjski četi je italijanska enota 3. novembra 1941 zajela njenega političnega komisarja Jožeta Mihelčiča. Vojaško sodišče ga je obsodilo na smrt in obsodbo izvršilo 9. decembra 1941.¹⁰

Tudi Maks Henigman iz novomeškega okrožja je kot borec Novomeške čete padel v spopadu z italijansko enoto v Moravški gori pri Sv. Križu (sedaj Gabrovka) 14. novembra 1941.¹¹ Drugi predstavnik iz novomeškega okrožja, Rudi Zupanc, v tem času ni bil več kandidat za člana CK KPS. Tako kot Perko je bil izključen zaradi »oportunizma«, ker se ni bil pripravljen odzvati na partizansko mobilizacijo.¹²

Franca Farčnika, enega najstarejših revirskih komunistov, ki je med drugim kar deset let preživel v Sovjetski zvezi, je partijsko vodstvo poleti 1941 poslalo na politič-

⁵ AS I, Pisma Vencelja Perka centralnemu komiteju KPS 31.7. 1942 (a. e. 1072), 13.8. 1942 (a. e. 1078), 10.2. 1943 (a. e. 1105) in 17.7. 1943 (a. e. 1105) ter izjavi Franca Leskoška 17.11. 1980 in Viktorja Avblja 1.7. 1987; Vencelj Perko: Spomini na leto 1941, Jeklo in ljudje, knjiga 5, Ljubljana 1985, str. 165-185.

⁶ Delo, september 1941, št. 3: »Slavko Šlander, član Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije«; Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 1, dok. 140 (dalje Zbornik VI/1).

⁷ Mile Pavlin: Jeseniško-bohinski odred, Ljubljana 1970, str. 19,22

⁸ DLR 1, dok. 48, 77, 151.

⁹ Ferdo Godina: Prekmurje 1941-1945, Murska Sobota 1980, str. 80-82.

¹⁰ Radko Polič: Belokranjski odred, Ljubljana 1975, str. 76-90.

¹¹ Terezija Traven: Novomeška partizanska četa, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja in NOB na Dolenjskem in v Beli krajini, Novo mesto 1989, str. 49, 57.

¹² AS I, življenjepis Rudija Zupanca. Kasneje se je Zupanc sam javil italijanskim oblastem, da bi rešil iz zapora svojo družno. V internaciji je bil do kapitulacije Italije.

no delo v Šaleško dolino. Tam je bil zajet že novembra 1941 in je 22. julija 1942 preminil v zaporu na Borlu.¹³

Aretacija kar štirih članov CK KPS v noči na 10. december 1941 v Ljubljani je gotovo pomenila eno najuspešnejših akcij, ki jih je izvedla nemška državna policija, in sicer s pomočjo kurirke PK KPS za Štajersko Grete Ranzinger. Uspela ji je aretacija samega organizacijskega sekretarja Toneta Tomšiča, Miha Marinka, Vide Tomšič in Pepce Kardelj. Medtem ko so bili slednji trije pred vojaškim sodiščem obsojeni na visoke zaporne kazni in odpeljani v kaznilnice v Italijo, od koder so se po kapitulaciji Italije vrnili, je sodišče Toneta Tomšiča obsodilo na smrtno kazen, ki so jo izvršili 21. maja 1942.¹⁴

Istočasno, t. j. 10. decembra 1941, je bil v Trstu aretiran tudi Oskar Kovačič, sekretar PK KPS za Primorsko. Na procesu v Rimu je bil obsojen na visoko zaporno kazen. Jeseni 1943 so ga zaradi tuberkuloze sicer izpustili in poslali na zdravljenje v Ljubljano, kjer je 31. januarja 1944 umrl.¹⁵

Dvanajsetega decembra 1941 so v Ljubljani aretirali Ignaca Tratarja. Vsa vojna leta je preživel najprej v italijanskih in po kapitulaciji Italije v nemških taboriščih.¹⁶

Izpadanje članov CK KPS se je nezadržno nadaljevalo v letu 1942. Tako je v spopadu z italijansko patroljo na Blokah padel 6. februarja 1942 kot komandant 3. bataljona Ljuba Šercerja Miloš Zidanšek.¹⁷

Toneta Dolinška so kot sekretarja PK KPS za Gorenjsko aretirali v valu tamkajšnjih aretacij 9. marca 1942 v bližini Kranja. Vsa nadaljnja vojna leta je preživel v raznih zaporih in taboriščih.¹⁸

Dne 27. marca 1942 je v boju pri Crngrobu nad Škofjo Loko padel kot politični komisar pokrajinskega poveljstva za Gorenjsko Stane Žagar.¹⁹

Dne 15. maja 1942 so v racijah v Šmartnem pri Ljubljani zajeli organizacijskega sekretarja CK KPS Borisa Kraigherja in ga odpeljali v Gonars, od koder mu je avgusta istega leta na spektakularen način uspelo pobegniti.²⁰

Zadnjega maja 1942 je padel v nemški zasedi v bližini Vač sekretar litijskega okrožja Lojze Hohkraut.²¹

Dne 10. avgusta 1942 so zaradi izdajstva zajeli Jožeta Lacka iz ptujskega okrožja, ki je po hudem mučenju umrl 18. avgusta 1942 v ptujskih sodnih zaporih.²²

¹³ Franc Farčnik, Zagorje ob Savi 1986.

¹⁴ Alenka Nedog: Tone Tomšič, str. 295–301, 345, 352–354; Miha Marinko: Moji spomini, str. 287–315; DLR 1, dok. 103.

¹⁵ Narodni heroji Jugoslavije, knjiga 1, Beograd 1975, str. 404, 405.

¹⁶ AS I, življenjepis Ignaca Tratarja. Ker je partijsko vodstvo ocenilo, da je bil Tratar aretiran zaradi nekonspirativnosti, ga je konec leta 1945 tudi formalno izključilo iz CK KPS.

¹⁷ Zbornik VI/2, dok. 20; Alfred Grobler–Mile: Kdaj je padel Miloš Zidanšek, Borec 1980, št. 4.

¹⁸ Iz spominov Toneta Dolinška–Metoda, TV–15, 13.1. 1972, št. 3.

¹⁹ Narodni heroj Stanko Žagar, Ljubljana 1982.

²⁰ France Lubej–Drežče: Odločitve, Ljubljana 1980, str. 226–228.

²¹ Jože Gričar–Metod: Delo prvih ilegalcev narodnoosvobodilnega gibanja na Litijskem in Moravškem, Litijski zbornik NOB I, Ljubljana 1969, str. 67, 68.

²² Vida Rojic: Jože Lacko, Maribor 1963.

Janez Marentič, med drugim znan po načrtnem študiju kmečke problematike v predvojnem obdobju, je po daljši bolezni umrl v Ljubljani 28. septembra 1942.²³

CK KPS je torej v letih 1941 in 1942 utrpel izredno velike izgube in se je v bistvu skrčil le na nekajčlansko ožje partijsko vodstvo. Kljub neprestanemu zmanjševanju števila njegovih članov novih članov ni sprejemal. Prvo trajnejšo kadrovsko okrepitev v tem času je predstavljala vključitev Ivana Mačka kot člana CK KPS v marcu 1942, ki ga je CK KPJ v začetku leta poslal iz vrhovnega štaba na politično delo v Slovenijo,²⁴ in sprejem Vladimirja Krivica poleti 1942 kot kandidata za člana.²⁵

Jeseni 1942 je CK KPS štel devet članov, od katerih so bili Leskošek, Kardelj, Kidrič, Kraigher, Maček in Stopar bolj ali manj vezani na trenutni sedež centralnega komiteja. Krivic in Ocepkova sta delala v Ljubljani, Strmecki v novomeškem, Vipotnik pa v savinjskem okrožju. Med temi je 16. februarja 1943 italijanski okupator kot ranjenca ustrelil tudi Strmeckega.²⁶

O kadrovskih izgubah je CK KPS spregovoril v članku »Notranje partijske naloge«, objavljenem v majski številki Dela leta 1942, v katerem je pravilno ugotovil, da je CK KPS do tedaj izgubil dve tretjini članov, ki so mrtvi ali zaprti. Netočna pa je bila Kidričeva informacija na konferenci na Cinku, po kateri naj bi od 25 prvotnih članov bilo živih samo še 7 članov.²⁷ Kot sledi že iz zgoraj povedanega, je bilo tedaj več članov zaprtih, za njihovo usodo pa CK KPS očitno ni vedel.

Nove člane oziroma kandidate so začeli širše pritegovati šele od sredine leta 1943 dalje. Ko so maja 1943 uvedli v glavnem štabu funkcijo namestnika političnega komisarja in imenovali na to mesto Ivana Kavčiča, je ta kot odgovorni za partijsko organizacijo v vojski postal kandidat za člana centralnega komiteja.²⁸

Podobno naj bi po nekaterih podatkih vključili v centralni komitej tudi Franca Rozmana, ko je sredi julija 1943 dobil poveljstvo nad slovensko partizansko vojsko. Toda o njegovi vključitvi ni mogoče najti v sočasnih dokumentih nobenega potrdila. Analiza dokumentov daje absolutno negativen odgovor.²⁹ Kaže, da je občasno pojavljajoče se prepričanje o Rozmanu kot članu CK KPS nastalo zaradi uveljavljene prak-

²³ Spomini na Janeza Marentiča, Ljubljana 1983.

²⁴ Ivan Maček–Matija: Spomini, Ljubljana 1981, str. 112; Arhiv Jugoslavije Beograd (prej A CK SKJ), zapisnik seje CK KPJ 11.1. 1942, sig. CK KPJ 1942/1036).

²⁵ AS I, življenjepis Vladimirja Krivica.

²⁶ Maks Strmecki, Brežice 1987, str. 71.

²⁷ DLR 2, dok. 98.

²⁸ Zbrana dela Edvarda Kardelja, knjiga 7, dok. 106; tipkopis. Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani.

²⁹ V organizacijskem poročilu CK KPS na drugem kongresu so Rozmana navedli med padlimi kandidati za člana CK KPS (II. kongres Komunistične partije Slovenije, Ljubljana 1949, str. 318). Takšen Rozmanov položaj je kasneje npr. ponovno potrdil Ivan Maček (pisna izjava Ivana Mačka 20.2. 1985). Dejstva, ki govorijo proti Rozmanovemu članstvu, so naslednja: 1. Glavni štab je v času, ko je Rozman postal njegov komandant, začel dobivati iz prejšnjega politično–organizacijskega vse bolj vojno–operativni značaj in je s tem odpadla nujnost medsebojne povezanosti funkcije komandanta z istočasnim članstvom v CK KPS; 2. iz zapisnikov se CK KPS je razvidno, da se Rozman z dvema izjemama teh se ni udeleževal, čeprav se je zadrževal v bližini sedeža CK KPS; 3. v članku, objavljenem v takratnem partijskem glasilu ob Rozmanovi smrti (»Komandant Franc Rozman–Stane«, Ljudska pravica, 18.11. 1944, št. 27), kjer so navedene tudi njegove funkcije, članstvo v CK KPS ni omenjeno.

se, po kateri so bili glavni poveljniki iz vrst članov oziroma kandidatov CK KPS (to velja za oba Rozmanova predhodnika – Leskoška in Mačka – kot za njegovega naslednika in obenem zadnjega poveljnika Dušana Kvedra) in bi po pričakovanem avtomatizmu vanj sodil tudi Rozman. Takšno prepričanje o avtomatizmu je morda še dodatno utrjevala praksa, da so tudi vsi najvišji politični komisarji izhajali iz vrst CK KPS (Kidrič, Marinko, Maček, Kraigher, Avbelj). Druga možnost je, da se je partijsko vodstvo z naknadno podelitvijo funkcije člana CK KPS, ki mu jo je nedvoumno priznalo na drugem kongresu KPS leta 1948, želelo na nek način Rozmanu oddolžiti. Sicer pa je znano, da je Rozman neformalno tesno sodeloval s partijskim vodstvom in da prejetih partijskih direktiv ni problematiziral.

Junija 1943 je Kardelj, ki se je takrat zadrževal na Hrvaškem, predlagal slovenskemu centralnemu komiteju, naj sprejme kot kandidata za člana CK KPS Borisa Zihlerla, takrat odgovornega za agitacijo in propagando ter za organiziranje partijskega šolstva. Predlog je bil še isti mesec sprejet.³⁰

Junija 1943 so kot kandidata za člana sprejeli tudi Dušana Kvedra, do tedaj popularnega političnega komisarja štajerskih partizanskih enot, poslej pa med drugim tudi političnega komisarja IX. korpusa in nazadnje v. d. komandanta slovenske partizanske vojske.³¹

Z imenovanjem Viktorja Avblja za namestnika političnega komisarja glavnega štaba avgusta 1943, potem ko je 30. julija v Selah pri Šumberku padel Ivan Kavčič, je tudi Avbelj po krajšem času opravljanja te funkcije postal kandidat za člana CK KPS.³²

Oktober 1943 so kot članico CK KPS vključili Lidijo Šentjunc. Njeno dotedanjo funkcijo poverjenice CK KPS za Ljubljano so verjetno razumeli kot kandidaturo za članstvo v CK KPS.³³

Tekom leta 1943 naj bi v komite pritegnili še Staneta Kavčiča. Njegovo članstvo naj bi bilo povezano s prevzemom funkcije sekretarja pokrajinskega komiteja SKOJ za Slovenijo, kjer je v začetku leta 1943 nasledil Viktorja Stoparja. Vendar Kavčičev formalni status ni jasen. Iz dikcije Kardeljevega pisma, ki ga je junija 1943 poslal centralnemu komiteju KPS in v katerem naroča, da naj CK KPS »po starem običaju« vabi Kavčiča »na vse važnejše seje CK Partije«, bi lahko zaključili, da Kavčič vendarle ni bil član.³⁴

Dr. Aleš Bebler je postal kandidat za člana najbrž v začetku leta 1944. Bebler, ki je že od jeseni 1942 delal med drugim kot poverjenik CK KPS na Primorskem, je marca

³⁰ DLR 7, Ljubljana 1989, dok. 180, 206.

³¹ DLR 7, dok. 196.

³² AS I, življenjepis Viktorja Avblja; pisna izjava Viktorja Avblja 10.4. 1985.

³³ Arhiv Jugoslavije (prej A CK SKJ), zapisnik seje CK ZKJ 16.-18.10. 1943, sig. 1943/721; pisna izjava Lidije Šentjunc 11.4. 1985.

³⁴ DLR 7, dok. 180. Tudi zapisniki sej CK KPS ne potrjujejo, da bi bil član. Kavčičevo vprašanje članstva (enako kot npr. Rozmanovo) razkriva problematiko razkoraka med formalnimi in neformalnimi kriteriji, ki izhaja iz t. i. »teamskega« dela, po katerem so nosilci pomembnih funkcij najtesneje sodelovali s CK KPS, skupno s CK KPS sprejemali odločitve oziroma prejemali od njega direktive, ni pa to nujno pomenilo formalnega članstva.

1944 postal skupno s Šentjurčevo član poverjenišтва CK KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško. V tem svojstvu je v pismu CK KPJ z dne 5. marca 1944, namenjenem vodstvu italijanske komunistične partije, izrecno poudarjeno, da ima mandat za vodenje pogajanj s predstavniki KPI kot kandidat za člana CK KPS, skupno s članico CK KPS Šentjurčevo.³⁵

Zadnjo spremembo v smislu pritegovanja novih članov v vojnem času je CK KPS beležil v začetku leta 1945. Takrat je kot kandidatko sprejel Miro Svetina, nekdanjo poverjenico CK KPS za Ljubljano.³⁶

Ob tem naj še pripomnimo, da so se pozimi 1943–1944 vrnili iz italijanskih zaporov Pepca Kardelj, Vida Tomšič in Miha Marinko.

Od sredine leta 1943 dalje CK KPS ni utrpel več nobene izgube, kakršne je doživljal v predhodnem obdobju. Prišlo pa je še do nekaterih izključitev.

Marca 1944 je CK KPS ob razčiščevanju t. i. »pohorske afere« izključil iz partije Viktorja Stoparja. Stopar, ki je od sredine leta 1943 dalje delal na Štajerskem kot inštruktor CK KPS, je bil po ugotovitvah CK KPS soodgovoren, da se je v štajerskem vojaško-političnem vodstvu zlasti od jeseni 1943 dalje nevarno uveljavljala ocena o širokem infiltriranju plavogardistične in gestapovske agenture v partizanske enote in politične organizacije na Štajerskem. Ta pretirana ocena je terjala nedolžne žrtve, med političnimi delavci pa sejala medsebojno nezaupanje in neupravičena sumničenja.³⁷ Septembra 1944 so Stoparja ponovno sprejeli v partijo, a je poslej delal kot okrožni sekretar.³⁸

Iz podobnega razloga kot Stopar je bil maja 1944 partijsko kaznovan tudi Dušan Kveder. Kveder sicer ni nosil odgovornosti za nastali položaj na Štajerskem, bil pa je tja poslan aprila 1944, da bi pomagal urediti tamkajšnje težke razmere. Pri tem je tudi sam zapadel razpoloženju oziroma vtisu, da gre na Štajerskem dejansko za močno razpredeno sovražno agenturo. Kaznovan je bil s partijskim ukorom.³⁹

Kasneje, pozimi 1944–1945, pa so Kvedra izključili tudi iz CK KPS kot kandidata. Izključitev je precej enigmatična in je bila najverjetneje kratkotrajna. V zapisniku seje CK KPS 14. marca 1945⁴⁰ je namreč zapisano sledeče: »Ugotovitev, da Tomaž /Dušan Kveder/ ni cand/idat/ CK – izključen v zvezi s pošto iz Beograda itd.«. Sklepamo lahko torej, da je zahteva za izključitev prišla iz Beograda. Diskusija na seji razkriva vsaj delni vzrok izključitve: kot pomočnik načelnika vrhovnega štaba NOV in POJ (julij – november 1944) je Kveder zaradi značajskih lastnosti očitno prišel v konflikt s podrejenim osebjem in tudi s samim načelnikom štaba Arsom Jovanovićem. Na vpra-

³⁵ AS I, a.e. 445, pismo CK KPJ 5.3. 1944 sekretariatu KP Italije.

³⁶ AS I, fasc. 1, zapisnik seje CK KPS 14.3. 1945.

³⁷ AS I, fasc. 1, zapisnika sej CK KPS 27.2. 1944 in 14.3. 1944; Mirko Fajdiga: Pohorski partizani 1943, Maribor 1985, str. 374–387.

³⁸ AS I, fasc. 1, zapisnik seje CK KPS 15. 9. 1944. Stoparja so ponovno vključili v CK KPS junija 1948, ko so mu črtali tudi kazni in priznali neprekinjen partijski staž.

³⁹ AS I, fasc. 1, zapisniki sej CK KPS 9.4. 1944, 13.5. 1944, 23.5. 1944. Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II, p.v., fasc. 15/III, depeša Viktorja Avblja 8.7. 1944 Borisu Kraigherju.

⁴⁰ AS I, fasc. 1, zapisnik seje CK KPS 14.3. 1945 (obstojita dve varianti zapisnika, od katerih je eden datiran s 14.2. 1945); Vida Rojic: Dušan Kveder – Tomaž, Maribor 1976, str. 261.

šanje, ali je bil to edini oziroma glavni vzrok izključitve, ne bo mogoče dati pritrdilnega odgovora vse dotlej, dokler ne bo preučena ukinitev slovenske vojske. Ocena, ki jo je CK KPS konec leta 1945 podal o Kvedru, usmerja pozornost še na drugi vzrok. V njej je navedeno, da je Kveder »ob prehodu iz partizanščine v moderno jugoslovansko armado in ob likvidaciji nacionalnih štabov (kot komandant Glavnega štaba Slovenije) zastopal staro partizansko ozkost in iznašal razne nacionalistične tendence«, ki pa naj bi izhajale iz velike Kvedrove ambicioznosti in ne iz nacionalizma.⁴¹

Na že zgoraj omenjeni seji pa so Kvedrovo delo v. d. komandanta ocenili za uspešno, ga označili za najsposobnejši vojaški kader v Sloveniji, ugotovili, da je spremenil odnos do podrejenih itd. ter na Kidričev predlog sprejeli sklep, da poda CK KPS o Kvedru oceno v gornjem, pozitivnem smislu, ker, »če /bo/odpoklican, da /mu/ omogočimo razvoj«. Ker je Kveder nadaljnjim sejam partijskega vodstva pristvoval, lahko sklepamo, da so ga ponovno sprejeli v CK KPS.

Najbolj šokantna je bila gotovo izključitev oziroma odstranitev Borisa Kidriča z vseh funkcij junija 1944. Ukrep, ki ga je izrekel Tito, s formalnega stališča niti ni bil tako pomemben, saj je bil takoj preklican in kot tak zanemarljiv. Pomemben in simpotomatičen pa je, ko ga postavimo v kontekst urejanja novih odnosov med narodi Jugoslavije, ki so šli v smeri stopnjevanja integracije oziroma centralizacije. Le-ta je med drugim onemogočila samostojne zunanje-politične stike posameznih nacionalnih vodstev.⁴²

Kidričev »primer« se je začel zapletati, ko je Kardelj (takrat je bil v Drvarju) od majorja Williama Jonesa, šefa angloameriške misije pri glavnem štabu Slovenije, zvedel, da le-ta vzdržuje »neke posebne zveze« s Kidričem. Zato je Kardelj, ki je nastopal v vlogi člana politbiroja CK KPJ, v začetku maja zahteval Kidričevo pojasnilo.⁴³ Ko je jugoslovansko vodstvo zvedelo, da gre za pogovore o najetju zavezniškega posojila za potrebe narodnoosvobodilnega gibanja, je, očitno glede na prejšnjo informacijo, dobilo vtis, da za tem stoji predvsem Kidrič in mu izreklo suspenz. Na zelo enotno reakcijo CK KPS in pojasnilo, da je bila odločitev za pogovore o najetju posojila (vodil jih je Viktor Avbelj) kolektivna odločitev CK KPS ter da je s Kidričevim suspenzom nastalo nevzdržno stanje, je bil suspenz preklican, odgovornost pa pripisana centralnemu komiteju KPS kot celoti.⁴⁴

CK KPS je sredi leta 1944 štel 16 ali 17 (Kavčič?) članov in kandidatov.⁴⁵ Niso pa vsi bili na sedežu vodstva. V letu 1944 in 1945 je npr. nekaj pomembnih članov odšlo

⁴¹ AS I, Karakteristika generalmajorja Dušana Kvedra 24.12. 1945.

⁴² Janko Prunk: Slovenski narodni vzpon, Ljubljana 1992, str. 371, 372; Jera Vodušek-Starič: Marginalije, Borec 1988, št. 1; Josip Vidmar: Obrazi, Ljubljana 1985, str. 563.

⁴³ Izvori za istoriju SKJ, Dokumenti centralnih organa KPJ – NOR i revolucija 1941–1945, knjiga 17, Beograd 1986, dok. 66 (dalje Izvori, DCO).

⁴⁴ Izvori, DCO, knjiga 18, Beograd 1986, dok. 9, 16, 34, 69.

⁴⁵ Kaže, da so izmed kandidatov vključili med vojno v CK KPS kot člana samo Šlandra in Šentjurčvo. O Beblerju sicer najdemo v poročilu CK KPS 12.5. 1944 CK KPJ (Izvori, DCO, knjiga 17, dok. 76) omembo, da delujeta v poverjeništvu na Primorskem dva »člana CK«, t. j. Šentjurčeva in Bebler, vendar gre najbrž za neprecizno formulacijo. Že v zapisniku partijske konference delegatov iz Ljubljanske pokrajine 28. in

na politično delo predvsem na Primorsko, kjer je postajalo vprašanje sodelovanja z italijanskim odporniškim gibanjem in vprašanje meja vse bolj aktualno. Tja sta npr. marca 1944 odšla Šentjurčeva in Bebler, sredi leta Marinko, v začetku leta 1945 Kraigher (ki je postal tudi sekretar oblastnega komiteja KPS za Primorsko) in Tomšičeva. Tam se je kar nekajkrat za daljša obdobja zadrževal tudi Leskošek. Z bližajočim se koncem vojne pa je jugoslovansko vodstvo posameznike odpoklicalo iz Slovenije na delo v centralnih organih (npr. poleti 1944 Ziherla v agitprop pri VŠ NOV in POJ in CK KPJ, jeseni 1944 Kardeljevo na delo v sindikatih, za enako delo v začetku leta 1945 Vipotnika, decembra 1944 Marinka na politično delo v Makedoniji).

Kot je že bilo omenjeno, je ostal Leskošek na mestu sekretarja ves čas obravnavanega obdobja, tja do decembra 1945, ko ga je CK KPJ zamenjal z Borisom Kidričem.⁴⁶ Formalni položaj prvega človeka v slovenski komunistični partiji pa še ni pomenil, da je bil Leskošek tudi njen dejanski voditelj. Odločujoča vloga v vodenju partije in v oblikovanju njene strategije in taktike nedvomno pripada Kardelju in Kidriču; glede na to, da se je Kardelj več kot polovico vojnega obdobja zadrževal zunaj Slovenije, pa mnogokrat kar samemu Kidriču. Takšen položaj je gotovo nastal iz različnih sposobnosti in usposobljenosti za politično delo pri posameznih članih ožjega partijskega vodstva, ki je bila pogojena tudi z njihovo formalno izobrazbo. Te Leskošek ni imel, pa tudi »komunističnih univerz« pri Kominterni ni nikoli obiskoval.

Junija 1943 je Kardelj ob oceni, da je treba okrepiti delo centralnega komiteja, celo razmišljal o Leskoškovi zamenjavi. Prevzel naj bi mesto političnega komisarja v glavnem štabu, ki ga je tedaj zasedal Boris Kraigher, Kraigher pa naj bi odšel v CK KPS. Vendar iz predloga ni jasno razvidno, kdo bi prevzel mesto sekretarja. CK KPS je Kardeljev predlog preučil, ni pa ga sprejel, čeprav je bil tudi sam Leskošek »navdušen« za zamenjavo. CK KPS je svojo odločitev utemeljil s tem, da se je Kraigher dobro vživel v vojaške probleme, da je s trenutno razporeditvijo kadrov zagotovljen dober odnos med CK in glavnim štabom ter da bi z Leskoškovo premestitvijo v štab »poleg drugih momentov nastala še ta neugodnost, da bi bili v štabu sami delavci, na političnem delu oziroma v sekretariatu pa sami intelektualci«. Tako do spremembe ni prišlo.⁴⁷

Kar nekajkrat pa so se zamenjali nosilci funkcije organizacijskega sekretarja. Po Tomšičevi aretaciji decembra 1941 je to mesto pripadlo Borisu Kraigherju. Po Kraigherjevi aretaciji maja 1942 je organizacijske posle začasno opravljal Ivan Maček, čeprav ga formalno niso imenovali za organizacijskega sekretarja, ker je bil istočasno politični komisar glavnega poveljstva.⁴⁸

Na seji CK KPS 10. avgusta 1942 so nato sprejeli sklep, da vprašanje organizacijskega sekretarja uredi Kidrič.⁴⁹ Izbral je poverjenika CK KPS za Ljubljano Vladimirja

29. maja 1944 v Semiču (AS I, a. e. 60), v katerem je pri udeležencih iz vodstva partije označen položaj, je pri Beblerju (in Avblju) kar nekajkrat dosledno navedeno, da je kandidat. V spominih (Čez drn in strn, Koper 1981) Bebler ne omenja niti članstva niti kandidature.

⁴⁶ Janko Prunk: Boris Kidrič, Ljubljana 1984, str. 31

⁴⁷ DLR 7, dok. 180, 206.

⁴⁸ Ivan Maček-Matija: Spomini, str. 127; izjava Ivana Mačka marca 1985.

⁴⁹ DLR 3, Ljubljana 1966, dok. 27.

Krivica, ki se je poleti 1942 zadrževal na osvobojenem ozemlju.⁵⁰ Ker odločitev, da je Krivic delal ločeno od ostalega partijskega vodstva, očitno ni bila ustrezna, poleg tega je imel še druge zadolžitve, je v septembru organizacijske naloge prevzel Boris Kidrič.⁵¹

Ob vrnitvi Borisa Kraigherja iz internacije na sedež centralnega komiteja novembra 1942 je Kraigher ponovno prevzel mesto organizacijskega sekretarja. Ko so ga maja 1943 imenovali za političnega komisarja glavnega štaba, julija pa Mačka razrešili dolžnosti komandanta, je zaradi enakomernejše porazdelitve dela julija 1943 prevzel mesto organizacijskega sekretarja Maček. Zasedal ga je do konca leta 1943, ko je pričel z organizacijskimi pripravami oblikovanja odseka za notranje zadeve.⁵²

Ker je ob odhodu slovenske delegacije v Jajce Maček neformalno prevzel vodstvo CK KPS in IO OF, je organizacijske naloge takrat dejansko začela opravljati Lidija Šentjunc. Po vrnitvi Vide Tomšič januarja 1944 v Slovenijo ter odhodu Šentjurčeve na Primorsko marca istega leta je organizacijske naloge prevzela Tomšičeva.⁵³

Oktober 1944 je z razrešitvijo politikomisarske funkcije v GŠ organizacijske posle še tretjič prevzel Boris Kraigher.⁵⁴ Opravljal jih je do odhoda na Primorsko marca 1945. Kot zadnja ga je nasledila Šentjurčeva, ki se je nekoliko pred tem vrnila s Primorske.⁵⁵

Centralni komite je zaradi večje operativnosti imel še ožje vodstvo, imenovano sekretariat, biro ali operacijski komite. Sestavljali so ga sekretar, trenutni organizacijski sekretar in dva do trije člani centralnega komiteja. V letu 1941 so ga sestavljali Franc Leskošek, Tone Tomšič, Miha Marinko, Boris Kidrič in morda Edvard Kardelj.⁵⁶

Po Tomšičevi in Marinkovi aretaciji sta v biroju ostala le dva člana. Zatem so vanj kot organizacijskega sekretarja pritegnili Borisa Kraigherja, marca 1942 pa še Ivana Mačka. V tem smislu je tudi Kardelj poročal konec marca 1942 Titu, namreč, da so v vodstvo poleg Leskoška in Kidriča kooptirali še Kraigherja in Mačka. Iz poročila je razvidno, da Kardelj v tem času formalno ni bil član biroja.⁵⁷ Imenovani štirje so potem praktično ves vojni čas predstavljali biro, čeprav z določenimi prekinitvami (Kraigherjeva aretacija leta 1942; v letu 1943, dokler je bil komandant, očitno tudi Maček

⁵⁰ DLR 3, dok. 103.

⁵¹ Prav tam, dok. 112.

⁵² Jesen 1942, Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča, Ljubljana 1963, dok. 120, 147, 207; Ivan Maček-Matija: Spomini, str. 196-200, 213, 214; Zbrana dela Edvarda Kardelja, knjiga 7, dok. 101, tipkopis.

⁵³ Jesen 1942, dok. 207; Ivan Maček-Matija: Spomini, str. 188, 212; izjava Vide Tomšič 28. 5. 1993; izjava Lidije Šentjunc 25. 5. 1993.

⁵⁴ Izvori DCO, knjiga 20, Beograd 1987, dok. 12, 13, 42.

⁵⁵ AS I, fasc. 1, zapisnika sej CK KPS 14.3. 1945 in 13.4. 1945.

⁵⁶ V izjavi Borisa Kraigherja (AS I, spominsko gradivo, fasc. 31) beremo, da so biro najprej sestavljali Kardelj, Leskošek, Tomšič in Marinko. Kraigher še ne omenja Kidriča. Iz pisma Leskoška sredi decembra CK KPJ (DLR, 1, dok. 103) pa je razvidno, da je Kidrič takrat že bil član biroja. Ko je Leskošek med drugim poročal o aretaciji Tomšiča in Marinka, je zapisal: »Pri našem oper/ativnem/ kom/iteju/ sva sedaj ostala samo dva.« Če drži Kraigherjeva izjava, da je bil v biroju Kardelj, so Kidriča verjetno vključili ob Kardeljevem odhodu septembra 1941 k CK KPJ, od koder se je vrnil šele marca 1942.

⁵⁷ DLR 1, dok. 103, 151; Ivan Maček-Matija: Spomini, str. 127.

ni bil član, sicer CK KPS ne bi junija 1943 ugotavljal, da bi v primeru Leskoškove premestitve v glavni štab ostali v sekretariatu sami izobraženci).

Decembra 1943 so v biro vključili Lidijo Šentjunc. Sklep o tem ji je posredoval Boris Kidrič po vrnitvi z drugega zasedanja AVNOJ-a, kar kaže, da je odločitev osebno potrdil J. Broz Tito.⁵⁸ Tudi ona je z odhodom na Primorsko za skoraj leto dni prekinila delo v biroju. V biroju jo je nasledila Tomšičeva kot organizacijska sekretarka. V začetku leta 1945 sta se Šentjurčeva in Tomšičeva v biroju izmenjali, na Primorsko pa je odšel tudi Kraigher.

Komunistična partija Slovenije je kot sestavni del enotne, centralistično vodene Komunistične partije Jugoslavije imela svoje predstavnike tudi v CK KPJ. Na peti državni konferenci KPJ oktobra 1940 so vanj izvolili kot člane Edvarda Kardelja, Franca Leskoška, Borisa Kidriča, Miha Marinka ter Vido Tomšič. Kot kandidate za člane so izvolili Franca Salamona, Slavka Šlandra, Miloša Zidanška, Toneta Tomšiča in Borisa Kraigherja. V sedemčlanskem biroju CK KPJ sta bila kot predstavnika KPS Kardelj in Leskošek, kar sta ostala ves čas vojne.⁵⁹

Med vojno novih članov oziroma kandidatov niso vključevali, kljub temu, da so bili nekateri slovenski predstavniki v zaporih, nekateri pa so padli ali bili ustreljeni. Vojne razmere očitno niso narekovale tovrstne potrebe. Medsebojne odnose in vodenje enotne politike sta vodstvu urejevali preko osebnih stikov (tu je imel glavno povezovalno vlogo Kardelj), preko radijskih in pisemskih zvez.

Ožje partijsko vodstvo KPS je svoje delovanje vedno usmerjalo iz določenega središča, tega pa je v vojnem obdobju večkrat menjalo. Pred vojno in do pomladi oziroma sredine leta 1942 je bil sedež v Ljubljani. Po odhodu vojaško-političnega vodstva iz Ljubljane na osvobojeno ozemlje je bil sedež po prehodni nastanitvi nad Tisovcem v Suhi krajini od junija do avgusta na Kočevskem Rogu, potem na Podlipoglavu, od oktobra 1942 v Polhograjskih dolomitih, od aprila 1943 pa zopet na Rogu na bazi 20. Od tu so decembra 1944 sedež premestili na Dobljčko goro v Belo krajino.⁶⁰

V zaključku navajamo še nekaj rezultatov strukturne analize članov in kandidatov CK KPS:

Njihovo število, kolikor se jih je v vojnem obdobju zvrstilo v tem forumu, naj bi po dosedanjih podatkih znašalo 40. Med njimi je bilo 5 žensk.

Po starostni strukturi so pretežno spadali v srednjo in zrelo generacijo. Med njimi je bilo 7 rojenih še pred letom 1900, kar 21 pa v letih 1900–1910. Preostalih 12 se je rodilo v letih 1911–1915.

Glede na partijski staž oziroma leto sprejema v partijo je najštevilčnejša tista skupina, katere člani so bili sprejeti v partijo v prvi polovici tridesetih let (1930–1935), v glavnem v fazi obnavljanja partijske organizacije v Sloveniji. Teh je bilo 18. Njej sledi skoraj enakovredna skupina 14 članov, ki so postali člani partije v dvajsetih letih. V

⁵⁸ Izjava Lidije Šentjunc 25.5. 1993.

⁵⁹ Peta zemaljska konferenca KPJ, str. 264–266, 558–560, 572.

⁶⁰ Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, knjiga 2, Ljubljana 1961, str. 27–30, 65, 112–116, 120, 139, 151, 253; Janko Jarc: Partizanski Rog, Maribor 1977, str. 232–237.

njej so med drugimi tudi Kardelj, Kidrič, Leskošek, Marinko. Preostalih 8 so v KPS sprejeli v obdobju 1936–1939.

Izobrazbeno-poklicna struktura kaže visoko zastopanost izobražencev, kar je v nasprotju z deklariranjem komunistične partije kot stranke delavcev. Fakultetno izobrazbo je pred vojno pridobilo 8 članov. Devet jih je fakultetni študij vpisalo, a ga niso dokončali, ker so zaradi političnega delovanja prestajali dolge zaporne kazni, ker so zaradi nevarnosti aretacije emigrirali v tujino ali pa so študij prekinili, ker so se posvetili političnemu delu. Dva sta končala učiteljsiše, eden se je izučil za zobotehniko. Delavcev je bilo 12. Preostali so bili: 3 kvalificirani delavci, 1 pomočnik, 2 kmeta in 2 obrtnika.

V Sovjetski zvezi si je pred vojno nabiralo izkušnje za revolucionarno delo v domovini 6 članov. Enako pomembne so bile izkušnje, ki so jih posamezniki pridobili ob prestanju zapornih kazni, kjer se je praviloma njihovo komunistično prepričanje in marksistično znanje le še okrepilo. Samo v kaznilnici v Sremski Mitrovici je prestajalo kazen 8 članov.

Usoda članov v vojnem obdobju: 8 jih je okupator ustrelil oziroma so umrli zaradi mučenja, 7 jih je padlo v bojih in spopadih z okupatorjem, 2 pa sta umrla zaradi bolezni, ki sta jo dobila v zaporih (eden že pred vojno). Vojno jih je preživelo 23, od katerih pa jih je 9 krajše ali daljše obdobje med vojno preživljalo v zaporih in taboriščih.

TOP LEADERSHIP OF THE COMMUNIST PARTY OF SLOVENIA IN THE 1941–1945 WAR PERIOD

S u m m a r y

When the War broke out, the members of the Central Committee of the communist Party of Slovenia had been those elected in June 1940. Some of the members (there were a total of 31 with the status of members or candidates to become members of the Central Committee) were guiding the activities of Party organisations from the Ljubljana headquarters, while others were more or less evenly dispersed throughout regions and Party districts and involved in the activities at the grass roots.

Once the armed insurrection had been started the work in the military-political sense predominantly relied on the very members of the Central Committee. In 1941 and 1942, the occupation forces arrested most of them, while some had been killed in combat.

During the War at least 9 new members and candidates were admitted to the CPS CC, and 5 were expelled for different reasons for a shorter or a longer period of time. Very few members were left to carry on since many were lost and some were active outside the CC headquarters.

In the period under consideration the Central Committee of the Communist Party of Slovenia had a total of 40 members and candidates. Many of them were members of Slovene intelligentsia, in their forties and older, and most had been Party members for many years before. 17 did not survive the War (8 been shot by the occupiers and/or died as a consequence or torture, 7 had been killed in the battle, and 2 had died of disease), and of those who did 9 had been incarcerated for a shorter or longer time periods.

Bojan Godeša

Odbori Delavske enotnosti na Gorenjskem

I.

Po kapitulaciji Italije oziroma natančneje po zaključku nemške ofenzive (Wolkenbruch) jeseni 1943 in po drugem zasedanju AVNOJ-a, ko so se razmere nekoliko umirile in dobile trajnejši značaj, je prišlo do preobrata v politiki slovenskega partijskega vodstva, ki se je kazal v spremenjenem obravnavanju posameznih slovenskih pokrajin. Do zloma Italije je bilo delovanje v pretežni meri osredotočeno na Ljubljansko pokrajino, ki je bila hkrati tudi žarišče celotnega gibanja. Na začetku leta 1944 pa je vodstvo menilo, da tu mobilizirati »skoraj ni kaj več, razen tistih skrivačev, ki ti ob prvi priliki ponovno pobegnejo, samo še da odnesejo puško«.¹ Zato je partijsko vodstvo težišče zanimanja preusmerilo na pokrajine, ki jih partizansko gibanje dotlej še ni oziroma jih je razmeroma slabo množično zajelo. Zaradi navdušenja prebivalstva ob zlomu dvajsetletnih fašističnih spon je bila taka usmeritev na Primorskem povsem v skladu z razvojem dogodkov in razpoloženjem med ljudstvom. Nekoliko drugače pa je bilo na celotnem nemškem zasedbenem ozemlju in s tem tudi na Gorenjskem. Tu kapitulacija Italije ni pomenila pomembnejše zarez² in je ocena o preusmeritvi pozornosti temeljila bolj na predvidevanjih o bodočem razvoju kot pa na trenutnih razmerah.

Ideja o prenosu težišča dejavnosti partizanskega gibanja na nemško zasedbeno ozemlje na prelomu leta 1943 ni bila nova. Postavljala se je vse od začetkov oborožene akcije, tako imamo lahko to težnjo slovenskega partijskega vodstva za stalnico. Še več, ob začetkih organiziranja oboroženega odpora je bilo Gorenjski skupaj z zasavskimi revirji celo določeno, da bo postala središče in žarišče celotnega gibanja. Razlogi za to so bili v prvi vrsti povezani z ocenami o kratkotrajnosti vojnega spopada ter obremenjenostjo z ideološko pogojenimi predpostavkami o avantgardnosti delavskega razreda, ki so prevladovale v predvojnem komunističnem gibanju. Poleg tega so bili seveda pomembni tudi vojaško strateški in politični razlogi, ostra nacistična zasedbena politika ter nenazadnje razpoloženje med domačim gorenjskim prebivalstvom. Vrh teh prizadevanj je predstavljala decembrska množična vstaja na Gorenjskem,³ ki pa je ostala krajevno in časovno omejena. Dolgoročno gledano, ni imela večjega vpliva na nada-

¹ Izvori za istoriju SKJ, Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941-1945, knjiga XV, dokument 13. Poročilo B. Kidriča 12.1. 1944 E. Kardelju (odslej Izvori XV).

² T. Ferenc - M. Ževart: Nekateri značilnosti in posebnosti fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem, Časopis za zgodovino in narodopisje 1979, št. 1-2, str. 454. V prispevku je sicer govor predvsem o Štajerski, a velja enako za celotno nemško zasedbeno ozemlje, torej tudi za Gorenjsko.

³ O njenem nastanku in razvoju glej T. Ferenc: Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941, Borec 1971, št. 12, str. 741-783.

ljnji razvoj gibanja, razen morda nekaterih bojevnih izkušenj in moralno-psiholoških učinkov.⁴ Kljub temu se je spomladi 1942 znova pojavila dilema, ali osrednjo pozornost nameniti Gorenjski in zasavskim revirjem, kjer so bila delavska središča in tu začeti z vstajo ali pa izkoristiti ugodnejše možnosti v Ljubljanski pokrajini, ki pa v socialnem pogledu ni odgovarjala idejnim predpostavkam slovenskih komunistov.⁵ Do uresničitve prvotnih načrtov o prenosu težišča vojaškega delovanja na nemško zasedbeno ozemlje ni prišlo zaradi več razlogov. Prvi je bil gotovo italijanski načrt Primavera, ko se je italijanska vojska brez večjih bojov s partizanskimi enotami umaknila s podeželja Ljubljanske pokrajine. Poleg tega je k temu pripomogel tudi neuspešni poskus preboja II. grupe odredov na nemško zasedbeno ozemlje, predvsem pa je dogajanje konec poletja 1942 (velika italijanska ofenziva, odkrit in oborožen nastop protirevolucije, spremenjeno vrednotenje značaja vojne) tovrstna razmišljanja potisnilo v ozadje. Te težnje, ki so bile izrazito idejno pogojene, čeprav ne izključno,⁶ se od tedaj niso več tako očitno pojavljale kot najpomembnejše, niso pa bile nikoli povsem opuščene. Tako so slovenski komunisti jeseni 1942 celo razmišljali o možnosti, da bi se ob nepričakovano silovitem naletu protirevolucionarnih sil umaknili s podeželja Ljubljanske pokrajine na nemško zasedbeno ozemlje, kjer so bila delavska središča.⁷ Z začetki državljanske vojne se je med slovenskimi komunisti pojavila tudi bojazen, da bi si protirevolucionarni tabor pridobil prevlado na Gorenjskem in je to postal pomemben razlog, da se ga tu preihiti.⁸ Tako so bili tekom prvih dveh let izpostavljeni vsi razlogi, ki so tudi na začetku leta 1944 silili partijsko vodstvo, da se znova posveti širjenju vpliva na Gorenjskem. Ob drugačnih razmerah je bilo kljub nespremenjenim ciljem potrebno marsikaj postaviti na drugačen način, kot so to poskušali pred tem.

V letu 1944 naj bi Gorenjska po predvidevanjih vrhovnega štaba NOVJ v vojaškem pogledu predstavljala zlasti trdno oporo za strateško izjemno pomembni IX. korpus NOVJ.⁹ Sicer pa naj bi Gorenjska bila predvsem tisto območje, kjer so še velike možnosti za mobilizacijo v partizansko vojsko. Ocene partijskega vodstva so se gi-

⁴ O tem podaja zanimivo pričevanje Bogo Grafenauer, in sicer kakšne vesti je o »dogodkih« v Selški dolini njegovemu očetu posredoval Jakob Šolar. Glej Diferenciacija in grupiranje političnih tokov v slovenskem političnem življenju od 1935 do konca 1940, Slovenski upor 1941, Ljubljana 1991, str. 11.

⁵ Glej podrobneje T. Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945, I., str. 93-103.

⁶ Tako je Kardelj v pismu J. B. Titu 22.5. 1942 (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga II, dok. 47 (odslej DLRS II) pisal: »Vendar prvič tu (op. a. - misli na Gorenjsko in Štajersko) so še velike možnosti mobilizacije in drugo izolirana akcija samo v Ljubljanski pokrajini bi nas lahko privedla do položaja, ko bi Nemci 'pomagali' Italijanom, t. j. da bi zasedli eventualno Ljubljano, kar bi za nas bil zelo težak udarec v političnem pogledu. In končno resnična obkolitev Ljubljane, ali boljše, njena izolacija od province, je mogoča samo z istočasno akcijo na Štajerskem in Gorenjskem.« Podobno je Kardelj razmišljal tudi v pismu Francu Leskošku 17.6. 1942 (Izvori V, dok. 131), ko je zapisal: »Staneta (Franca Rozmana) na vsak način takoj pošlji!!! Od tega je vse odvisno, kajti samo v Ljubljanski pokrajini nas bodo lahko zadržali. Moramo imeti večji prostor!!!«

⁷ Jesen 1942, dok. 121, op. 2, pismo E. Kardelja 3.10. 1942 CK KPS.

⁸ Ta možnost je Kardelj skrbela že maja 1942 (glej DLRS II, dok. 47), še bolj izrazita pa je postala na začetku leta 1943, ko je Kardelj zapisal v pismu Leskošku: »Če zagrabimo sedanji val, ki se pretvarja v pravo narodno vstajo, potem smo skoraj rešili vprašanje borbe z belo gardo« (DLRS V, dok. 108).

⁹ J. B. Tito: Zbrana dela, knjiga XVIII, str. 69-71, pismo vrhovnega štaba 5.1. 1944 glavnemu štabu Slovenije.

bale od tega, da bi se dalo mobilizirati najmanj 5000 ljudi, do tega, da naj bi vseh, ki bi prišli v pošte, bilo celo okoli 20000.¹⁰ To je bil najpomembnejši razlog za preusmeritev zanimanja partijskega vodstva na Gorenjsko in nasploh na nemško zasedbeno ozemlje. V letu 1944 je bila namreč glavna skrb partijskega vodstva posvečena rasti in utrjevanju partizanske vojske. Na to je slovensko partijsko in vojaško vodstvo večkrat posebej opozarjal Kardelj.¹¹ Z vprašanjem mobilizacije je bila tesno povezana tudi bojazen pred tem, da bi si protirevolucionarni tabor pridobil na svojo stran neopredeljene. Pri tem velja dodati, da je partijsko vodstvo v tem pogledu bolj kot Gorenjska skrbela Štajerska, kajti prvo so imeli v začetku leta 1944 po Kardeljevih trditvah na seji CK KPS 27. februarja 1944, za svojo.¹² O položaju na Štajerskem so se namreč med partijskim vodstvom razširile alarmantne novice o delovanju protirevolucije (npr. da je tja odšel Karel Novak),¹³ podobno tudi o položaju na Koroškem, ki pa so se izkazale za neresnične in bojazen za neutemeljeno. Kasneje se je izkazalo, da je bil položaj v tem pogledu težji na Gorenjskem kot na Štajerskem in Koroškem, saj se je spomladi 1944 protirevolucionarni tabor uspel zasidrati tudi na Gorenjskem.¹⁴

Osrednja pozornost na Gorenjskem je bila namenjena industrijskim središčem. Pri tem sta partijsko vodstvo vodila predvsem dva razloga. Prvi je bil ta, da so bila mesta in industrijska središča najslabše zajeta in je vanje partizansko gibanje najšibkeje prodrlo. Tako so na začetku leta 1944 povečini še vse gorenjske tovarne, od katerih so mnoge delale za potrebe nemške vojne industrije, bolj ali manj normalno obratovali.¹⁵ Po drugi strani so bili delavci tisti sloj, ki mu je KPS v tistem času načrtno posvečala največjo pozornost. Po mnenju CK KPS je bilo tedaj v partizanski vojski premalo delavcev, ki bi morali postati jedro celotnega gibanja. V njem so namreč zlasti v partizanski vojski prevladovali borci kmečkega porekla. V nasprotju s pričakovanji slovenskih komunistov, da se bodo gibanju prvi in najštevilnejše množično pridruževali delavci (tudi zato so začeli leta 1941 organizirati oboroženo akcijo v delavskih središčih!), so se OF med prvimi in v sorazmerno največji meri izobraženci, mladina, in to pretežno v Ljubljani. Ti so predstavljali začetno množično jedro gibanja, iz katerega se je razvila oblika delovanja, ki se je v slovenskih razmerah izkazala za najprimernejšo. Načrtno uveljavljanje delavcev na račun ostalih slojev ter s tem poskus spreminjanja

¹⁰ Arhiv Republike Slovenije (prej ZA CK ZKS), fond CK KPS II, fasc. 1 (ae 12) (odslej AS I, CK KPS II), zapisnik seje CK KPS 27.2. 1944.

¹¹ Izvori XVI, dok. 120, pismo Kardelja 27.3. 1944 CK KPS; Izvori, XVII, dok. 68, pismo Kardelja 6.5. 1944 Francu Leskošku.

¹² AS I, CK KPS II, fasc. 1 (ae 12), zapisnik seje CK KPS 27.2. 1944, kjer je Kardelj dejal: »Gorenjska je naša, treba široko politiko.«

¹³ Izvori XV, dok. 13, poročilo B. Kidriča 12.1. 1944 E. Kardelju.

¹⁴ O delovanju protirevolucije na Gorenjskem glej Ivan Jan: *Odstrte zavese, Okupator in gorenjsko domobranstvo*, Ljubljana 1992.

¹⁵ Podrobneje Stefan Karner: *Kärntens Wirtschaft 1938-1945*, Celovec 1976 (odslej Karner). Tako je bila jeseniška železarna s proizvodnjo 150 tisoč ton jekla letno (podatek je iz leta 1941) in 4 tisoč delavci največji obrat v oboroževalni industriji v razširjeni Koroški. Najbolj drastičen primer preusmeritve gorenjske industrije v vojaško proizvodnjo je predstavljala preureditev predvojne tekstilne tovarne Jugočeška v Kranju v tovarno letalskih delov, ki je prešla v last koncerna Hakenfelde in se je preimenovala v Luftfahrtgerätekwerk (L.G.W.).

socialne sestave gibanja je bilo ideološko pogojeno in je kazalo, da so v gibanju v letu 1944 začela vse bolj prevladovati razredna merila. Ta proces navzven sicer ni bil tako viden, saj je KPS pazila, da so bili v različnih forumih, ki pa so imeli izrazito formalno vlogo (npr. zbor odposlancev v Kočevju, slovenska delegacija, ki je odšla na drugo zasedanje AVNOJ-a v Jajce itd.), enakomerno zastopani vsi sloji prebivalstva vseh nazorskih opredelitev, kar naj bi OF dajalo vsenarodni značaj. V resnici pa je taka politika KPS, ne glede, koliko je bila zares uspešna, pomenila tudi opuščanje izvirnih temeljev, na katerih se je dokopala do položajev, ki so ji dajali možnost za končni uspeh, to je povojni prevzem oblasti, ki jim je omogočal uresničitev njihovih predstav o družbeni ureditvi.

II.

Pokrajinski komite KPS za Gorenjsko je v januarju 1944 pokazal večje zanimanje za načrtno ustanavljanje odborov Delavske enotnosti (ODE) po tovarnah.¹⁶ Dotlej je bila namreč DE na Gorenjskem, z delno izjemo kamniškega okrožja, zelo slabo razvita oz. odborov sploh ni bilo. Tudi od osrednjega vodstva, razen splošnih navodil s konference DE jeseni 1942, do tega časa niso na Gorenjsko dospela nikakršna konkretna navodila za organiziranje DE. To seveda ni pomenilo, da partizansko gibanje ni skušalo že pred tem prodreti v industrijska središča, vendar se v poročilih pojavljajo tovarniški odbori OF ali, kar je gorenjska posebnost, tovarniški narodnoosvobodilni odbori, ki pa niso imeli nobene zveze s kasnejšimi voljenimi istoimenskimi odbori. ODE se v dosegljivih virih omenja le enkrat v poročilu radovljiškega rajonskega komiteja KPS z začetka aprila 1943, kjer gre verjetno za odbor v tovarni verig v Lescah.¹⁷ Po nekaterih poročilih je moč tudi sklepati, da so na Gorenjskem med literaturo prejeli tudi list Delavska enotnost.¹⁸

Vprašanje DE do tega časa na Gorenjskem torej ni bilo v ospredju zanimanja, kar kaže tudi dejstvo, da je pokrajinski komite KPS celo spraševal za mnenje CK KPS, če je njihovo stališče o organiziranju DE pravilno.¹⁹

Glede na to, da je bil sklep o ustanavljanju ODE po tovarnah sprejet že na ustanovni konferenci DE jeseni 1942, se seveda postavlja vprašanje zakaj so začeli z načrtnim organiziranjem ODE po tovarnah na Gorenjskem (podobno velja tudi za Štajersko in Primorsko!) šele tako pozno. Najpomembnejši razlog za to je bil v dejstvu, da se je v tem času vloga DE spremenila. Jeseni 1942 je bil namen ustanovitve DE predvsem urediti medskupinska razmerja v OF (zlasti med KPS in delavskim krilom katoliške skupine).²⁰ S podpisom dolomitske izjave je postal ta vidik vloge DE nepomemben ter je zato pobuda za organiziranje odborov po tovarnah nekoliko zastala.

¹⁶ AS I, CK KPS II, fasc. 20 (ae 1934), poročilo PK KPS za Gorenjsko 27.1. 1944 CK KPS.

¹⁷ AS I, CK KPS II, f. 93 (ae 2570), poročilo RK KPS Radovljica 5.4. 1943.

¹⁸ DLRS V, dok. 122.

¹⁹ Glej opombo 16.

²⁰ Podrobneje B. Godeša, Delavska enotnost v narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem, Filozofska fakulteta v Ljubljani, magistrsko delo, Ljubljana 1989, str. 44-111.

DE se je prelevila v množično organizacijo ter tako postala ena od transmisij KPS.²¹ Njena vloga je postala enaka, kot sta jo imeli Zveza slovenske mladine in Slovenska protifašistična ženska zveza, od njiju se je razlikovala le po tem, da so ODE ustanavljali na mestu zaposlitve in ne v kraju bivanja, kot je veljalo za odbore vseh ostalih množičnih organizacij.

Povečanemu zanimanju za DE na Gorenjskem tako lahko skladno s politiko osrednjega partijskega vodstva sledimo šele v letu 1944 predvsem zato, ker je DE predstavljala najprimernejšo obliko za prodor v delavska središča ter aktivizacijo delavstva po tovarnah in njihovo pritegnitev v partizansko vojsko. Sredi februarja 1944 je izšla okrožnica poverjeništvu IO OF za Gorenjsko (podpisan Jože Sluga-Lenart). V njej je bilo pojasnjeno, da so ODE odbori OF, le da se ustanavljajo po tovarnah, medtem ko se odbori OF postavljajo po mestih, vaseh in trgih. Nadalje okrožnica govori, da je DE vodena neposredno po OF, zato ne more imeti vertikalne strukture, ampak nekdo v rajonskem odboru OF skrbi za organiziranje DE v rajonu.²² Le večja podjetja (jeseniška železarna, Jugočeška, Jugobruna, Intex, Semperit, Titan) so nameravali zaradi posebne pomembnosti neposredno podrediti okrožnim forumom.²³ Zaradi pretežne usmeritve gorenjskega vodstva k organiziranju delavstva po industrijskih središčih je bila DE posebej primerna, ker so se delavci organizirali na mestu zaposlitve in ne v kraju domovanja. Zato so na seji oblastnega komiteja KPS za Gorenjsko 29. marca 1944 sklenili, da naj Jaka Štucin-Cvetko izdelava načelno okrožnico o delovanju DE, kjer je bilo delavcem, ki so bili organizirani v kraju bivališča, priporočeno, da se povežejo v ODE po tovarnah.²⁴ Hkrati so agitpropu gorenjskega oblastnega komiteja KPS naložili izdajanje lista DE v majhnem formatu, da ga bo moč pretihotapiti v tovarne. Višek načrtnega prizadevanja gorenjskega vodstva za organiziranje DE je predstavljalo posvetovanje političnih delavcev na Jelovici od 13. do 15. maja 1944, ko je bil osnovan pokrajinski ODE za Gorenjsko, kar je edini primer v vseh slovenskih pokrajinah. Njegova ustanovitev je izražala velik pomen, ki ga je DE namenilo gorenjsko vodstvo. Drugače pa je imel bolj manifestativno vlogo, saj v organizacijskem pogledu ni imel večjega pomena, ker DE ni bila organizirana tudi vertikalno. Za sekretarja je bil določen Andrej Stegnar-Silvo, za člane pa Stane Kersnik-Jelovčan, Mavricij Borc-Šimen, Jaka Vehovec-Primož, Minka Peternelj-Marta, Aleš Jelenc, Ciril Škofic-Sandi, Roza Mede-Rezka, Drago Višnar-Stojan in Anton Jelenc-Boštjan.²⁵ Od prvotnega osnutka se je članstvo razlikovalo v tem, da je bil na predlog Bogdana Osolnika vanj vključen tudi krščanski socialist Borc.²⁶ Pomen konference je bil predvsem v tem, da je podala prerez dotedanjega delovanja in pregled stanja med delavstvom na Gorenjskem. Tako naj bi bilo v kamniškem okrožju tedaj v DE zajetih 75% delavcev, v kranjskem 40% in v jeseniškem le 20%, medtem ko podatkov za škofjeloško okrožje poročevalec An-

²¹ Prav tam, str. 112-118.

²² Arhiv Republike Slovenije (prej Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino), fasc. 667/I (odslej AS II).

²³ AS II, fasc. 662/I, poročilo obkoma KPS za Gorenjsko 26.3. 1944 CK KPS.

²⁴ AS II, fasc. 662/I.

²⁵ AS II, fasc. 668/I, poročilo PO OF za Gorenjsko 20.5. 1944.

²⁶ B. Osolnik: Z ljubeznijo skozi surovi čas, Ljubljana-Novo mesto, str. 270-271.

ton Peternelj ni navedel.²⁷ Izkazalo se je, da je bil še precejšen del gorenjskega delavstva izven vpliva OF, zato je resolucija, sprejeta na konferenci, tudi ugotavljala, »da še mnogo tovarišev v gorenjskih tovarnah stoji ob strani borbe in da s svojim delom v tovarnah podpirajo okupatorja.«²⁸

III.

Razvoj DE na Gorenjskem je zaradi različnih razmer moč zadovoljivo prikazati le po okrožjih. V letu 1944 so bila na Gorenjskem štiri okrožja, in sicer kamniško, kranjsko, jeseniško in škofjeloško.

Kot že rečeno, se je DE na Gorenjskem najprej pojavila v kamniškem okrožju, in to že poleti 1943. Začetki organiziranja DE v kamniškem okrožju so povezani s postavitvijo novega okrožnega partijskega sekretarja Franca Zupančiča-Marjana julija 1943.²⁹ Prva natančnejša navodila so bila sestavljena sredi avgusta 1943.³⁰ Najhitreje so začeli uresničevati navodila v domžalskem rajonu, kjer je v drugi polovici avgusta 1943 že delovalo 9 ODE. Po poročilu Friderika Murka-Roka 6. septembra 1943 so tudi v mengeškem rajonu, kjer sicer ni bilo dosti industrijskih objektov (4 manjše tovarne in elektrarna), začeli s pripravami za postavitev ODE.³¹ Počasneje so potekale priprave v kamniškem rajonu, kjer je 20. septembra 1943 Jože Kavčič-Jernač šele poročal, da bo v najkrajšem času postavil odgovornega za DE.³² Medtem se je DE v domžalskem rajonu še naprej krepila, tako da je konec septembra 1943 delovalo 13 ODE in 2 ženska ODE. Konec oktobra 1943 je DE štela že 14 ODE, 16 mladinskih ODE in 10 ženskih ODE.³³ Zaradi razširjenosti DE v domžalskem rajonu je bil za usklajeno delovanje konec poletja 1943 ustanovljen medtovarniški ODE. Po drugih rajonih, zlasti prodor v Kamnik dotlej ni dal zaželenih sadov, se DE ni uspela širše razviti do prihoda Staneta Podbevška-Matjaža na mesto odgovornega za DE v celotnem okrožju. Konec januarja 1944 je v okrožju delovalo 49 ODE in 24 mladinskih ODE, in sicer v zasavskem rajonu 2 ODE, v domžalskem 29 ODE in 21 mladinskih ODE, v kamniškem 10 ODE in 3 mladinski, v komendskem 5 ODE in v mengeškem rajonu 3 ODE.³⁴ Takšno naj bi bilo stanje v kamniškem okrožju v času, ko so v drugih gorenjskih okrožjih šele začeli razmišljati o organiziranju DE. Ženski in mladinski ODE so bili posebnost kamniškega okrožja. Nastali pa so očitno na podlagi napačnega Zupančičevega razumevanja vloge DE. Stvar je bila postavljena na svoje mesto šele marca 1944, ko je pokrajinsko vodstvo posvetilo večjo pozornost DE in seveda takoj ugotovi-

²⁷ AS II, fasc. 671/VI, poročilo pokrajinskega ODE 19.5. 1944.

²⁸ AS II, fasc. 460/III. Tako je CK KPS v poročilu CK KPJ 6.6. 1944 (Izvori, XVIII, dok. 7) zabeleženo: »Pokazalo se je, da je na Gorenjskem izven našega vpliva še del proletariata, ki je sektaško in oportunistično razpoložen...«.

²⁹ M. Stiplovšek: Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem, Maribor 1989, str. 296.

³⁰ AS II, fasc. 688/1/4, okrožnica OK KPS Kamnik 15.8. 1943.

³¹ AS I, CK KPS II, fasc. 92 (ae 2491).

³² AS I, CK KPS II, fasc. 92 (ae 2484).

³³ AS I, CK KPS II, fasc. 95 (ae 2468).

³⁴ AS II, fasc. 689/II, poročilo OO DE Kamnik 24.1. 1944.

lo neprimeren način organiziranja DE v kamniškem okrožju. To pa tudi po svoje priča, da je bil dotedanji razvoj DE v kamniškem okrožju plod samostojne pobude okrožnega vodstva in je vseboval tudi nekatere posebnosti. Med te lahko štejemo tudi tekmovanje med tovarnami za zimsko pomoč. Pri tem so namreč uporabljali precej izvirne oblike. Tako so po nekaterih tovarnah kar med delovnim časom prirejali igre ter pri tem pobirali prispevke (po 1 RM) za zimsko pomoč. Kasneje so ta način pobiranja pomoči prepovedali zaradi konspirativnih razlogov.

Po Podbevškovi aretaciji spomladi 1944 je bil za novega poverjenika za DE postavljen Ciril Škofic-Sandi. V dneh od 30. marca do 4. aprila 1944 je obhodil vse okraje (rajoni so se v tem času začeli imenovati okrajji) ter ugotovil, da je odstotek povezanih v DE mnogo manjši, kot je bilo moč razbrati iz predhodnih Podbevškovih poročil. Tu se je najbolj nazorno pokazala problematičnost pri številčnem vrednotenju ODE in njihova le relativna zanesljivost, kar je še zlasti veljalo v primerih, ko je bil delež delavcev v ODE izražen v odstotkih (v nekaterih poročilih se pojavljajo npr. celo podatki o 100% ali pa podatki na omenjeni konferenci na Jelovici!). Od tedaj so bila poročila o stanju DE precej bolj kritična. Poročilo 6. maja 1944 navaja, da deluje v okrožju v 34 obratih, ki zaposlujejo 1860 delavcev, 58 ODE, v katerih je organizirano okoli 500 delavcev. To pa je bilo manj kot 30% vsega delavstva. Najslabši je bil še vedno položaj v Kamniku, zlasti v Titanu in smodnišnici. Sredi junija 1944 pa je bilo o okrožju napisano obširno poročilo o DE; to je govorilo o 68 ODE, ki so združevali 641 delavcev od skupno 1060 (upoštevane so le tiste tovarne, za katere imamo v celoti podatke - manjkata Kamnik in Količevo!).³⁵ Od tedaj lahko sledimo upadanju števila ODE, tako da jih je bilo konec julija 1944 le še 31. Pri tem pa je šlo tudi za drug vidik pri vrednotenju DE; v posameznih poročilih se podatki niso le olupševali (kar je bilo možno povsod in ne le pri DE), temveč je bila težava predvsem zaradi osrednjega namena organizacije, ki ni bila prvenstveno namenjena graditvi organizacijske mreže, temveč predvsem pospeševanju mobilizacije v partizansko vojsko. Zato so bila možna tudi velika nihanja v številu posameznih ODE po tovarnah. Upadanje je bilo namreč povezano z mobilizacijo. Hkrati pa so se pojavili v okrožju tudi domobranci, ki so načrtno izvajali preiskave po tovarnah, tako da je v avgustu 1944 organizacija v okrožju iz teh dveh razlogov praktično zamrla.

V jeseniškem okrožju je bila skoraj vsa pozornost posvečena jeseniški železarni, čeprav je bilo v okrožju še nekaj drugih obratov (tovarna verig v Lescah, pletenin na Bledu, elektrarna v Mostah pri Žirovnici itd.). Že pred pomladjo 1944 je bilo nekaj poskusov razgibati jeseniške delavce, vendar je šele s prihodom Franceta Perovška in Aleša Jelenca, ki je bil določen, da neposredno vodi in organizira DE v jeseniških tovarnah, prišlo do spremembe v tem pogledu. V dveh poročilih (30. aprila in 6. junija 1944)³⁶ je Jelenc izčrpno razčlenil tedanje jeseniške razmere, ki niso bile ugodne za OF. Nekateri razlogi so bili objektivne narave (lęga Jesenic v ozki dolini Save, oster

³⁵ AS II, fasc. 671/VI, poročilo OO DE Kamnik 15.6. 1944.

³⁶ AS II, fasc. 695/I, 671/VI.

okupatorjev nadzor z represivnim in vohunskim aparatom), drugi pa predvsem plod nezadostnega dela prejšnjih partijskih vodstev. Posledica tega je bila, da je še v začetku junija 1944 bila polovica delavstva nedejavna ter sektaška. Toda v primerjavi s prejšnjimi razmerami je to že pomenilo določen napredek, saj je tedaj na Jesenicah delovalo 10 ODE, od katerih je imel najboljši 26 članov. To je predstavljalo podlago za množičnejši prodor med jeseniško delavstvo in so v juliju 1944 celo sklenili, da izvolijo tovarniški ODE ter začnejo z izdajanjem lista Jeseniški kovinar. Tovarniški ODE na Jesenicah je štel 7 članov in na Javorniku 4 člane.³⁷ Včlanjeni so bili v glavnem tisti, ki iz različnih razlogov niso bili primerni za mobilizacijo. Sredi avgusta 1944 je DE štela 24 ODE z 90 člani, ki so imeli vpliv na okoli 330 delavcev.³⁸ Zlasti jeseni 1944 je bila sprožena velika kampanja za odhod v partizansko vojsko. Po poročilu OK KPS Jesenice je septembra 1944 odšlo iz jeseniških tovarn 1000 delavcev, od tega 800 v partizane.³⁹ Številka se zdi nekoliko visoka, vendar ostaja dejstvo, ki ga navaja Stefan Karner v knjigi *Kaerntens Wirtschaft 1938-1945* po nemških virih, da je od aprila (vključno) do septembra 1944 odšlo iz železarne 1035 delavcev, kar je približno četrtnina tistih, ki so delali na začetku leta 1944. DE se je na vsem Gorenjskem edino na Jesenicah obdržala do konca vojne. Tako so se 3. maja 1945 začela nekajdnevna pogajanja med OF (Jelenc) ter Francem Žurmanom, predstavnikom tovarniškega ODE na eni strani ter tehničnim direktorjem KID Hermanom Klinarjem o izročitvi tovarne. Pogajanja so bila sklenjena 6. maja 1945, ko je generalni direktor Noot predal ključje tovarniškemu ODE, ki je skupaj s tovarniško zaščito zavaroval tovarno, saj so bile Jesenice osvobodjene šele 11. maja 1945. Upravni odbor oz. širši svet DE je upravljal tovarno od 9. do 21. maja 1945, ko je bil ukinjen po nalogu ministrstva za industrijo in rudarstvo, ko je bil opravljen prevzem po delegatu Mihu Potočniku in tehničnem ravnatelju KID, dr. Viktorju Kotniku.⁴⁰

Kljub temu, da sta bili organizaciji KPS in OF v kranjskem okrožju v poročilu gorenjskega oblastnega komiteja KPS 26. marca 1944 označeni kot najtrdnjeji v vseh gorenjskih okrožjih, pa niso za postavitev DE po tovarnah dotlej še nič storili.⁴¹ Večji industrijski središči v okrožju sta bili predvsem Kranj in Trzič. Po kranjskih tovarnah je do tedaj delovalo le nekaj tovarniških odborov OF, ki so se ob ustanavljanju ODE po tovarnah z njimi zlili. V začetku maja 1944 je v kranjskem okraju delovalo 14 oddelčnih ODE z okoli 120 člani v 4 tovarnah.⁴² Delavstva je bilo sicer precej več za OF, a je bilo organizirano v odborih OF v krajih bivanja.⁴³ V začetku avgusta 1944 je bilo v okraju Kranj-Stražišče 6 tovarniških ODE (Tekstilindus, Intex, Jugočeška, Jugobruna, Semperit in IKA), 16 oddelčnih ODE, ki so šteli 183 članov.⁴⁴ Glede na celotno

³⁷ A. Jelenc: Prevzem oblasti na Jesenicah, *Jeklo in ljudje* 1975, št. 3, str. 76.

³⁸ AS II, fasc. 695/I.

³⁹ AS II, fasc. 692/I.

⁴⁰ J. Vodušek Starič: Začetki samoupravljanja v Sloveniji, Založba Obzorja, Maribor 1983, str. 33-34.

⁴¹ AS II, fasc. 662/I.

⁴² AS II, fasc. 677/II, poročilo DE 2.5. 1944.

⁴³ AS II, fasc. 671/VI, poročilo pokrajinskega ODE 19.5. 1944.

⁴⁴ AS II, fasc. 674/I, poročilo OkK KPS Kranj-Stražišče 6.8. 1944 o stanju DE.

število delavstva je to bila dokaj nizka številka in naj bi bilo med delavci še veliko sredincev, do katerih je bilo težko priti, ker se pozivom na zvezo niso odzivali. Poleg tega naj bi bilo delavstvo še premalo zavedno, ker je bilo večinoma kmečkega porekla. Zato je sredi avgusta 1944 OO OF Kranj izdal 600 letakov »Delavci, odprite oči«, s katerim naj bi razgibal delavce.⁴⁵ Kakšni so bili rezultati tega poziva, je težko reči, vendar pa je npr. iz Jugočeške, druge največje tovarne na Gorenjskem, od aprila do septembra 1944 odšlo 299 delavcev v partizane.⁴⁶ Toda jeseni 1944 je začel nemški okupator ustavljanje delo v tovarnah (Textilindus) ali odvažati stroje v Nemčijo (Jugočeška). Delavci, ki so ostali v tovarnah, pa so bili dani na voljo delovnemu uradu.⁴⁷ Poleg tega je širjenje domobranskih postojank po vaseh okoli Kranja zmanjšalo možnost množičnega dela v mestu. Najbolj je delo otežila nemška ofenziva, ko je organizacija vključno z DE skoraj popolnoma razpadla. Na omejen uspeh DE v kranjskih tovarnah kaže tudi ugotovitev gorenjskega oblastnega komiteja KPS marca 1945, da se še precej delavcev nahaja po tovarnah in da je v celotnem okrožju vsaj še 2500 ljudi možno mobilizirati.⁴⁸

Začetkom organiziranja DE v Trziču lahko sledimo, tako kot drugod po Gorenjskem, od spomladi 1944. Prvi ODE so ustanovili preprosto tako, da so združili odbore SPZZ in ZSM, ki so dotlej edini delovali po tovarnah. Prvi ODE je nastal v belilnici predilnice Glanzmann in Gassner, kasneje so se pojavili tudi v drugih tržiških obratih. Tako je avgusta 1944 delovalo 9 tovarniških ODE, 22 oddelčnih in celo 1 ulični ter gozdni ODE (gozdarski obrat barona Borna). Skupno je bilo vključenih 134 delavcev. DE je po obratih organizacijsko sicer lepo napredovala, le da delavci niso bili navdušeni nad mobilizacijo in so raje delali legalno.⁴⁹ Zato se število ODE dolgo ni spreminjalo in se pojavljajo podatki o delovanju DE tudi še na začetku leta 1945, nato pa tudi v Trziču ne zasledimo več vesti o njenem obstoju.

V škofjeloškem okrožju zasledimo le nekatere sporadične podatke o poskusih organiziranja DE v Škofji Loki spomladi 1944. Nekaj bolje je bilo v medvoškem okraju (Medvode in Šentvid), kjer govori podatek iz maja 1944 o tem, da DE zajema 60 delavcev v 4 ODE.⁵⁰ Zadnje poročilo, ki še omenja 3 ODE z 31 člani, je iz novembra 1944.⁵¹

IV.

DE se je na Gorenjskem najbolj razširila v kamniškem in jeseniškem okrožju. Manj je bila uspešna v kranjskem ter zlasti škofjeloškem okrožju, kjer se DE iz začetnih oblik ni razvila v množično organizacijo. Da bo podoba natančnejša, naj navedem, da v Medvodah lahko vsaj govorimo o neki zaključeni organizacijski obliki in dejavno-

⁴⁵ AS II, fasc. 672/I.

⁴⁶ Karner, str. 313.

⁴⁷ AS II, fasc. 677/I, poročilo OkO OF Kranj-Stražišče 14.10. 1944.

⁴⁸ AS I, CK KPS II, fasc. 20 (ae 1973).

⁴⁹ AS II, fasc. 674/III, zapisnik seje OkK KPS Trzič 19.8. 1944.

⁵⁰ AS II, fasc. 682/I, poročilo OO OF Škofja Loka 10.5. 1944.

⁵¹ AS II, fasc. 685/II, poročilo A. Hafnerja 8.11. 1944.

sti, medtem ko se je v Škofji Loki pojavljala le sporadično. V Kranju se je DE razvila le v nekaterih podjetjih (Jugočeška, Intex, IKA, Textilindus) ter ni dosegla, kljub temu, da je bil Kranj največje industrijsko središče na Gorenjskem, niti organizacijsko niti številčno takega obsega kot v kamniškem okrožju. Med okrožjema (Jesenice in Kamnik), kjer se je DE na Gorenjskem najbolj zasedrila, so obstajale pomembne razlike v njenem razvoju. Na Jesenicah je bila vsa dejavnost usmerjena v KID, kjer je na začetku leta 1944 še delalo 4000 delavcev, medtem ko je bilo v kamniškem okrožju večje število obratov, ki so bili v pretežni meri razporejeni v dveh industrijskih središčih (Kamnik in Domžale). Za kamniško okrožje je značilno, da so le redki obrati zaposlovali 100 ali več delavcev (Induplati, Titan, kamniška smodnišnica in papirnica Količevo), ostali (vseh je bilo preko 30) pa precej manj, saj je v celotnem okrožju poleti 1944 delalo le okoli 2000 delavcev. Časovno gledano je bil razvoj DE v kamniškem okrožju hitrejši in je višek doživel ob koncu pomladi in začetku poletja 1944. Povsem natančnih števil o razširjenosti DE v kamniškem okrožju zaradi omenjenih okoliščin sicer ni moč podati, toda na podlagi ocen lahko zapišem, da je bila tu najštevilnejša in najenakomernejše razširjena. Na Jesenicah je bil razvoj DE mnogo počasnejši, vendar je dobil konec poletja 1944 z izvoljenim tovarniškim ODE trdne organizacijske oblike. To je tudi najpomembnejši razlog, da se je tu organizacija obdržala do konca vojne, ko je prišlo do predaje železarne iz rok uprave KID v roke tovarniškega ODE. Pri tem dogodku je bil seveda poudarek na simboličnem pomenu tega dejanja. V kamniškem okrožju je bila zaradi razpršenosti odborov po posameznih obratih, katerih delo je sicer vsklajeval okrožni ODE, organizacija manj trdna, tako da je s prihodom domobrancev v okrožje in tudi zaradi mobilizacije, ko je bila DE že v upadanju, jeseni 1944 preprosto prenehala delovati. Toda ta primerjava kaže le en vidik in sploh ne najpomembnejšega. Glavna naloga DE na Gorenjskem v letu 1944 je bila namreč mobilizacija, zato je bila DE zamišljena bolj akcijsko, za pritegnitev delavcev v partizansko vojsko in ne toliko, kar je značilno predvsem za Jesenice, v smislu izgradnje razvejane organizacijske strukture, ki bi bila sama sebi namen.⁵² Podobno kot na Jesenicah je delovala DE tudi v Trziču, kjer so se delavci sicer radi vključevali v organizacijo, nekoliko manj pa so bili pripravljeni oditi v partizane. Tako delovanje organizacije se je v mnogih pismih kritiziralo, češ da s svojim aparatom celo zavira mobilizacijo. Nema-lokrat so se namreč nekateri delavci s svojim domnevnim delovanjem v ODE skušali izogniti odhodu v partizane. Vendar to ni bila le gorenjska posebnost in se je podobno dogajalo tudi drugod, kjer so ustanavljali ODE (Primorska, Štajerska). To je bil tudi eden od razlogov, da se je DE, katere razvoj so pomladi in poleti 1944 močno poudarjali, jeseni 1944 umaknila v ozadje. Kidrič je celo dejal, da sedaj (jeseni 1944) ne gre posvečati glavne pozornosti obratom, kjer ni več večine delavstva in tudi ne več najboljšega, temveč se je potrebno osredotočiti na utrjevanje vojske.⁵³ Iz tega zornega kota je imela DE v kamniškem okrožju, ki je doživela svoj vrhunec v začetku poletja

⁵² Tako je B. Kidrič na seji CK KPS 10.7. 1944 dejal: »DE s stališča mobilizacije in ustavitve obratov, postaviti akcijsko«.

⁵³ AS I, CK KPS II, fasc. 1 (ae 19), zapisnik seje CK KPS 24.10. 1944.

1944, ko so je na Jesenicah šele začela organizirati, večjo težo. Jeseni 1944 naj bi do tedaj razvejan organizacijski aparat po okrožjih z vpoklicem vseh na terenu ne nujno potrebnih kadrov omejili na najmanjšo možno mero, zgolj za opravljanje najnujnejših nalog. Poleg tega so se proti koncu leta 1944 začele nemške priprave za umik, pri čemer so posvetili osrednjo pozornost prometnim zvezam in čiščenju terena za nemoten umik. S tem so se razmere za delovanje OF močno poslabšale, tako da razen na Jesenicah, DE na Gorenjskem ni nikjer organizirano dočakala konca vojne. DE je pomembno prispevala k pospešitvi mobilizacije med delavci po tovarnah, čeprav se je vodstvo nadejalo boljših rezultatov. Na voljo sicer nimamo povsem natančnih števil, a kaže, da se je pomemben delež gorenjskih delavcev še spomladi 1945 nahajal doma in na delovnih mestih. Tem je bil namenjen letak »Delavcem v gorenjskih tovarnah«, ki je bil natisnjen v 3400 izvodih.⁵⁴ Po tem sicer ne moremo sklepati o številu delavcev, ki so spomladi 1945 še bili po gorenjskih tovarnah, vsekakor pa lahko rečemo, da je ideološko pogojeno prepričanje o potrebi po avantgardni vlogi delavskega razreda marsikdaj zastiralo pogled na stvarne razmere na Gorenjskem in da so pričakovali od delavcev več, kot je bilo realno mogoče.

AUSSCHÜSSE DER ARBEITEREINHEIT (DELAVSKA ENOTNOST) IN OBERKRAIN

Zusammenfassung

Im Unterschied zur Zeit vor der Kapitulation Italiens, als die zentrale Führung der Partisanenbewegung vorwiegend um Ljubljana gerichtet war, konzentrierte sich im Jahre 1944 ihre ganze Aufmerksamkeit auf Landstriche, die von dieser Bewegung bisher nur wenig betroffen waren. Die Hauptabsicht auf diesem Gebiet war, die Mobilisierung in die Partisanenarmee durchzuführen und sie so stark zu machen, daß dem gegenrevolutionären Lager dadurch verhindert wurde, die bisher Unentschlossenen für sich zu gewinnen. Zu diesen Landschaften zählte auch Oberkrain, das aufgrund seiner geographischen Lage gleichzeitig auch strategisch wichtig war, als eine Art Stütze für den IX. Korpus der Nationalen Befreiungsarmee Jugoslawiens. Zur Verwirklichung dieser Pläne war die für die Arbeitereinheiten bestimmte Aufgabe wichtig, nicht nur deshalb, weil für die slowenischen Verhältnisse die Industrie in Oberkrain gut entwickelt war und viele Arbeiter zählte, sondern einfach die Tatsache, daß die Kommunistische Partei Sloweniens nach ideologischen Klassenmaßstäben, mit Tendenz auf Vergrößerung des Arbeiteranteils in der Partisanenarmee, nach einer Veränderung der Sozialstruktur strebte, die mehr ihren theoretischen Ideenvorstellungen zusagen würde. Die Entwicklung der Arbeitereinheit in Oberkrain war von Kreis zu Kreis unterschiedlich. Zuerst (Ende August 1943) erschien und verbreitete sie sich in größerem Ausmaß im Kreis Kamnik. In anderen Teilen Oberkrains tauchte sie erst im Frühjahr 1944 auf. Obwohl ziemlich spät, faßte die Arbeitereinheit auch in Jesenice Fuß, wo sie auch das Kriegsende abwartete, als einziges Beispiel in Oberkrain. Im Kreis Kranj tauchte sie lediglich in einigen Unternehmen und Firmen in Kranj und Tržič auf, während sie sich im Kreis Škofja Loka in keine organisierte Form entwickelte. In Oberkrain war die Arbeitereinheit nur teilweise erfolgreich, vor allem aber waren die Erwartungen der Landschaftsführung zeitweise so groß und zu wenig sachlich.

⁵⁴ AS I, CK KPS II, fasc. 98 (ae 15484), mesečno poročilo agitpropa pri PO OF za Gorenjsko 4.3. 1945.

Damijan Guštin

Tisk narodnoosvobodilnega gibanja 1944-1945 o organih za ugotavljanje vojnih zločinov

I. Ugotavljanje vojnih zločinov v kontekstu II. svetovne vojne

Med drugo svetovno vojno in zlasti po njej je zmagovalna stran izvedla načrten in množičen, čeprav ne dosledno in povsem uspešno, kazenski postopek proti tistim na premagani strani, ki so pogrešili proti kodificiranim pravilom vojskovanja. Hkrati je sistem vojnega prava nadgradila s sankcioniranjem novih kategorij zločinov, kar je bilo posledica novih pojavov v vojni - masovnega iztrebljanja civilnega prebivalstva in vojskovanja proti civilnemu prebivalstvu (uničevalna taborišča, ubijanja v getih). Ta proces se je razvijal postopno že od leta 1941, dosegel svojo politično obliko z moskovsko deklaracijo 1. novembra 1943, pravno pa z oblikovanjem Mednarodne komisije za vojne zločine in izvedbo sojenj številnim obtoženim za vojne zločine, od katerih sta bila najpomembnejša procesa pred dvema mednarodnima sodiščema, v Nürnbergu in Tokiu.

Da bi ugotovile vojne zločine na svojem ozemlju, so mnoge države v zavezniški koaliciji ustanovile specializirana preiskovalna telesa za zbiranje dokazov o storjenih vojnih zločinih. Njihov mednarodni krovni organizem je bila Mednarodna komisija za vojne zločine v okrilju nastajajočih Združenih narodov, svetovne organizacije zmagovalcev vojne, ki naj bi zagotavljala mir na svetu.

Predvsem iz notranjepolitičnih potreb je tako ravnala tudi nastajajoča nova državna oblast na jugoslovanskem območju, saj je le mesec po objavi Moskovske deklaracije, na II. zasedanju AVNOJ-a, ustanovila Državno komisijo za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev že pred svojim mednarodnopравниim priznanjem, tekom leta 1944, v skladu z oblikovanjem federativne države, pa tudi komisije posameznih konstitutivnih delov države. Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP) je bila ustanovljena z odlokom predsedstva SNOS 20. februarja 1944. Vse komisije so delovale do ukinitve leta 1947 in 1948.¹

Predstavitev ugotavljanja vojnih zločinov v medijih narodnoosvobodilnega gibanja, ki so bili v veliki meri dirigirani,² kaže na potek tega procesa sploh in na politične intence, saj v določeni meri odseva stališča vodstva do zelo občutljivega vprašanja iz-

¹ Prim. Fedor Košir: Delo in pomen Komisije pri Predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi, Ljubljana 1985; Damijan Guštin: Gradivo Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev kot podlaga za proučevanje problema žrtev med drugo svetovno vojno na Slovenskem, Borec XLI, 1989, št. 5-6; Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945, 3. Mi volimo, Ljubljana 1991, str. 10, 13, 20, 23, 69.

² Prim. Djuro Šmicberger: Partizanska sedma sila, Tisk in novinarstvo v NOB, Ljubljana 1988, str. 93-142.

oblikovanja mehanizmov za izločitev prebivalstva, ki je kolaboriralo z okupatorji, fizično ali kot političnega faktorja, torej za omejitve političnega prostora.³

Prevladujoč medij narodnoosvobodilnega gibanja je bil tisk, navkljub omejenim tehničnim možnostim in okoliščinam razpečevanja.⁴ Govorice, sestanki in množična zborovanja (»mitingi«) so prispevali k obveščanju in propagandi morda še večji delež, a žal najdemo o tem le malo ostalin.⁵

Radio kot tehnično najmodernejši medij (pred vojno je bilo število sprejemnikov okoli 12.000) je bil spričo omejevanja sprejema (odvzemi radijskih sprejemnikov) in krajšega časa oddajanja (Kričič 17. novembra 1941 – 5. aprila 1942, Radio Osvobodilne fronte od 26. julija 1944 do 10. maja 1945)⁶ le manjšega pomena, čeprav važen atribut uspešnosti in tehničnega dometa narodnoosvobodilnega gibanja. Pomenil je možnost lažjega razširjanja najpomembnejših političnih in drugih sporočil preko poslušanja v lokalno časopisje, saj so bile naklade in zlasti možnosti dostave osrednjega časopisja zelo omejene.⁷ Večji vpliv, čeprav posreden, so imele tuje radijske postaje, ki jih je poslušala in povzemala v svoj tisk od pomladi 1943 posebna služba v okviru propagandnega odseka IOOF, pozneje pa podružnice Tanjuga.⁸ Organizirano poslušanje tujih radijskih postaj je tako vplivalo tudi na vsebino tiska in radijskih oddaj.

II. Prve najave ugotavljanja vojnih zločinov

Že leta 1942 je Slovenski poročevalec kot prvo omenil Državno komisijo za preiskovanje hitlerjevskih zločinov na zasedenem sovjetskem ozemlju. Imela je osem članov, med njimi tudi kijevskega metropolita ruske pravoslavne cerkve Nikolaja.⁹ Obrobna pozornost, ki so ji jo posvetili, kaže, da za slovensko – in jugoslovansko – si-

³ Prim. Jerca Vodušek-Starič: *Prezmem oblasti 1944–1946*, Ljubljana 1992, str. 11–38, 171–208.

⁴ Izčrpano o tehničnem pogledu tiskanja in obsegu tiska glej Jože Krall: *Partizanske tiskarne na Slovenskem, Osrednje tiskarne, Ljubljana 1972, Primorske tiskarne, Ljubljana 1975, Gorenjske in štajerske tiskarne, Ljubljana 1976.*

⁵ Prim. Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (prej AINZ), partizanski tisk, št. 181, Fašistični teror, Gradivo za predavateljske skupine 4, izd. Propagandna komisija pri IOOF, februar 1945 (dalje AS II, PT)

⁶ Sonja Reisp: *Kričič, Radio OF, 1941–1942*, Ljubljana 1975, str. 23, 39 (dalje Reisp, Kričič); Jože Javoršek: *Radio Osvobodilna Fronta*, Ljubljana 1979, str. 45 (dalje Javoršek, ROF).

⁷ Prim. Javoršek, ROF, str. 75–76.

⁸ Javoršek, ROF, str. 101–103; France Škerl: *Podružnica Tanjuga za Slovenijo, Zgodovinski časopis XXXII, 1978, št. 1–2, str. 130–131* (dalje Škerl, Podružnica Tanjuga). Dnevni vestnik, ki ga je izdajala podružnica, je nastajal iz stalnega poslušaljša oddaj radia Moskva, Tbilisija, Kujbiševa, Londona (BBC) v več jezikih, Radia Svobodne Jugoslavije, Beromünstra, Kaira, radia Jadransko Primorje, skupaj okoli 60 oddaj dnevno.

Proizvodi poslušanja tujih radijskih postaj so bili tudi številni radijski vestniki, običajno na okrožni in še nižji ravni, ki so prinašali povzetke tujih oddaj, često povratne informacije. Značilen primer: Radijski vestnik OO OF Novo mesto je objavil zapis o oddaji RSJ o zločinih italijanskega okupatorja; članek je bil objavljen predhodno v domačem tisku (AS II, PT, Radijski vestnik III, 23.11. 1944, št. 241, Zločini italijanskih fašistov; RSJ, 22.11.).

⁹ AS II, PT, Slovenski poročevalec (dalje SP) III, 10.12. 1942, št. 43, Slovenskim kristjanom; 17.12. 1942, št. 44, Čestitke sovjetskih mitropolitov ob 25 – letnici oktobrske revolucije. Vsi navedeni časopisi in tiski se nahajajo v navedenem arhivu, zato nahajališča dalje ne navajam.

tuacijo še ni bila aktualna, niti politično uporabljiva, saj se omenja le v kontekstu dokazovanja, da je cerkev v Sovjetski zvezi spoštovana in prosta.

Zbiranje podatkov o zločinih je kot geslo, torej tudi kot nalogo, spomladi 1943 prvič omenil Slovenski poročevalec: »Slovenci! Zbirajte podatke o zločinih in nasiljih okupatorjev in bele garde (četnikov). Prijavljajte izdajalce slovenski narodni oblasti!«¹⁰

Sredi leta 1943 je tisk OF že začel s prvimi poimenskimi označevanji ljudi iz nasprotnega tabora, ki naj bi bili vojni zločinci (lastnik tovarne v Količevem Bonač, dr. Albin Šmajd, visoki komisar Lombrassa, poveljnik XI. armadnega korpusa Gambara, policijski komisar Pasquale Cozzolino, policijska agenta Domenico De Amicis in Raffaele Nigris, med ovaditelji že prej omenjena dr. Šmajd in dr. Zajec.¹¹ Nekoliko razširjena se je ta lista pojavila še enkrat,¹² pri čemer za vse ni znano, kdo jih je sestavil. Hkrati se javlja ponoven poziv: »Zbirajte preverjene podatke o zločinih okupatorjev in njihovih modro-belih plačancev! Prihaja dan, ko jih bo dosegla roka ljudskega maščevanja! Nihče ne bo ušel obsodbi slovenskega narodnega sodišča ali pa mednarodnemu sodišču /Primer Afrike je svarilo in groznja!/¹³ To je prvi primer, da je omenjeno sojenje vojnim zločincem, še bolj preseneča groznja z mednarodnim sodiščem. Približno istočasno je bila prvič omenjena mednarodna komisija za preiskavo vojnih zločinov, a v prevzetem članku iz enega od glasil slovenskih izseljencev v ZDA.¹⁴

Pred italijansko kapitulacijo je narodnoosvobodilno gibanje formuliralo svoje poglede na kaznovanje zločincev, za katerega so prevedevali ob kapitulaciji ugodne možnosti.¹⁵ Toda to stališče se ne sklicuje na predpise vojnega prava, niti ne omenja vojnih zločinov, čeprav je mogoče nekatera očitana dejanja uvrstiti mednje. Sklicuje se na Odlok o zaščiti naroda iz septembra 1941, ki pa naj ga ne bi (dosledno) uporabili proti zavedenim.¹⁶

V Kočevju je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja pripravilo po kapitulaciji Italije in zasedanjih vodilnih organov narodnoosvobodilnega gibanja še proces proti najbolj vidnim med zajetimi predstavniki nasprotne strani. Proces je potekal pred Izrednim vojaškim sodiščem NOV in PO Slovenije v dneh od 9. do 11. oktobra 1943. Zajeta skupina vodstev bele garde, MVAC in drugih narodnoosvobodilnemu gibanju

¹⁰ SP IV, 24.2. 1943, št. 7; 29.3. 1943, št. 9, ljublj. izd.

¹¹ SP IV, ljublj. izd., 20.5. 1943, št. 14, Veleindustrialec Bonač - narodni škodljivec; 5.6. 1943, št. 15, ljublj. izd., Zločini advokata Šmajda nad slovenskim narodom; sredi julija 1943, št. 18, ljublj. izd., Lombrassova inkvizicija 1943.

¹² SP IV, sredi julija 1943, št. 18, ljublj. izd., Rablji in krvniki slovenskega naroda.

¹³ SP IV, sredi julija 1943, št. 18, ljublj. izd.

¹⁴ SP IV, 30.6. 1943, gorenjska izd., Gosposvetski: Slovani - maščujte! (Iz »Ameriškega Slovenca«).

¹⁵ Tudi reorganizacija vojaškega sodstva narodnoosvobodilnega gibanja je bila očitno v zvezi s tem. Po pravilniku vojaških sodišč so ta bila pristojna za vsa kazniva dejanja po odloku o zaščiti slovenskega naroda, torej za sodelovanje z okupatorjem in denunciacijo, nato po odloku IO OF o prepovedi snovanja vojaških formacij izven NOV in PO Slovenije in splošne zločine, storjene proti drugemu (izrecno se navaja umor, uboj, večja tarvina, snovanje roparskih tolp, širjenje lažnih in alarmantnih vesti). Glej SP IV, 15.8. 1943, št. 15, Z. Polič: Reorganizacija našega sodstva; Odlok o postavitvi brigadnih in odrednih vojaških sodišč.

¹⁶ SP IV, 1.9. 1943, št. 17, B. Kidrič: Velikodušnost ni popustljivost; začetek septembra 1943, št. 23, ljublj. izd., B. Kidrič: Velikodušnost in popustljivost.

nasprotnih organizacij je bila obtožena – in obsojena – pripadnja »protinarodno – izdajalskim organizacijam in vojaškim formacijam«, ustanovljenih ali podpiranih od okupatorja, »v svrhu utrditve te oblasti na slovenskem ozemlju ter borbe proti Osvobodilni fronti slovenskega naroda in Narodnoosvobodilni vojski in partizanskim odredom Slovenije kot edinim borcem za osvoboditev slovenskega naroda.«¹⁷ Obtoženi so bili razen enega spoznani za storilce očitanih dejanj in obsojeni. Čeprav so bila nekatera očitana dejanja vojni zločini, pa to še nikjer ni bilo eksplicitno povedano. Tudi Slovenski poročevalec, ki je procesu posvetil posebno številko,¹⁸ je za kvalifikacijo kaznivih dejanj uporabljal le pojem narodni izdajalci, često tudi z izrazito slabšalnimi dodatki.

Poleg povzetkov sklepov zavezniške konference v Moskvi, zlasti tistega o kaznovanju zločinov, v radijskih vestnikih in Primorskem poročevalcu¹⁹ je prvo res izčrpno poročilo o sklepih moskovske konference najti v enem od okrožnih glasil OF, od katerih se je očitno zdel politično najpomembnejši prav tisti o kaznovanju vojnih zločincev. Za domačo rabo je pisec takoj izenačil vojne zločince z »našimi izdajalci.«²⁰ Besedilo moskovske deklaracije je sicer pozneje KUZOP objavila v posebnem letaku.²¹

V poročilu o enem prvih sodnih procesov proti vojnim zločincem v Bugojnu decembra 1943 je Slovenski poročevalec nakazal bodočo usmeritev narodnoosvobodilnega gibanja v smeri obračuna s storilci zločinov. »AVNOJ zbira po svojih narodno osvobodilnih odborih vse podatke o zločinih in zločincih. V rokah ima že velik seznam zločincev, ki bodo jutri odgovarjali pred narodnim sodiščem. V seznamu so tudi podli izdajalci našega naroda, ki so služili okupatorjem.«²² Gotovo je bilo pretirano tedaj trditi, da je Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev že razpolagala s kakršnikoli zajetnim gradivom, saj še precej pozneje ni začela s sistematičnim delom. Iz članka se vidi, da je bila prvotno zamišljeno, da bodo zbiranje gradiva opravili narodnoosvobodilni odbori, kar pa je bilo preoptimistično zastavljeno.

III. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev

Del objavljenega referata Borisa Kidriča na I. zasedanju SNOS februarja 1944 se nanaša na problematiko vojnih zločinov. V njem je predlagal, da »SNOO naroči svojemu predsedstvu, da postavi za področje in območje Slovenije podobno komisijo, ki bo sodelovala z državno komisijo.«²³ Kot vemo, je bil predlog sprejet in komisija

¹⁷ Pravnik, glasilo za pravno teorijo in prakso, XIV, 1959, št. 11, Kočevski proces, Sodba, str. 410.

¹⁸ SP IV, konec oktobra 1943, št. 27b, ljublj. izd., posebna izdaja iz osvobojenega ozemlja. Pozneje je izšla tudi brošura 21 veleizdajalcev pred slovenskim narodnim sodiščem (AS II, PT, št. 187).

¹⁹ Radio-vestnik OF II, 28.10 – 2.11. 1943, št. 29, Sklepi moskovske konference, 2. – 9.11. 1944, št. 30, Splošni pomen moskovske konference; P282/P8, Primorski poročevalec I, 5.11. 1943, št. 12, Uspeh Moskovske konference.

²⁰ Notranjski glas I, 10.12. 1943, št. 3, Tudi naši notranjski izdajalci so dobili udarec z moskovske konference.

²¹ AS II, PT, XII/3, Deklaracija (nedat.)

²² SP V, 13.1. 1944, št. 2, Za ostale še pride dan.

²³ SP V, 1.3. 1944, št. 6a, O izgradnji ljudske oblasti in slovenske državnosti v okviru federativne Jugoslavije (iz referata tov. B. Kidriča).

ustanovljena kot prva od bodočih pokrajinskih komisij.

Kmalu po ustanovitvi komisije se je pojavila v osrednjih listih prva javna informacija o njenem delovanju. Slovenski poročevalec je objavil članek enega najvišjih funkcionarjev Osvobodilne fronte Marjana Breclja, kar kaže na politični pomen komisije. Članek je predvsem informativen, saj v glavnem navaja dejstva o ustanovitvi komisije, njeni sestavi in pravnih podlagah. Njen temeljni namen naj bi bil dati zadoščanje trpljenju ljudstva. Pri delu komisije pa bodo morali sodelovati poleg organov ljudske oblasti in vojaških organov vsi ljudje, saj je njeno delo izredno pomembno. »Uspeh njenega dela bo brez dvoma v znatni meri odstranil težke posledice vojne na našem slovenskem ozemlju. ... Čim bolj in v čim širšem obsegu se bomo zavzeli za to delo, tem bolj in hitreje bodo naše ranе, ki nam jih zadaja ta vojna, ozdravljene.«²⁴ Člankar ni pojasnil, kako in zakaj bodo z delom komisije posledice vojne odstranjene.

V Partizanskem dnevniku je hkrati izšel nepodpisani članek, ki govori o bodočem delu komisije. Navaja najprej primere zločinov med okupacijo, politične podlage kaznovanja zločincev in novico, da je SNOS ustanovil komisijo za ugotovitev vseh zločinov in zločincev, »ki bo ugotovila zločine in poiskala krivce«. V posebno zadovoljstvo mu je, da bodo sojeni po zakonih »naše vlade, ki še nastaja med narodnoosvobodilno borbo.«²⁵

O ustanovitvi komisije in nekaterih zločinih nasprotne strani je poročal 1. aprila Radio Svobodna Jugoslavija (RSJ).²⁶

V partijskem glasilu Ljudska pravica je bila komisija predstavljena v prvi številki po ustanovitvi komisije. V zelo jasnem in kratkem članku je poudarjeno dejstvo, da vrše okupacijske sile velike zločine na vseh okupiranih območjih, da tega ne opravičuje nobena vojna nujnost in da bo poraz zanje premajhna kazen. »Zato terjaja pravičnost, da se ugotovi krivce zločinov in se jih kaznuje.« Moskovsko deklaracijo, sklep II. zasedanja AVNOJ-a in odlok SNOS-a o ustanovitvi komisije navaja kot podlago za kaznovanje vojnih zločincev. Sklene s kratko definiranimi nalogami komisije: »Ugotoviti zločin, krivce in nastalo škodo, zbrati ves razpoložljivi material, na podlagi katerega bo mogoče izslediti in kaznovati zločince, domače in tuje.«²⁷

V ženskem glasilu Slovenka se je pojavila prva vest o KUZOP-u v oktobrski številki. Njegova posebnost je, da ga je sestavil eden od članov komisije, dr. Boris Puc. O ustanovitvi govori uvodni del članka. Začne se s citatom iz moskovske deklaracije, nato pa navede običajne podatke o ustanovitvi.²⁸

Komisija sama je inicirala tudi tiskanje več letakov, s katerimi je obveščala o ustanovitvi in svojih nalogah. Tako je maja 1944 pripravila proglas, v katerem je zgoščeno

²⁴ SP V, 25.3. 1944, št. 8, Dr. M. Breclj: Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

²⁵ Partizanski dnevnik (dalje PD) II, 22.3. 1944, št. 79, Kaznovali bomo zločince!

²⁶ Dnevni vestnik (dalje DV) 1.4. 1944, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

²⁷ Ljudska pravica (dalje LP) V, 10.4. 1944, št. 3, Ustanovitev Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

²⁸ Slovenka II, oktober 1944, št. 7, dr. Boris Puc: Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

ugotovila: »Narodi, bestialno napadeni od fašističnih osvajalcev, morajo dobiti vso moralno in materialno zadoščenje. Zločini morajo biti kaznovani, škoda povrnjena.«²⁹ Sicer je poziv vseboval običajne sestavine: pojasnilo o komisiji in ugotavljanju zločinov, zagotovilo pregona in poziv na prijavo zločinov, čemur je letak tudi bil namenjen.

Najtemeljitejša informacija o komisiji je na voljo v brošuri njenega predsednika dr. Maksa Šnuderla, ki jo lahko imamo za neuradni program dela komisije, čeprav že operira tudi z ugotovljenimi dejstvi.³⁰ V prvem delu se ukvarja z opredelitvijo okupatorjevih zločinov, definira pomagače kot okupatorjeve sodelavce. V drugem delu govori o zločinih nad slovenskim ljudstvom. Navaja prve podatke o žrtvah, ki so glede na poznejše močno pretirani (npr. 50.000 ubitih po nemškem okupatorju, 2.000.000 mrtvih v Jugoslaviji) ter govori o zločinih Nemcev v Sovjetski zvezi in o najnovejših zločinih v Sloveniji. Nato predstavi odločitev zaveznikov o pregonu vojnih zločinov z moskovsko resolucijo, odločitev AVNOJ-a za ustanovitev Državne komisije in SNOS-a za ustanovitev komisije za slovensko ozemlje.

Drugi dokument komisije, navodilo za prijavljanje vojnih zločinov predpisuje način prijav, ki so morale vsebovati čimveč podatkov. Prijavitelj je bil lahko vsak, nabitalec prijav pa je to mogel storiti tudi sam, če je vedel za dejanja, ki jih ni prijavil nihče. Prijava je morala vsebovati osebne podatke prijavitelja, žrtev, obliko kaznivega dejanja, zlasti pa navesti storilca in sokrivce, nato pa še ocenjeno škodo. Pri slednji, kjer so sicer videli največjo privlačnost prijav za ljudi, se je komisija odločila za kriterij predvojnih cen, da bi se izognila preračunavanju inflacije in različnih valut v različnih krajih na slovenskem ozemlju. Posebej opozarja na navajanje dokazov, pri čemer poudarja, da so osnova za pravično sojenje.³¹

Delovanje komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev

Po prvih, nikakor ne majhnih rezultatih komisije, je vodstvo prišlo do spoznanja, da je njeno delo tako kvalitetno, da ga je treba močneje poudariti, saj ima močan mobilizacijski naboj in veliko politično vrednost.³² Podobnih »popularizacij« so bile sicer deležne tudi druge novoformirane ustanove ljudske oblasti. Iz tega spleta je nastala reportaža o delu komisije v osrednjem Slovenskem poročevalcu. Članek najprej navaja osnovne podatke o sedežu komisije in članih. Govori o tem, da komisija deluje že v vseh slovenskih pokrajinah (na Primorskem ugotavlja zločine od 1918 dalje). Kot primer njenega dela prikaže postopek s prijavo iz nekega primorskega okrožja, njeno uvedbo v register, obdelavo pri referentu, uvedbo storilcev v register zločincev in izdelavo krajevnega seznama. Nato navaja nekaj podatkov o že zbranih dokazih proti

²⁹ AS II, PT, XII/3, Slovenskemu narodu; KUZOP, p. št. 127/44, 17.5. 1944.

³⁰ AS II, PT, št. 1070, Dr. Makso Šnuderl: Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev – nje pomen in naloge. Izd. Odsek za inform. in prop. pri Predsedstvu SNOS.

³¹ AS II, PT, št. 629, Navodilo za prijave zločinov, izd. KUZOP, nedat.

³² Prim. Dnevnik M. Šnuderla (AS I). 16.5. si je zabeležil poudarek Vide Tomšič, da je potrebna večja popularizacija komisije, 4.7. pa navdušenje B. Kidriča nad opravljenim delom in njegovo odločitev, da mora komisija v časopise in RSJ.

najvišjim funkcionarjem: policijskima vodjema Rösenerju in 'Globočniku', najvišjim italijanskim vojaškim poveljnikom v Ljubljanski pokrajini (odgovorni za 35.000 interniranih ljudi, za 4.700 mrtvih Slovencev na Rabu), poveljnikom Slovenskega domobranstva od generala Rupnika navzdol. Končno nakaže skrbno čuvanje zbranega gradiva s podatkom, da stoje v pisarni pripravljene zaboji za primer nujne evakuacije. Nato najavi še novo edicijo komisije, 'Dokumente', v katerih bo objavljeno izvirno okupatorjevo gradivo o zločinih. »60.000 deportirancev iz Posavja, 30.000 izgnancev v Srbijo in Hrvaško, 30.000 internirancev iz 'Ljubljanske' pokrajine, vsi obsojenci, družine talcev, lastniki požganih hiš in oropanih domov, vsi ti zahtevajo maščevanja in povračila škode. Nemški okupator naj ve, da smo prav z 'nemško' točnostjo beležili vsak njegov zločin, vedo naj fašistični krvniki, da jih čaka povračilo za vse grozote, ki so jih počenjali na slovenski zemlji, ve naj zadnji švabobranec, ki vztraja pri okupatorju, da je vsak njegov korak zabeležen in da bo maščevan.«³³

Člankar A.V. je prispeval temeljno informacijo v vojaški list Naša vojska. Njegov pogled je izrazit in jasen: kolikor izdajalci že niso iztrebljeni, bodo po vojni; k temu pa bodo prispevale komisije za ugotavljanje zločinov. Pri kaznovanju ne bo usmiljenja. Slovenska komisija ima zbranih že več tisoč imen zločincev, na seznamu so tudi vsi vodilni ljudje nemških in italijanskih okupacijskih sil. »Ni samo naša narodna pravica, je tudi naša mednarodna dolžnost, da jih kaznujemo in iztrebimo iz zemlje ter na ta način za bodočnost zavarujemo mir med narodi.«³⁴

V Ljudski pravici je delo komisije nastopilo v obliki poročila o ugotovitvah komisije o okupatorjevem terorju na Štajerskem in Gorenjskem. Govori o izganjanju prebivalstva, grozotah deportacije, streljanju talcev v Mariboru in Celju, Begunjah in Gradcu; vseh žrtev terorja naj bi tam bilo 80.000.³⁵ Članek je izredno čustven, močno pretiran. V štajerskih glasilih so temeljiteje seznanili bralce z delom komisije pozneje - šele decembra 1944, ko je steklo njeno delo tudi v tem delu Slovenije. Članek se sicer vsebinsko ne razlikuje od že navedenih.³⁶

V članku v Kmečkem glasu je prišel najbolj do izraza neposreden interes, ki naj bi spodbudil prijavljanje - povrnitev škode oziroma odškodnine žrtvam vojnih zločinov.³⁷

O nastajajoči listi vojnih zločincev je poročal Partizanski tednik. Že maja 1944 je poročal, da je KUZOP za narodne (!) zločince razglasil gaulajterja Rainerja, generala Rupnika, Rösenerja, teroriste podporočnika Fraklna (Franc Frakelj, op.p.), narednika Antona Štruklja in posamezne agente ljubljanske policije.³⁸ K sestavljanju spiskov so

Tudi na konferenci novinarjev v Metliki 5.5. 1944 je Dušan Biber poudaril pomen pisanja o grozodejstvih in zločinih okupatorja in objavljanja uradnih poročil KUZOP. Glej Škerl, Podružnica Tanjuga, str. 107.

³³ SP V, 12.7. 1944, št. 18, M.V. (Marija Vilfan): Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev na delu.

³⁴ Naša vojska III, 21.12. 1944, št. 21, A.V.: Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

³⁵ LP V, 1.5. 1944, št. 5, Noben teror ni mogel zlomiti slovenskega naroda.

³⁶ Novi čas I, 3.12. 1944, št. 28, Komisija pri Predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

³⁷ Kmečki glas II, junij 1944, št. 6, Vojna se bliža koncu, zato poskrbite, da prejmete odškodnino.

³⁸ PD II, 11.5. 1944, št. 122, Od vsepovsod.

želeli prispevati tudi časniki sami. Tako so sugerirali, da bi morali biti odgovorni za domobranske zločine predvsem njihovi poveljniki.³⁹ Pozneje so ta list zanimali – razumljivo – predvsem italijanski vojni zločinci: Gambara, generali Roatta, Robotti, Cosara, Moncagna (Montagna, op.p.) in Peseti, kot povratno informacijo pa je objavil Tanjugovo vest, ki jo je ta posnel po oddaji RSJ, da je KUZOP predložil državni komisiji že 26 spisov italijanskih zločincev (11 generalov, 11 polkovnikov, 9 majorjev, visoki komisar, šef policije in kraljevi prokurator) s predlogom, da se razglase za vojne zločince.⁴⁰ Že konec oktobra 1944 je KUZOP predal državni komisiji prvo listo (26 spisov) osumljenih vojnih zločinov s predlogom, da se proglase za vojne zločince.⁴¹ Po zelo krvavi ofenzivi na Brkine je nastopil tudi KUZOP, ki je objavil krivce za te zločine: generala Kübler in Simon von Zangen, poveljnik 16. SS Panzergrenadiere divizije in Globocnik.⁴²

Pozivanje k zbiranju podatkov o storjenih okupatorjevih zločinih je bilo pogosto, včasih bolj zakrito, včasih direktno. Tako je pisec avgusta 1944 dvakrat poudaril, da mora ljudstvo zbirati čim natančnejše podatke o zločinih in jih izročati ljudski oblasti, ta pa bo že poskrbela zato, da bodo »sojeni z vso ostrino zakonov«.⁴³ »Dolžnost vsakega Slovenca je, da se neprestano zanima za vse podatke o zločinih okupatorja in njegovih pomagačev, o storjeni škodi, ki jo bo okupator moral poravnati, ko bo nastopil dan obračuna.«⁴⁴

Redka so poročila o delu referentov. V novomeškem okraju je po poročilu v listu Glas Dolenjske do začetka novembra 1944 okrajni referent dokumentiral 270 zločinov, vsi pa naj bi bili storjeni na zverinski način.⁴⁵ KUZOP na Primorskem naj bi po podatkih Partizanskega dnevnika prejel do konca leta 1944 že 2009 prijav fašističnih zločinov od leta 1918 dalje, med njimi 714 umorov in 2600 primerov zopora ali internacije.⁴⁶ Tolikšno število zbranih prijav je omogočilo tudi »Tekmovanje zmage« jeseni 1944. Ena od tekmovalnih disciplin je bilo zbiranje prijav vojnih zločinov, zastavljeni cilj pa popolna prijava vseh zločinov in ocena škode. Tako so med tekmovanjem zbiralci v severnoprimorskem okrožju zbrali novih 436 prijav, 1076 pa naj bi jih bilo v delu. Škodo so ocenili v 14 požganih vaseh.⁴⁷

Uradne objave KUZOP-a v tisku

Večino uradnih objav komisije, zlasti serijo »Objave Komisije pri P SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev« so prinašali poluradni bilteni, naj-

³⁹ PD II, 15.6. 1944, št. 153, Kdo so krivci pobojev in umorov. (V knjigo komisije za ugotavljanje zločinov).

⁴⁰ PD II, 29.9. 1944, št. 259, Kartoteka italijanskih vojnih zločincev; 28.10. 1944, št. 286, Slovenski narod zahteva zadoščenje.

⁴¹ DV -A-, 24.10. 1944, Vojni zločinci; 26.10. 1944, Lista vojnih zločincev za Jugoslavijo.

⁴² PD II, 25.6. 1944, št. 163, Krivci za zločine v Brkinih in Renčah.

⁴³ PD II, 24.8. 1944, št. 223, Kazen za zločine med okupacijo.

⁴⁴ PD II, 2.9. 1944, št. 232, Ves narod piše obtožbo.

⁴⁵ Glas Dolenjske I, 8.11. 1944, št. 5, 270 zločinov.

⁴⁶ PD III, 15.4. 1945, št. 79, Zločini nad našim narodom.

⁴⁷ Vse za zmago, 1.10. 1944, št. 1; 12.11. 1944, št. 3.

prej Poročila odseka za informacije in propagando pri P SNOS, nato Dnevni vestnik.⁴⁸ V radijskih oddajah so začeli objavljati njena uradna poročila že konec marca 1944. Tako naj bi RSJ objavil Objavo št. 1 že 31. marca. Od 25. avgusta 1944 pa je redno objavljajl poročila komisije Radio OF v Beli krajini.⁴⁹

Del uradnih objav je objavilo tudi časopisje, vendar brez jasno razvidnega koncepta. Prve uradne objave KUZOP-a je objavil Slovenski poročevalec aprila 1944.⁵⁰ Partizanski dnevnik je natisnil Objavo št. 34 in 36 in hkrati pozval prebivalstvo, naj prijavlja prav vsak zločin in škodo, ne le večje. Objavo št. 35 je delno povzela Ljudska pravica.⁵¹ Objavo št. 45, v kateri je KUZOP navedel podatke o zločinih v Loški dolini, je povzel list Novice, ki hkrati povzema tudi poročilo državne komisije o zločinih italijanskih okupatorjev.⁵²

Ko je KUZOP začel objavljati imena vojnih zločincev, so nekateri časopisi povzemali posamezne spiske. Partizanski dnevnik je objavil 31. spisek zločinov, ki je zadeval dogodke na Primorskem in Gorenjskem, v katerih so sodelovali predvsem domobranci. V glasilu štajerskega dela OF je bila objavljena lista št. 52 (seznam žrtev).⁵³ Originalne zaplenjene dokumente italijanskega okupatorja je prinesla Ljudska pravica, prav tako tudi razmišljanje ob objavi Dokumentov.⁵⁴

Doživeto, celo s patosom, je napisano poročilo o brošuri predsednika KUZOP-a Maksa Šnuderla Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, nje pomen in naloge, ki je tedaj izšla. Pisec je izkoristil predvsem prve zbrane podatke o obsegu nasilja nad slovenskim narodom in njegovih žrtev. Podobno je obeležen izid brošure Črna roka – slovenski gestapovci.⁵⁵

Poleg objav v tisku je KUZOP izdal tudi več brošur, ki so kazale velik napredek, ki je sledil iz nekajmesečnega sistematičnega urejanja in zbiranja novih podatkov o vojnih zločinih, so pa imele tudi propagandni namen. Predvsem velja to za brošuro predsednika komisije dr. Maksa Šnuderla Fašistično domobransko nasilje.⁵⁶ Ta se je odločil za metodo strnjenege nizanja podatkov o posameznih zločinih, žrtvah in storilcih. Vsaki slovenski pokrajini je posvečeno eno poglavje različnega obsega, kar odraža tudi

⁴⁸ Izhajati so začela 21.4. 1944, 7.6. 1944 se je bilten preimenoval v Poročila podružnice Tanjug, ki je nato izhajal do 17.1. 1945. Prim. Škerl, Podružnica Tanjuga, str. 116–119, 131.

⁴⁹ AS I, dnevnik M. Šnuderla, 31.3. 1944 (tipkopis); Javoršek, ROF, str. 168–169.

⁵⁰ SP V, 5.4. 1944, št. 9, Objave Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev; 8.6. 1944, št. 14, Slednji zločin bo kaznovan.

⁵¹ PD II, 28.9. 1944, št. 258, Prav nič ne sme ostati nekaznovano; LP V, 19.9. 1944, št. 21, Sadistična zverstva Nemcev.

⁵² Novice I, 20.4. 1945, št. 38, Zločini švabobrncev; Italijanski zločini v Trstu – nadaljevanje nasilja iz leta 1919.

⁵³ PD II, 3.10. 1944, št. 263, Razkrinkani Judeži; Novice I, 27.2. 1945, št. 14, Nove žrtve švabskih krvolokov.

⁵⁴ LP V, 20.10. 1944, št. 24, Tajni dokumenti divizije »Isonzo«; LP V, 27.9. 1944, št. 22, Razkrinkavanje domobrncev (Ob Dokumentih KUZOP št. 3), O vojnih zločinih.

⁵⁵ PD II, 2.9. 1944, št. 232, Juš: Ves narod piše obtožbo; PD II, 4.9. 1944, št. 234, Črna roka piše črno povest.

⁵⁶ AS II, PT, št. 1066, Fašistično domobranski teror nad Slovenci; sestavil dr. Makso Šnuderl, predsednik Komisije pri Predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, član AVNOJ-a in SNOS-a, Tiskarna Triglav, 1944, 184 str.

dotedanjo dejavnost komisije. Tako se je zvrstilo nekaj sto navedb; imenski register navaja ok. 1310 žrtev in ok. 650 storilcev!

Pozornosti sta vredni tudi brošuri iz serije Dokumenti, prva, ki je predstavila prvo zbirko dokumentov italijanskih okupacijskih oblasti o internacijah prebivalstva, in druga, v kateri je objavljeno zbrano gradivo (zapisniki o škodi, izjave) posebne preiskovalne komisije KUZOP-a o vdoru nemških sil v Belo krajino sredi julija 1944.⁵⁷

IV. Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev

Z veliko zamudo je Slovenski poročevalec prinesel novico o ustanovitvi Državne komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. V uvodniku glavnega urednika razberemo tedanje razumevanje vloge komisije in kaznovanja vojnih zločincev. Izhaja iz stališča, da je treba krivice popraviti in krivce kaznovati. Zato bodo ti tudi kaznovani, ne glede na vse njihovo izvijanje in opravičevanje. Ostro loči dve vrsti vojnih zločincev. »Okupatorski zločini nad slovenskim narodom so veliki in njihovi krivci bodo neizprosno kaznovani. Toda še večji zločinci so domači izdajalci. Največjih zločinov in najhujšega trpljenja slovenskega naroda so krivi prav oni.«⁵⁸ Nato govori o historiatu sklepov zaveznikov o kaznovanju vojnih zločincev,⁵⁹ o potuhnjenem ravnanju jugoslovanske begunske vlade in zaključuje: »Če bodo že tujci, ki so pri nas izvršili svoje zločine, sojeni za svoja zverstva po naših domačih zakonih, ve-lja to tembolj za naše domače zločince.«⁶⁰

Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev v tisku tudi pozneje ni bila posebej pogosta tema, posebej, ker je večino njenih medijskih funkcij prevzela februarja 1944 ustanovljena in delujoča komisija za Slovenijo. Nekaj mesecev se ni pojavila nobena pomembnejša vest, kar je pripisati tudi njeni nedelavnosti. Predsedstvo AVNOJ-a je namreč izdalo pravilnik o poslovanju komisije in imenovalo člane šele 5. junija 1944.⁶¹

Obširnejši članki o samem delu komisije so ostali v biltenih: vsebinska članka sta povzela Dnevni vestnik in pozneje Dnevne vesti.⁶² Le bilten, ki je izhajal v jugoslovanskih bazah v južni Italiji, je objavil članek S. Pribičevića. Ta v njem ugotavlja, da jugoslovanske oblasti ne čakajo na povojno mednarodno konferenco, ki bo kaznovala zločince, pač pa že povsod poslušajo komisije za ugotavljanje in kaznovanje zločincev v skladu z moskovsko izjavo, nekaj zločincev pa je že prejelo svojo kazen. Posebna redkost je povratna informacija, da je zavezniški tisk poročal o delu Državne komisije

⁵⁷ AS II, PT, Dokumenti, št. 4, izdala KUZOP (1944), Vdor hitlerjevskih tol p v vzhodno Belo Krajino 10.7. 1944 - 17.7. 1944; AS II, fond SNOS, fasc. 496, Dokumenti I, št. 2; Dokumenti I, št. 3 (1944).

⁵⁸ SP V, 30.1. 1944, št. 4, France Škerl: O kaznovanju zločincev.

⁵⁹ Bilten Propagandnega odseka IO OF je zabeležil že konec decembra poziv v londonski slovenski oddaji (BBC?): »Harkovski proces služi za opomin Slovincem, da morajo pripraviti sezname zločincev, kajti približuje se čas, ko bomo plačali milo za drago.« (DV 23.12. 1943, Londonski slovenski komentar k harkovskemu procesu).

⁶⁰ Glej op. 58.

⁶¹ DV, 28.7. 1944, št. 164, Kratke vesti.

⁶² DV 3.11. 1944 -A-, Delo Državne komisije za ugotavljanje zločinov; Dnevne vesti I, 9.11. 1944, št. 268, Državna komisija za ugotovitev zločincev v Beogradu.

za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.⁶³ Časopisje je zabeležilo še predavanje predsednika Državne komisije dr. Nedeljkičevića na beograjskem radiu o ugotavljanju vojnih zločinov. To sicer ponavlja običajne opredelitve o svetovnem pregonu vojnih zločincev in navaja, da je bil prvi v Jugoslaviji, ki je obljubil, da bodo vojni zločini kaznovani, voditelj NOV in POJ maršal Tito, kot je to prišlo tudi v program vlade DFJ.⁶⁴ Tik pred koncem vojne se je pojavila novica, da je odpotoval v London predstavnik vlade DFJ v mednarodni komisiji za vojne zločine, s seboj pa je odnesel obilo obremenilnega materiala o zločinih italijanskih in nemških okupatorjev. Ta naj bi dokazoval, da so bili v Jugoslaviji storjeni zločini strašnejši kot oni, storjeni v taboriščih Belsen, Buchenwald in Dachau.⁶⁵

Državna komisija za ugotavljanje zločinov je večkrat pozivala k prijavam vojnih zločinov tudi v Sloveniji. V začetku septembra 1944 je omenjena komisija izdala poziv narodom Jugoslavije, naj prijavljajo vojne zločine in zločince. Letak iz začetka 1945, preveden v slovenščino, je bil namenjen predvsem pozivu na zbiranje in prijavljanje zločinov, saj govori o pravnem temelju ugotavljanja zločinov, državni komisiji in pomenu zbiranja podatkov o storjenih zločinih pri organih ljudske oblasti. »Fašistični zločinci in njihovi pomagači morajo biti primerno kaznovani, da se podobni zločini ne bodo nikoli več ponovili v zgodovini človeštva. A naši narodi morajo dobiti polno moralno in materialno zadoščenje.« Podoben poziv je sledil takoj po koncu vojne.⁶⁶

Le nekaj kratkih novic govori o ustanavljanju in delovanju drugih federalnih komisij. 18. maja 1944 je bila ustanovljena z odlokom ZAVNOH-a Zemaljska komisija za Hrvatsko, njen predsednik je postal dr. Ante Mandić.⁶⁷ O ustanovitvi ustrezne komisije za Črno goro in Boko izvemo v začetku junija 1944,⁶⁸ prav tako nekaj o delu komisije za Bosno in Hercegovino.⁶⁹ V Srbiji so komisijo ustanovili šele novembra 1944, na zasedanju velike antifašistične skupščine narodne osvoboditve Srbije.⁷⁰ O komisiji za Vojvodino izvemo le iz notice o kolektivni krivdi Madžarov iz Čaruge. 23. januarja 1945 je vojna uprava za Banat, Bačko in Baranjo izdala odlok o izgonu madžarskega prebivalstva občine Čaruga in ga takoj izselila. Ukrep je predlagala Komisija za ugotavljanje zločinov za Vojvodino, ker je ugotovila, da naj bi vse odraslo pre-

⁶³ Dnevne vesti I, 29.5. 1944, št. 104, Jugoslovanska Državna komisija obsoja vojne zločince; II, 8.4. 1945, št. 418, Angleško in ameriško časopisje o poročilih KUZOP v Jugoslaviji.

⁶⁴ DV 18.4. 1945, Za vojne zločince ne bo skrivališča; PD III, 22.4. 1945, št. 83, Za vojne zločince ne bo nikjer pribežališča. Vlada DFJ je v proglasu 10.3. 1945 izjavila: »Vlada bo posvetila posebno pozornost vprašanju strogega kaznovanja vojnih zločincev, osvajačevih agentov in narodnih izdajalcev...« (Naša vojska IV, 13.3. 1945, št. 10, Proglas vlade zvezne Jugoslavije).

⁶⁵ Dnevne vesti II, 8.5. 1945, št. 448, Kratke vesti.

⁶⁶ Dnevne vesti I, 7.9. 1944, št. 205, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih hlapcev. AS II, PT, XII/3, Narodom Jugoslavije; DV 13.5. 1945, Prijava vojnih zločinov; Dnevne vesti II, 14.5. 1945, št. 454, Poziv vsem bivšim vojnim ujetnikom in internirancem.

⁶⁷ Dnevne vesti I, 18.6. 1944.

⁶⁸ Dnevne vesti I, 21.8. 1944, Razne vesti - Jugoslavija; DV -A- 18.8. 1944, Delo komisij za ugotavljanje zločinov.

⁶⁹ PD II, 18.12. 1944, št. 336, Zločini Nemcev in četnikov v Bosanski krajini; Dnevne vesti I, 12.12. 1944, št. 301, Vesti iz domovine; 19.12. 1944, št. 309, Okupatorjevi zločini v Bosni in Hercegovini.

⁷⁰ DV 13.11. 1944, -A-, Odlok o vzpostavitvi KUZOP.

bivalstvo te občine »neposredno ali posredno sodelovalo« v pokolih srbskega prebivalstva v januarju 1942, ko je bilo ubitih 1300 oseb. Zato jih je po 19. členu pravilnika o ugotavljanju zločinov razglasila za fašiste in vojaška oblast izselila. »Ta ukrep ga ni zadel zato, ker so bili Madžari, temveč zato, ker so zaslužili kazen za svoje zločine.«⁷¹

Novembra 1944 se je začelo dogajanje, ki je nato pol leta zaposlovalo vse partizanske časopise. V Rimu so namreč aretirali generala Maria Roatto, bivšega poveljnika 2. armade in s tem poveljnika vseh italijanskih sil v okupirani Jugoslaviji v letih 1941–1943. Zaprli naj bi ga na zahtevo jugoslovanske Državne komisije za ugotavljanje zločinov. Ta je namreč objavila konec oktobra prvo poročilo o italijanskih zločinih v Jugoslaviji (Objava št. 1 in 2).⁷² Posebej je bil za Roatto zainteresiran osrednji primorski časopis, Partizanski dnevnik. France Bevk, pisec uvodnika, je zaključil: »Meč pravice je že nastavljen na prvi glavi. Kazen prihaja! Vsi krivci bodo kaznovani za svoje zločine nad našim narodom, vsak po svojem zasluženju. Polagali bodo račun za vsakega ubitega Slovence, za vsako požgano hišo, za vsako srago krvi in prelito solzo. To ni zaradi maščevanja, to zahteva ljudska pravica, ki mora biti in ki ji bo zadoščeno.«⁷³

Nova italijanska oblast je pripravila proti nekaterim dosegljivim najvišjim ekspertom fašistične oblasti, med katerimi je bil tudi Mario Roatta, proces v Rimu. Partizanski tisk je motilo predvsem to, da je bil general Roatta obtožen le tistega, kar je počel pred vojno, njegova odgovornost za zločine italijanske vojske pod njegovim poveljstvom v Jugoslaviji pa ni bila niti naznačena. Roatta naj torej ne bi bil vojni zločinec; kot tak bi pripadel v kaznovanje Jugoslaviji. Ljudska pravica je proces še ostreje označila za komedijo, saj naj bi šlo le za prikrivanje dejstva, da ni Roatta otožen niti za en zločin, ki so ga italijanske sile na strani sil trojnega pakta storile zoper katerega od »svobodoljubnih narodov«. Hkrati primerja ta proces z radikalnim 'čiščenjem' v Bolgariji, kjer so prišli pred sodišče vodilni politiki, poslanci in oficirji kar v desetinah in bili tudi v desetinah obsojeni na smrt. »Upravičeno zahtevamo, da se Roatto in ostale sodi tudi za zločine, ki so jih storili v času italijanske okupacije pri nas. Samo na tak način se lahko popravi sedanja komedija v Rimu.«⁷⁴ Javno izjavo glede Roatte je podala tudi državna komisija, v kateri ga je bremenila odgovornosti za zločine italijanskih zasedbenih oblasti v Jugoslaviji.⁷⁵

Hkrati so uredniki spomnili bralce, da je na svobodi ne le Roatta, ki ga je preganjalo vsaj italijansko pravosodje, temveč tudi general Taddeo Orlando, ki je tedaj bil poveljnik karabinjerjev v tistem delu Italije, ki so ga zasedli zahodni zavezniki.⁷⁶ Od-

⁷¹ SP VI, 3.2. 1945, št. 4, Madžari podporniki fašizma, izgnani iz Vojvodine.

⁷² Dnevne vesti I, 3.11. 1944, št. 262, Dokumenti o zločinih italijanskih fašistov v naši domovini; PD II, 10.11. 1944, št. 298, Neskončne fašistične laži.

⁷³ PD II, 24.11. 1944, št. 312, France Bevk: Kazen prihaja.

⁷⁴ SP VI, 27.1. 1945, št. 3, Ciril Kosmač: General Roatta ali dve plati rimskega procesa; LP VI, 3.2. 1945, št. 3, Kommedija v Rimu; PD II, 28.2. 1945, št. 50, Kommedija v Rimu.

⁷⁵ DV 4.2. 1945, General Roatta mora odgovarjati pred sodiščem našega ljudstva za zločine, izvršene v Jugoslaviji.

⁷⁶ SP VI, 3.2. 1945, št. 4, Taddeo Orlando še vedno na svobodi.

ločitev, da proglase T. Orlanda za vojnega zločinca, je utemeljil podpredsednik državne komisije dr. Makso Šnuderl v članku v beograjski Politiki.⁷⁷

Tedanje prizadevanje, da bi nova Jugoslavija dobila v svojo jurisdikcijo vojne zločince, ki so bili italijanski državljani, je bilo podrejeno ciljem, ki niso bili le načelnega pomena v skladu z moskovsko deklaracijo, torej doseči izročitev vojnih zločincev, ki so storili zločine na jugoslovanskih tleh, temveč tudi pridobiti nekaj političnih točk v mednarodni diplomaciji, saj so odnosi z Italijo tedaj že bili napeti spričo jugoslovanskih teritorialnih zahtev. To potrjuje tudi vključitev najvišjih oblasti. V beograjski »Politiki« je Edvard Kardelj objavil 10. februarja članek Povampirjenje italijanskega fašizma.⁷⁸ V njem je opredelil svoje stališče do procesa proti nekaterim vodilnim fašističnim oblastnikom. Njegova poglobljena poanta je bila, da se italijanski oblastniki boje proces postaviti kot proces proti vojnim zločincem, saj se boje, da bo v tem primeru na zatožni klopi italijanski imperializem. »V prvem primeru (sojenja kot vojnemu zločincu, op.p.) bi proces razkrinkal mnoge zločinske soudeležence generala Roatte, ki sede na odgovornih mestih današnje Italije, dokazal bi, koliko so sedanji imperialistični reakcionarji odgovorni za Mussolinijevo politiko in za vse zločine okupacijske vojske v drugih deželah.« Hkrati je Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev vložila uradno zahtevo Komisiji za vojne zločine pri Združenih narodih, naj izroči vse italijanske in nemške vojne zločince, ki so zagrešili zločine nad jugoslovanskimi narodi, sodiščem v Jugoslaviji.⁷⁹

Začeti proces proti Roatti in tovarišem se je nato preobrnil v povsem nepričakovano smer. General Roatta je namreč po mesecu in pol sodne obravnave pobegnil iz zapora. To je partizanski tisk spodbudilo k vrsti člankov, ki so preudarjali, kako se je moglo to zgoditi in kakšne posledice bo to imelo. Opozarjali so na morebitne pomočnike in na možen precedens, kako bo potekalo kaznovanje vojnih zločincev po vojni.⁸⁰ Dvomov o upravičenosti sojenja storilcem vojnih zločinov je bilo namreč veliko posebej na zahodu in »strategi usmiljenja«, kot jih imenuje časnikar, so bili v ofenzivi, ki je dosegla vrh z odstopom sira Cecila Hursta, predsednika mednarodne komisije za vojne zločine v začetku leta 1945.⁸¹ Tudi v Roattinem primeru so se na italijanski strani pojavili dvomi, ali je država sploh pravnoveljavno postavila sodišče, ali je sodišče res neodvisno in ali je mogoče soditi za dejanja, ki so bila po tedanjih zakonih povsem legalna (načelo pravne države).⁸²

⁷⁷ DV 2.2. 1945, M. Šnuderl: General Taddeo Orlando - vojni zločinec.

⁷⁸ Najvažnejše dele je objavil SP VI, 14.2. 1945, št. 5, Povampirjenje italijanskega fašizma. Celoten članek je objavljen v brošuri z enakim naslovom.

⁷⁹ DV 11.2. 1945, Zahteva Državne komisije DF Jugoslavije; SP VI, 14.2. 1945, št. 5, Zahtevamo, da naša sodišča sodijo Roatto in Hortyja!; PD III. 17.2. 1945, št. 41, Zahteva državne komisije za ugotovitev zločinov okupatorjev.

⁸⁰ SP VI, 8.3. 1945, št. 8, General Roatta je pobegnil - kako in kam?; PD III, 10.3. 1945, št. 59, Damjan: Vrana vrani...; SP VI, 15.3. 1945, št. 9, Ogorčenje zaradi bega generala Roatte.

⁸¹ Prav tam; glej tudi SP VI, 27.4. 1945, št. 13, Duhovi pred sodiščem ali skrbi gospoda Hursta in njegovih.

⁸² SP VI, 8.3. 1945, št. 8, General Roatta je pobegnil - kako in kam?

Zaslediti je tudi več zahtev za izročitev vojnih zločincev, tako za madžarskega regenta Miklosa Hortyja, ministrskega predsednika v letu 1941 dr. Bardoszyja in vodjo gibanja puščičastih križev Salaszyja. Državna komisija je zahtevala od vlade DFJ, naj zahteva izročitev feldmaršala Maximiliana von Weichsa, ki ga je ujela VII. ameriška armada.⁸³

V. Organi ugotavljanja vojnih zločinov v Evropi

V obilici vesti o zbiranju podatkov o vojnih zločinih iz najrazličnejših koncev Evrope, je tisk, namenjen široki javnosti, objavil le manjši del, tisto kar je objavil, pa je največkrat imelo aluzije na domače procese. »Evropski narodi, ki so med okupacijo toliko trpeli ne skrivajo svojega sovraštva do vseh, ki sodelujejo z okupatorji,«⁸⁴ je zatrdil pi-sec avgusta 1944 v Partizanskem dnevniku. Bolj kot se je bližal konec vojne, pogostejše so bile novice o obračunih z vojnimi zločinci. Le-te so pogosto imele poleg informativne vloge tudi metaforično, saj so obljubljale podoben obračun z vojnimi zločinci, »izdajalci«, tudi na Slovenskem, kjer pač še ni bil mogoč. Ker je časopisje narodnoosvobodilnega gibanja segalo tudi v nasprotni tabor, je gotovo bil namen takih člankov tudi vplivati na moralo nasprotne strani.⁸⁵

V dokaz odločenosti zaveznikov, da bodo kaznovali vojne zločince, je več listov ponatisnilo zavezniški letak o pregonu vojnih zločinov.⁸⁶

V vrsti evropskih držav so proti koncu vojne ustanovili posebna preiskovalna telesa za zbiranje podatkov o vojnih zločinih. Podatki o tem pa praviloma niso našli poti iz biltenov v množični tisk, v nasprotju z pogostim poročanjem o sodnih procesih proti obtoženim vojnega zločina.

Albanija je ustanovila komisijo za vojne zločine, ki jo je vodil pravosodni minister Konomi.⁸⁷ Sovjetska zveza je že zgodaj ustanovila Izredno državno komisijo za zločine nacistov, ki je tisk ni izrecno omenjal, pač pa je objavljala povzetke njenih poročil o preiskavah v Kijevu in okolici ter v Minsku in okolici.⁸⁸ Na Poljskem je bila v začetku 1945 ustanovljena vladna komisija za ugotavljanje nemških zločinov med okupacijo,

⁸³ DV 12.2., 13.2. 1945, Horty vojni zločinec; SP VI, 14.2. 1945, št. 5, Zahtevamo, da naša sodišča sodijo Roatto in Hortyja!; Dnevne vesti II, 5.5. 1945, št. 445, Komunique Državne komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

⁸⁴ PD II, 24.8. 1944, št. 223, Kazen za zločine med okupacijo.

⁸⁵ Prim. Slovenec LXXII, 18.5. 1944, št. 114, Nova krinka - stari obraz. V članku se nepodpisani članek norčuje iz ustanovitve KUZOP, postavlja pa tudi upravičeno vprašanje, kdo bo preiskal zločine partizanske strani in tistih italijanskih vojakov, ki so po kapitulaciji Italije vstopili v NOV in POS. Glej tudi Slovenec LXXII, 8.6. 1944, št. 130, Komunistični 'dokumenti' - dokazila neumnosti in nesramnosti.

⁸⁶ LP V, 4.6. 1944, št. 6, Zločinci bodo kaznovani. Na publikacijo »Zmaga«, ki so jo metala zavezniška letala, se sklicuje tudi članek v Naši ženi (II, maj-junij 1944, št. 4-5). Najzgodnejši tovrstni letak pa je letak poveljnika na Srednjem Vzhodu, generala H. M. Wilsona, datiran z 9.11. 1943. Vsebuje le grožnjo vsem sodelavcem Nemcev, da jih bodo smatrali za sovražnike Združenih narodov (Notranjski glas, I, 10.12. 1943, št. 3, Še en udarec izdajalcem).

⁸⁷ DV 16.1. 1945, Albanska zahteva po kaznovanju vojnih zločincev.

⁸⁸ Glej op. 9; DV 3.3. 1944, Poročilo izredne državne komisije o grozodejstvih in zločinih nemških osvajalcev v Kijevu; 5.8. 1944, Iz poročila sovjetske izredne državne komisije; Dnevne vesti I, 21.9. 1944, št. 219, Poročilo izredne državne komisije za ugotovitev zločinov.

vodil jo je podpredsednik začasne vlade Stanislaw Janoš.⁸⁹ Za preiskovanje posameznih množičnih morišč so ustanavljali mešane komisije. Tako so na pobudo poljskega komiteja narodne osvoboditve v Lublinu najprej ustanovili mešano poljsko-sovjetsko komisijo za ugotavljanje nemških zločinov v Lublinu; vodil jo je podpredsednik komiteja. Drugo podobno mešano komisijo so ustanovili za preiskavo zločinov v Majdanku, vladno poljsko-sovjetsko komisijo pa so ustanovili za preiskavo zločinov v Oswiecimu (Auschwitzu), ki jo je vodil poljski minister za pravosodje.⁹⁰

V Italiji je bil ustanovljen vrhovni komisariat za protifašistične sankcije in komisija za ugotovitve podatkov o nasilstvih nacistov in fašistov v okviru ministrstva za zadeve zasedene Italije, predsednik je postal pomočnik ministra Medici-Torugniani. Iz člankov v Ljudski pravici in Partizanskem dnevniku izvemo, da je italijanska vlada imenovala za visokega komisarja za kaznovanje fašističnih zločinov grofa Sforzo.⁹¹ Iz vesti in objavljenih člankov ni mogoče razbrati, ali so posebne preiskovalne organe ustanovili na Češkoslovaškem, v Bolgariji, Romuniji, Madžarski in v Franciji, torej tam kjer je bil obračun s kolaboranti posebej oster.

Podrobneje je tisk predstavil češkoslovaški zakon proti vojnim zločincem, ki ga je izdelala njihova londonska vlada. Po njem je bil vojni zločinec vsak, ki je po 21.5. 1939 bil v službi Nemcev ali delal v njihovem interesu. Zagrožene kazni so bile ostre. Za članstvo v SS, SA in podobnih organizacijah je bila zagrožena kazen od 5 do 10 let strogega zapora, v težjih primerih dosmrtna ječa. Bojevanje na nemški strani se je štelo kot veleizdaja in kaznovalo s smrtjo. Vsak umor ali uboj v službi okupatorja kot tudi zločin proti varnosti države se je kaznoval s smrtno kaznijo, ostro tudi propagandno delovanje v korist nacizma in Nemčije. Prestopke naj bi sodila ljudska sodišča po predpisih o naglem sodišču, brez možnosti pritožbe. In še poduk: »Naj ne dvomijo vsi oni, ki še danes sodelujejo z okupatorji, o tem, da bomo tudi mi udarili po izdajalcih z vso maščevalno silo. In naj pomislijo, da imajo samo do 15. septembra še čas, da se priključijo naši NOV. Po tem času bo govorila samo še strogost zakona o vojnih zločincih.«⁹²

Z osvobajanjem Francije je postalo za slovenski tisk aktualno tamkajšnje obračunavanje s kolaboracijo. V Franciji naj bi že zapirali vse, ki so sodelovali z okupatorjem. »Francoski osvobodilni tisk poudarja, da bi vsako oklevanje v postopanju z izdajalci povzročilo ogorčenje ljudstva.«⁹³ Podobno naj bi tudi belgijski, norveški in holandski ilegalni listi terjali takojšnje postopanje proti izdajalcem in kolaborantom. Nekaj dni pozneje je isti list ponovno podrobno razčlenil francoske razmere. V osvobojeni Franciji so ustanovili dve vrsti sodišč: vojaška nagla sodišča, ki so sodila po predvojnih francoskih zakonih, in civilna sodišča za vojne zločine. Vsako sodelovanje

⁸⁹ DV 28.1. 1945, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev na Poljskem.

⁹⁰ DV 20.8. 1944, Sovjetsko-poljska komisija za ugotavljanje vojnih zločinov; Dnevne vesti I, 5.12. 1944, št. 293; DV 7.4. 1945, Delo komisije za preiskavo nemških nasilstev.

⁹¹ DV 15.3. 1945, večer. izd., Odbor za preiskavo fašističnega delovanja v Rimu; PD III, 28.2. 1945, št. 50, Komedijska v Rimu.

⁹² PD II, 10.9. 1944, št. 240, Kaj čaka izdajalce; SP V, 25.9. 1944, št. 28, Zločincem ni izhoda.

⁹³ PD II, 24.8. 1944, št. 223, Kazen za zločine med okupacijo.

v boju na strani okupatorja se smatra za veleizdajo; zanjo je zagrožena smrtna kazen. Poleg tega so Francozi uvedli nov pravni pojem, zločin narodne nedostojnosti. Tega naj bi bil kriv vsak okupatorjev sodelavec po 16.7. 1940, bodisi v tujini ali na francoskih tleh, kaznovan pa je mogel biti z odvzemom pasivne in aktivne volilne pravice, izločitvijo iz državnih in javnih služb.⁹⁴ Pobudnik doslednega čiščenja kolaborantov, vojnih zločincev iz javnega življenja je bil Odbor narodne osvoboditve. Tako naj bi na osvobojenem delu Francije že ustanovili 114 izrednih sodišč, ki so preiskovala nad 100.000 primerov. Prišlo je do prvih obsodb znanih kolaboracionistov, urednikov pro-nacističnega tiska, sodili so že namestniku policijskega ravnatelja v Parizu, ki naj bi sodeloval pri umorih francoskih rodoljubov.⁹⁵

Poleg tega je vlada s posebnim zakonom ustanovila tudi narodna sodišča (sestavljena iz zastopnika odporniškega gibanja, dveh častnikov notranje vojske, treh častnikov redne vojske in enega predstavnika civilnega prebivalstva), ki naj bi sodila sodelavce okupatorja. Tisk je poročal, da sodišča že poslušajo; nedavno se je končal proces v Zgornji Savoji proti 97 pripadnikom policije. Po javni obravnavi je bilo 21 oproščanih, 71 pa obsojenih na smrt. Enako strogo naj bi bilo tudi postopanje v Sloveniji.⁹⁶

Pomembno vprašanje, ki je zadevalo mednarodne dimenzije vojnih zločinov, je bilo vprašanje, kako se bodo do stališč protifašistične koalicije obnašale nevtralne države. Gotovo so bili zakulisni dogovori in pritiski dovolj uspešni, tako da je lahko ameriški zunanji minister Cordell Hull konec septembra 1944 zatrdil na pogovorih v Londonu, da večina nevtralnih držav ne bo nudila zavetja vojnim zločincem in da bo preprečila vlaganje nemškega denarja v svoje banke, kar sta že prej potrdili tudi Švica in Švedska.⁹⁷

Mednarodna komisija za vojne zločine – njena prva omemba je iz jeseni 1944 – je imela 16 članic – držav. Prve spiske vojnih zločincev je izdelala sredi marca 1945, ki pa poimensko še niso bili objavljeni.⁹⁸

Vojni čas se je v zadevi poročanja o vojnih zločinih – kako značilno – zaključil s poročilom o resnih razhajanjih glede praktične izvedbe kaznovanja vojnih zločincev v angloameriškem svetu. Čeprav novice niso bile sveže (odstop predsednika Mednarodne komisije za vojne zločine Cecila Hursta je bil tedaj znan že nekaj mesecev)⁹⁹ pa kažejo, da je intenca radikalnega kaznovańja vojnih zločinov, zlasti seveda nemških, imela mnoge in vplivne oponente, ki so iz različnih vzrokov nasprotovali ideji popol-

⁹⁴ PD II, 12.9. 1944, št. 242, Kazni za zločince v Franciji; PD II, 29.12. 1944, št. 347, Francija kaznuje vojne zločince.

⁹⁵ SP VI, 19.1. 1945, št. 2, Nova Francija – četrta republika.

⁹⁶ SP V, 25.9. 1944, št. 28, Zločincem ni izhoda; PD II, 12.9. 1944, št. 242, Kazni za zločince v Franciji.

⁹⁷ DV –A– 3.8. 1944, Ameriške vesti in komentarji; DV –A– 6.9. 1944, Nevtralne države o vojnih zločincih; PD II, 2.10. 1944, št. 262, Za vojne zločince ni kraja vrh zemlje.

⁹⁸ DV 3.4. 1945, Prvi spiski nemških vojnih zločincev; SP V, 25.9. 1944, št. 28, Zločincem ni izhoda.

⁹⁹ Novi predsednik mednarodne komisije je postal konec januarja 1945 lord Wright, sodnik, predstavnik Avstralije(?). Ob nastopu je poudaril, da si bo prizadeval za dosledno kaznovanje vojnih zločincev in za dobro sodelovanje z izredno državno komisijo za vojne zločine ZSSR. (DV 2.2. 1945, Novi predsednik komisije za sojenje vojnim zločincem; 3.2. 1945, Izjava predsednika mednarodne komisije za vojne zločine).

nega uničenja nemškega režima. Omenjeni Hurst naj bi se zavzemal za odstop od sojenja vojnim zločincem in za ukrep moči – pregon oziroma internacijo Hitlerja (morda vodilne nacistične plasti) na varnem kraju izven Evrope – analogno z britanskim interniranjem Napoleona na Sv. Heleni.¹⁰⁰ Avtor sicer ugotavlja, da se je omenjena dilema razrešila v komisiji že pred meseci, ko je predlagala ustanovitev mednarodnega sodišča, vendar pa naj bi vsa stvar vedno bolj vodenela, kar pripisuje vplivu somišljenikov že omenjenega Hursta. To zavlačevanje naj bi bilo motivirano s strahom nekaterih politikov, da bi se utegnili pojaviti na takem sodišču kot priče spričo njihovega predvojnega odnosa do nacizma in Nemčije, kar bi škodovalo njihovi politični karieri.¹⁰¹

THE PRESS OF THE NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT AND ITS COVERAGE IN THE
1944-1945 PERIOD OF THE WORK OF THE COMMISSION FOR THE INVESTIGATION
OF CRIMES COMMITTED BY THE OCCUPIERS AND THEIR ACCOMPLICES

S u m m a r y

In February 1944, the leadership of the national-liberation movement that had been developing into a new state authority founded an investigative body put in charge of collecting evidence and information about the war crimes committed on the Slovene territory, known as the Commission for the Investigation of Crimes Committed by the Occupiers and Their Accomplices. Its foundation had been based on the Moscow Declaration, signed by the Soviet Union, the USA and Great Britain concerning the prosecution of war criminals, and on a decision by the Second Conference of the Anti-Fascist Council of the National Liberation of Yugoslavia. The large political significance of the activities related to the investigation of war crimes committed by the other side, given the ongoing struggle between two internal factions of which one had been either closely linked or even subordinated to the occupant forces, is reflected in the frequency and the manner in which the work of the Commission was reported and/or cheered. Articles about its activity and significance of its work are numerous indeed, at all levels of the press, from the main dailies to local as well as military leaflets and brochures. Mostly, the articles are realistic, but always keep emphasising the need for a strict punishment of all war criminals. Not infrequently they tend to identify all members of the other side, especially of military formations, with war criminals. The articles are not very imaginative in their attitudes, mostly insisting on principles, and they are either mere summaries or reprints of the Commission's official statements. Few direct coverage of events may be found among them. The most thorough of them is a brochure by Makso Šnuderl, LL. D., chairman of the Commission, entitled »The Terror of the Home Guard and the Fascists« which describes in detail the war crimes perpetrated by the German occupying forces and their collaborationists in the first half of 1944. Frequent are also the news about both the investigation and the prosecution of war criminals in other parts of Yugoslavia and Europe at large; in the latter group most of the news originate in the Soviet Union and France. In addition to the informative purpose of such news, the aim of the authors was to give support to decisions and measures in the sphere of investigating and prosecuting war crimes in Slovenia.

¹⁰⁰ SP VI, 27.4. 1945, št. 14, Duhovi pred sodiščem ali skrbi gospoda Hursta in njegovih. Članek je povzet po Sunday Expressu in Catholic Herald iz Londona.

¹⁰¹ Prav tam.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon 061/1250-001, int. 210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Ljubljana 1980, 44 strani. – 156 SIT

Zbornik objavlja gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Sperensa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«.

2. **Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786).** Ljubljana 1982, 24 strani. – 100 SIT

Razprava o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmurskem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja.

3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984. Ljubljana 1987, 134 strani. – 336 SIT

Zbornik objavlja 15 razprav o denarstvu, bančništvu, zaslužkih, cenah in življenjskih stroških na Slovenskem od antike do obdobja po drugi svetovni vojni.

4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Ljubljana 1987, 76 strani. – 232 SIT

Razprava o srednjeveški zgodovini Bele krajine (politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospostva, mesta, agrarna kolonizacija).

5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907.** Ljubljana 1988, 88 strani. – 268 SIT

Na podlagi nemških virov je avtor prikazal postopen prehod celjskih Nemcev od liberalne, v nacionalnem oziru manj napadalne politike do narodnostnega radikalizma, vse-nemštva, antisemitizma in poudarjanja superiornosti arijske rase, ki so prevladali v desetletju pred 1. svetovno vojno.

6. **Predrag Belić: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569).** Ljubljana 1989, 40 strani. – 148 SIT

Predvsem na podlagi korespondence škofa Textorja z Ignacijem Lojolskim so prikazane cerkvene razmere v Sloveniji, Textorjeva prizadevanja, da bi jezuit postal ljubljanski ali tržaški škof ter filoprotestantsko razpoloženje slovenskih študentov teologije v Rimu.

7. **Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** Ljubljana – Trst 1990, 36 strani. – 132 SIT

Večplasten vpogled v družinsko življenje vaše skupnosti, tipologija družin in poročnih zvez ter spremembe zaradi bližine mesta Trsta.

8. **Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** Ljubljana 1990, 72 strani + pril. – 240 SIT

Zgodovinska sinteza razvoja krščanstva v nekdanjem slovenskem prostoru od nastopa verske svobode do pokristjanjenja Slovencev.

9. **Petra Svojšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** Ljubljana 1991, 56 strani. – 220 SIT

Leta 1915 so italijanske oblasti po zasedbi področij na desnem bregu Soče izselile civilno prebivalstvo; iz različnih krajev Italije so se vrnili na domove spomladi 1919.

Anna Maria Vinci

Trst v vojni*

Pri Regionalnem inštitutu za zgodovino osvobodilnega gibanja (Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia) v Trstu opravljamo od leta 1990 skupinsko raziskavo »Trst v vojni, 1940–1945«. Pred povzetkom prvih rezultatov te raziskave najprej nekaj pojasnil. Lokalne oblasti so nam pomagale, in to ne le finančno, da smo se dokopali do dokumentacije, ki so jo doslej ustrezne institucije le preveč ljubosumno čuvale, zlasti Državni arhiv v Trstu (Archivio di Stato di Trieste - AST) pa tudi številni drugi arhivi, npr. arhiv občinskega skrbstvenega urada (Archivio dell'Ente Comunale di Assistenza - ECA), arhiv mestnega anagrafa (Archivio dell'Anagrafe Comunale) in, ne nazadnje, Arhiv škofovske kurije (Archivio della Curia Vescovile). Deželna »prepustnica« in naša vztrajna radovednost sta nam zdaj prvič omogočili, da smo našli v mestu dokumentarno gradivo, ki smo ga dolga leta poskušali priskrbeti iz sicer nepogrešljivih serij Centralnega državnega arhiva (Archivio centrale dello stato - ACS) in arhivov v bivši Jugoslaviji (Ljubljana, Beograd). Pomembna dela, ki karakterizirajo lokalno historiografsko panoramo in katerih avtorji so predvsem Elio Apih, Enzo Collotti in Teodoro Sala, ostajajo še vedno temeljna referenca in nemalokrat tudi primer sinteze ter interpretacije, čeprav niso vsi uglaseni na isto struno.

Z bogastvom zbranega gradiva, množico novih vprašanj, v katerih luči smo preučili stare in nove vire, ter netradicionalnimi metodološkimi kriteriji (ustna pričevanja, osebni zapiski in seštevanje podatkov) se je razkrila preteklost lokalne družbe v živopisnih barvah, s čimer so se osvetlili številni dogodki in povečala možnost, da se razjasni vloga Trsta med vojno.

Privlačnost novega je pogosto povezana z nevarnostjo, da bi se vse razdrobilo in poplitnilo in bi tako nastal mozaik z nedoločnimi, nedefiniranimi obrisi. Ovira, ki jo je treba premostiti, pa ni samo v izbiri oblik koordinacije ali v uporabi interpretativne mreže za analizo lokalne družbe v prvih letih vojne. Hujšo težavo predstavlja razhajanje med načinom dosedanjega obravnavanja »fašističnega Trsta« v lokalni zgodovini in med prijemi, s katerimi začnemo in izvajamo novo raziskavo o vojni. Zlasti leta fašističnega režima terjajo vnovični pretres, ki naj temelji na drugačnih ali vsaj deloma drugačnih analitičnih kriterijih, tako da bi postalo razvidno celotno oblikovanje birokratsko-institucionalnega fašističnega aparata in medsebojnega vpliva med tradicionalno družbo in diktatorskim režimom.

* Predstavljeno v Parmi na študijskem srečanju 2. in 3. oktobra 1991 na temo sodelovanje Italije v drugi svetovni vojni. Razprava, ki jo je organiziral Nacionalni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Italiji, je bila predpriprava za III. sekcijo Stalnega seminarja 20. stoletja. Objavljeno v *Qualestoria*, XX, Trst, april 1992, št. 1, str. 67–94.

Naj povem, da je raziskava nekaterih tem že v teku, pri drugih (razširjene kulture in fašizem, struktura in delovanje Nacionalne fašistične stranke – PNF) opravljamo prve korake. Gradivo za obdelavo druge svetovne vojne, ki smo ga zbrali ne oziraje se na ostre kronološke meje, predstavlja še drugo veliko priložnost za preučevanje. Za prodor nazaj v čas ni toliko kriva »obsedenost z izvornostjo«: vojna je namreč nedvomno prelomni trenutek, je »katastrofičen« dogodek, ki terja, da se karte v celoti premešajo. Obdobja kontinuitete, v katerih se je tako v Julijski krajini kot drugod fašizem gradil in izkazoval, so seveda dokaj jasna, gre le za to, da jih natančneje analiziramo, pa čeprav po sledih tistih osvetljevalnih intuicij, ki nam jih je lokalno zgodovinarje že podarilo.

Da bi se seznanili z raziskavo, ki je doslej zajemala kronološki lok od 1938 in 1939 pa do 1943, bom razvrstila njene izbrane smeri v naslednje večje skupine:

1. **Demografski okvir, vsakdanje življenje in materialni pogoji mesta v vojni.** (Policijski spisi in viri fašistične stranke, ki smo jih odkrili pri ACS; podatki iz arhivov Inštituta za statistiko (ISTAT); podatki iz občinskih statističnih biltenov; zapisniki in korespondenca iz arhiva ECA; najdeno gradivo iz fondov AST.) Pri raziskovanju tega področja opažamo popolno pomanjkanje zbirke ustnih pričevanj.

2. **Oblasti in vojna (mestna uprava); PNF (fašistična stranka), cerkev, javna uprava.** (upravni fondi PNF, policijski spisi, občinski arhivi, najdeni pri ACS; gradivo iz škofovskega arhiva; fondi Zgodovinskega urada glavnega armadnega štaba; pregled županovih dekretov;)

3. **Kultura in propaganda.** (Arhiv šolskega skrbništva v Trstu; arhiv Univerze v Trstu; kulturne revije; tisk)

4. **Vojno gospodarstvo.** Ta sektor je bil doslej popisana v raziskavi odnosov med delniškimi družbami najbolj pomembne vojne industrije v Julijski krajini, to so Združene jadranske ladjedelnice (CRDA). (fond Zavoda za industrijsko obnovo (IRI) v ACS; dokumenti, ki smo jih našli v AST)

5. **Različnost: židovska in slovenska skupnost.** (Fondi mestnega anagrafa, Arhiva komercialne komore in Arhiva hebrejske skupnosti; fondi škofovskega arhiva v ACS; ustna pričevanja in dnevniki;)

6. **Vojni spomini.** (Dnevniki in pričevanja vojakov na ruski fronti;)

7. **Delavska četrt v Trstu.** (Kvantitativni viri, anagrafska dokumentacija, računalniška obdelava.)

Ne bi mogli reči, da smo dosegli vse cilje. Na nekaterih področjih raziskave bo potrebno še veliko dela. Omejila se bom torej na opis nekaterih problemskih sklopov, okrog katerih so se v prvem poročilu o delu, ki smo ga predstavili na srečanju v Trstu maja 1991, pokazali najpomembnejši in najspodbudnejši rezultati. Zanimiva je zlasti tema »percepcije vojne«, ki je bila individualizirana skozi časovni razmik, kar je omogočilo pregled poteka in spreminjanja stališč ter vrednotenja v javnem mnenju.

Leto 1938 pomeni za Trst, morda bolj kot za druga italijanska mesta, ključno, prelomno leto in prvo grožnjo nevarnosti. Anschluss je postavil namreč mesto v samo srčiko ciklona, najbrž prav zaradi njegove vloge središča, ki je bilo izredno občutljivo za mednarodne in še posebej za podonavsko-balkanske dogodke. Zaupne informacije

kažejo, da je v julijskem javnem mnenju obstajal v letu 1938 in tudi v teku leta 1939 izrazit »antigermanizem«, ki se je izražal v razprostranjenem nasprotovanju temu, da bi Italija v možnem konfliktu stopila na stran Nemčije – »nacije, ki so jo Tržačani prezirali«.¹

Posebna narava vira, ki ga tu obravnavamo, nam omogoča vpogled le v nekatere izseke realnosti, ki je bila sicer mnogo bolj artikulirana in razdrobljena, omogoča nam samo shematizacijo zavzemanja stališč, zadržanj in pogosto nasprotujočih si počutij. Neizpodbitno dejstvo pa je, da je negotovost v nekaterih mestnih okoljih ob nevarnih nacističnih obratih občutno naraščala: zanimiv je indikator, ki ga predstavljajo analize in premisleki o tržaškem prometnem odboru (Comitato Triestino dei traffici), ki je bil ustanovljen leta 1935 z namenom, da bi pospeševal in spodbujal iniciative za obnovo tržaškega luškega gospodarstva. Sem se uvrščajo najbolj znana imena ladjedelniških, ladjarskih in zavarovalniških družb ter sindikalnih in korporacijskih režimskih družb. Tem se pridružujejo še vplivni »politični mediatorji«, kakršna sta bila Alberto Mosceni (od 1913) in Fulvio Suvich.

Če v zapletenih evropskih meandrih trgovčeva zvitost že dlje časa ni več zadoščala in je negotovo ravnotežje med tržaško luko in njenim zaledjem zagotavljala prav politična diplomacija fašističnega režima, je aneksija Avstrije in Češkoslovaška k nacističnemu Reichu, ki jo je Italija podpirala, pomenila za odbor pravo kapitulacijo. Nobeno politično mediatorstvo namreč ni moglo vzdržati spricho navala nemške iniciative na Srednjo Evropo in na Balkan. Komite se je pritoževal nad nenęhnimi kršitvami uradnih dogovorov, ki sta jih podpisali vladi v zvezi z delitvijo vplivnih območij okrog severnih luk (zlasti Hamburga) in okrog Trsta. Šlo je za nekakšno vnaprejšnje »izdajstvo na nemški način«, iz katerega tržaški podjetniki niso mogli potegniti preroških dedukcij, so pa začutili njegove grožnje. Sklepanje podjetnikov ni poznalo ideoloških konotacij (filonacizem/antinacizem).

Na nujne klice na pomoč, ki jih je odbor v imenu »nacionalnega« interesa naslovil na fašistično vlado, je le-ta odgovorila z nakazovanjem prihodnosti: Trst mora postati svobodno mesto, da bo nastal k Sredozemlju obrnjen emporij, kjer se bodo križale tako nemške kot nacionalne trgovske poti.² Oktobra 1940 je milanski list »Sole« objavil vrsto člankov s podpisom 'Sekretar nacionalne federacije trgovcev', ki so podpirali ta predlog in ga tudi obogatili z vabljivimi perspektivami.³ Vendar pa niso bili vsi problemi le nakazani: tržaški podjetniki so zahtevali zagotovila pri dogovorih, precizno preučene projekte in vrednotenja, ki naj bi temeljila na natančnih podatkih. Nedvomno pa je vstop Italije v vojno ob strani tako mogočnega partnerja, poleg straha in nezaupanja, odprl tudi priložnosti, ki jih je bilo treba zagrabit: kratka vojna (vsaj tako je

¹ Če ni posebej navedeno, se v pripombah sklicujem na Državni seminar dne 20. maja in na Mednarodno srečanje, ki je potekalo prav tako v Trstu 27., 28. in 29. maja 1991. V tem primeru prim. R. Pupo: »Lo spirito pubblico rimane depresso«. Un'immagine della città negli anni di guerra.

² Za to interpretacijo prim. R. Pupo: Un porto per la grande Germania. Trieste 1940, Qualestoria XX, 1922, št. 1; Deloma drugačne ugotovitve so v E. Apih; Italia, Fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia, Laterza, Bari, 1966, str. 376-377.

³ »Il Sole« 23. do 30.10. 1940.

videti iz dokumentov), nova prerazporeditev evropskega in sredozemskega prostora, ki bi lahko pomenila gospodarski preporod Trsta. Tudi sama nacistična ekspanzija se je zdaj pokazala v drugi luči.

»Kolikšno je tveganje za italijanstvo Trsta v projektih, ki predvidevajo močno nemško intervencijo (ljudje in finančna sredstva) na tako občutljivem področju?« Tako se je oktobra 1940 v pismu prefektu spraševal predsednik odbora Antonio Cosulich, ki ga je morda mikalo izkoristiti strah pred Nemčijo, da bi dosegel močnejšo in hitrejšo vladno oskrbo pristanišča.⁴ Vprašanje je odmevalo v različnih okoljih in je obujalo fantazme preteklosti. Razkol med »ekonomsko« in »nacionalno« namembnostjo Trsta na predvečer prve svetovne vojne je namreč omajal zavest nemalo ljudem. Zdaj je bil videti položaj mnogo bolj zapleten in dvoumen. Že sam zaveznik se je pojavil v preobleki prijatelja/sovražnika: zaveznik kot garant ekonomske obnove Trsta in hkrati kot grožnja za njegovo nacionalno identiteto. Nevarne hazardne igre so pritegnile mnogo ljudi. Angelo Scocchi, eden glavnih predstavnikov starega demokratičnega iredentizma, ki je bil že pred leti prestopil v fašistične vrste, je lucidno zapisal: »Različni projekti, ki naj bi preusmerili del nemškega prometa na Trst, so obsojeni na propad... ali pa napeljujejo nemško vlado, da bi naredila iz Trsta veliko nemško prometno luko; in v zadnjem primeru bo to tudi storila... v interesu nemškega ljudstva in docela po informacijskem načelu režima...«⁵

In vendar je ostal za Angela Scochija, nemirnega opazovalca dogodkov, glavni vzrok te grožnje (fašističnega zavezništva) neznan: njegovo percepcijo realnosti sta pogojevali vera v Ducejeve čudodelniške sposobnosti in prepričanje, da imperialna usoda Italije – najvišje inkarnacije domovinskega in nacionalnega interesa – nima druge možnosti za uresničitev. Njegov primer je značilen: njegove kontradikcije so kontradikcije cele generacije iredentistov, ki se je priključila fašizmu v prepričanju, da bo z njim realizirala lastne aspiracije in da bo zdaj, ob odločilnem dogovoru, prisiljena zatajiti in/ali si znova izmisliti del svoje preteklosti.

Kako torej uskladiti iredentistični »epos« in še bolj mit o veliki vojni z vsemi implikacijami novega zavezništva? Celih dvajset let so kulturno življenje Trsta, Julijske krajine in Furlanije oblikovali spomeniki, pokopališča (svetišče v Redipugliji so odprli prav leta 1939), literarna dela, zgodovinski eseji in celo turistični vodiči, ki so opozarjali na ključni dogodek; od tod so izvirali življenjski modeli, inspiracije, objokovanja in identifikacija sovražnika, ki je kljub vsemu ostal osrediščen na Avstrijca in Nemca. Kaj torej storiti?

Jasno odločitev so lahko zdaj sprejeli le tisti iredentisti, ki niso dovolili, da bi se njihova demokratična in mazzinijska tradicija filtrirala skozi »pobožanjenje nacije« in ki niso popustili pred miti moči in nadvlade«. Eden takšnih je bil Gabriele Foschiatti, ki pravi: »Izgubljeni v samoti in tišini zapuščene Tebaide smo mi... mi, zadnji,

⁴ Prim. R. Pupo, *Un porto...*

⁵ *Ibidem.*

maloštevilni in bedni ostanki brodolomske trume, ki izginjamo v temoti... V senci časa ostaja le naše samotno upanje, da bi uzrli...«⁶

Antifašist Foschiatti je s temi besedami jeseni 1938 potrdil svoje »nepopravljivo« nestrinjanje in svojo drugačnost v primerjavi s številnimi iredentisti, ki so izbrali drugo pot, v ludicnem in žalostnem pismu, s katerim se je poslovil od Angela Scocchija, ki ga je imenoval »vzgojitelj moje prve mazzinijevske mladosti«.

Tisti, ki so izbrali drugo pot, so zanikali svoj prejšnji antigermanizem v imenu nepremagljive privlačnosti nemškega sveta, ki so jo predstavili nazaj v čas in ki jo je prva svetovna vojna le malo zatemnila. Poleg vnete propagande je bila »Porta Orientale« – ugledna kulturna revija, ustanovljena v Trstu pod pokroviteljstvom Primorskega društva prostovoljcev in Dalmatincev (Compagnia giuliana volontari e dalmati) – tista, ki je registrirala dvome, utaje in nesrečo teh intelektualnih krogov, ki so imeli v mestu še velik vpliv, ker so znali zelo razširjen in globoko zakoreninjen jezik. Vedno pripravljena poiskati v orožarni iredentistične misli vse, kar se je prilegalo novemu kurzu fašistične politike, je revija »Porta Orientale« ostajala na strani najstarejših podpornikov Hitlerja in Mussolinija in zoper vsakršen poskus izganjanja ljudi in idej tradicije med »staro šaro«. Šlo je za preživetje nekega ideala in zlasti identitete nekega političnega in izobraževalnega sloja. Ferdinando Pasini, eden najbolj znanih primorskih intelektualcev, je v polemiki s časopisom »Popolo d'Italia« zapisal: »Nismo ostali na starih iredentističnih pozicijah... imamo docela »nov koncept«... analogen »komplementarizmu«, ki ga je Bottai proglasil za narodno zavest Italijanov glede na politiko osi. Če hočemo imeti uporabno in dolgoročno politiko... se moramo zavedati naspotujočih si razločkov v etnični substanci, ki karakterizira in ločuje Italijane in Nemce...«⁷

Če se pogledimo v propagandne in aktivistične teme lokalnih in nacionalnih hierarhij v obdobju 1938–40, ni težko ugotoviti, kakšni so bili njihovi čisto določeni cilji: Trst je treba nujno prepričati, da je bil določen za »branik«, s katerega naj bi se nacija podala v osvajanje Vzhodne Evrope. Prav v tem času je namreč postal Trst kraj, v katerem morata podoba in bistvo italijanskega imperalizma spet dobiti novo in trdnejšo legitimiteto spričo konkurence strašnega zaveznika.

V zelo kratkem času, se pravi od pomladi 1938, je bilo mesto deležno visokih obiskov ljudi z vrha hierarhične lestvice režima. Mussolini je prišel tja septembra 1938 in Bottai se je vrnil dvakrat.⁸ Leta 1938 je bil Trst izbran za državno središče organizacije Littoriali dell'Arte e della Cultura. Vse obljube, ki prej niso bile izpolnjene, so postale zdaj nenadoma realnost. Do okrepitve in razširitve tržaškega ateneja je prišlo prav v maju 1938; junija je bil že objavljen projekt za »poslopje monumentalnega značaja«. V tem obdobju so obnovili tudi izkopavanja ostankov antičnega rimskega gledališča. Podrli so hiše, ki so bile »posejane« čezenj, tisk je vsak dan poročal o novih najdbah in vsako od njih opeval kot najpomembnejšo v tem letu v Evropi.

⁶ Dopisovanje A. Scocchi – G. Foschiatti, ki ga je objavil G. Fogar: *Dall'irredentismo alla resistenza nelle provincie adriatiche* – Gabriele Foschiatti, Del Bianco, Udine, 1966, str. 105–107.

⁷ F. Pasini: *Le riconferme della storia*; »La Porta Orientale«, marec-april 1941.

⁸ A. Vinci: *Bellicismo e culture diffuse*.

V okviru obnovljenih strasti »imperialnega rušenja in graditve«, ki so izbruhnile ob vsaki javni manifestaciji in v debatah, ki so jih načenjali 'littoriali', so se besno sklicevali na »Trst... mostišče Italije k Orientu« in na »Trst... središče duhovnega izžarevanja rimskosti v dežele onstran meje«. To je bilo bržkone ritualno klanjanje, ki je na docela skaljen politični scenarij projiciralo želje po revanšu in potrjevanju, s čimer naj bi se prikrila negotovost in strah.

S tem v zvezi moram opozoriti na posebno, z več vidikov značilno kulturno iniciativa, ki je bila s polno Bottaijevo podporo sprožena prav v januarju 1939. Gre za ustanovitev revije »Geopolitica« pri Geografskem inštitutu julijskega ateneja, v okolju torej, v katerem so v dolgoletnih prizadevanjih dozorele refleksije in študije iz politične geografije, ki so imele pogosto svoj izvor v opravičevanju režimskega ekspanzionizma in v podpiranju imperialne propagande, ki da jo je treba voditi tako znotraj kot zunaj univerzitetnih zidov. Revija je pritegnila k sodelovanju velik del akademskega sveta v Julijski krajini in si zagotovila tudi sodelovanje docentov in kulturnikov Katoliške univerze v Milanu ter Fakultete političnih ved in Inštituta za mednarodno politiko (ISPI) v Paviji. Povsem odkrito se je zavzemala za nacionalni geopolitični model, ki bi se ločil od že znanih nemških teoretiziranj, pri čemer je želela izhajati iz tradicije italijanske geografske misli in zlasti iz vzora »imperialne vladavine«, ki je bil realiziran v Cezarjevem Rimu. Prav tako jasno je »Geopolitica« predvidevala, da bo Italija, ko bo izšla iz konflikta, postala »življenjski prostor« visokega profila: po eni plati je računala, da bo mediteransko in afriško območje privilegirana sfera fašistične prevlade, po drugi pa je obdržala v igri hipotezo o osvojitvi podonavsko-balkanske Evrope, nacistični premoči navkljub. Z izmišljijami in proglašila je postopoma črtala vsako možnost analize vse bolj kontradiktorne realnosti. Z instrumenti prevare (in samoprevare) je poskušala odvrniti pozornost od sedanjosti. Leitmotiv o starem neizogibnem nesoglasju med germanskim in latinskim svetom, ki se mu je revija kot močnejše slišen glas v zboru nezadovoljnih zlahka prepuščala, se je ob izbiranju strani zlomil v korist politike osi. Tako so se na kratki poti revije »Geopolitica«, ki je prenehala izhajati ob koncu leta 1942, glede na nacistični vzor nenehno prepletala in mešala občutja ponosa in povračilnih želja z znamenji kontaminacije, občudovanja in podrejanja.⁹

Dvournost italijansko-nemškega zavežništva in skrajna krhkost vsakršne zahteve po avtonomiji in »primeru« sta torej močno povečani odsevali v nešteti ogledalih lokalne realnosti, kjer pa je bila že dolgo zaznavna pot prihodnosti, ki bo brez sprenevedanja razkrila konec vsakršne iluzije o »paralelni vojni«.

V nekaterih mestnih okoljih pa takšne stvari niso mogle, vsaj tako je videti, pretresti vsakdanjega ritma življenja. Na zelo podobnem področju, kakršno je šola, je na primer agresivna propaganda s povečevanjem osi in imperialnih pravic fašistične Italije prodrla samo do določene mere. Med temami iz italijanščine, ki so jih dobili v obravnavo v nakaterih meščanskih visokih šolah v šolskem letu 1938-40, je bilo kar nekaj naslovov, ki so bili povezani z režimsko propagando, pri mlajših učencih pa

⁹ A. Vinci: »Geopolitica« e Balcani: l'esperienza di un gruppo di intellettuali in un Ateneo di confine, Società e storia, 1990, št. 47.

komaj 20% oziroma 10%, 20% oziroma 10% naslovov pisnih nalog.¹⁰ Pri opremljanju šolskih knjižic so dajali veliko prednost klasičnim delom in besedilom za razvedrilo in sprostitev, kar kaže na že oblikovan okus, ob katerem vzgojni (in represivni) režimski poskusi niso imeli moči: naročali so knjige Agathe Christie, Virginie Woolf in Ericha Kästnerja. V oklepaju naj povem, da so ustrezali okusi mladih okusom izobrazjenih mestnih slojev. Neki knjižničar je v izjavi za lokalni časopis »Il Piccolo« leta 1944 odkrito povedal, da so najbolj iskana tuja literarna dela (avtorji Steinbeck, Cronin, Mitchell, Brönte in London) manj pa nacionalni naslovi, posebej tisti, ki se nanašajo na »aktualne dogodke«.

V šoli torej (v veliki meri tudi na univerzi in v starih kulturnih zavodih) niti dnevni dogodki niti organizacijski napor režima (radijska poročila, cikli propagandističnih konferenc) niso mogli pretrgati ovoja, ki je ščitil ritem institucij, potek študija in tradicionalno didaktično izbiro. Seveda se je treba vprašati, v kolikšni meri je bila tudi sama tradicija »manipulirana«. Vsi programi rimske zgodovine so bili namreč na novo prebrani glede na imperialne zahteve režima, kakor kaže referat z naslovom »Šola, vojna in fašizem v Trstu«.

Če je nedvoumno, da končni cilj propagande – oblikovati pri populaciji »imperialno in totalitarno zavest« (sistem fašistične oblasti dopušča preveč interferenc) – ni bil dosežen, pa propagandistična sporočila, ki so bila posredovana tudi skozi arhitektonske, urbanistične in toponamastične posrednike v središču mesta, kažejo ritem in navade vsakdanjega življenja, katerim se zlasti mlajše generacije niso mogle upreti.

Toda v ozračju predvečera vojne je v Trstu v vsa okolja in v vse družbene plasti, v vse tradicionalne kulturne in ekonomske enklave in v vse kotičke mestnega življenja silovito udarilo novo dejstvo. Šlo je za razglasitev rasnih zakonov. Dokumentacijsko gradivo, ustna pričevanja in koordinirano raziskovalno delo so nam prvič razkrili globoko resnico besed, ki jih je Elio Apih uporabil, da bi popisal to, kar se je zgodilo: »onesnaženje civilnega življenja«.

Po nekaterih izračunih je živelo leta 1938 v Trstu okrog 5.400 Židov (v skupnem številu 250.243 prebivalcev); po drugih podatkih, ki so jih na podlagi ekstenzivnejših kriterijev, opremljenih z informacijami kvesture, zabeležili uradi Anagrafa, pa jih je bilo približno 7.000.¹² Izredno močna prisotnost tržaške hebrejske komponente je že sama po sebi pomemben kazalec teže posledic.

Že znanim podatkom iz lokalnega zgodovinskega se pridružujejo zdaj novi:¹³ statistika mestnega življenja je iz sektorja v sektor bolj zgovorna. Naj podam nekaj primerov: iz državnih šol v provinci so odstranili 500 šolarjev (od skupno 44.000) in okrog 50 učiteljev; z univerze 4 učitelje; 39 uradnikov na Splošni zavarovalnici (Assicurazioni generali); 28 na Jadranski zavarovalni zvezi (Riunione Adriatica di Sicurtá

¹⁰ A. Andri: Scuola, guerra e fascismo a Trieste (1935–1943).

¹¹ »Il Piccolo«, 15.4. 1941.

¹² Za te podatke sem dolžna zahvalo Ellen Ginsburg, ki raziskuje ta pojav.

¹³ Še zmeraj je v veljavi tekst S. Bon Gherardi: La persecuzione antiebraica a Trieste, Del Bianco, Udine, 1972.

- RAS); 196 Židov, višjih uslužbencev trgovskih podjetij, so prisilili, da so dali odpoved; 289 Neitalijanov je bilo interniranih v Ferramonti, v provinco Cosenza.¹⁴ Močno je bila prizadeta cela vrsta strokovnjakov in vodilnih ljudi v veliki večini podjetij in v najpomembnejših finančnih in zavarovalniških družbah: v mestu je bila videti integracija hebrejske komponente (zlasti na elitni ravni) že zdavnaj izvršeno dejstvo, kot nasledstvo težnje, ki se je bila izoblikovala že ob koncu 19. stol. in kateri noben politični dogodek (s fašizmom vred) ni mogel priti do živega.¹⁵

Naj navedem nekatere podatke o reakcijah židovske skupnosti. V tržaškem pristanišču se je močno povečal migracijski tok ubežnikov iz kontinentalne Evrope, ki so se poskušali prepeljati v Ameriko in Palestino, ni pa jasnih poročil o emigraciji tržaških Židov. Vse kaže, da so se poskušali rešiti drugače: z začasnimi odhodi iz »vroče« tržaške cone, zlasti pa se poskušali izogniti zakonsko predvideni diskriminaciji z navajanjem domovinstva ali fašističnih zaslug, seveda z vnaprejšnjo odpovedjo židovski veri in zatajitvijo svoje skupnosti. Leta 1938 je bilo 795 prestopov v katoliško vero in 1939 339; nekaj desetini Židov je pristopilo tudi k evangelistični cerkvi švicarske veroizpovedi in k valdeški cerkvi.

Za temi dejanji nista tičala le strah in potreba po zaščiti premoženja, družbenega položaja in zaposlitve, pač pa v prvi vrsti nejevera in upanje, da gre le za prehodno neurje. To potrjujejo tudi številna ustna pričevanja.¹⁶ Predvsem so to bili revni Židje iz geta, ki so bili najbolj nezaščiteni in nepripravljeni in so se trudili razumeti predvojno ihto. Med njimi se je širil občutek usodnosti brez rešilne poti. Nekateri med njimi so pripadali srednjemu ali višjemu sloju, ki je bil zmožen načrtovati (in tudi doseči, dozdevne (in hude) poravnave, ni pa še mislil na oster prelom s preteklostjo in izkoreninjenje iz okolja, ki ga je občutil kot svojega. Samo nekateri, tisti, ki so bili razvili antifašistično zavest, so mogli brez iluzij predvideti prave dimenzije drame. Sicer pa je bilo po neki vedenjski shemi, ki je skušala brez variant znova predložiti tisto, kar se je že zgodilo in kar se je godilo v židovskih skupnostih v Nemčiji, le malo antifašističnih zadržanj in malo upornišтва ob kršitvah človekovega dostojanstva.

Kar zadeva večino urbane populacije, so bila sicer znana stališča javnosti (tiskovne kampanje lokalnega dnevnika *Il Piccolo* in lista fašistične stranke *Il popolo di Trieste*, deklaracije katoliškega tednika *Vita Nuova* iz zelo zaskrbljujoče in ostre škofove izjave), zelo malo pa se je vedelo o prizadevanju funkcionarjev in o gostem tkivu nadzora, ki je v Trstu omogočal posebej ostro aplikacijo zakonov in številnih okrožnic.

Nestrinjanje je bilo izredno redko. Zadrega in odpor, ki so ju mnogi izražali ali vsaj nakazovali, ustreza nemi ubogljivosti večine. (Kako je mogoče, na primer, da so zasenčili simbolično osebo primorske literature, kakršen je bil Italo Svevo? Kako je mogoče zanikati odgovornost, kakršno je imel Felice Venezian v iredentistični zadevi? Kako je prišlo do tega, da so v najbolj uglednem mestnem liceju postavili pred vrata

¹⁴ E. Ginzburg: *Note sugli ebrei triestini (1938-1942): correnti migratorie, conversioni, scuole, settori economici.*

¹⁵ Prim. A. Millo: *L'ulite del potere a Trieste*, F. Angeli, Milano, 1989.

¹⁶ S. Bon: *Antisemitismo e leggi razziali a Trieste. La memoria collettiva.*

sinove najbolj vplivnih družin?) To je bila topoumna ubogljivost, ki se je zaskrbljeno motala med zakoni in njihovimi dodatki – ogledalo starodavnih navad lokalnega funkcionarja, ki se mu je zdaj pridružila še posebna tankovestnost, pravzaprav popolna podreitev svojih sposobnosti najvišjim ravnem v hierarhiji.

V drugih okoljih, na primer v svetu visoke kulture, je bilo slišati visoko doneče prezirljive izjave zoper Žide, ki so jih spremljale nenadne in nenavadne manifestacije servilnosti do režima: ugotovili smo, da v tem času noben drug režimski »poziv k redu« ni bil tako učinkovit.¹⁷ V tem težkem trenutku je postalo antisemitsko preganjanje eden bistvenih instrumentov socialnega nadzora, postalo je nov način izražanja svaril in groženj in vzgoje Italijanov, ki je prodril v najbolj zaprte in odmaknjene kroge lokalne družbe.

Motivacij za uspeh je bilo veliko: navada, da so bili ljudje nestrpni do »drugačnih«, na katere je režim tu in tam kazal s prstom; antisemitski predsodki v laični in katoliški lokalni kulturi, ki so obstajali kljub izjavam o integraciji in asimilaciji; strah in navajenost na klanjanje in kompromis, ki se ju je večina naučila pod diktaturo.¹⁸

Ne toliko na podlagi precizne dokumentacije kolikor z intuicijo smo zaslužili, da je šlo za pridobivanje položajev in dobrin, ki so pripadali Židom: arizacija in notranji dogovori v vladajoči eliti so verjetno trenutno zaščitili premoženja in tradicionalno prestižne položaje (tako znotraj obeh mogočnih zavarovalniških družb, RAS in Splošne zavarovalnice), za majhne trgovske poslovalnice in za majhna podjetja pa take zaščitne mreže ni bilo. V zvezi s tem bi bilo vredno narediti natančno rekonstrukcijo prenosov lastništva in prav tako tudi preučiti vlogo in napredovanja likvidatorjev teh dobrin.

Notranji boji v fašistični stranki v tem obdobju so ravno tako važen kazalec iskanja novega ravnotežja moči znotraj tržaške buržoazije po tistem, ko so izločili znamenite vplivneže in eksponente, zlasti tiste, ki so bili vezani na stare vodilne liberalno-nacionalne kroge. Eno najbolj aktivnih skupin v fašistični stranki po letu 1938 predstavljajo ljudje iz mogočnega fašističnega sindikata odvetnikov in prokuristov, ki je bil malo pred tem razbit: povezali so se z najskrajnejšimi frakcijami Univerzitetne fašistične mladine (GUF) – s tistimi, ki so vodili najbolj napadalno antisemitsko kampanjo in ki so podprli apetite in neustavljivi vzpon dela tržaške buržoazije v ključnem sektorju celotnega sistema politične moči.¹⁹

Mesto je torej v nemiru in globoko ranjeno preživljalo prehod iz »nevojskovanja« v napovedano vojno. Tromesečna poročila o javnem mnenju so spčetka, v fazi »nevojskovanja«, ugotavljala olajšanje in željo po miru; pozneje, ko se je vojna že začela, pa upanje, da gre za kratkotrajen konflikt, ravno primeren za to, da zagotovi Italiji »... maksimalno prednost z minimalnimi žrtvami.«²⁰ Kaže, da v Trstu ni bilo »inter-

¹⁷ Prim. G. Turi: *Intelletuali, fascismo e politica razziale; »Passato e presente«*, 1989, št. 19.

¹⁸ Za primerjavo je važen premislek H. Arendt; posebej o transferju osebne odgovornosti eksekutorjev v birokratičnem mehanizmu pokončevanja prim. *Ebraismo e modernità*, Unicopli, Milano 1986, str. 72 pass.

¹⁹ D. Matiussi: *Il partito nazionale fascista a Trieste (1938-1942)*.

²⁰ R. Pupo, »Lo spirito pubblico...«.

ventističnih požigov« in tudi ne odporniških dejanj, do katerih je prišlo ob izbruhu prve svetovne vojne. Razkazovanje moči in obljubljanje zmage, vse dobojevane vojne dvajsetletja in povečevanje fašističnih teženj k miru in civiliziranosti so prispevali k temu, da ni bilo docela jasno, kaj se dogaja. Iz policijskih poročil je razvidno, da se je spoznanje o veliki vojni začelo šele tedaj, ko je prišlo do racioniranja in ko je začelo groziti pomanjkanje hrane. Predstavniki oblasti in policijski obveščevalci so ugotavljali, da med prebivalstvom, v fašistični administraciji in v bivši avstrijski administraciji, ki naj bi bila še marljivejša in sposobnejša, krožijo nič kaj spodbudne govornice. Vsekakor pa je bilo védenje o tem, kaj naj bi takšna vojna pomenila, takrat dano le redkim (to bi bilo treba do kraja raziskati); to so bili: po nekaterih vidikih katoliški krogi, opozicionalci in posamezni intelektualci.

Leta 1941 je Gianni Stuparich objavil svoj roman »Vrnili se bodo«, v katerem preplavi iredentistično gorečnost mnogo močnejše čustvo – moralno in fizično trpljenje, ki ju je vojna povzročila pri bojevniki in civilnem prebivalstvu. Da bi prikrili ta boleč opomin, so režimski propagandisti uporabili orožje rasnega sovraštva. Za to je poskrbela »Porta Orientale«, ki je roman takole raztrgala: »Napor analize in introspekcije razkriva duhovne in psihološke karakteristike rodu, ki ne pozna miru in ki ni italijanski rod.« Za režimsko propagando na tem ozemlju je bil heroični mit velike vojne preveč pomemben. Ob povzdigovanju »integralnega« cilja nacionalne enotnosti ni bilo mogoče spregledati te bistvene referenčne točke.²¹

»Javnost je še vedno potrta,« je poleti 1940 venomer ponavljal policijski ravnatelj, pri čemer je namigoval, da je prebivalstvu konflikt še vedno tuj. S spodbujanjem sprostitve in zabave, ki naj bi pregnali negotovost, ter z nenehnimi pozivi k redu in disciplini, ki so prodrli v vse kroge civilnega življenja, je režim ob visoko doneči propagandi skušal uvesti bolj pragmatičen pristop k problemom tega časa. S tem se je poskušal prikupiti meščanom (cene vstopnic za predstave so bile leta 1941 v Trstu med najvišjimi v Italiji) in se pridružil drugim institucijam, še posebej katoliški cerkvi, ki so gradile stožer svojega sporočila na lojalnosti do zakonite oblasti.

V mestu, ki je spoznalo bombardiranje šele ob koncu leta 1943, je prihajala vojna v domove zlasti z zaskrbljujočim poslabšanjem življenjskih razmer, s stiki z vojniki na fronti in – spomladi 1941 – z odprtjem frontne linije v neposredni bližini urbanega središča.

Raziskave vprašanj prehrane in preskrbe so že opozorile na nekaj značilnih elementov: organizacijski nered; preusmeritev preskrbovalnega trga v bližnjem (bogatejšem) podeželju namesto v agrikulturnih predelih Krasa in Istre; razraščanje birokratičnega aparata v vodstvu preskrbovalnega sistema; tesna povezava med »črnim, priključenim in racioniranim trgom«. Položaj na lokalni ravni je bil prav tak kot na nacionalni ravni. Ko se je pozimi leta 1942 aktivnost živilske inšpekcije povečala z lovom na prekupčevalce z moko in sladkorjem, ki so kradli na racioniranem trgu, so inšpektorji opazili, da so »... temelji črnega trga večjega obsega v industrijskih mlinih,

²¹ A. Vinci, *Bellicismo...*

v nekaterih uradih Fašistične zveze tržaških trgovcev in v samih delavskih zdru-
gah...«²²

Eden naših raziskovalcev se s tem v zvezi opira na nekatere ugotovitve v delu Pie-
ra Paola Luzzata Fegitza »Prehrana in cene v vojnem času, 1942-1943«. Delo je izšlo
takoj po drugi vojni in je rezultat poprejšnje raziskave, ki je potekala med vojno; njen
avtor je bil docent in tehnični svetovalec glavne direkcije za prehrabene karte in ce-
ne pri tržaškem ateneju.²³ V nekem intervjuju je Luzzato Fegitz v zvezi z zakonom o
cenah izjavil naslednje: »Vse bolj se širi prepričanje, da je mogoče kršiti vse predpise,
če se le sporazumete s prefektom... Od kod izvirajo dispozicijski fondi prefektov? Pre-
fekti sodelujejo pri trgovskih poslih... Tržaški prefekt zatrjuje, da ima na voljo mane-
vrsko maso v vrednosti 16 milijonov lir... Dejstvo, da imajo prefekti resnične kompe-
tence v poslih, jih je spremenilo v trgovce...«

Poleg take razsodniške prakse (ki je v nekaterih primerih nujna) in šibke morale
številnih funkcionarjev (zapletena igra ravbarji in žandarji) vsaj zaenkrat vemo zelo
malo o prenosih bogastva in o vlogi in usodi številnih posredovalcev. Za nadaljnjo
raziskavo nam ostane razkrivanje povečevanja moči – tudi pogodbene – Unije tržaš-
kih trgovcev, ki je omogočila ohraniti pomembnost institucionalnega organizma tudi
med nacistično okupacijo.

Očitno je, da se je vse to odražalo tudi med prebivalstvom mesta. Pomanjkanje
najnujnejših dobrin je postajalo iz dneva v dan hujše, zaradi česar je naraščalo neza-
dovoljstvo prebivalstva z oblastjo. Raul Pupo v svoji raziskavi navaja: »Podoba, ki te-
melji izključno na razločku med političnim sistemom in civilno družbo, najbrž ne mo-
re do dna prikazati vseh procesov, ki jih je sprožila vojna. V policijskem gradivu je na
primer še veliko gradiva, ki utegne razkriti razlike med sloji in skupinami...«

Morda gre za podatke, ki bi mogli pokazati razločke med tistimi, ki so stali v vrsti
za kos neužitnega kruha, in onimi, ki so se hranili v restavracijah; ali pa med »hudimi
žrtvami« delavskih in uradniških slojev in »provokativnim množičnim zbiranjem v
zabaviščih in kavarnah«. Gotovo so to indikatorji, ki kažejo na zahrbtno moraliziranje
propagande. Če v okviru javne mobilizacije stvari ne funkcionirajo, je kriv državljan
(še največkrat ženska), ki si upa izraziti nerazumevanje teže časa. Po drugi strani pa je
jasno, da je postala zabava skoraj fiziološka reakcija na nevarnost. Tudi sami člani faši-
stične stranke (GUF, Dopolavoro, rajonske fašistične skupine itd.) so poskušali spod-
bujati (in morda tudi »udomačiti«) potrebo po sprostitvi. Vsekakor nudijo policijski
arhivi iz tega začetnega časa tudi vpogled v razločke znotraj civilne družbe: v drobitev
socialnega tkiva, ki je bila drugačna kot v preteklosti. Z njo in njenimi posledicami je
treba računati tudi zato, ker se bo v naslednji fazi vojne, ko se bo podeseterilo bom-
bardiranje, bežanje in »slovanska komunistična« nevarnost, Trst, in še posebej njego-
vo urbano središče, postavljal s »kolektivno identiteto«.²⁴

²² O. Bosari: La pubblica amministrazione nell'economia di guerra: il problema del razionamento a Trieste.

²³ S. Fattorini: Pane, burro e fascismo: l'alimentazione a Trieste nei primi anni di guerra.

²⁴ G. De Luna: A Torino, durante la guerra... le Coordinate dell'esistenza colettiva; Donne e uomini nelle guerre mondiali, (ur. A. Bravo), Laterza, Roma-Bari, 1991, str. 57-96.

Tudi nezaposlenost, druga huda nadloga tega časa, ni prizadela vseh proizvodjalnih slojev enako. Združene jadranske ladjedelnice (CRDA), o katerih pripravljala eden naših raziskovalcev izpopolnjeno in bolj razčlenjeno raziskavo za obdobje 1930–1945, so zaposlovale največ delovne sile: za graditev tako vojaških kot trgovskih ladij, za katere so se v vodstvu (stari predstavniki ladjedelniške družbe Cosulich ter funkcionarji in tehniki IRI) še vnaprej vneto zavzemali.²⁵ Od januarja 1940 do oktobra 1941 je število zaposlenih delavcev naraščalo (od 16.000 do 17.139; leta 1936 je bilo zaposlenih 11.137 delavcev). Pozneje, leta 1942, je opaziti rahel upad, in to zaradi težav pri dobavi surovin. Do pomladi 1943 je število zaposlenih (delavcev, tehnikov in uradnikov) nihalo okrog 20.000.

Izjemna organizacija dela v ladjedelnici CRDA, vsaj v večini njenih obratov, ki so bili razporejeni na območju Tržiča in Trsta, je pripomogla k temu, da povpraševanje po delu ni pritiskalo samo na mesto. Nasprotno: prav nekatere važnejše tržaške ladjedelnice, ki so opravljale dela pri razstavljanju in popravilu ladij, so najhitreje občutile vojno krizo. Poslabšal se je tudi položaj v mali industriji in gradbeništvu. Pristanišče je bilo zaprto od poletja leta 1940, delavci v pomorstvu so se bili dan za dnem prisiljeni izkrcavati; močan val nezaposlenosti pa je prizadel predvsem ženske, ki so bile večinoma zaposlene v Tobačni manufakturi (decembra 1940 so odpustili 1.700 delavk) in v javnih mestnih službah.

Ob vpoklicih v vojsko in ob odhodu delavcev – zlasti kvalificiranih – v Nemčijo je policijski ravnatelj ugotovil zmanjšanje nezaposlenosti: decembra 1940 je bilo nezaposlenih 20.115 delavcev, v marcu 1942 pa 8.000 delavcev.

Skušali smo ugotoviti, kako je v teh prvih letih vojne delovala pomoč pomoči potrebnim. Usmerili smo se na Občinski skrbstveni urad (ECA), ki je po zakonu že od leta 1937 združeval karitativno kongregacijo, le-to pa je še zmeraj vodila stara liberalno-nacionalna elita, in na skrbstvene ustanove Ente Opere Assistenziali, ki jih je ustanovila fašistična stranka. Z ustanovitvijo Občinskega skrbstvenega urada, predvsem pa po razglasitvi rasnih zakonov, ki so terjali odstranitev vplivnih oseb stare elite hebrejskega izvora iz javnega skrbstva, je postal politični sloj fašistične stranke nesporni protagonist tega ključnega segmenta javnega življenja.

Po drugi plati pa so rajonski in ženski fašistični odbori Državne ustanove za matere in otroke (Opera Nazionale Maternità ed Infanzia – ONMI), fašistične mladinske organizacije GUF in GIL (znotraj univerze in šole) v sodelovanju z Občinskim skrbstvenim uradom, tudi sami delili potrebno pomoč. Vse fašistične skupine so dobile nalogo, da maksimalno razširijo radij iniciative. Število prosilcev je naraščalo iz dneva v dan in doseglo vrhunec sredi zime. To so bili nezaposleni, družine vpoklicanih in padlih, zapuščeni otroci, rojaki, ki so se vrnili v domovino, in številni drugi ljudje, ki so se prvič obrnili javno na karitativno ustanovo.

²⁵ Tu navedeni podatki in sporočila izhajajo iz G. Mellinato: *I Cantieri Riuniti dell'Adriatico e l'economia di guerra (1937–1942)*; ACS, Ministero degli Interni, Direzione Generale di Pubblica Sicurezza, b. 58, *Relazioni trimestrali dei questori 1937–1941*.

²⁶ T. Catalan: *Regime fascista e politica assistenziale nella Trieste in guerra. Cenni sull'organizzazione e sull'attività dell'ECA della sua fondazione al periodo bellico*.

Poročila o javnem mnenju so v obdobju med letoma 1940 in 1942 zabeležila, da je samo Občinski skrbstveni urad pomagal 40.000 ljudem v letnem povprečju. Pogosto so delili le skromno pomoč. Bilance skrbstvenega urada, ki je občutil prisilni umik židovskih darovalcev, so se šibile pod težo novega povpraševanja; hkrati pa je prav na začetku kritične vojne faze finančna kriza lokalne fašistične federacije močno obrezila samo institucijo in vse druge iniciative.

Vendar ne smemo podcenjevati teh intervencij, čeprav so bile zaradi zelo razširjenega ubožanja omejene. Vsekakor je šlo za »vladne instrumente« mesta, ki jih je režim uporabljal res spretno. V teku raziskave smo dognali naslednje: »Ubožane družine javnih in zasebnih uslužbencev so dobivale več kot dvakrat večjo podporo kot delavske, pomoč kmečkim družinam pa je bila komaj simbolična.«²⁷

Za kmete slovenske narodnosti s Krasa je notranji predpis Občinskega skrbstvenega urada predvideval samo delitev občasne pomoči in to pod »kapilarnim nadzorom, ki naj temelji na obvestilih o političnem vedenju in čustvovanju družine«. In še drug primer: zaradi pravice odločanja pri dodeljevanju študijskih štipendij in prispevkov je smel GUF znotraj univerze nadzorovati politično prepričanje in rasno pripadnost študentov in lahko si je tudi dovolil vpogled v družinsko zasebnost.

V univerzitetnem arhivu so se ohranile številne raziskave o socialni pomoči v teh letih: čeprav statistično nepomembne, pa dobro osvetljujejo življenjske pogoje uradniškega sloja, se pravi, prav tistega, ki je v hierarhiji potreb in pričakovanj posvečal veliko pozornosti nadstandardni vzgoji svojih otrok. Mitična predpostavka o »tisoč li-rah na mesec« je komaj zadoščala, če je bila sploh dosežena, za vzdrževanje razširjene družine (norma zanjo je bilo sožitje s starimi starši), ki je, med drugim, trpela tudi zaradi nezaposlenosti enega ali več članov v pridobitniških letih.²⁸ Naraščajoče nadloge prebivalstva kažejo tudi nekateri demografski podatki, tako vzroki smrtnosti, stopnja rodnosti in število nezakonskih rojstev. Preučevanje teh pojavov v mestnih četrtih omogoča med drugim tudi razumevanje njihovega vpliva na družbeno stratifikacijo prebivalstva.²⁹

V obravnavanem obdobju (1941–1943) je stopnja smrtnosti pomembno narasla, tako glede na pretekla leta (primerjava z leti velike krize 1931–1933 in s časom tik pred vojno, 1937–1939) kot glede na druga urbana središča, izbrana za možno primerjavo (zlasti industrijska mesta severne Italije in Genova). Čeprav je čas, ki ga obravnavamo, kratek, pa nakazuje nekatere pomembne smeri, na katere se cepi fenomen vojne z vsem svojim negativnim potencialom. Med vzroki smrti je močno prisotna tuberkuloza, stara nadloga v Trstu in Julijski krajini (28%-ni porast v letih 1937–1942 glede na Milano, Torino in Genovo, kjer je narasla le za 21,8%). Prav tako je zelo naraslo število nezakonskih rojstev, padala pa stopnja smrtnosti novorojenčkov. Za zadnji pojav velja: 101,6 mrtvih na 1000 živorojenih v letih 1931–33 (v primerjanih me-

²⁷ D. Matiussi, *Il Partito...*

²⁸ Archivio dell'Università di Trieste, 19-A/5, *Opera dell'Università, 1933–1947.*

²⁹ C. Daneo: *Sulla demografia triestina tra il 1931 ed il 1943.*

stih je 87‰); 88,1‰ v letih 1937–39 (v drugih mestih 78‰); 85‰ v obdobju 1941–43 (v drugih mestih 76‰).

Na podlagi mesečnih statističnih biltenov občine je mogoče za Trst tudi ugotoviti, kakšne bolezni ali skupine bolezni so najbolj pestile posamezne socialno-profesionalne kategorije: pri »lastnikih in vodilnih«, pri »rentnikih in premožnih« je bil najvišji odstotek umrlih za srčnimi boleznimi (22,1% leta 1935 in 24,5% leta 1943); »delavci« in »izvajalci gospodinjstev« pa so umirali predvsem za tuberkulozo (24,5% leta 1935 in 24,75% leta 1943). Najbolj nezanesljivi so podatki o »strokovnjakih in učiteljih«, pri katerih so med glavnimi vzroki umrljivosti srčna obolenja in tuberkuloza (20% leta 1935 in 69,4% leta 1943).

Pri srednjem sloju se glede na prejšnje tridesetletje v obdobju 1941–43 smrtnost skorajda ni spremenila; pri »nižjih« je narasla za 4%; stopnja tuberkuloze znaša pri prvih 12,9% in pri drugih 14,8%. Med okrožja z nižjim slojem prebivalstva v tej klasifikaciji, ki temelji na natančnih statističnih indikatorjih, sodi tudi Sv. Jakob, tržaška delavska četrt »par excellence«. S pomočjo računalniške obdelave podatkov in z uporabo neobičajnih virov se nam je posrečilo odkriti, da je prišlo zlasti v tridesetih letih v Sv. Jakobu do močnega in progresivnega dotoka uradniškega sloja. Četrt pa je v kolektivni predstavi ostala delavska – zaradi svojih prevladujočih značilnosti, ne pa zaradi globalne konfiguracije.³⁰

Zgoraj navedeni podatki po drugi strani kažejo, da so nadloge vojnega časa izenačile delavce z malo buržoazijo. Številke pa vendarle ne povedo, kako skupno trpljenje privede do počasnega spletnja solidarnostnih odnosov. Uradniški sloji, ki so se bili priselili v četrt zaradi urbanega planiranja in javnih državnih služb, so bili obremenjeni z močnim pritrjevanjem fašizmu in so zdaj živeli deprivirano, hkrati pa so izgubili prestižno vlogo; delavstvo, čeprav znotraj diferencirano, je imelo izkušnje z oboroženim bojem zoper prvi fašizem (Sv. Jakob je veljal za »delavsko trdnjavo«) in z nesoglasjem v času diktature. Samo spominski viri nam lahko odprejo nov vpogled v ta kompleksen scenarij: primer te četrti bi bil lahko značilen z več vidikov.

V prvih letih konflikta je prišel trenutek, ko se je iz nepotrpežljivosti, vdajanja v nesrečo in nezadovoljstva z vso jasnostjo izluščilo čustvo adhezije in konsenza. Tudi v tem primeru moramo definirati termin »konsenz«: za policijske avtoritete je vedno in samo italijanska populacija urbanega središča ustvarjala »javno mnenje«, nikoli pa ne prebivalci slovenske narodnosti s Krasa in bližnje okolice. V tem usodnem trenutku so bili slednji ogroženi in prestrašeni zaradi novega vojnega preobrata vojne, še več: prisiljeni so bili občasno bežati iz operativnih con in nanje se je usmerila vsa čuječnost policije v strahu pred možnim uporništvom.

Za večji del italijanskega prebivalstva pa so se prav zdaj začele udejanjati sanje o jadranski italijanskosti, ki so se rodile v davnih časih iredentističnega boja in jih je kasneje – v preziranju in odporu do nove kraljevine južnih Slovanov – gojil režim. Ob prodiranju italijanskih čet v Jugoslavijo je lokalno časopisje citiralo vojaško korespon-

³⁰ M. Coslovich, F. Bednarz: Guerra e trasformazioni sociali: metodologia e fonti quantitative per uno studio di un quartiere operaio di Trieste.

denco, klicalo v zbor znane primorske intelektualce in slavilo epopejo vrnitve in ponovne civilizacijske osvojitve. Zaenkrat so grožnje o maščevanju še prikrivali.

Na tretji strani lista »Il Piccolo« so se v razglašanju italijanskosti in romanskosti Dalmacije dnevno merili arheologi, arhitekti in pisatelji. Daljni spomini in svetle podobe krajev, po katerih so pisci dolgo hrepeneli, so dajali tej kroniki poseben ton. Popisovali so bele ladje »osvoboditeljev«, ki plujejo po Jadranu, trikolorne na zvonikih dalmatinskih mest in obrede prepoznavanja latinskih in benečanskih sledi v slehernem kotičku dalmatinske obale. Prvi dnevi junija, ko se je izkazala bridka realnost italijansko-hrvaških sporazumov o razdelitvi Dalmacije, so bili za mnoge bridko prebujenje. Iz okupirane Slovenije so prihajale reportaže, ki so jih objavljali v rubriki »Življenje v Ljubljani« in ki so poveličevale dejanja režima v novi provinci. Ob koncu leta 1941 se je izmišljena zgodba o dobrohotni okupaciji sesula in na straneh lokalnega dnevnika se je začela kazati drugačna podoba vojne.

Decembra 1941 se je pred Posebnim sodiščem za zaščito države v Trstu odvijal proces proti Tomažiču in tovarišem, ki je bil pomemben za vse mesto. Koprena navidezne trdnosti notranje fronte je bila nasilno pretrgana. Mreža slovenskih opozicionalcev (komunistov in nacionalistov), ki se je razprostirala po vsej Julijski krajini in dalje čez staro mejo, se je umestila v neposredni okolici Trsta in našla solidarnost celo v urbanem središču.

Da bi pokazale, kako je napad na Jugoslavijo projiciral probleme in usodo mesta na mnogo širši in strahotno zahrbtnen scenarij, so oblasti preiščeno začele proces prav v trenutku, ko je v avtonomni Ljubljanski pokrajini začela postajati upornost slovenskega prebivalstva zaskrblijujoča. Z njim (dosojenih 12 smrtnih obsodb in 975 let ječe) je režim svaril in grozil »narodnim izdajalcem«: drugojezičnim in manjšinam, Slovincem z bližnjega ozemlja, komunistom, skratka vsem, ki bi si drznili napasti nacijo na vojnem pohodu. Režim in stranka sta z nasiljem zaigrala na poslednjo karto, da bi obvladala mesto.

S temi dogodki sovпада tudi rojstvo revije »Decima Regio«, štirinajstdnevnika univerzitetne fašistične mladine (GUF). Na njenih straneh se je v polni meri izrazil prehod od »nacionalne vojne« k »fašistični vojni«. ³¹ List so preplavljale brezkompromisne vrednote zadnjih dvajsetih let, antiburžoaznost, indentifikacija Italije s fašizmom in vsemi njegovimi skrajnimi posledicami ter nov predlog za »vzgojo« Italijanov, ki niso več »dobri« in niso več »mandolinisti«. V imenu tega radikalizma in najnovejšega divjaštva je »Decima Regio« vodila ostro antisemitistično kampanjo. Človek bi pomislil, da je bil to časopis nekaj pobesnelih ekstremistov, če ne bi predstavljal verne podobe diktature v dvajsetih letih, če ne bi napovedoval tragičnega republikanskega fašizma in če ne bi pozival prav tiste na vojno pripravljene manjšine, ki je pozimi 1941 in poleti 1942 sodelovala pri vandalskem vdiranju v židovske trgovine in v sinagogo. List je bil tudi nosilec junija 1942 ustanovljenega »Centra za pre-

³¹ »Decima Regio« je izhajala od 28.10. 1941 do 10.5. 1943. Za primerjavo s publikacijami GUF, ki so izhajale v drugih italijanskih mestih, prim. P. Nello: »Il Campano«, autobiografia politica del fascismo universitario pisano, Nischi Lischi, Pisa, 1983.

učevanje židovskega vprašanja« kot novega instrumenta za nadzor in preganjanje, pa tudi dragocenega vira novic za nacistično »peto kolono«, ki je delovala v Trstu ob boku nemškega konzulata.³²

V poročilu z dne 31. decembra 1942 je kvestor v petih točkah navedel razloge za poslabšanje razpoloženja javnosti: 1. Pomanjkanje najnujnejših živil, ki izziva že odkrito nedisciplino in upiranje vladnim odredbam. 2. Potek vojne, ki pri celotni populaciji povzroča občutek, da se konflikt ne bo zaključil z zmago osi. 3. Nezaupanje do vladajočih, o katerih v vseh okoljih sodijo, da so nekompetentni in korumpirani. 4. Naveličanost: ljudje so siti tega, da morajo nadaljevati vojno, ki jo hoče vojevati samo Nemčija, Italija pa zanjo nima niti etičnih ciljev niti interesa. 5. Nepotrpežljivost do nezakonitih represivnih ukrepov s strani nepristojnih organov.³³

Te navedbe kažejo, kako se je nepomirljivo pretrgal mehanizem, ki je po različnih poteh vezal na režim različne komponente družbe: šlo je za počasen prelom z vijugavimi potmi. Apatija in nepotrpežljivost ne ustrezata čistim izbiram opozicije; odpor do vojne ne pomeni pacifizma; tudi sami neuspehi režima se mešajo z zmožnostjo vzdrževanja odnosov z različnimi družbenimi sloji, ki se je bilo sčasoma utrdilo. K temu je treba dodati še žalostno ozračje groženj, nasilja in družbenih razhajanj (značilne zanje so reakcije na rasne zakone), na podlagi katerih sta država in stranka vzdrževala videz, da ju ljudstvo podpira.

Iz zgoraj omenjenega citata je mogoče opaziti, da je kvestor iskal nova zavezništva in nova razmerja moči v trenutku, ko se je bal močnih eksplozij upornišтва med prebivalstvom. Ta strah nima takih oblik, kakršne so poznala druga mesta severne Italije v prvem polletju 1943. Tu se širi upornišтво, ki se podreja vodstvu partizanov slovenske Osvobodilne fronte kot svojemu osrednjemu organizacijskemu jedru. Za slovenske Kraševce, ki so morali, tlačeni in razžaljeni, dolga leta molčati, je nastopilo trdno upanje, vojna je postala »njihova vojna«, prava osvobodilna vojna. Zbrana pričevanja, zlasti dnevniki, nekoliko osvetljujejo ta predvsem kmečki svet z vsemi značilnostmi starodavnih vaških komun in vendar znotraj močno razvejan.³⁴

Tako je vzbudilo partizansko gibanje pogosto tudi pri Slovencih dvome in strah: napovedovalo je namreč prevrednotenje tradicionalnih vrednot in se navdihovalo s komunistično ideologijo.

Za urbano središče je bilo morda še pre zgodaj, da bi nastopila psihoza »oblegane trdnjave«, kar se bo zelo jasno pokazalo ob koncu leta 1943. Prav gotovo pa so že od poletja 1942 v kronikah močno prisotni opisi delujoče gverile na okupiranem ozemlju, tako med italijanskimi vojaki kot med slovenskimi in hrvaškimi partizani: pripoved o grozotah neznane vojne, ki je toliko zahrbtnejša kolikor bolj je neznana in nepredvidljiva, se vije kot črna kronika ali kot popularen roman. Dopisnik Il Piccola iz Slovenije piše: »Italijanski vojak je ob začetku gverile začel omahovati... ni mogel doumeti... lo-

³² S. Bon Gherardi, *La persecuzione...*, str. 167 in sl.

³³ Dokument citira R. Pupo, *Lo spirito pubblico...*

³⁴ M. Verginella: *La nostra lotta. Fascismo e difesa nazionale nelle fonti autobiografiche.*

kavijh akcij divjakov, ki se skrivajo v hosti, potopljeni v meglo, in prihajajo na plan ponoči kot vampirji...»³⁵

Ob teh živih podobah, ob tej ikonografiji partizana, bandita/razbojnika, človeka z gora, ki kliče prastari strah, se je ljudi zlahka polastila tesnoba.

Na ozadju vse bolj poneumljenega in dezorientiranega mesta se je vse bolj določeno začela zarisovati vloga katoliške cerkve kot bistvena referenčna točka. To je bilo novo dejstvo za Trst, sicer laično mesto, ki pa je bilo navajeno na številne verske pripadnosti. Katoliška cerkev, ki je doživela v preteklosti hude čase, je vendarle znala glede na režim v nekaterih stvareh ohraniti jasno distanco in svoje meje avtonomije, ne glede na nasprotja, do katerih je prišlo ob konkordatskem soglasju.

Raziskava o škofu in kleru v tržaški in koprski škofiji v obdobju 1938–1943, ki je bila opravljena na podlagi listin iz Škofovskega arhiva, nam danes omogoča novo branje zelo kompleksnega dogajanja brez ideoloških prisil, ki so bile še pred nekaj leti razlog za »politično«
branje dogodkov. K tej zelo važni študiji se bomo vrnili kasneje. Za zdaj naj zadostuje ugotovitev, da je katoliška hierarhija z odločitvijo, da se odločno odtegne od sporazuma o sožitju s fašizmom in da za vsako ceno zaščiti svojo svobodo delovanja v vojni vihri, znova uveljavila svojo podobo in se pripravila na prihodnost.

Novi religiozni žar, ki ga je povzročila vojna in je pogosto mejil na vraževernost, zmožnost duhovščine, da se izkaže ob pomoči pomoči potrebnim in družinam padlih in vpoklicanih, obnovljena pobožnost, romanja in misijoni so, kot še nikoli, združevali vernike in druge ljudi: med vsemi podobami se je veličastno zarisoval lik škofa. Za trenutek, preden se je nad škofijo zgrnilo novo neurje, so nekateri duhovniki pomislili na vrnitev v preteklost in v družbo, ki ni oskrunjena z napakami moderne dobe. Marca 1943 je nek župnik ob opisu malo pred tem opravljene verske slovesnosti zapisal: »To je bil splošni plebiscit in bilo je zmagoslavje vere... rajski dan, ... občutek, da smo velika družina, prava družina, brez onih strašnih strank.«³⁶

Prevedla Nedeljka Pirjevec

³⁵ C. Tigoli: Delitti e bassezze dei »partigiani«
sloveni. Le belve della foresta, »Il Piccolo«, 23.8. 1942.

³⁶ P. Blasina: Vescovo e clero nella diocesi di Trieste-Capodistria 1938–1943.

TRIEST IM KRIEG

Zusammenfassung

Triest erlebte den zweiten Weltkrieg als Grenzstadt und pendelte zwischen seiner Pflichterfüllung dem Faschismus – als eine Art »Schutz« vor der Italianisierung und der (wirtschaftlichen) Pflichterfüllung dem mitteleuropäischen Raum gegenüber, dessen Hauptzugang zum Meer er noch vor zwei Jahrzehnten war. Trotz des Wunsches, sich wirtschaftlich nach Deutschland zu öffnen und zu prosperieren, um gleichzeitig Ausgangspunkt für die Expansion im Donauraum zu sein, zeigte sich zu Beginn des Krieges in der Stadt eine ausgeprägte Abwehr gegen diese Entscheidung, Deutschland als Bündnispartner im Krieg zu haben; diese Stimmung erreichte ihren Höhepunkt nach der deutschen Besetzung traditioneller Handelsmärkte in Triest (Österreich, Tschechoslowakei).

Die angebotene Lösung – Verschmelzung deutscher und staatlicher Handelswege in Triest – blieb eher ein Versprechen als Wirkung.

Der Einfluß der Regime-Propaganda im Schulwesen war in der Stadt relativ klein, schützte doch diese Art von Institutionen die Tradition ihrer Werte. Man muß sich jedoch die Frage stellen, in welchem Ausmaß diese in den beiden Jahrzehnten des Regimes im faschistischen Geist schon manipuliert wurden. Ein großer Schock für die traditionell multinationale Stadt (von 5.400 bis 7.000 Angehörige der Judengemeinschaft) waren die Rassengesetze, die gerade aus den Wirtschaftskreisen die meisten Juden ausschlossen. Die Konsequenz der Judengemeinschaft war, daß sie sich zu verleugnen versuchte und so weit es ging, unbemerkt zu bleiben. Dagegen hat sich ein großer Teil durchaus integriert (Übertritt zum katholischen Glauben) in der Hoffnung, dies nur als eine Übertritt zu betrachten. Nur ein kleiner Teil dieser zog weg. Eine Abwehr gegen die Anwendung der Rassengesetze gab es nicht, weder seitens der Intelligenz noch seitens der Bevölkerung.

Die Erfassung des Krieges war in der ersten Zeit noch bejahend, die Propaganda aber hat jeden Gedanken nach Leid und Schaden scharf abgewiesen, die der Krieg mit sich bringt. Der Krieg machte sich zuerst in der Stadt bemerkbar, nachdem die Versorgung sich verschlechterte. Der Mangel und Rationierung der Nahrung bewirkten die Entstehung eines breiten bürokratischen Apparats für die Verteilung der Nahrung, gleichzeitig aber eine große Korruption unter Mitwirkung höchster Funktionäre. Die Arbeitslosigkeit stieg an, verschlechterte sich doch die Lage im Hafen und der Reederei, während sie durch Masseneinberufungen in die Armee und Arbeitsaufnahme in Deutschland abnahm.

Die Hilfsbedürftigen (jährlich ca. 40.000) schlugen sich mit Hilfe des Gemeindeversorgungsamtes durch, dem auch Caritas angehörte und der Versorgungsinstitutionen der faschistischen Partei; die Gesellschaftslage und die politische Loyalität aber waren ausschlaggebend bei der Zuteilung und Festsetzung der Höhe.

Die fallende Lebensqualität wirkte sich in größerer Zahl von Todes- und Krankheitsfällen aus. Die Todesrate stieg an, so absolut im Vergleich zu den übrigen norditalienischen Städten, die Todesrate von Säuglingen erreichte 8,5%. Die Krankheitsrate der Tuberkulosekranken erhöhte sich um 28%. Eine wesentlich höhere Zahl von unehelich geborenen Kindern verwies auf die unruhige Zeit.

Die Stabilität der Städte begann Ende 1941 nachzulassen, als sich der Krieg in nächster Umgebung der Stadt und in der Stadt selbst bemerkbar machte. Der Prozeß gegen Tomazic und seinen Genossen im Dezember 1941, der klare Widerstand und als Folge der Terror des Regimes in der benachbarten Umgebung von Ljubljana, die allmähliche Integration der slowenischen Stadt- und Randbevölkerung in den Widerstand, all dies bewirkte den Übergang aus dem »nationalen Krieg« in den »faschistischen Krieg« und damit die Abkehr eines großen Teils der Bevölkerung von dem Regime.

D.G.

Nevenka Troha

**Stališča Komunistične partije Slovenije
(Komunistične partije Jugoslavije) in Komunistične
partije Italije o Julijski krajini v letih 1941-1947**

V Julijski krajini, kjer živijo trije narodi, slovenski, hrvatski in italijanski, je bila opredelitev državne pripadnosti osrednje vprašanje. Ko je bila Julijska krajina po koncu prve svetovne vojne priključena italijanski državi, je slednja pričela z raznarodovanjem, ki ga je fašistični režim še zaostрил. Konfinacije, emigracije in drugi pritiski so spremenili socialno strukturo primorskih Slovencev, jih v veliki meri sproletarizirali in približali levim strankam in organizacijam. Narodnostna pripadnost je tako postala sinonim tudi za družbeno in ideološko, kar se je odrazilo v stereotipih o italifašizmu in slavokomunizmu. Leve stranke, zlasti komunisti, ki so bile poleg narodnosti najbolj na udaru fašističnega režima, so sčasoma spoznale, da je manjšina kot celota lahko njihov zaveznik. Aprila 1934 je prišlo do skupne izjave komunističnih partij Italije, Avstrije in Jugoslavije za rešitev slovenskega narodnega vprašanja,¹ leta 1936 pa je Komunistična partija Italije (KPI) sklenila akcijski pakt s slovenskim narodnorevolucionarnim gibanjem. Komunistična stranka Slovenije (KPS) je v skladu z usmeritvami čebinskega kongresa podprla boj slovenskih narodnih manjšin in se zavzela za združeno in svobodno Slovenijo.² Stike z njenim vodstvom so imeli nekateri slovenski primorski komunisti, zlasti Pinko Tomažič.

Z napadom na Jugoslavijo se je odprlo tudi vprašanje bodočih meja. V Julijski krajini so se posamezni sloji odločali za delovanje in povezovanje glede na svojo narodno in socialno pripadnost. Med Italijani so bili poleg fašistov in njihovih sodelavcev (ki so podpirali tudi aneksijo Ljubljanske pokrajine) oz. v času nemške okupacije kolaborantskih krogov tudi protifašisti (razen komunistov) za vsako Italijo v okviru rapalskih meja,³ ravno tako, kot so bili Slovenci (z redkimi izjemami) za vsako Jugoslavijo. Pri italijanskem delavstvu, med katerim je bilo veliko asimiliranih Slovencev in ki so živeli v italijanski državi skoraj izključno le v času fašizma, ki je zatrl njegove organizacije in stranke, je prevladala razredna opredelitev. Odločili so se za tisto stran, ki je vodila tudi socialistično revolucijo, za državo z ljudsko oblastjo, ki je bila povezana s

¹ Izjava KPI, KPJ in KPA o slovenskem narodnem vprašanju aprila 1934; glej Milica Kacin-Wohinz: Slovenci in Hrvati v Julijski krajini med vojnama: narodno - politična in kulturna podoba, Trst 1941-1947, Koper 1988, str. 25; Elio Apih: Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia 1918-1943, Bari 1966, str. 226 (dalje E. Apih, Italia).

² Arhiv Slovenije, referat za dislocirano arhivsko gradivo I (prej Zgodovinski arhiv CK ZKS), fond Kongresi in konference KPS, manifest ustanovnega kongresa KPS 18.4. 1937 (dalje AS I).

³ AS I, fond CK KPS II, ae 731, Il problema nazionale della Venezia Giulia. Orientamenti repubblicani e del Partito d'Azione, 1.8. 1943.

Sovjetsko zvezo, v kateri so videli »odrešitelja«, v nasprotju z Italijo, kjer so pričakovali »reakcionarno vlado in vpliv imperialističnih sil«. Ta njihova odločitev ni bila v soglasju z vodstvom KPI, ki je sicer že od januarja 1942 priznavalo pravico do odcepitve in priključitve etnično čistih predelov k Jugoslaviji, za vprašanje mešanih območij pa zahtevalo reševanje na mirovni konferenci.⁴ Njegovo delovanje je bilo razpeto med zahteve zaveznikov v italijanskem protifašističnem oz. osvobodilnem boju in med zahteve, ki jih je postavljala KPJ v okviru internacionalne pomoči komunističnih partij in za izvajanje revolucije v Italiji.

KPS je imela v času vojne dva cilja, narodno osvoboditev in izvedbo socialistične revolucije. Njeno konkretno delovanje v posameznih obdobjih je bilo, tako kot delovanje KPI, odvisno od trenutnega položaja in razmerja sil. Ker so primorski Slovenci zaradi izkušenj z italijansko državo, ne glede na svojo ideološko opredelitev pa tudi socialno pripadnost, na prvo mesto postavili narodno osvoboditev, je tudi KPS reševanje slovenskega narodnega vprašanja postavila na prvo mesto, sicer bi lahko vpliv med Slovenci na Primorskem prevzele protikomunistične sile, ki so skušale izrabiti vsako povezovanje OF z Italijani za napad nanjo s parolo, da izdaja slovenske narodne interese.⁵

Kot smo že omenili, so bili poleg Slovencev italijanski delavci v Julijski krajini potencialni zaveznik slovenske partije, pri čemer je obstajala nevarnost, da bi jih preveliko poudarjanje slovenskih narodnih interesov od te podpore odvrnilo. KPS je skušala rešiti to dilemo, ki je medsebojno sodelovanje oteževala, s politiko t.i. slovensko - italijanskega bratstva, s katero je skušala povezati narodni in socialni interes. Če poenostavimo, bi medsebojno sodelovanje omogočilo Slovincem vključitev v matično domovino, italijanskim delavcem pa življenje v socializmu.

KPI je bila do kapitulacije Italije v Julijski krajini edina, ki je aktivno delovala proti fašističnemu režimu in je tudi edina imela povezavo s slovenskim osvobodilnim gibanjem, ki se je že leta 1941 razširilo na Primorskem. Kot močnejša in bolj organizirana je KPJ skušala vplivati nanjo in okrepiti položaj komunistov na Primorskem in tudi v Italiji. Izgraditev močne partijske organizacije v Slovenskem primorju bi po

⁴ Pierluigi Pallante: *Il PCI e la questione nazionale, Friuli, Venezia Giulia 1941-1945*, Videm 1980 (dalje P. Pallante, *Il PCI*), str. 47, 48, proglas KPI za pravico samoodločbe in zedinjenja slovenskega naroda januarja 1942; tudi Slovenski poročevalec, III, št. 39, 9.6. 1942. KPI je pristajala na priključitev čisto slovenskih predelov, pri čemer pa ni bilo jasno, kar se je pokazalo v kasnejših razgovorih, kateri so ti predeli in si jih je vsaka stran razlagala po svoje. Slovenska stran je za mešano ozemlje imela Furlanijo, celotno Julijsko krajino pa za slovensko, razen Trsta, ki pa naj ne bi mogel živeti brez zaledja; italijanska stran je pojem mešanega ozemlja generalizirala na vso Primorsko. G. Pratomlongo, funkcionar KPI, je januarja 1944 poročal, da imajo Slovenci Italijane za manjšino, Trst pa za otroček, ki ne more biti izključen, in da menijo, da bi morali biti tudi deli Furlanije priključeni k Jugoslaviji.

⁵ Slovenski poročevalec, II, št. 24, 8.11. 1941 (tudi Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 75 - dalje DLR 1). Komunique CK KPS je bil sprejet kot odgovor na to, »da so pričeli narodni izdajalci in hlapci zakletih sovražnikov našega naroda sistematično širiti naslednje vesti, da so KPS nacionalne potrebe našega naroda tuje, da je OF zgolj plašč KPS« in med drugim ugotavlja, da je »vsaka misel, da bi KPS odstopila Trst in Maribor ali celo, da bi KPS mogla zatajiti katerokoli slovensko nacionalno pravico popolen nesmisel, ker je ravno pristni proletarski internacionalizem jamstvo, da razvoja slovenskega naroda ne bo mogla več ovirati imperialistična peta.«

mnjenju KPJ podprla KPI v njenih prizadevanjih za vzpostavitev revolucionarne oblasti v Italiji.⁶ Močna KPI bi lahko preprečila vzpostavitev prozahodne oblasti v Italiji in s tem odvrnila nevarnost okrepitev sil, ki bi lahko preprečile socialistično revolucijo tudi v Jugoslaviji⁷ in bi jugoslovanski Trst pomenil zaščito pred zahodnim vplivom v Jugoslaviji. Po mnenju vodstva KPS je bil »Naš Trst = sovjetski Trst«.⁸ Italijanski komunisti naj bi bili zavezani, da pomagajo k zmagi revolucije tudi zaradi svoje navezanosti na Sovjetsko zvezo, ker bi s tem tudi neposredno širili njen vpliv na ves ta prostor. Elio Apih ocenjuje, da je v tej vlogi v bistvu mednarodni pomen jugoslovanske revolucije.⁹ Vodstvo jugoslovanskih komunistov je od zahtev po izvedbi revolucije v Italiji odstopilo poleti 1944, ko je postalo jasno, da bo Italija prišla v zahodno interesno sfero.¹⁰

V nasprotju z vodstvom jugoslovanskih komunistov je Kominternina zaradi objektivnega položaja Sovjetske zveze v okviru protihitlerjevske koalicije postavljala na prvo mesto samo boj proti fašizmu,¹¹ na kar se je naslonila tudi italijanska partija v obrambi svojih stališč, v katerih je tudi zaradi objektivnega položaja v Italiji in svoje dejanske moči in organizacije na prvo mesto postavila osvoboditev v sodelovanju z ostalimi koalicijskimi partnerji v Comitato di liberazione.

Z osnovanjem organizacij KPS na Primorskem je le-ta posegla na območje italijanske države, na katerem je imela doslej kompetence v skladu z usmeritvami Kominterne le KPI. Vprašanje pristojnosti je zato postalo eno osrednjih v odnosih med vodstvi obeh partij, pri čemer sta se obe zavedali, da bodo močnejše medvojnne pozicije pomenile tudi boljše izhodišče pri dokončnem reševanju po vojni. Na zahtevo CK KPJ je Kominternina v začetku avgusta 1942 pristala, da se poleg italijanskih lahko ustanovljajo tudi slovenske partijske organizacije, tako da so bile odtlej na Primorskem osnovane večinoma na narodnostni osnovi.¹² Dvojne partijske organizacije, katerih številčnost in moč je bila odvisna od narodnostne in socialne strukture na posameznem območju, so nato obstajale ves čas do ustanovitve avtonomne partije v Julijski krajini avgusta 1945, so pa zlasti od jeseni 1944, ko se je spremenila politika slovenskega osvobodilnega gibanja in ko je tržaška federacija KPI izstopila iz CLN giuliano, postopoma prehajale povsem pod vpliv KPS.¹³

Ob kapitulaciji Italije so bili sprejeti sklepi o priključitvi Slovenskega primorja in Istre k Jugoslaviji, ki pa so ostali na načelni ravni, opredelitev konkretnih ozemelj, ki

⁶ DLR 1, dok. 109, pismo CK KPJ CK KPS 1.1. 1942.

⁷ Arhiv Jugoslavije Beograd, fond CK KPJ, 1942/833, pismo E. Kardelja U. Massoli sredi marca 1942; kopija v AS I.

⁸ AS I, CK KPS II, šk. 1, zapisi sej CK KPS, seja 27.2. 1944, razprava E. Kardelja.

⁹ E. Apih, Italia, str. 405.

¹⁰ AS I, CK KPS II, ae 630, pismo E. Kardelja direkciji KPI 9.9. 1944.

¹¹ Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija, Beograd 1987, knj. 4, dok. 4, depeša KI J. Brozu okrog 1. marca 1942; dok. 14, depeša KI 5. marca 1942; knj. 6, dok. 96, depeša KI 9. avgusta 1942 (dalje DCO KPJ 4).

¹² DCO KPJ 6, dok. 72, depeša KI 3.8. 1942; tudi DLR 3, dok. 11; izvornik je v AS II (prej AINZ).

¹³ AS I, CK KPS II, ae 1851, pismo L. Šentjurc CK KPS oktobra 1944.

so jo postavili poleti 1943¹⁴ in čemur se je upirala direkcija KPI,¹⁵ pa je bila začasno umaknjena. Obdobje aktivnega sodelovanja ne le med obema partijama, ampak tudi med osvobodilnima gibanjema, ki je trajalo do konca poletja 1944, je bilo zlasti za jugoslovansko stran bolj taktična usmeritev, je pa za obe pomenilo obdobje, ko sta okrepili svoj položaj. Jugoslovansko osvobodilno gibanje je pridobilo status zaveznika v okviru protihitlerjevske koalicije, italijansko osvobodilno gibanje v okviru koalicije italijanskih protifašističnih strank, imenovane Comitato di liberazione, v kateri je KPI imela eno ključnih vlog, pa je z aktivnim odporom proti okupatorju skušalo oprati Italijo fašistične krivde in si zagotoviti pravico do enakopravnosti v bodoči skupnosti narodov.¹⁶

Obe partiji sta na razgovorih aprila 1944 soglašali, da je na prvem mestu skupni boj, da se o vprašanih razmejitve ne bo razpravljalo, da pa to ne pomeni, da bodo imeli pomisleke proti sklepom slovenskega narodnega predstavništva in so bila sporna vprašanja le odložena. Dolžnost obeh partij je bila zastaviti vse sile, da se razvije oboroženo narodnoosvobodilno gibanje v Italiji po zgledu jugoslovanskega.¹⁷

Poleti in jeseni 1944 je vojna prešla v priprave na čas po njenem koncu in pričeli so nastajati obrisi bodoče ureditve in blokofske delitve sveta. Vprašanje jugoslovanske zasedbe Julijske krajine in njene priključitve je bilo vse bolj odvisno od moči ene ali druge strani, njenega vpliva med zavezniki in v Julijski krajini sami, zlasti v luči možnega zavezniškega izkrcanja v Istri. Jugoslovanska stran se je zavedala, da bi bilo odlaganje dokončnih sklepov glede usode spornega območja na čas po vojni neugodno zanj, zato so, ko se je okrepil njihov mednarodni položaj,¹⁸ spremenili svojo politiko in tudi odnose z italijanskim osvobodilnim gibanjem. V okviru priprav na zasedbo Julijske krajine so se zavzeli za demokratizacijo italijanskega osvobodilnega gibanja, kar je pomenilo njegovo prehajanje na prokomunistična stališča, poleg partijskih organizacij se je okrepila Delavska enotnost, ki je bila osnovana na razredni osnovi, spremenili so tudi izhodišče za nadaljevanje pogajanj s CLNAI. Namesto soglasja o odložitvi spornih ozemeljskih vprašanj na povojni čas so postavili načelo samoodločbe, ki pa je bila izvedena že v času boja s sodelovanjem v slovenskem osvobodilnem gibanju, in s tem zahtevo po priključitvi celotne Julijske krajine k Jugoslaviji. Pomembna je postala vzpostavitev ljudske oblasti, ki bi ob osvoboditvi omogočila vzpostavitev inštitucij jugoslovanske države na tem območju, tako da bi vsaka drugačna oblast, to je uvedba

¹⁴ IO OF je v posebni okrožnici 29.7. 1943 vsem odbrom OF med drugim naročal: »Prav danes dajte posebnega poudarka naši zahtevi po združitvi celotnega slovenskega ozemlja s Primorsko, Trstom, s Koroško, Beljakom in Celovcem ter s Štajersko«; glej M. Mikuž: Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje 1941-1945, Zgodovinski časopis, XII/XIII, 1958/59, str. 9.

¹⁵ AS I, CK KPS II, ae 733, pismo U. Massole E. Kardelju 6.10. 1943 kot odgovor na njegovo pismo 20.8. 1943, v katerem ga je seznanil z vključitvijo Trsta v okvir združene Slovenije; ibidem, ae 620.

¹⁶ Mario Pacor, La collaborazione tra antifascisti italiani e sloveni nella Venezia Giulia 1943-1944, str. 46.

¹⁷ AS I, CK KPS II, ae 1824, poročilo poverjeništvu CK KPS za Primorsko CK KPS 11.4. 1944; P. Pallante, Il PCI, str. 118-120.

¹⁸ Podpis sporazuma med dr. Ivanom Šubašičem in Josipom Brozom 16.6. 1944, srečanje J. Broza z W. Churchillom in generalom Haroldom Alexandrom 12. in 13.8. 1944.

zavezniške vojaške uprave, pomenila za slovensko osvobodilno gibanje novo zasušnjenje Primorske.¹⁹

Medtem, ko je do kapitulacije Italije slovensko osvobodilno gibanje skušalo narediti vse, da bi se ustanovili italijanski oboroženi oddelki, ki bi s svojim delovanjem slabili fašistično državo,²⁰ so jih sedaj skušali na tem območju čim bolj oslabiti ali jih popolnoma podrediti slovenskemu nadzoru,²¹ kajti močno italijansko osvobodilno gibanje, posebno če so bili vanj vključeni nekomunisti, je pomenilo slabitev slovenskih zahtev za priključitev Julijske krajine ali vsaj njenih delov. Direkcija KPI je zato zaman opozarjala CK KPS na posledice spremenjene politike jugoslovanskega vodstva za položaj italijanske partije v CLN, pa tudi za razvoj italijanskega osvobodilnega gibanja v Julijski krajini.²²

V položaju, ko je bilo jasno, da bo Italija ostala v zahodni interesni sferi, je slovenska stran vse sile usmerila v širjenje svojega vpliva v Julijski krajini, tako med Slovenci kot med tistimi sloji Italijanov, med katere je lahko prodrla, to pa so bili zlasti delavci.²³ Vprašanje povojne ureditve Italije je bilo osrednje, po katerem se je ravnala KPJ, ki je v Jugoslaviji dejansko že zmagala. Zaradi priprave terena na eventualni prihod zaveznikov je Kardelj zahteval, naj vse italijanske enote, da bi se izognile razorožitvi, preidejo pod vodstvo IX. korpusa. Jugoslovanska vojska naj bi zasedla vse območje in mobilizirala tudi italijansko delavstvo po mestih, KPI pa bi skupno z »resničnimi antifašističnimi italijanskimi organizacijami« imela zagotovljeno politično vodstvo v vseh italijanskih enotah na tem terenu. KPS in KPI naj bi v mestih pripravili vse potrebno za skupen prevzem oblasti s strani antifašističnih sil, toda pod takimi pogoji, da bo »osigurana vodilna vloga KPI«. ²⁴ Kardelj je zahteval, naj sestava civilne uprave proporcionalno ustreza številčnemu odnosu obeh narodov: »Italijani, ki bodo živeli v okviru narodov Jugoslavije, bodo imeli neprimerno več pravic in progresivnih predlogov, kakor pa v taki Italiji, ki bi jo predstavljali Sforza in podobni italijanski imperialistični elementi... Prav tako ne morem razumeti italijanske komuniste glede njihovih stališč do Trsta, kajti oni dobro vedo, kaj bi Trst pomenil v taki Jugoslaviji, ki bo močno naslonjena na Sovjetsko zvezo. In končno še težje razumem te komuniste takrat, ko ne vidijo vloge sedanje Jugoslavije za sam italijanski narod in vloge, ki bi jo v taki Jugoslaviji imela italijanska manjšina. ... Če bo KPI uspelo ustvariti drugačno Italijo, bodo tudi ta vprašanja dobila popolnoma drugačno obliko. ... Mi na tem terenu ne bomo dopuščali kakršnega koli vmešavanja italijanskega imperializma, samo vi imate pravico delati med italijanskim ljudstvom na terenu.«²⁵

¹⁹ AS I, CK KPS II, šk. 1, zapisi sej CK KPS, seja 10. in 13.7. 1944.

²⁰ Obširneje glej T. Ferenc: Slovensko narodnoosvobodilno gibanje in Furlanija 1942-1943, Borec, XXVIII, 1986, št. 1, str. 2-28.

²¹ AS I, CK KPS II, šk. 1, zapisi sej CK KPS, seja 28.8. 1944.

²² AS I, CK KPS II, ae 771, pismo direkcije KPI CK KPS 16.8. 1944.

²³ AS I, CK KPS II, ae 771, pismo direkcije KPI CK KPS 16.8. 1944, ki je bilo odgovor na dve pismi Antona Vratuše direkciji z dne 8. in 12.8. 1944. Na nerazumevanje italijanske partije za spremenjene razmere je opozoril Anton Vratuša tudi v pismu Lidiji Šentjunc 15.8. 1944 (ae 685).

²⁴ AS I, CK KPS II, ae 630, pismo Edvarda Kardelja direkciji KPI 9.9. 1944.

²⁵ Ibidem.

Taka politika KPJ je po oceni P. Pallanteja dobivala bolj značaj okupacije kot osvoboditve in jo je zato lahko odobril le del KPI, zlasti ker je bilo za slovenske komuniste sodelovanje z italijanskimi možno le v primeru, da so ti pristali na opredelitev »Trst je Jugoslavija«. ²⁶

Vodstvo KPI je pristajalo, tudi zaradi dotedanjih izkušenj glede ravnanja zaveznikov z italijanskimi partizani, na jugoslovansko zasedbo teh predelov, ki pa naj ne bi imela značaja dokončne priključitve. Izjavo v tem smislu je zahteval predstavnik vodstva KPI Vincenzo Bianco zato, da bi KPI imela uradni dokument, da to ni navadna aneksija, ampak korak, da se zagotovi bodočnost in napredek nove Jugoslavije, da pa bo problem revidiran, čim nastopijo druge okoliščine. ²⁷ V. Bianco je po pogovorih s primorskim vodstvom KPS napisal t. i. riservatissimo, pismo tržaški, goriški in videmski federaciji KPI, ki je bila v bistvu ponovitev Kardeljevih usmeritev v pismu direktoriji KPI septembra 1944, in v kateri je soglašal s pripadnostjo Slovenskega primorja, kamor je spadal tudi Trst, k Jugoslaviji, pristal je na poenotenje partijskih organizacij, skupno politično linijo in množično delo, bil pa je proti nastopanju pod imenom KPJ. ²⁸ Pismo je imelo velik odmev tudi v polemikah po vojni. ²⁹ Direkcija KPI Nord zaradi »riservatissime« proti V. Biancu ni izvedla sankcij, ampak ga je ponovno imenovala za delegata KPI v Sloveniji, kar lahko razumemo tudi kot njeno vsaj delno strinjanje z vsebino. ³⁰ Zato ni točna ugotovitev Luigija Longa v časopisu Rinascentà leta 1953, ko je v času Informbiroja trdil, da se je vodstvo KPJ, ker ni moglo dobiti soglasja vodstva KPI glede svojih zahtev, poslužilo intrig in izsiljevanj, ki jim je član vodstva nasedel, zaradi česar so ga takoj odpoklicali. ³¹

Direkcija KPI je 13. oktobra 1944 objavila v uradnem glasilu KPI La nostra lotta »Pozdrav našim jugoslovanskim prijateljem in zaveznikom«, v katerem so pozdravili ne le jugoslovansko zasedbo (res pa ne tudi priključitve), Julijske krajine, ampak tudi dela severne Italije. ³² Ostale stranke so imele to potezo v času naraščajočega jugoslovanskega pritiska in po zaključku pogovorov s CLNAI za pristajanje KPI na slovenske zahteve ³³ in je KPI tudi zato hotela pojasnitev vzrokov za spremembo jugoslovanske politike v Julijski krajini, ki je bila pred tem skupno dogovorjena, in obsodila preklcik dogovora med OF in CLNAI brez predhodnega obvestila KPI. Ni jim bilo raz-

²⁶ P. Pallante, *Il PCI*, str. 186, 189.

²⁷ AS I, CK KPS II, ae 1848, poročilo Lidije Šentjunc CK KPS o poteku razgovorov z Vincenzom Bianco 13.9. 1944.

²⁸ AS I, CK KPS II, ae 779, pismo Vincenza Bianca tržaški, videmski in goriški federaciji KPI 24.9. 1944; tudi AS II, fasc. 534; P. Pallante, *Il PCI*, str. 192–201; AS I, CK KPS II, ae 1848, poročilo Lidije Šentjunc CK KPS sredi septembra 1944; ae 1872, poročilo Miha Marinka CK KPS 19.9. 1944.

²⁹ Na zahtevo vodstva KPI je bilo pismo v slovenskih arhivih pod zaporo, medtem ko je bilo v Italiji že objavljeno. Pismo je M. Mikuž omenjal v citirani razpravi v op. 14, str. 22, v Pregledu zgodovine NOB pa ne več. Sporen je bil tudi podpis, ker ga je V. Bianco podpisal v imenu vodstva KPI, za kar pa ni imel pooblastil.

³⁰ Paolo Spriano: *Storia del Partito comunista italiano*, Torino 1975, knj. 4, str. 435, 436.

³¹ P. Pallante, *Il PCI*, str. 209.

³² AS I, CK KPS II, ae 783, La nostra lotta II, št.17, 13.10. 1944; P. Pallante, *Il PCI*, str. 207. »Pozdrav« je bil potrjen tudi na srečanju med Togliattijem in Kardeljem sredi oktobra 1944.

³³ Galiano Fogar: *Sotto l'occupazione tedesca nelle provincie orientali*, Videm 1968, str. 187–189.

umljivo, zakaj italijanski komunisti ne smejo niti poudariti italijanskega značaja nekaterih predelov. »Poudarjanje italijanskega značaja ne pomeni nasprotovati njihovi združitvi z novo Jugoslavijo.«³⁴ Ta pasus si lahko razlagamo tudi kot njihov pristanek na priključitev k Jugoslaviji, postavlja pa se vprašanje, ali ni bilo to le taktiziranje, da bi zmanjšali jugoslovanski pritisk na sprejemanje odločitev v tistem trenutku in tako odložili razreševanje vprašanja aneksije na povojni čas, posebno če upoštevamo kritiko ravnanja vodstva KPS, ki je razvidna iz korespondence med V. Biancom in vodilnimi člani KPI.³⁵ V poročilu L. Longa na konferenci vstajniških triumviratov od 5. do 7. novembra 1944 je opredeljeno, da so proti vsem osvovitvam fašizma in da mora nova Italija popraviti fašistične krivice, storjene zlasti proti obmejnim slovanskim narodom, zato mora ne le sprejeti, ampak tudi na vse načine podpirati pravične narodne zahteve nove demokratične in napredne Jugoslavije in z njo vzpostaviti bratske odnose v intimnem in zaupnem sodelovanju na vseh področjih. Izhajati je potrebno iz opredelitve za samoodločbo in spoštovanja narodnostnega principa, pri čemer se morajo pri odločitvah na mešanem območju opredeliti za najbolj demokratično rešitev, s katero se strinjajo »ljudske množice«.³⁶ Če takšno opredelitev konkretiziramo, je za delavstvo Julijske krajine bila najbolj demokratična rešitev zaradi »nizke ravni demokracije v Italiji« vključitev v Jugoslavijo. V poročilih organizacij KPI, ki so razpravljale o konferenci, so se poleg podpore Jugoslaviji pojavljala tudi vprašanja, kje se bodo Jugoslovani ustavili, zato je V. Bianco opozarjal, da ne morejo podpirati enega brez drugega.³⁷ Sredi oktobra 1944 je prišlo do razgovora med Togliattijem in Kardeljem v Bariju, med katerim naj bi dosegli popolno soglasje glede odprtih vprašanj.³⁸

Iz gornjega vidimo, da vodstvo italijanske partije, v nasprotju z drugima dvema stranema, slovenskim osvobodilnim gibanjem in CLN Julijske krajine, ni imelo jasnega stališča glede vprašanja Julijske krajine, kar je razumljivo, zlasti če upoštevamo njegov vmesni položaj. Stališče KPI je bilo jasno glede zasedbe Julijske krajine, ne moremo pa trditi, da so pristajali tudi na priključitev. Z jugoslovansko zasedbo Julijske krajine se je strinjal tudi CLNAI, nikakor pa ne tudi CLN Julijske krajine, ki je izrecno zahteval zasedbo zahodnih zaveznikov ravno zaradi strahu, da bi se zasedba spremenila v priključitev.³⁹ Enako je razmišljalo tudi jugoslovansko vodstvo in je Kardelj zahteval osvoboditev čim večjega območja, ker »po dosedanji praksi lahko rečemo, da bo ostalo naše tisto, kar bo v rokah naše vojske. Stremite torej za tem, da bo

³⁴ AS I, CK KPS II, ae 782, pismo direktorije KPI Nord E. Kardelju 17.10. 1944.

³⁵ N. pr. pismo vodstva KPI V. Biancu 18.12. 1944 kot odgovor na Biancovo pisma 1., 2. in 4.12. 1944, v katerem ga kritizirajo zaradi njegovega pristajanja na slovenske zahteve; glej AS I, CK KPS II, ae 778; pismo V. Bianca P. Togliattiju 18.1. 1945, Arhiv Ministrstva za notranje zadeve Ljubljana, fond OZNA I/II/4 (dalje AMNZ, OZNA); pismo V. Bianca Kominterni 18.1. 1945; ibidem; pismo V. Bianca direktoriji KPI za S. Italijo 20.1. 1945, ibidem.

³⁶ P. Pallante, *Il PCI*, str. 213, 214.

³⁷ *Ibidem*, str. 215.

³⁸ AS I, CK KPS II, ae 91, depeša CK KPS M. Marinku 28.10. 1944; AMNZ, OZNA I/2/4, slovenski prevod pisma Togliattija Vincenzu Biancu, v katerem ga seznanja s srečanjem. Njegova stališča so podpora jugoslovanski zasedbi, sodelovanje KPI pri organiziranju ljudske oblasti, mobilizacija italijanskih delavcev, kmetov in inteligence.

osvojen čim večji teritorij, da bo na tem teritoriju vzpostavljena krepka vojaška oblast poleg civilnih oblasti. ... Na vsak način je treba stremeti za tem, da boste osvojili Trst in Gorico pred zavezniki in da boste dovolj zgodaj začeli boj z Nemci za ti dve mesti. Ne smejo čakati naše enote do zadnjega dne na vkorakanje v tam mesta, temveč morajo dokazati, da so ti dve mesti zasedle z borbo. Paralelno s tem organizirajte v teh mestih vstajo skupaj z Italijani.«⁴⁰

Po aretacijah vodstva tržaške federacije KPI je slednja že oktobra 1944 izstopila iz CLN Julijske krajine.⁴¹ Obstajal je začasni tročlanski komite (federalni odbor) KPI, ki je delal »absolutno po naših direktivah in neposrednim vodstvom.«⁴² Tako je KPI v Trstu po začetnem odporu oktobra 1944 že v celoti podpirala projugoslovansko stališče, obstajale pa so še »težave v praksi.«⁴³ Decembra 1944 je začel delovati sicer Enotni komite KP v Trstu, a izključno po direktivah KPS. Drugačne so bile razmere v Gorici, kjer je KPI ostala v okviru CLN vse do konca vojne.

Razmere pozimi 1944/45, velika nemška ofenziva, podaljševanje vojne in pritiski zaveznikov na Jugoslavijo so prisilili vodstvo KPJ in KPS, da so ponovno odstopili od neposrednega boja za meje in odslej poudarjali predvsem boj proti nacifašizmu. Osnovala naj bi se skupna osvobodilna fronta, a le v vodstvu, medtem ko naj bi na terenu obstajale ločene organizacije tudi zato, ker so Slovenci težko sodelovali z Italijani in istih organizacijah, delno pa je veljalo tudi obratno.⁴⁴

Direkcija KPI je 29. januarja 1945 ponovno pojasnila svoja stališča o vprašanju Julijske krajine. Strinjali so se z zasedbo jugoslovanske vojske v Julijski krajini, glede drugih odločitev pa naj bi se počakalo na primernejši čas. Ustanavljali naj bi se mešani narodnoosvobodilni odbori.⁴⁵

P. Togliatti je 30. aprila 1945, v času vstaje v Trstu in zaključnih bojov za osvoboditev, v skladu z že prej sprejeto politiko KPI, ki je podpirala jugoslovansko zasedbo Julijske krajine, v imenu vodstva KPI poslal v Trst poziv tržaškim delavcem, naj sprejmejo Titove čete kot osvoboditeljice in naj z njimi sodelujejo, ker je osnovna naloga pregnati naciste in fašiste. Zaradi tega poziva so Togliattija kasneje obtožili, da je poslal telegram podpore jugoslovanski aneksiji Trsta, v bistvu pa je samo ponovil direktive CLNAI in CVL, podobno kot so pozdravili angloameriško zasedbo v Milanu in francosko v Torinu.⁴⁶

³⁹ G. Fogar, *Sotto l'occupazione*, str. 202; Enio Maserati: *L'occupazione jugoslava di Trieste*, str. 31, 32.

⁴⁰ AS I, CK KPS II, ae 453, pismo E. Kardelja CK KPS 1.10. 1944.

⁴¹ AS I, fond Obkom KPS za Slovensko primorje, šk. 115, pismo Lidije Šentjurg CK KPS konec oktobra 1944. V njem poroča o sestanku CLN, na katerem je predstavnik KPI zahteval sodelovanje z OF, sicer bo prišlo do ločitve med KPI in CLN.

⁴² AS I, CK KPS II, ae 1851, pismo Lidije Šentjurg CK KPS 6.10. 1944.

⁴³ AS II, fasc. 535, poročilo B. Babiča Obkom KPS za Primorsko 28.10. 1944; M. Mikuž: *Razvoj zgodovine NOB v Sloveniji*, knj. 4, str. 435.

⁴⁴ AJ, CK KPJ, 1945/121, pismo E. Kardelja CK KPS 9.1. 1945; AS II, fasc. 535, pismo Obkom KPS Babiču 21.1. 1945.

⁴⁵ AS I, CK KPS II, ae 828, pismo direkcije KPI CK KPJ 29.1. 1945.

⁴⁶ P. Pallante, *Il PCI*, str. 253, 254.

Ob jugoslovanski zasedbi Julijske krajine in delovanju jugoslovanskih oblasti, ki so vzpostavile svojo oblast in pričele z aretacijami vseh, ki so nasprotovali priključitvi Julijske krajine k Jugoslaviji,⁴⁷ se je vodstvo KPI opredelilo proti jugoslovanskim zahtevam, komunistični člani italijanske vlade pa so podprli njeno izjavo o italijanskem Trstu 3. maja 1945.⁴⁸

Togliatti je že maja 1945 pričel z akcijo, da bi se vprašanje usode teh predelov reševalo v neposrednih pogajanjih med zainteresiranima državama, da bi tako preprečili ponovitev »nevarnih nacionalizmov« na obeh straneh.⁴⁹ Na te njegove izjave je vplivalo jugoslovansko ravnanje v Julijski krajini in protijugoslovanska kampanja v Italiji. Vprašanje pa je, koliko bi z drugačno, tolerantnejšo politiko jugoslovanskih oblasti uspeli pridobiti narodnostno najbolj zavedne italijanske sloje v Julijski krajini, ki so se, podobno kot slovenski, brez oklevanja odločali za matično domovino.

Te opredelitve vodstva KPI so pomenile prelom z italijanskimi komunisti v Julijski krajini, ki so že od jeseni 1944 delovali po navodilih in v skladu z usmeritvami slovenskega partijskega vodstva. Poleg tega je KPI, podobno kot ostale italijanske stranke, že med vojno zagovarjala stališče, da je vprašanje pripadnosti Julijske krajine odprto zaradi krivic, ki jih je povzročil fašizem, in ne zaradi nepravilnih meja po koncu prve svetovne vojne, kar je jugoslovanska stran ostro zavračala.⁵⁰

Da bi na eni strani zmanjšala vpliv KPJ oz. KPS in se na drugi strani vsaj deloma otresla odgovornosti za politiko italijanskih komunistov v Julijski krajini, je KPI predlagala ustanovitev avtonomne partije, ki je bila nato osnovana v soglasju s slovenskim partijskim vodstvom 13. avgusta 1945.⁵¹ Ob ustanovitvi so poudarili, da ta ne pomeni tudi pristajanja na avtonomno Julijsko krajino kot posebno državo, ampak je bila Komunistična partija Julijske krajine ustanovljena zaradi boljšega delovanja in kot enotna organizacija v obeh takratnih conah Julijska krajine, tako jugoslovanski kot zavezniški, s čimer so hoteli zanikati obstoj demarkacijske črte. Njeno delovanje je ostalo najtesneje povezano z jugoslovansko oziroma slovensko partijo in je kljub formalnemu soustanoviteljstvu KPJ in KPI bila dejansko izvrševalka politike jugoslovanskega vodstva. Sekretar je postal eden ključnih slovenskih komunistov Boris Kraigher, CK KPS ji je narekoval osnovne programske usmeritve in neposredno vplival na njeno delovanje.⁵² Tak položaj je postal kmalu jasen tudi vodstvu KPI in je povzročil številna nesoglasja in poizkuse KPI, da bi vplivala zlasti na italijanske komuniste, svoje bivše člane ter na italijansko delavstvo v Julijski krajini, da bi prenehali podpirati projugoslovansko politiko. Da je bila podpora italijanskih delavcev v tem času ključ za

⁴⁷ AS I, CK KPS II, ae 91, depeše CK KPS Obkom KPS za Slovensko primorje 29. in 30.4. 1945; fond Boris Kraigher, šk. 1, depeše CK KPS B. Kraigherju 30.4., 1.5. 1945.

⁴⁸ Janko Jeri: Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni, Ljubljana 1961, str. 112.

⁴⁹ P. Togliatti: I comunisti a Trieste, *Unità* 16.5. 1945; cit. po Marco Galeazzi: Togliatti in vprašanje Julijske krajine 1941–1947, Trst 1941–1947, Koper 1988, str. 241.

⁵⁰ AS I, fond GO KPJK, šk. 3, komentar B. Kraigherja o izjavi Scocciamara, 21.3. 1946.

⁵¹ AS I, CK KPS II, šk. 1, zapisi sej CK KPS, seja 18.7. 1945.

⁵² AS I, f. B. Kraigher, šk. 1, dopisi s CK KPS. Delovanje KP JK je Boris Kraigher usmerjal v soglasju s CK KPS, največ z Borisem Kidričem, pri važnejših odločitvah pa v soglasju z Edvardom Kardeljem, ki je bil kreator politike jugoslovanske vlade glede meja.

pridobivanje oziroma ohranjanje pozicij, se je zavedala tudi jugoslovanska stran in je zato po odhodu jugoslovanskih oblasti iz cone A junija 1945 na prvo mesto postavila razredno vprašanje, s čimer se je hotela izogniti očitkom o nacionalizmu.⁵³ Zaradi poizkusov vodstva KPI, da bi preko svojega predstavnika v Trstu Giacomu Pellegrinija pritegnila svoje bivše člane, da bi podprli politiko KPI glede vprašanja Julijske krajine, je CK KPS interveniral tudi pri KP Sovjetske zveze, ki naj bi s svojim pritiskom vplivala na spremembo politike KPI do Julijske krajine.⁵⁴ Sovjetska zveza je zaradi svojih interesov v okviru nove blokovske delitve sicer podpirala politiko jugoslovanske vlade glede zahtev po priključitvi Julijske krajine, vendar njena podpora ni bila brezpogojna in je pristala na določila glede ustanovitve STO in predlagano mejo med Italijo in Jugoslavijo že poleti 1946. Vpliva KPI v Trstu in Julijski krajini in ustanovitve samostojne italijanske partije so se jugoslovanske oblasti bale tudi zato, ker bi s tem izgubile močan argument pri zaveznikih, da jih v projugoslovanskih zahtevah podpira velik del italijanskih prebivalcev, odkrito nasprotje med obema partijama v Julijski krajini naj bi škodilo tudi mednarodnemu ugledu komunizma,⁵⁵ obstajala pa je tudi nevarnost, da bi v primeru osnovanja KPI Zavezniška vojaška uprava KP JK enostavno prepovedala.⁵⁶

Eden od poizkusov italijanske partije pridobiti si večji vpliv med komunisti v Julijski krajini je bila vključitev tržaškega komuniste v rimsko konzulto,⁵⁷ na kar KPS oz. KP JK nista pristali, saj bi to na nek način pomenilo potrditev stare razmejitve.⁵⁸ Nasprotja med vodstvoma obeh partij so se vse bolj zaostrovala tudi zato, ker naj bi KPI občasno tudi postavljala kot možno rešitev internacionalizacijo Trsta,⁵⁹ in je npr. oktobra 1945 izdelala predlog za avtonomno državo v obliki italijansko – jugoslovanskega kondominija, ki naj bi ga zastopali obe partiji.⁶⁰

Ker je KP JK upala tudi na podporo tistih slojev, ki niso bili izrecno za priključitev k Jugoslaviji po jugoslovanskem umiku iz cone A, opredelitve za Jugoslavijo niso vključila v program, čeprav je bila jasna iz njenega delovanja. Po predložitvi jugoslovanskih zahtev na londonski konferenci septembra 1945, ki so med drugim vključevala tudi predlog o Trstu kot sedmi jugoslovanski republiki,⁶¹ pa je GO KPJK 24. sep-

⁵³ Ta usmeritev je razvidna tudi iz razprav na ustanovnem kongresu KP JK, ko so npr. trdili, da »jugoslovanski problem, ki smo ga obudili, ni iz nacionalnega vidika, ampak iz vidika ljudske oblasti in nič drugega.«, AS I, GO KPJK, šk. 1, zapisnik seje ustanovnega kongresa KP JK 13.8. 1945; tudi f. Boris Kraigher, šk. 1.

⁵⁴ AS I, CK KPS III, šk. 45, depeša CK KPS CK KPJ 25.9. 1945.

⁵⁵ AS I, CK KPS III, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju 14.9. 1945.

⁵⁶ AS I, CK KPS III, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju 21.12. 1945.

⁵⁷ AS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo L. Šentjunc B. Kraigherju 18.8. 1945.

⁵⁸ AS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS 15.8. 1945; pismo L. Šentjunc B. Kraigherju 18.8. 1945.

⁵⁹ V članku v aprilski številki glasila KPI Rinascità leta 1945 se je avtor s psevdonimom Tergestinus zavzel za ustanovitev vmesne države, ki naj bi zajemala skoraj celotno Julijsko krajino z Reko in bila pod vplivom Italije ali pod protektoratom mednarodnih sil.

⁶⁰ AS I, CK KPS III, depeše zvezni vladi 3, šk. 1, depeša B. Kidriča M. Marinku 2.11. 1945.

⁶¹ J. Jeri, Tržaško vprašanje, str. 134; Jean Baptiste Duroselle, Le conflit de Trieste 1943–1954, Bruxelles 1966, str. 99, 100. Kardelj je za mesto Trst predlagal, naj dobi zakonski politični statut ene izmed federa-

tembra sprejel resolucijo, v kateri je zahteval, da se prebivalstvo Julijske krajine s Trstom opredeli za priključitev k DFJ. Nacionalne pravice italijanskega prebivalstva bi bile zajamčene v skladu z »demokracičnimi pravicami, na katerih je gradila nova Jugoslavija.«⁶² Priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji s Trstom kot sedmo federalno enoto je kot svojo osrednjo točko programa sprejel tudi GO SIAU (slovensko-italijanske antifašistične unije) na seji 30. septembra 1945, na kateri so sprejeli tudi Izjavo o nacionalnih jamstvih, v kateri so poleg zagotovitve pravic manjšini priznali mešani značaj nekaterih predelov Julijske krajine in izrazito italijansko večino v nekaterih mestih.⁶³

Sprejem resolucije o priključitvi k Jugoslaviji je izzval ostro reakcijo vodstva KPI, ki je 30. septembra 1945, ko je sicer že bila obveščena o sklepu, ni pa vedela za njegovo objavo, izdala resolucijo, v kateri je zavzela stališče, da bi objava sklepa o boju za priključitev do skrajne meje zaostriła odnose med demokratičnim gibanjem Julijske krajine in italijanskim gibanjem ter zahtevala preklic sklepa. V primeru objave si je KPI pridržala pravico, da objavi svoje nesoglasje in da komunistom in delavnemu Trstu razloži svoje stališče.⁶⁴ Slovensko partijsko vodstvo je zahteve KPI v soglasju s Kardeljem odklonilo.⁶⁵ Togliatti pa je zato odklonil skupno konferenco med obema CK, dokler italijansko vodstvo ne bi sprejelo dokončnega stališča glede Trsta, predvidoma na kongresu partije. V obrambo KPI je L. Longo na seji odbora za zunanjo politiko italijanske vlade izjavil, da komunisti priznavajo italijanski značaj Trsta, da pa ne morejo prepričati, če so nekateri Italijani naklonjeni jugoslovanskim zahtevam.⁶⁶ V začetku novembra se je Togliatti v govoru na kongresu torinske federacije KPI opredelil za italijanski Trst, napadel šovinistično protijugoslovansko kampanjo in se ponovno zavzel za sporazum med državama. Obenem je priznal, da se velika večina italijanskega delavstva v Trstu izreka za Jugoslavijo.⁶⁷

Nova nesoglasja med KPI in KPJ oz. KPJK so nastala zaradi predvidene vključitve proitalijanskih sindikatov (Sindacati giuliani) v članstvo italijanske konfederacije dela, ki je bila pod vplivom KPI. Italijanska partija se je nekaj časa sicer v skladu z za-

ativnih enot v okviru DFJ, jugoslovanska vlada pa bi dala tržaškemu pristanišču status svobodnega pristanišča in olajšave glede železniškega tranzita.

⁶² Primorski dnevnik je 28.9. 1945 objavil celotno resolucijo s komentarjem; objavljeno tudi v *Il Lavoratore* 27.9. 1945.

⁶³ AS I, GO SIAU, zapisnik seje GO SIAU 30.9. 1945; f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo L. Šentjura B. Kraigherju 28.9. 1945; Primorski dnevnik, 2.10. 1945 v člankih Dosledni tradicijam NOB. GO SIAU proglašala na svoji prvi seji priključitev našega Primorja k DFJ za edino rešitev v duhu samoodločbe narodov; Izjava o nacionalnih jamstvih.

⁶⁴ AS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS 4.10. 1945; Rudi Janhuba: Italijani po drugi svetovni vojni, Delo, Trst 1950, št. 1; J. Jeri, Tržaško vprašanje, str. 113. Dokument KPI je podpisalo celotno vodstvo KPI.

⁶⁵ AS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo L. Šentjura B. Kraigherju 5.10. 1945.

⁶⁶ AS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, mesečna poročila Tanjuga iz Rima, 10.11. 1945; pismo B. Kraigherja CK KPS 30.10. 1945; ibidem, CK KPS III, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča M. Marinku 2.11. 1945.

⁶⁷ AS I, f. Boris Kraigher, šk. 1. Citat je povzet po slovenskem prevodu v mesečnem poročilu Tanjuga iz Rima 10.11. 1945; M. Galeazzi, nav. d., str. 242.

htevami KPJ upirala vključitvi,⁶⁸ a le do januarja 1946, to je do petega kongresa KPI in politične stavke proti prepovedi Primorskega dnevnika v coni A decembra 1945, kateri je predstavnik KPI v Julijski krajini G. Pellegrini nasprotoval, saj je bila organizirana tudi, čeprav ne izključno, v zaščito narodnostnih pravic Slovencev.⁶⁹

Decembra 1945 je KPI zahtevala poleg Borisa Kraigherja še enega sekretarja KP JK, Italijana, ki naj bi bil direktni eksponent italijanske partije, kar bi pomenilo ustanovitev legalne frakcije KPI v KPJK.⁷⁰ To svojo zahtevo je kasneje nekoliko omilila in zahtevala postavitev generalnega podsekretarja v skladu s sporazumom med vsemi tremi partijami, vendar do izpolnitve te zahteve ni prišlo.⁷¹

Da vodstvo KPI nikakor ne podpira jugoslovanske priključitve Julijske krajine, je postalo dokončno jasno na petem kongresu KPI decembra in januarja 1945/46, na katerem je Togliatti v poročilu poudaril, da je KPI vedno zagovarjala italijanstvo Trsta in rešitev njegovega vprašanja v soglasju z Jugoslavijo. Obtožil je tržaške delavce, da so z zavzetjem stališča o priključitvi k Jugoslaviji prišli v nasprotje s stališči KPI in da se reševanje vprašanja zmage socializma ne more reševati z odtrganjem od narodne skupnosti.⁷² Ta usmeritev je bila v skladu s politiko KPI, ki se zaradi svojega položaja v Italiji ni mogla, vprašanje pa je, ali tudi ni hotela, odpovedati Trstu, ker bi to »postalo antidemokratsko orožje reakcije«⁷³ in je bilo takšno stališče, po mnenju Borisa Kraigherja, ki je imel s Togliattijem razgovor, načelno nepravilno, a konkretno politično neizbežno zaradi trenutne politične situacije v Italiji.⁷⁴

M. Galeazzi ocenjuje, da je bilo to najbolj razločno in soglasno stališče KPI o enem izmed ključnih vprašanj italijanske zunanje politike. »Toda tudi za liderja Togliattijevega kova ni bilo lahko doseči pri tržaških komunistih, da bi sprejeli takšno stališče; in res so odgovorili na njegove izjave osuplo in razdraženo.«⁷⁵ Pri ocenjevanju reakcij komunistov v Julijski krajini moramo upoštevati, da so tudi oni, prav tako kot Togliatti, branili svoje pozicije in svojo politiko in so zato reagirali ostreje. Ljudje izven najozžjega vodstva so bili le delno obveščeni o nasprotjih med KPI in KPJ oz. KP JK in je bilo Togliattijevo stališče zanje neke vrste izdaja komunističnih interesov, ker so iskreno verjeli v boljšo prihodnost v Jugoslaviji.⁷⁶

Vodstvo KPJK se je balo, da bodo te izjave KPI vplivale razen na Italijane tudi na Slovence v Julijski krajini, ker so krepile slovenski nacionalizem, ki bi lahko »bratstvo« proglasil za nemogoče, in bi tako razbili »enotnost množic«; preveliko odklanjanje Togliattijevih pozicij bi lahko Slovence posledično odvrnilo tudi od podpore Slovansko - italijanski antifašistični uniji zaradi njene velike navezanosti na KPJK,

⁶⁸ AS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS 29.11. 1945.

⁶⁹ AS I, f. Boris Kraigher, šk. 1; ibidem, GO SIAU, šk. 4, mapa Primorski dnevnik.

⁷⁰ AS I, CK KPS III, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E.Kardelju 21.12. 1945.

⁷¹ AS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B.Kraigherja CK KPS 23.12. 1945.

⁷² AS I, GO KPJK, šk. 10, KPI, slovenski prevod Togliattijevega govora na 5. kongresu KPI decembra 1945; M. Galeazzi, nav. d., str. 242, 243.

⁷³ AS I, GO KPJK, šk. 5, poročilo Komentar problemov, ki jih obravnava 5. kongres KPI, 29.12. 1945.

⁷⁴ AS I, CK KPS III, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeše E. Kardelja J. Brozu 4.1. 1946.

⁷⁵ M. Galeazzi, nav. d., str. 243.

⁷⁶ AS I, GO KPJK, šk. 6, poročila o razpoloženju po 5. kongresu KPI januarja 1946.

zato kampanja proti Togliattijevemu govoru ni bila preostra in je bil zmeren tudi slovenski tisk.⁷⁷ Izhodišči za politično akcijo, ki je sledila 5. kongresu KPI v Julijski krajini, sta zato bili, da ne morejo razveljaviti obljube pripadnosti Jugoslaviji ter da se ne more odkrito napadati KPI. Glavne argumente so opirali na koncepcijo bratstva in samoodločbe z obrazložitvijo, da se za Jugoslavijo niso izrekli kot nacionalisti, ampak kot komunisti.⁷⁸

Glavni odbor KP JK je februarja 1946 poslal vodstvu KPI pismo, v katerem je odgovoril na njegove zahteve, naj KP JK z razumevanjem položaja v Italiji sprejme v program, da uradno nima stališča glede državne pripadnosti Trsta in da bi člani KP JK izražali zahteve po državni pripadnosti le preko množičnih organizacij, ne bi pa bilo nujno, da se o tem sploh izrečejo. V odgovoru je GO KP JK navedel, da se v Jugoslaviji »gradi socializem, v Italiji ne. Podpora Jugoslaviji je podpora zmagoviti revoluciji in proti kontrarevoluciji.«⁷⁹ Za to politiko je imela KP JK široko podporo ne le Slovencev in Hrvatov, ampak po njihovem mnenja večine, dejansko pa precejšnjega dela Italijanov.⁸⁰

Ker mu ni uspelo zmanjšati vpliva jugoslovanske partije na KP JK, je vodstvo KPI maja 1946 v Trstu ustanovilo svoj informacijski urad, katerega osnovne naloge so bile povezava s CK KPI, obveščanje CK KPI o položaju v Julijski krajini in dajanje informacij o položaju v Italiji. Izdajali so tednik, ki se je sprva imenoval *Notiziario italiano*, kasneje *Informatore del popolo*.⁸¹ B. Kraigher je ustanovitvi urada ostro nasprotoval, ker naj bi pomenil udarec demokratičnim silam.⁸²

Informacijski urad je v okviru kroga naročnikov tednika *Informatore del popolo* zbiral svoje privržence, med katerimi so bili zlasti nekdanji člani KPI, ki so jih iz KP JK izključili zaradi »oportunizma«, to je nestrinjanja s projugoslovanskimi stališči. Pristaše so pridobivali tudi tako, da so prikazovali gibanje za priključitev k Jugoslaviji kot nacionalistično.⁸³ V okviru krožka Prijatelj tednika *Informatore del popolo* je tako nastajala vzporedna partijska organizacija, ki bi lahko ogrozila enotnost komunističnega gibanja v Trstu in je bila posebno nevarna jugoslovanskemu vplivu v njem,⁸⁴ zato je avgusta 1946, to je v času, ko je bila usoda Julijske krajine že delno znana, KP

⁷⁷ AS I, GO KPJK, šk. 7, referat O Togliattijevih izjavah, nedatiran.

⁷⁸ AS I, GO KPJK, šk. 3, zapisnik seje GO KPJK 5.1. 1946; šk. 3, zapisnik seje pokrajinskega aktiva KPJK 7.1. 1946; izjave so obravnavali tudi okrožni odbori, n.pr. MK KPJK Trst 9.1. 1946, glej fond MK KPJK Trst, mapa 3.

⁷⁹ AS I, GO KPJK, šk. 5, pismo GO KPJK CK KPI 6.2. 1946.

⁸⁰ Pri ocenjevanju, koliko Italijanov je v Julijski krajini dejansko podpiralo priključitev k Jugoslaviji, ne moremo trditi, da je bila to večina, gotovo pa znaten del predvsem delavstva, kar je razvidno iz članstva tako Enotnih sindikatov kakor tudi SIAU. Tako je podpisalo izjavo za priključitev k Jugoslaviji septembra 1945 51 973 Italijanov; glej AS I, CK KPS III, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju, nedatirana, rokopolis.

⁸¹ AS I, GO KPJK, šk. 3, zapisnik seje GO KPJK 6.5. 1946.

⁸² AS I, f. Arhiv informacijske službe in antifašističnega boja, ae 232, gradivo o informacijskem uradu KPI, nedatirano; ibidem, GO KPJK, šk. 10, KPI, zapisnik razgovora med Kraigherjem, Babičem, Jaksetičem, Pellegrinijem in Pralongom 7.5. 1946; ibidem, CK KPS III, šk. 46, depeša CK KPS CK KPJ 8.5. 1946.

⁸³ AS I, GO KPJK, šk. 3, zapisnik seje pokrajinskega partijskega aktiva 21.8. 1946.

⁸⁴ AS I, GO KPJK, šk. 7, referat Glede informacijskega urada, nedatirano.

JK sklenila sprejeti »jasno in energično pozicijo« glede informacijskega urada, ki je takrat že imel precejšen vpliv. Sprožila je akcijo proti njegovi politiki, ki je potekala na običajen način, preko obravnave na nižjih partijskih komitejih in aktivih, s pošiljanjem protestov, peticij.⁸⁵ Ukinitev informacijskega urada so skušali doseči tudi na razgovorih slovenskega partijskega vodstva z Luigijem Longom in naj bi bila v skladu z dogovori med J. Brozom in P. Togliattijem v začetku novembra 1946,⁸⁶ kar je Longo odklonil, pristal pa je na ukinitev društva Prijateljev tednika *Informatore del popolo* oziroma njihovo vključitev v SIAU. Informacijski urad bi se poslej omejil le na informiranje CK KPI, GO KP JK pa se je obvezal, da ga bo redno obveščal o odločitvah političnega značaja.⁸⁷

Eden zadnjih poizkusov dogovora med obema zainteresiranima državama pred podpisom mirovne pogodbe z Italijo je bil dogovor P. Togliattija z J. Brozom novembra 1946, ki naj bi omogočil, »da se ustvari v Trstu vladavina demokracije in svobode.«⁸⁸ Poizkus dogovora je bil v času popolnega prehoda Italije v zahodno sfero, konca zavezništva strank italijanskega CLN in v povezavi s tem izrinjanja italijanskih komunistov iz vlade, iz katere sta KPI in Socialistična stranka Italije izstopili maja 1947; italijanska vlada ga je tudi takoj zavrnila.⁸⁹ Bistvo dogovora je bila odstranitev STO (Svobodno tržaško ozemlje) iz mirovne pogodbe, tako da bi Italija dobila Trst, kateremu bi jamčila demokratični statut, ki bi Tržačanom dovoljeval vodenje mesta po demokratičnih načelih, Jugoslavija pa bi dobila Gorico, ki je po tedanjem predlogu pogodbe pripadla Italiji. Italijanom, ki bi ostali v okviru Jugoslavije, bi ta zagotovila vse narodnostne pravice. P. Togliatti je vsebino dogovora pojasnil v intervjuju za *Unità* 7. novembra 1946, v katerem je tudi obsodil kampanjo, ki jo je vodila Italija za izseljevanje iz jugoslovanskih območij ter jo označil za absurdno in protinarodno.⁹⁰ Italijansko prebivalstvo bi moralo ostati na tem območju, kjer bi lahko bilo vez, ki bi povezovala obe državi. Na srečanju so se tudi dogovorili o izpustitvi italijanskih vojaških ujetnikov v Jugoslaviji.⁹¹

Rezultati srečanja so odmevali v Julijski krajini, kjer ljudje niso bili obveščeni o razgovorih in je objava Togliattijevega intervjuja jugoslovansko stran postavila v čudno luč.⁹² Jugoslovanska politika je že ob umiku iz cone A junija 1945 upoštevala mož-

⁸⁵ AS I, GO KPJK, šk. 3, zapisnik seje pokrajinskega partijskega aktiva 21.8. 1946; ibidem, MK KPJK, mapa 3, zapisnik seje MK KPJK Trst 24.8. 1946.

⁸⁶ Luigi Longo je prišel v Jugoslavijo 10.12. 1946, ob izpustitvi italijanskih vojnih ujetnikov, ki je bila dosežena na pogovorih med J. Brozom in Togliattijem v začetku novembra 1946; AS I, CK KPS III, šk. 37, poročila CK KPS CK KPJ.

⁸⁷ AS I, CK KPS III, šk. 35, pismo Centralnemu komiteju KPJ, nepodpisano, nedatirano, jeseni 1946; ibidem, GO KPJK, šk. 3, zapisnik seje pokrajinskega partijskega aktiva 5.12. 1946; šk. 10, KPI, poročilo KP JK o informacijskem uradu, nedatirano.

⁸⁸ Poročilo P. Togliattija CK KPI 18.9. 1946, cit. po M. Galeazzi, nav. d., str. 245.

⁸⁹ Predlog sveta zunanjih ministrov o meji med Jugoslavijo in Italijo in internacionalnem ozemlju so izglasovali v noči med 9. in 10.10. 1946, glej J. Jeri, Tržaško vprašanje, str. 169.

⁹⁰ Italijanska vlada je že v času obiska komisije izvedencev marca in aprila 1946 in nato v času mirovnih pogajanj vzpodbujala izseljevanje Italijanov iz cone B in Jugoslavije, s katerim je hotela dokazati jugoslovanski teror nad tamkajšnjim italijanskim prebivalstvom.

⁹¹ AS I, MK KPJK Trst, mapa 3, prepis intervjuja P. Togliattija iz *Unità* 7.11. 1946.

⁹² Objava pogovorov je bila dogovorjena v Beogradu, glej J. Jeri, Tržaško vprašanje, str. 181.

nost, da Trsta in dela Julijske krajine ne bo dobila in je zato na njegov račun skušala v pogajanjih iztržiti čim več. To je lahko dosegla tudi tako, da je skušala doseči čim večjo podporo na tem območju, da bi bila nato »žrtev«, ki jo je morala prispevati, večja. Da Trsta ne bodo dobili, je postalo jasno že po umiku jugoslovanske vojske iz cone A, zlasti pa v času naraščajoče hladne vojne in mirovnih pogajanj, ko podpora Sovjetske zveze jugoslovanskim zahtevam ni bila več brezpogojna, gotovo pa ne zadostna, dokončno pa po sklepu o ustanovitvi STO 3. julija 1946. Že 16. junija 1946 je slovensko vodstvo odpoklicalo iz Trsta Borisa Kraigherja, enega ključnih funkcionarjev KPS. V tem okviru je bil predlog dogovora s Togliattijem, v kolikor bi bil realiziran, dejansko maksimum. Kakor je bila ta politika vodstev realna, pa jo je bilo težko predstaviti ljudem, ki so jih podpirali in ki teh ozadij niso poznali, poznali so le programe projugoslovanskih organizacij, kjer je bila na prvem mestu boj za priključitev k Jugoslaviji, v katero so iskreno upali in verjeli. Zanje so bili predlogi dokaz, da so v svojih prizadevanjih izigrani. Zlasti so jih tako občutili Slovenci in je njihova objava, skupaj s sprejetjem sklepa o ustanovitvi STO, pospešila začetni razcep med njimi.⁹³

Ko je italijanska vlada odklonila predloge s srečanja med J. Brozom in P. Togliattijem, je postala realnost STO dokončna, čemur so prilagodili tudi programa SIAU in KP JK, kar je ustvarilo pogoje za boljše sodelovanje z Informacijskim uradom KPI. Dne 7. aprila 1947 sta CK KPJ in CK KPI sprejela sporazum o sklicu kongresa ali konference KP JK oz. STO z nalogo, da se ustanovi nova KP STO, ki naj bi sprejela tudi nov program. KPI in KPJ sta se zavezali, da bosta njuni organizaciji prenesli kompetence, ki bodo zahtevane, na KP STO, ki naj bi delovala za združitev delavskega razreda na sindikalnem in političnem polju, združitev vseh Slovencev, Italijanov in Hrvatov v enotni demokratični blok, si prizadevala, da bo STO cona miru, reda, dela, gospodarskega napredka, ki bo imela dobre odnose z demokratično Italijo in novo Jugoslavijo.⁹⁴ V sporazumu je KPI tudi zagotovila avtonomijo partijskih organizacij tistega dela Julijske krajine, ki je nato prišel pod Italijo, pa tudi avtonomijo Furlanije, kamor sta bila vključena Gorica in Tržič.⁹⁵

S tem se je končala tudi popolna prevlada vpliva slovenske partije med komunisti v coni A, čeprav je tudi odtlej imela KPS do objave resolucije Informbiroja večji vpliv kot KPI.

⁹³ AS I, GO KPJK, š.k. 6, poročilo o razpoloženju med ljudmi glede Togliattijevih izjav 9.11. 1946.

⁹⁴ AS I, GO KPJK, š.k. 7, govor Vittorija Vidalija ob prihodu v Trst 12.6. 1947.

⁹⁵ AS I, GO KPJK, š.k. 7, poročilo O sporazumu med KPI in KPJ po podpisu mirovne pogodbe; ibidem, CK KPS III, š.k. 35, sporazum med CK KPI in CK KPJ 7.4. 1946.

**LE POSIZIONI DEL PARTITO COMUNISTA DELLA SLOVENIA (RISPETTIVAMENTE DELLA
JUGOSLAVIA) E DEL PARTITO COMUNISTA ITALIANO RIGUARDANTI LA VENEZIA
GIULIA NEGLI ANNI 1941-1947**

S o m m a r i o

Nella Venezia Giulia, dopo l'annessione all'Italia e specie nel periodo fascista, l'appartenenza nazionale, a causa della politica snazionalizzatrice delle autorità italiane, si identificò con l'appartenenza ideologica; ciò si esprimeva negli stereotipi italo-fascismo e slavocomunismo.

Dopo l'emigrazione politica dei ceti intellettuali causata dalla politica snazionalizzatrice, gli sloveni e croati della regione, in maggioranza operai e contadini e in quanto tali vicini ai partiti di sinistra, consideravano la liberazione nazionale strettamente legata alla liberazione sociale. Il PCI della Venezia Giulia, rendendosi gradualmente conto di ciò, fece dei tentativi per stabilire rapporti con la minoranza, anche se, per la sua debolezza, non riuscì ad avere una forte influenza.

L'attacco italiano alla Jugoslavia sollevò il problema dei nuovi confini. I punti più importanti del programma del PCS erano la soluzione del problema nazionale sloveno e la rivoluzione socialista. Nella realizzazione del primo punto il PCS, attraverso l'OF (Fronte di Liberazione) prese contatto con gli sloveni del Litorale per i quali la meta principale era la liberazione nazionale; per realizzare il secondo punto, oltre all'attività fra gli sloveni, si propose di attirare in particolare gli operai italiani della Venezia Giulia, fra i quali peraltro molti erano gli assimilati sloveni e croati. Questi ultimi avevano vissuto nello Stato italiano soltanto in epoca fascista, quando le loro organizzazioni erano state soppresse; di conseguenza la loro coscienza di classe era più forte della loro coscienza nazionale. Il programma ebbe notevole successo tanto che gli operai italiani si dichiararono favorevoli all'annessione alla Jugoslavia in quanto stato nel quale si era realizzata la rivoluzione socialista e mantennero questa posizione anche dopo la fine della guerra e dopo il ritiro delle truppe jugoslave della zona A.

I nuovi confini, il futuro ordinamento dello stato e le competenze dei due partiti furono i problemi principali trattati nei rapporti tra il PCI e il PCS ovvero il PCJ. Il partito jugoslavo tentò di allargare la sfera rivoluzionaria in altre parti dell'Italia perchè ciò avrebbe rafforzato anche la sua posizione all'interno; ma la dirigenza del PCI, sia per le condizioni obiettive dell'Italia che per le sue alleanze nell'ambito del CLN nonché per le direttive del Comintern che poneva come compito principale la lotta contro l'occupatore, respinse queste posizioni. A differenza degli altri partiti italiani, il PCI riconosceva il diritto al distacco delle zone prettamente slovene del punto di vista etnico, anche se non dare chiaro quali fossero tali zone; per gli altri problemi il PCI rimandava la soluzione alla futura conferenza della pace. Il PCI accettava l'occupazione jugoslava della Venezia Giulia, non si può dire invece che fosse d'accordo per l'annessione, anche se alcuni suoi rappresentanti fecero saltuariamente delle dichiarazioni favorevoli. A differenza della direzione nazionale del PCI, i comunisti italiani della Venezia Giulia a partire dall'autunno del 1944 accettarono in pieno la politica del partito sloveno e anche alla fine della guerra, come membri del PC della Regione Giulia, si impegnarono per l'annessione alla Jugoslavia.

Dopo il ritiro delle autorità jugoslave dalla Zona A della Venezia Giulia, i due partiti si accordarono per dar vita ad un PC autonomo della Regione Giulia, che però di fatto agì secondo le direttive e in parallelo con la politica del PCS - PCJ; questo portò a disaccordi fra i due partiti. Il PCI, allora partito di governo, al suo quinto congresso, si schierò definitivamente per l'annessione di Trieste all'Italia e disapprovò la posizione filojugoslava degli operai italiani della Venezia Giulia; tentò poi di rafforzare la sua influenza nella regione mediante i suoi vecchi aderenti. Avendo accettato la decisione della costituzione del Territorio Libero di Trieste, i due partiti si accordarono nuovamente per la istituzione del Partito Comunista del TLT; anche in questa fase la parte jugoslava continuò a mantenere un'influenza predominante, pur meno evidente di prima. La politica filo-jugoslava dei comunisti italiani ebbe termine quando fu pubblicata la Risoluzione del Cominform del 1948.

Aleš Gabrič

Informburojevstvo na Slovenskem

Informburojevski spor med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo je eden najpomembnejših dogodkov v jugoslovanski povojni zgodovini. Bolj ali manj strokovno je bil opisan v delih jugoslovanskih in zahodnih zgodovinarjev, medtem ko so se sovjetski zgodovinarji temu vprašanju do sedaj izogibali.¹

Eno od važnih vprašanj, ki se odpira pri preučevanju posledic informburojevskega spora v jugoslovanskem notranjem razvoju, je obračun oblasti s simpatizerji Sovjetske zveze v Jugoslaviji, ki se jih je oprijelo ime informburojevci. Gre za ljudi, ki jih je jugoslovanski politični vrh zaradi strinjanja z resolucijo Informburoja ali zaradi kritik na svoj račun štel za notranjega sovražnika.

Političnim nasprotnikom je bila osebna svoboda lahko odvzeta na dva načina. Tako imenovano upravno kazen je izrekala neposredno Uprava državne varnosti (UDV) brez sodelovanja sodstva. Imela je široka pooblastila in je lahko posameznika poslala na družbeno koristno delo (DKD) za čas do dveh let. S ponavljanjem postopka pa je odvzela nekaterim posameznikom svobodo za več kot le dve leti. Na drug način so bili kaznovani ljudje, obsojeni pred civilnimi in vojaškimi sodišči.

Zaradi nedostopnosti policijskih in vojaških arhivov sem se naslonil predvsem na vire kontrolne komisije centralnega komiteja Komunistične partije oziroma Zveze komunistov Slovenije (CK KPS oz. ZKS). Pri navedenih številkah lahko zato pride do malenkostnih odstopanj, saj povsod niso upoštevani posamezniki, ki jih je aretirala Kontraobveščevalna služba (KOS) Jugoslovanske armade (JA) in so bili obsojeni pred vojaškimi sodišči.

Problemov v zvezi z informburojevci sta se v širšem jugoslovanskem kontekstu dotaknila že Radovan Radonjić² in Ivo Banac,³ a je bil slovenski problem zaradi drugačne zgodovinske preteklosti specifičen. Za Slovence je že Banac napisal, da »nisu bili osobito prijemljivi za kominformovstvo«. ⁴ Odkritega izjavljanja za resolucijo Informburoja je bilo v Sloveniji v nasprotju z nekaterimi drugimi deli Jugoslavije malo. Na spisku državi nevarnih posameznikov je bilo veliko ljudi, ki so kritizirali to ali ono napako državnih oblasti. Ker je izraz informburojavec kmalu postal sinonim za notranjega državnega sovražnika (kot nekaj let pred tem trockist ali kasneje djilasovec), so tudi te »kritikante« poenostavljeno proglasili za informburojevce. Informburojevska »peta kolona« ni bila v Sloveniji nikakršna organizirana politična opozicija. Napake teh posameznikov, če sploh lahko njihova dejanja označimo kot napake, bi v pravnem

¹ Obširna bibliografija o tej problematiki, glej: Ivo Banac: Sa Staljinom protiv Tita, Zagreb 1990, str. 255-267; Jože Pirjevec: Tito, Stalin in Zahod, Ljubljana 1987, str. 242-251.

² Radovan Radonjić: Sukob KPJ s Kominformom, Zagreb 1979.

³ I. Banac: Sa Staljinom protiv Tita. Zagreb 1990.

⁴ Ibidem, str. 150.

sistemu ostale brez odmeva, v sistemu totalitarizma pa je bilo že javno izražanje stališč razlog za dolgotrajni odvzem svobode; v večini primerov brez sodnega sklepa.

V času hudih zunanjepolitičnih pritiskov z vzhoda je oblast v informbirojevcih videla potencialno pomoč zunanjemu sovražniku. Če je ta bojazen veljala za tiste predelne Jugoslavije, ki so tradicionalno veljali za rusofilske, se postavlja vprašanje, koliko je bila sploh realna za Slovenijo. Pravni postopki in zaporniški sistem, ki so ga uporabljali proti informbirojevcem, so imeli malo skupnega z načeli, ki jih je Jugoslavija zagovarjala pred zunanjim svetom. Fizična in psihična mučenja so v spominih dokaj natančno opisali tudi posamezni Slovenci, ki so bili osumljeni informbirojevstva (Janez Jerzeršek, Martin Mencej, Radovan Hrast, Cene Logar, Jože Jurančič).

Posamezni problemi v zvezi z Informbirojem so v strokovni in spominski literaturi že bili opisani; npr. o vzrokih in poteku informbirojevskega spora, o jugoslovanski zunanji politiki, o stalinistični jugoslovanski notranji politiki v boju proti Stalinu, o represivnem sistemu itd. V pričujočem članku se bom omejil na vprašanje, koliko je bilo slovenskih informbirojevcev in iz katerih slojev so izhajali.

Prve kazni izključitve iz političnih organizacij so bile izrečene neposredno po izjasnjevanju posameznikov o resoluciji Informbiroja med članstvom KP. Spisek izključenih iz partijskih celic zaradi Informbiroja je v Ljubljani v letu 1948 obsegal 17 imen, med temi je bilo 15 intelektualcev, en študent in en delavec.⁵

Aretacij ljudi zaradi Informbiroja v letu 1948 še ni bilo veliko. Še pred izbruhom spora je bil aretiran Dragotin Gustinčič, ki so mu šele v zaporu dodali etiketo informbirojevca. Gustinčič je bil veteran v vrstah KP, bivši član politbiroja CK KPJ in star zagovornik federalizma v Jugoslaviji. Izven domovine je živel od leta 1931. Razen let, ko je sodeloval v španski državljanski vojni, je bil vseskozi v Moskvi. Po povratku v Ljubljano leta 1945 je bil postavljen za univerzitetnega profesorja, politično pa je bil izrinjen iz vrhnje partijske strukture. Aretiran je bil aprila 1948 kot eden glavnih kritikov političnega vrha. Po obsodbi je kazen prestajal na Golem otoku, zaradi bolezni pa je bil 15. aprila 1951 izpuščen.

Poglavitni vzrok za relativno majhno število kaznovanih v letu 1948 zaradi Informbiroja so bili poskusi jugoslovanskih oblasti, da bi ublažili razdor med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. Z represivnim aparatom je začela jugoslovanska oblast preganjati informbirojevce šele, ko je postalo jasno, da je razdor dokončen. To je bilo ob koncu leta 1948. Za jugoslovansko oblast so ti ljudje postali »izdajalci«, »odpadniki«, »petokolonaši«, kakorkoli so jih že imenovali.

Na Slovenskem so se množične aretacije informbirojevcev začele po seji politbiroja CK KPS 13. januarja 1949. O Informbiroju je poročal Stane Kavčič in med drugim dejal: »Opaža se aktivnost IB-jevcev. Nekaj okrajnih komitetov in celic je izrazito popustilo v budnosti in disciplini. Največ je tega čutiti v Ljubljani, zlasti na raznih šolah in univerzi. (...) V Ljubljani to problematiko MK (mestni komite, op.p.) vidi in bi bilo potrebno konkretno obračunavanje poveriti MK-ju, ne da bi se v to angažiral nepo-

⁵ Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL), Mestni komite KPS (MK KPS), š. 4/61, Rekapitulacija izključenih v letu 1948.

sredno CK (profesorsko celico na univerzi bo treba prevetriti - Kobe, Svetek, itd., izključiti vse štiri Logarje).« Člani politbiroja so se strinjali, naj čistk ne vodi komisija CK-ja, temveč celice na terenu. Izjema bi bila po besedah Ivana Mačka dopustna le tam, »kjer je izrazita nevarnost preglasovanja.«⁶

Koncem januarja je bila seja ljubljanskega mestnega komiteja, na kateri so razpuščili partijsko celico na univerzi, posamezniki pa so bili izključeni iz Partije. Vodstvu KPS to ni zadostovalo in so na seji politbiroja CK KPS 3. februarja 1949 sklenili, da morajo politično akcijo razširiti prek partijskih celic in sindikatov in tako dobiti legitimnost za svojo dejavnost »v imenu ljudstva«. Poleg že omenjenih univerzitetnih sodelavcev je Boris Kraigher omenil še Jožeta Jurančiča, tedaj zveznega poslanca, za katerega je dejal, da ga morajo »podminirati« v njegovem volilnem okraju.⁷

Širša politična akcija proti infombirojevceem se je začela februarja leta 1949. Že potek seje politbiroja 13. januarja pove, da je velik del infombirojevcev na Slovenskem izhajal iz vrst kulturnikov oziroma je te oblast štela za najbolj nevarne. Nekateri člani razpuščene univerzitetne celice KP so bili sredi februarja 1949 aretirani, med njimi docent pravne fakultete dr. Božo Kobe, izredni profesor na filozofski fakulteti Cene Logar, znanstveni sodelavec ministrstva Janez Logar, docent tehnične fakultete dr. ing. Tibor Škerlak, Tine Logar itd.⁸ V istem času so bili aretirani še nekateri drugi kulturniki, česar se pisatelj Cvetko Zagorski spominja takole: »17. februarja 1949, bila je nedelja, ko je navsezgodaj zjutraj, meglice so se vlekale sem od Drave, na vratih odločno pozvonilo. Odprl sem in na prag sta stopila dva moška in pri priči sem vedel, pri čem da sem.«⁹

O poteku prve faze največje akcije proti IB-jevceem je poročal slovenski notranji minister Boris Kraigher na II. plenumu CK KPS, ki je bil 15. in 16. aprila 1949, v referatu o aktualnih političnih vprašanjih. Glede Informbiroja je dejal, da 72% vseh do tedaj registriranih infombirojevcev izhaja iz vrst inteligence, državnih nameščencev, svobodnih poklicev in razlaščenih slojev. Nekoliko dlje se je zadržal pri orisu situacije na univerzi, njegove besede pa so še posebno zanimive zato, ker jasno kažejo na nepomembnost pravnih določil sistema: »Še vedno se dopuščajo diskusije o tem, da je treba Logarjem in Kobetu dokazati protidržavno delovanje. Vidimo, da se zamenjuje borba za čistost Partije, za njeno ostrino v boju z vsemi pojavi oportunitizma in nevere v lastne sile, z naporji Partije in ljudske oblasti, da zasigura prosto pot izgradnji socializma in obvaruje našo ljudsko skupnost pred sovražnimi, saboterskimi, razbijaškimi poizkusi. S tem nočem reči, da pri raznih Logarjih in Kobetih ne gre za odkrito protiljudsko delovanje. Toda v borbi za trdnost partorg. (partijskih organizacij, op.p.) to ni bistveno. Bistvena je borba te organizacije proti pojavom oportunitizma in nevere v

⁶ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I (dalje ARS I), fond CK ZKS III, š. 2, Seja biroja 13.1. 1949.

⁷ Ibidem, Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 3.2. 1949.

⁸ ARS, Ministrstvo za prosveto LRS (MP), Personalna 1338-49, 1339-49 in 1343-49; Cene Logar: Goli otok, Borec, XLIII, 1991, št. 4-6 (dalje Logar, Goli otok), str. 317-328.

⁹ Cvetko Zagorski: Vračanje v čas, Ljubljana 1990, str. 367.

ljudske sile in v tej borbi se mora Partija čistiti, brez ozira na to, če gre pri tem istočasno za odkrito protidržavno delovanje sovražnikov socializma ali ne.«¹⁰

Kot drugo skupino je Kraigher navedel »vrsto tako zvanih kulturnih delavcev. Ti predstavljajo v osnovi isti pojav kot je oni na univerzi. V tej družbi so se našli neki nesposobni umetniki kova Mrzel, Ribič, Kiauta, Zagorski in podobni.«¹¹

Obsodbe omenjenih informbirojevcev so bile izrečene po plenumu. Božo Kobe je bil 7. julija 1949 obsojen na tri mesece poboljševalnega dela, UDV pa je uporabila še pravni ukrep DKD za 12 mesecev. Cene Logar je bil 8. septembra 1949 prav tako obsojen na tri mesece poboljševalnega dela, na DKD pa je bil poslan za 24 mesecev, a je na Golem otoku ostal do novembra 1953.¹²

Glede na precejšnje število literatov v vrstah informbirojevcev je Partija razširila akcijo tudi na Društvo slovenskih književnikov (DSK). Že kmalu po izbruhu spora so sovjetski književniki poslali jugoslovanskim kolegom pismo z zahtevo, naj obsodijo jugoslovansko politično vodstvo zaradi odstopanja od načel marksizma-leninizma. O resolucijah Informbiroja in pismu sovjetskih književnikov so imeli člani DSK poleti 1948 sestanek, na katerem jim je »pojasnil« situacijo slovenski prosvetni minister in načelnik agitpropa CK KPS dr. Jože Potrč. Na sestanku so glasovali tudi o odgovoru jugoslovanskih književnikov na pismo sovjetskih, pri tem pa je en član glasoval proti. To je bil – le do tistega dne – tajnik društva Janez Logar. Rezultate dela društva v preteklem delovnem letu so slovenski književniki pregledali na rednem letnem občnem zboru 3. julija 1949, na katerem pa ni bilo nobenega do sedaj omenjenega književnika, saj so bili takrat že izključeni iz članskih vrst slovenskih literatov in po večini tudi že v zaporih. Predsednik društva Miško Kranjec je v poročilu več kot o književnosti govoril o politični situaciji: »Toliko bolj obsojanja vredno je, da se je tudi med slovenskimi književniki našla peščica ljudi, ki so zdvomili kakor v moč, tako v pravičnost svojih narodov, zgubili vero v resnico, ki je na naši strani, zdvomili nad pravilnostjo naše poti.« Imen tako kot diskutanti Kranjec ni omenjal.¹³

H kulturnim bi lahko prišteli še močno skupino prosvetnih delavcev. Veliko učiteljev je bilo leta 1949 odpuščenih iz službe z razlogom, da se uslužbenec »ne vključuje v današnjo stvarnost in s svojim delom ter vedenjem škoduje pravilnemu političnemu razvoju.« Tako preprosta formulacija ne dopušča dokončnega sklepa ali je bil posameznik odpuščen kot informbirojevec ali zaradi drugačnega politično oporečnega koraka.¹⁴

Če se ozremo po socialni strukturi slovenskih informbirojevcev, lahko ugotovimo, da je druga večja skupina izhajala iz vrst študentov in dijakov. Največ jih je bilo v Ljubljani na tehnični in medicinski fakulteti ter na klasični gimnaziji. Zaradi strinjanja z resolucijo Informbiroja je bilo večje število študentov in dijakov izključenih iz političnih organizacij, nekateri tudi iz šole. Po začetnih, za oblast neugodnih, odmevih resolucije med študenti se je začelo stanje izboljševati po partijski konferenci 1. novem-

¹⁰ ARS I, ČK ZKS III, š. 1, Zapisnik II. plenarnega zasedanja CK KPS, 15.-16.4. 1949.

¹¹ Ibidem.

¹² ARS, MP, Personalna 2416-50 in 2417-50; Logar, Goli otok, str. 279-315.

¹³ Arhiv Društva slovenskih pisateljev, Zapisnik V. rednega letnega občnega zбора, 3.6. 1949.

¹⁴ ARS, MP, Personalna 1438-49.

bra 1948. Na njej je bil izvoljen nov komite, sledile pa so čistke v vrstah študentov. Najpogosteje je bilo vzrok za izključitev »reakcionarno« stališče in soglašanje z resolucijo Informbiroja. Kazni za študente so bile različne: izključitev iz partijske ali mladinske organizacije, izključitev iz šole, aretacija. V prvem letu po izbruhu informbirojskega spora je bilo tako ali drugače kaznovanih 78 študentov.¹⁵ Za najpomembnejšega je oblast štela Mirka Goršeta, ki je bil 22. februarja 1949 aretiran kot »dejanski iniciator ilegalne IB-e organizacije na ljubljanski univerzi«, in bil kaznovan z dvema letoma DKD.¹⁶

Glavni val izključitev študentov in dijakov je bil v spomladanskih mesecih leta 1949. Šolski oddelek CK LMS je maja poročal: »Na šolah se je v tem tednu (od 2. do 9. maja, op.p.) nadaljevalo s čiščenjem. Tako je bilo iz ET (Ekonomskega tehnikuma, op.p.) v Ljubljani 6 izključenih iz organizacije in iz šole in 6 kaznovanih po mladinski in prosvetni liniji. Iz IX. gimn. v Ljubljani je bilo 6 izključenih iz organizacije.«¹⁷ Do konca leta 1949 je bilo izključenih iz članskih vrst LMS na srednjih šolah 179, med delavsko mladino pa 174 članov. Koliko od teh je bilo članov KP in kolikšen del jih je bil v zaporih, v poročilu ni navedeno.¹⁸

Študentom je poleg izreka sodne kazni izrekla disciplinska komisija za slušatelje univerze v Ljubljani pri rektoratu univerze še dodatno kazen, ki jo je potrdilo ministrstvo za znanost in kulturo LRS. Kazni so bile različne, od izključitve iz ljubljanske univerze za nekaj semestrov ali za vedno do izključitve iz vseh univerz v Jugoslaviji.¹⁹

Poleg teh dveh skupin je bilo iz KPS izključenih še veliko partijcev iz delavskih vrst, medtem ko je bilo kmetov malo. Pri delavcih ni šlo za večje skupine, temveč le za posamezne primere. Veliko aretiranih je bilo še iz vrst državnih nameščencev, ki so bili zaradi interesov državne varnosti pod strožjo kontrolo kot ostali; v to skupino sodijo seveda tudi univerzitetni profesorji in prosvetni delavci. Zelo šibka pa je bila med Slovenci skupina informbirojevcev iz vrst oficirjev JA, ki je sicer v ostalih delih Jugoslavije predstavljala eno od močnejših skupin. Ker je aretacije izvajala KOS JA, podatki o kaznovanih pred vojaškimi sodišči niso bili točno znani niti slovenskim oblastem.

Do konca leta 1949 je bilo iz KPS zaradi informbirojevstva izključenih sledeče število oseb:

III. tromesečje 1948	54
IV. tromesečje 1948	24
I. tromesečje 1949	69
II. tromesečje 1949	101
III. tromesečje 1949	59
IV. tromesečje 1949	9
skupaj	316

¹⁵ ARS, dislocirana enota II (AINZ) (dalje ARS II), Ljudska mladina Slovenije (LMS), f. 11, poročilo 26.5. 1949.

¹⁶ ARS I, CK ZKS III, š. 8, priloge k seji IK CK ZKS, 13.7. 1958.

¹⁷ ARS II, LMS, f. 11, Bilten št. 5.

¹⁸ Ibidem, Izveštaj o radu Narodne omladine Slovenije u godini 1949.

¹⁹ ARS, Ministrstvo za znanost in kulturo (MZK), Kab Pov 32/1-50.

Od skupno 316 je bilo 143 državnih nameščencev in delavcev v svobodnih poklicih (npr. 21 iz prosvetne stroke, 4 zdravniki itd.), kar je glede na skupno število članov partije iz teh vrst znašalo 1,87 odstotka. Enako izračunan delež izključenih iz delavskih in kmečkih vrst je bil pri 84 izključenih le 0,21 odstotka, najvišji pa je bil med študenti in dijaki, kjer je 58 izključenih študentov in 17 dijakov pomenilo 4,4 odstotka članov KP iz teh vrst. V začetku leta 1950 so bili 104 izključeni v zaporu, 21 na DKD, 11 v emigraciji, 147 na svobodi, 5 jih je umrlo in 28 ostalo. Med temi informburojevci je bil najvišje na družbeni lestvici sekretar ministra, najvišji partijski funkcionar pa je bil organizacijski sekretar okraja. Informburojevcev v višjih političnih in državnih strukturah je bilo v Sloveniji za razliko od ostale Jugoslavije malo.²⁰

Čas najbolj množičnih izključevanj iz vrst KPS v prvem in drugem tromesečju leta 1949 je bil hkrati čas najštevilnejših aretacij. Po pregledanem gradivu sodeč bi ga lahko ožje omejili nekako na čas od srede februarja do konca maja 1949.

V naslednjih letih je bilo kaznovanj zaradi informburojevstva manj kot v letih 1948 in 1949. Velik del namišljenih in resničnih nasprotnikov oblasti je že bil na Golem otoku, Grgurju, v Bileči in Stari Gradiški ali pa je čakal na obsodbo v preiskovalnih zaporih. Leta 1949 je bilo tudi že vsem nezadovoljnejšem z novim sistemom jasno, da čas ni primeren za javno izražanje stališč. Poleg tega je imela notranja uprava v času skorajda popolne izolacije Jugoslavije v prehodu v petdeseta leta veliko dela tako z iskanjem simpatizerjev Sovjetske zveze kot zahodnih demokracij. Slovenski notranji minister Boris Kraigher je marca 1950 tako ocenil moč »opozicije«: »Obe reakciji, zapadna kot IB, sta danes brez organizacije. IB je sploh ni imel (nekaj malega je poskušal Gustinčič še pred resolucijo IB), bilo je sicer vrsto poskusov, ki pa so bili organizirani iz špijonskih centrov iz Budimpešte, iz baze ob Blatnem jezeru, iz Gorice in še največ iz Trsta vidalijevci.«²¹

Iz članskih vrst KPS je bilo leta 1950 izključenih zaradi suma informburojevstva 21, leto kasneje 54 in leta 1952 80 ljudi. Kakšna je bila usoda teh ljudi, je iz poročil razvidno le za leto 1952. Od 80 izključenih naj bi jih kar 45 pobegnilo v tujino (številka je v neskladju s kasnejšimi poročili, saj je previsoka, op.p.), v zaporih pa jih je bilo 21. Po socialni strukturi je bilo 12 intelektualcev, 12 obrtnikov, 16 državnih nameščencev, 5 uslužbencev notranje uprave, 30 delavcev, 3 študentje in 2 kmeta. Odnosi med posameznimi sloji se torej niso bistveno spreminjali. Še bolj zanimiv je pogled na delovanje kaznovanih v času NOB, saj podatki znova potrjujejo pravilnost teze o revoluciji in njenih otrocih. Med 80 izključenimi je bilo 38 borcev NOV in 21 oseb, ki so bili v internaciji in zaporih, le osem oseb pa je bilo vključenih v OF sovražne vojaške formacije.²²

Med pomembnejšimi obsojenci v letih 1950–52 je treba omeniti Martina Menceja. Če upoštevamo, da je bil leta 1944 načelnik oddelka za osnovno šolstvo pri SNOS, po vojni pa pomočnik ministra za prosveto vlade DFJ, predsednik Centralne uprave pro-

²⁰ ARS I, CK ZKS III, §. 26, Letno poročilo o delu Kontrolne komisije KPS (za leto 1949), 8.2. 1950.

²¹ Ibidem, §. 2, zapisnik seje biroja CK KPS, 9.3. 1950.

²² Ibidem, §. 26, poročilo Kontrolne komisije CK ZKS za leto 1952.

svetnih delavcev Jugoslavije in pred aretacijo pomočnik ministra za znanost in kulturo LRS, je bil Mencej najvišji po rangu v državni upravi med slovenskimi informbirojevci. Po letu dni v ljubljanskem preiskovalnem zaporu in obsodbi na 7 let strogega zapora je preživel pet let v zaporih v Bileči in na Golem otoku.²³

V prvi polovici leta 1951 je potekala velika čistka v vrstah oficirjev JA, v kateri sta bila zaprta tudi dva po činu najvišja oficirja med slovenskimi informbirojevci. Prvi je bil artilerijski polkovnik Dušan Majcen - Nedeljko, ki je vojaško akademijo končal v Sovjetski zvezi. V času aretacije januarja 1951 je bil načelnik artilerijske katedre na Višji vojaški akademiji v Beogradu. Dne 16. aprila 1951 je bil prav tako v Beogradu aretiran še polkovnik Janez Jezeršek - Sokol, pa tudi general Dušan Kveder se je zdel oblastem zelo sumljiv.²⁴ Med zaprtimi v tej skupini je bil še brat Dušana Majcna, pravnik Ivan Majcen. Vsi so bili obsojeni pred vojaškim sodiščem v Beogradu na visoke zaporne kazni: Dušan Majcen na 16 let, Janez Jezeršek na 12 let in Ivan Majcen na 6 let zapora. Kazen so prestajali na Golem otoku. Izpuščeni so bili med zadnjimi leta 1956.²⁵

Ker v začetku petdesetih let odkritih izjavljanj za resolucijo Informbiroja skorajda ni bilo, kar nekako preseneča relativno visoko število informbirojevcev. Vendar je treba dodati, da se je v tem času povečal delež tistih, ki so bili izpuščeni iz preiskovalnega zapora, preden so prišli pred sodišče.

Visoko število osumljenih in izpuščenih je bila v veliki meri posledica medsebojnih političnih obračunavanj. Kako je lahko posameznik zaradi osebnih nasprotovanj prišel na spisek informbirojevcev, pove primer, ki se je zgodil v Črnomlju ob koncu leta 1952. Trgovski inšpektor Jože Macele je opozoril na nepravilnosti v trgovanju, ko so nekateri člani okrajnega ljudskega odbora in okrajnega komiteja ZK zlorabili položaj za neupravičeno bogatitev. Nič kaj prijetno situacijo je črnomaljski politični vrh preprosto razrešil tako, da je na sestanku osnovne organizacije 9. januarja 1953 Macele leta izključil iz članstva ZKJ. V obrazložitvi izključitve Jožeta Maceleta na dan 21. januarja okrajni komite ni polemiziral z navedbami trgovskega inšpektorja, namesto tega pa pripisal: »Po vsej verjetnosti je tu vmes nekaj dela IB-ja oz. se lahko smatra, da je sam Macele na liniji IB.«²⁶

Podatke o vseh do tedaj kaznovanih zaradi Informbiroja v Jugoslaviji je na VI. kongresu KPJ/ZKJ novembra 1952 v Zagrebu predstavil Aleksandar Ranković. Omenil je, da je bilo po administrativnem postopku (DKD) kaznovanih 11.128 oseb, od tega jih je bilo 7.039 že izpuščenih. Sodno kaznovanih je bilo pred civilnimi in vojaškimi sodišči 2.572 oseb, med njimi jih je bilo izpuščenih 492. Dodal je, da število kaznovanih po letu 1949 nenehno pada in da je v teh številkah zanemarljiv delež delavcev. Ni pa omenil nacionalne ali republiške pripadnosti obsojencev.²⁷

²³ Martin Mencej: Od Ljubljane prek Bileče na Goli otok, Borec, XL, 1988, št. 10, str. 895-912.

²⁴ Glej: Janez Jezeršek - Sokol: Arhipelag Goli, Ljubljana 1989, str. 23-24 in 71.

²⁵ ARS I, CK ZKS III, š. 8, Priloge k seji IK CK ZKS, 13.7. 1958.

²⁶ Ibidem, š. 26, Poročilo komisije o nepravilnosti v okraju Črnomelj.

²⁷ Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo, Ljubljana 1952, str. 119.

Na zmanjšanje pritiskov na notranjega sovražnika je vplival okrepljen položaj Jugoslavije v svetu po navezavi stikov z zahodom in po Stalinovi smrti marca 1953, ki je sprožila boje za oblast v Kremlju. V takšnem položaju tudi jugoslovanski informbirojevci v očeh vodilne politične garniture niso več predstavljali takšne nevarnosti kot leta 1949. Zaradi tega je bilo v naslednjih letih izključitev iz ZK in kazenskih pregonov malo. V letu 1953 sta bila iz članskih vrst ZKS izključena le 2 člana, leta 1954 pa je bila zabeležena le ena izključitev.²⁸

V letih 1953 in 1954 je bilo izpuščenih iz zaporov veliko političnih zapornikov, ker jim je potekla zaporna kazen ali so bili oproščeni nadaljnega prestajanja kazni. To še ni pomenilo povratka v normalno življenje, saj so težko dobili zaposlitev, imeli so stanovanjske težave, šele po povratku iz zaporov pa so izvedeli za tegobe, ki so jih med tem preživljali njihovi družinski člani.

Kontrolna komisija CK ZKS je marca 1954 sestavila seznam slovenskih informbirojevcev. Zabeležila je 2.275 ljudi, ki »bodisi da so javno izpadali, prikrito se izjasnjevali ali kolebali.« V policijskem postopku je bilo 731 ljudi.²⁹

Leto	aretirani	izpuščeni iz preiskave	kaznovani		člani ZK Slovenije	nečlani
			upravno	sodno		
1948	102	31	40	31	50	52
1949	265	61	180	24	248	17
1950	46	16	12	18	27	19
1951	123	63	19	41	76	47
1952	161	64	62	35	75	86
1953	34	5	21	8	28	6
Skupaj	731	240	334	157	504	227

Podatki niso povsem točni, saj v njih niso zajeti vsi oficirji JA in emigranti, nasprotno pa so prišteti tudi Neslovenci, kaznovani v Sloveniji. Kontrolna komisija CK ZKS namreč ni vodila ločene statistike po teritorialni in nacionalni pripadnosti, kot jo

²⁸ ARS I, CK ZKS III, š. 26, Poročilo o delu Kontrolne komisije CK ZKS v letu 1953 in Poročilo o delu (...) v letu 1954.

²⁹ Ibidem, š. 8, Priloge k seji IK CK ZKS, 13.7. 1958, Statistični pregled IB. Številka 2.275 se je še kasneje večkrat navajala kot število vseh zabeleženih informbirojevcev v Sloveniji. Gre torej za maksimalno število, ki pa ga je treba, kot bomo še videli, precej zmanjšati.

lahko najdemo v delu Radovana Radonjića *Izgubljena orientacija za celotno Jugoslavijo*. Če pogledamo socialni sestav 731 zapornikov v Sloveniji, je slika sledeča:³⁰

Leto	delavci	kmetje	nameščenci	študentje	intelektu.	ostali
1948	29	19	19	1	23	11
1949	79	7	104	45	25	5
1950	16	-	24	1	5	-
1951	38	15	50	9	10	1
1952	56	7	37	19	7	35
1953	20	-	10	3	-	1
Skupaj	238	48	244	78	70	53

Če računamo skupaj državne nameščence, intelektualce in študente, predstavljajo ti več kot polovico vseh zaprtih, delavcev je okoli tretjina (tu so verjetno prišteti Neslovenci), medtem ko je bilo kmetov in ostalih vsakih posebej manj kot desetina.³¹

V gornjih številkah so vračunani vsi aretirani do konca leta 1953, kar potrjujejo tudi besede republiškega sekretarja za notranje zadeve Mitje Ribičiča januarja 1955: »V kazensko popravnih domovih vzdržuje sedaj kazen 26 obsojencev, medtem ko se na družbeno-koristnem delu nahaja še 9 upravno kaznovanih pristašev informbiroja. v Ljudski republiki Sloveniji je bilo od leta 1948 do danes upravno kaznovanih 334 oseb, sodno kaznovanih pa 157 oseb zaradi informbirojevske sovražne dejavnosti.«³² Ribičič je s tem potrdil številke v tabelah, ni pa odgovoril na vprašanje, koliko je bilo zaprtih po letu 1953. Res da je bilo to število majhno in da ne more bistveno spremeniti omenjenih navedb, pušča pa nas v dilemi, če so naštetih podatki dokončni ali ne.

Odnos oblasti do informbirojevcev so narekovali novi mednarodni dogodki, predvsem podpis beograjske deklaracije 2. junija 1955. Ker Sovjetska zveza ni bila več jugoslovanski zunanji sovražnik, jugoslovanski vrh ni mogel več obravnavati informbirojevcev kot pete kolone. Bivšim zapornikom so se začele odpirati boljše možnosti zaposlovanja in aktivnosti v množičnih organizacijah. Seveda je bilo vse to pogojeno z izrazi lojalnosti do oblasti in obžalovanja lastnih napak v preteklosti, saj »so ti ljudje za nas izdajalci, pa čeprav smo še taki prijatelji z Rusijo.«³³

Po koncu leta 1954 je bilo zaradi informbirojevstva kaznovanih še nekaj oseb. Šlo je za ljudi, ki so v prvih letih jugoslovansko-sovjetskega spora emigrirali na vzhod, po normalizaciji odnosov sredi petdesetih let pa so se vrnil (po večini verjetno ne prostovoljno). Od Slovencev so se npr. vrnil Franček Majcen, ki je delal v emigraciji v Budimpešti, Savo Vrtačnik, ki je bil ob začetku informbirojevskega spora študent v Moskvi in je tam ostal ter sodeloval pri oddajah Radia Moskva, ter Rudi Filej, ki je

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

³² Stenografski zapisniki ljudske skupščine LRS, Tretji sklic, knj. 4, Ljubljana 1955, str. 100.

³³ ARS I, CK ZKS III, §. 9, Zapisnik seje org. sekretariata CK ZKS, 20.6. 1957, str. 21-22.

emigriral kot pripadnik UDV in bil že v odsotnosti obsojen na dolgoletno zaporno kazen.³⁴

Dogodki na evropskem vzhodu v letu 1956 (razpust Informbiroja kot koordinativnega organa komunističnih partij, junijski dogodki na Poljskem, ko je vojska obračunala z delavskimi demonstranti, intervencija Rdeče armade na Madžarskem v jesenskih mesecih) so povzročili vnovično zaostritev sovjetsko-jugoslovanskih odnosov, kar pa je znotraj Jugoslavije pomenilo spremembo v odnosu oblasti do informbirojevcev. Oblast je hotela čim več bivših zapornikov spraviti na »pravo« pot. Okrajni komiteji ZKS so začeli sestavljati spiske informbirojevcev s podatki o njihovih usodah, socialnem položaju in odnosu do oblasti po odsluženju kazni. Podatke je zbirala kontrolna komisija CK ZKS, delo na celotnem področju Jugoslavije pa koordinirala kontrolna komisija CK ZKJ. Ker so pri delu sodelovali tudi z organi notranje uprave, lahko štejemo podatke, ki so bili zbrani v letih 1957 in 1958, za najbolj točne od vseh do sedaj omenjenih števil.

Po direktivi organizacijskega sekretariata CK ZKJ iz maja 1958 so morali okrajni komiteji ZK razvrstiti informbirojevce v štiri kategorije, od prve, te bi lahko takoj sprejeli v članstvo ZK, do zadnje četrte, v katero naj bi bili uvrščeni do oblasti odkrito sovražni posamezniki. Medtem ko so morale partijske organizacije posameznikom iz prvih treh skupin kakorkoli pomagati, so morali četrto čim bolj potiskati v izolacijo in te ljudi onemogočati v družabnem življenju.³⁵

Ker so slovenske partijske organizacije tovrstne podatke zbirale že leto dni, je lahko kontrolna komisija CK ZKS že po nekaj tednih sestavila analizo delovanja bivših informbirojevcev. V Sloveniji so obravnavali že omenjenih 2.275 primerov, ki so jih do tedaj šteli za informbirojevce. Podatki o 334 osebah na DKD in 157 obsojenih pred sodišči se skladajo s prejšnjimi tabelami. Iz Slovenije je zaradi informbiroja emigriralo 34 oseb, od tega se jih je nekaj vrnilo po letu 1955. V zaporu sta bila leta 1958 še Franček Majcen in Rudi Filej.³⁶

Pri kategorizaciji bivših informbirojevcev so okrajni komiteji črtali s spiska osebe, ki so nanj prišle »zaradi poenostavljanja in enostranske politične ocene«, tiste, ki so se odselili v druge jugoslovanske republike ali emigrirali v tujino, že umrle, nekaj posameznikov pa je bilo rehabilitiranih že do tega časa. Spisek se je tako z začetnih 2.275 oseb skrčil na približno polovico.³⁷ Zbiranje podatkov je trajalo do konca januarja 1959. Pri nadaljnjem delu so obravnavali le še posamezne primere, ki pa niso mogli bistveno vplivati na celotno podobo. Ker so podatki o kaznovanih in njihovem socialnem poreklu razvidni že iz prejšnjih tabel, jih ne bom ponavljal. Podatki o številčnosti skupin kot rezultat kategorizacije informbirojevcev povedo veliko o odnosu oblasti do bivših zapornikov, predvsem koliko je še bilo tistih, ki jih je slovenski politični vrh obravnaval kot zagrizene sovražnike. Po krčenju števila so partijske organizacije na

³⁴ Ibidem, š. 8, Priloge k seji IK CK ZKS, 13.7. 1958: Pregled IB dejavnosti.

³⁵ Ibidem, š. 78, Pismo CK ZKJ - CK ZKS, Mihi Marinku, Beograd, 17.5. 1958.

³⁶ Ibidem, š. 8, Priloga k seji IK CK ZKS, 13.7. 1958: Pregled IB dejavnosti.

³⁷ Ibidem, š. 78, Informacija o informbirojevcih v Sloveniji, 3.10. 1958.

terenu ocenile 1.154 posameznikov, že navedba o še nadaljnjih 151 izbrisanih iz spiska informbirojevcev pa pove, da je bilo v Sloveniji okoli tisoč informbirojevcev.³⁸

Okraj	k a t e g o r i j e				pobegli	umrli	izbrisani s spiska IB	ponovno člani ZKS	skupaj
	I.	II.	III.	IV.					
Celje	5	11	47	8	3	3	24	7	108
Gorica	8	7	43	5	2	1	37	8	111
Koper	21	19	53	9	85	1	15	3	206
Kranj	3	9	67	5	2	4	25	29	144
Ljubljana	23	42	168	17	8	13	21	14	306
Maribor	10	12	107	10	6	5	13	17	180
M. Sobota	1	2	10	3	1	1	14	18	50
N. mesto	3	4	35	-	1	1	2	3	49
Skupaj	74	106	530	57	108	29	151	99	1.154

Med podatki bode v oči veliko število »pobeglih« iz okraja Koper. Ker so v številki 85 v večini ljudje, ki so optirali za Italijo, je označba tega dejanja za emigracijo neupravičena. Pri podatku o 29 umrlih informbirojevcih naj dodam, da jih je 5 življenjsko pot končalo s samomorom, žal pa ni podatkov, koliko jih je umrlo v težkih razmerah prestajanja zaporne kazni.³⁹

Če od skupnega števila 1.154 odštejemo 151 dodatno izbrisanih, ostanejo 1.003 informbirojevci. To število bi lahko zmanjšali še za tiste, ki so v tem času že bili sprejeti nazaj v članske vrste ZKS in za ljudi v I. kategoriji. Ža uvrstitev v ti dve skupini pomeni tiho priznanje oblasti, da je bila njena prejšnja ocena napačna. Če k tem dodamo še optante iz okraja Koper, se število okoli 1.000 še nadalje zmanjša za približno 250 ljudi. Od preostalih približno 750 Slovencev, ki jih je oblast štela kot informbirojevce, jih je bilo največ v III. kategoriji t.i. pasivnih. Za oblast je bil razveseljiv podatek, da je bila najšibkejša IV. kategorija, ki so jo edino še ocenjevali kot pravega sovražnika.

Če primerjamo tu omenjene številke z že znanimi podatki, ki jih je navedel Radovan Radonjič,⁴⁰ so opazna malenkostna odstopanja. Glede skupnega števila informbirojevcev po teritorialni pripadnosti navaja Radonjič manjšo številko (934 proti okoli 1.000) kot kontrolna komisija CK ZKS, pri številu obsojenih Slovencev pa večjo (566 proti 491). Glede na spornost posameznih navedb (npr. optanti s Koprškega, izbrisani iz spiska IB itd.) razlike niso velike. Tako po teritorialni kot po nacionalni pripadnosti je Slovenija (oz. Slovenci) »prispevala« bistveno manj informbirojevcev kot je bil njen delež v površini in prebivalstvu Jugoslavije. Pa še pri tem ostaja vprašanje, v

³⁸ Ibidem, št. 68, Informacije Organizacijsko-političnega sekretariata CK ZKS, št. 39, 31.1. 1959, Delo Kontrolne komisije CK ZKS v letu 1958.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Radovan Radonjič: Izgubljena orientacija, Beograd 1985, str. 75-77.

kolikšni meri so bile obsodbe simpatiziranja s Sovjetsko zvezo za preostalih približno 750 Slovencev sploh realne.

Kot izrazite nasprotnike je oblast leta 1958 štela 57 oseb v IV. kategoriji. Tudi to so ocene višjih in nižjih partijskih forumov in notranje uprave, manj pa prizadetih samih. Del omenjene skupine je bil leta 1958 še enkrat aretiran. Notranja uprava je sprožila akcijo proti povezovanju bivših informburojevcev na prostosti, ki jo je v Beogradu vodil Vlado Dapčević.⁴¹ Notranja uprava je v Sloveniji nadzorovala predvsem bivše oficirje, ki so, kot kaže, imeli zvezo z Dapčevićem v Beogradu in naj bi jo vodil Dušan Majcen. Druga skupina, ki je bolj kot v realnosti obstajala v policijskih dosjejih, je bila t.i. Gustinčičeva skupina. Ob aretacijah Dapčevićevih sodelavcev spomladi 1958 sta iz Slovenije emigrirala dva bivša oficirja, poleg Majcna še Branko Arsenijević. Notranja uprava pa je aretirala dr. Ivana Majcna in Valentino Arsenijević, ženo Branka Arsenijevića, poleg njiju pa še Janeza Jezerška. Istega dne, 10. junija 1958, so bili aretirani še člani t.i. Gustinčičeve skupine, poleg Gustinčiča še dr. Cene Logar, Viktor Ljaševski in Mirko Gorše.⁴² V zaporih so ostali različno dolgo, od nekaj mesecev do nekaj let. Stalni nadzor nad sumljivimi na prostosti naj bi skupaj z akcijo kategorizacije bivših zapornikov po mnenju oblastnikov ugodno vplival na politično situacijo, saj so »najbolj zagrizeni pristaši informburoja« ostali brez baze, kar naj bi »pospeševalo nadaljnjo diferenciacijo med njimi.«⁴³

S koncem leta 1958 je informburojevski problem prenehal obstajati kot eden od prioritetenih slovenskih in jugoslovanskih notranjepolitičnih problemov. V akciji kategorizacije in diferenciacije informburojevcev je le-te oblast obravnavala kot ljudi, ki so v preteklosti storili napako, ki pa v danih razmerah niso več bili sovražniki partije in države. Problem informburojevstva se je po mišljenju vodeče politične garniture ob koncu leta 1958 omejil na ozek krog posameznikov, ki so bili ali v emigraciji ali v zaporih ali na svobodi, ti pa glede na nezmožnost političnega povezovanja in izražanja lastnih političnih idej niso imeli praktično nikakršnega vpliva na družbeni razvoj.

⁴¹ Slavko Čuruvija: Ibeovac. Ja, Vlado Dapčević, Beograd 1990, str. 178-180.

⁴² ARS I, CK ZKS III, š. 8, priloga k seji IK CK ZKS, 13.7. 1958: Pregled IB dejavnosti; Logar, Goli otok, str. 329-330.

⁴³ Ibidem, š. 60, okrožnica CK ZKS, 22.5. 1959.

THE COMINFORM AND ITS SUPPORTERS IN SLOVENIA

S u m m a r y

At the level of Yugoslavia's internal affairs the conflict between Yugoslavia and the Soviet Union of 1948 brought about a final defeat of Soviet Union's supporters or those accused of this without the necessary evidence. The questions of the number of Slovenes that were then incarcerated, the social classes they originated from, and the length of imprisonment have to date been ignored by Slovene historians since supporters of the Cominform represented a bigger problem in Yugoslavia's former eastern republics than in Slovenia that has traditionally been more westward-looking.

The first wave of arrests to which Cominform supporters were exposed came in the first half of 1949, while few individuals were still arrested after 1950. Following Stalin's death and improvement of relations between Yugoslavia and the Soviet Union a majority of them were released from prisons as well as labour camps by mid 1950ies. In the 1957-58 period political organisations characterised them again either as loyal citizens or public enemies, even though it is true that few of them were put into the latter category.

2,275 individuals were suspected of supporting Cominform, most of them without a reasonable evidence. One of three suspected persons was also arrested, and out of a total of 731 arrested individuals 491 citizens of Slovenia were sent to prison or labour camps. 157 out of this total were sentenced by a law court, while 334 were imprisoned by the ministry of the interior whose departments had vast powers indeed. Just over 50 persons out of the 334 were officially proclaimed public enemies in the beginning of 1959.

In terms of social structure a majority of suspected and/or convicted Cominform supporters were Slovene intelligentsia (scientists, men of letters, teachers and professors, students), some were civil servants, and very few workers and peasants.

Zdenko Čepič

Naseljevanje kolonistov iz Slovenije v Vojvodini (Krajevni in socialno poklicni izvor kolonistov)

Kolonizacija¹ je bila v Jugoslaviji neločljivi del izvajanja agrarne reforme po drugi svetovni vojni. Predstavljala je način interagrarne migracije in je bila v resnici obsežen pa tudi zapleten socialnoekonomski in politični proces, v katerem je šlo za preseljevanje oziroma naseljevanje kolonistov na območja zunaj njihovega dotedanjega prebivališča. Na zvezni ravni so preseljevali koloniste iz njihove federalne enote v drugo, konkretno v Vojvodino (zunanja kolonizacija), medtem ko je veljalo preseljevanje in naseljevanje v okviru federalne enote za notranjo kolonizacijo. Za obe vrsti kolonizacije velja, da sta imeli isti cilj: naseliti zemljo, ki so jo zapustili pripadniki nemške narodnosti in na ta način zagotoviti njeno obdelovanje, na drugi strani pa narodnostno prenoviti dotedaj v veliki meri z Nemci naseljeno ozemlje. Pri tem je bilo pomembno, od kod so se naseljenci - kolonisti - pretežno preseljevali. To so bila predvsem kmetijsko pasivna, revna območja z agrarnim presežkom prebivalstva. V tem je bila - poleg narodnostnega vidika - socialna razsežnost kolonizacije. V kolonizaciji so bili združeni vsi nameni agrarne reforme - socialno in nacionalno osvobodilni pa tudi politični. Kolonizacija je bila tako način reševanja agrarnega in kmečkega vprašanja. Zvezni zakon o agrarni reformi je dal precejšen poudarek prav socialnopolitičnemu delu kolonizacije, ko je večji del zemljišč, zaplenjenih osebam nemške narodnosti v Vojvodini, namenil za naselitev borcev Jugoslovanske armade.² Odločilno za pridobitev statusa kolonista je bilo torej politično merilo, zatem pa tudi socialni položaj.

Zunanja kolonizacija je bila tisti del v celotni agrarni reformi, ki so mu zvezni organi, zadolženi za izvajanje agrarne reforme, posvetili največjo pozornost. Udejanjanje zakona o agrarni reformi in kolonizaciji se je tudi začelo prav s kolonizacijo Vojvodine, saj je bilo potrebno tam čim hitreje zagotoviti obdelovanje Nemcem zaplenjene in prazne zemlje.³ Z zunanjo kolonizacijo so se torej reševala socialna in gospodarska vprašanja, predvsem v Vojvodini pa tudi politična, pri čemer je bil po-

¹ O kolonizaciji Slovencev v Vojvodino je na podlagi raziskovanja na »terenu« pisal Mirko Pak: Kolonizacija Slovencev v Banatu. Geografski zbornik VIII, 1963. (dalje Pak, Kolonizacija Slovencev). Iz sociološkega stališča je kolonizacijo v Vršac v okviru agrarne reforme obdelal Vinko J. Jeržabek: Kolonizacija u Vršču (1946 - 1963. god.), Sociologija sela III, 1965, št. 9 (dalje Jeržabek, Kolonizacija u Vršču).

² Uradni list DFJ, 64-605/ 28.8. 1945; člen 18. V Bački, Banatu, Baranji in Sremu, predelih, predvidenih za zvezno kolonizacijo, je bilo iz zemlje, zaplenjene Nemcem, izloženo 500 000 oralov, t.j. 285 000 ha zemlje za razdelitev med koloniste.

³ Največ Nemcev v okviru jugoslovanske države pred drugo svetovno vojno je živelo v Vojvodini, kjer jih je bilo 443.000, imeli pa so v lasti 68.035 kmetijskih posestev s 389.256 ha zemlje. Glej: Nikola L. Gačeša: Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945 - 1948. Matica srpska, Novi Sad 1984, (dalje Gačeša, Agrarna reforma) str. 362, tab. I.

udarek na narodnostnem dejavniku – na od Nemcev izpraznjena posestva naseliti narodnostno »primerno« prebivalstvo.

Na kolonizacijo so se začeli pripravljati že pomladi leta 1945, temeljiteje pa konec avgusta 1945, v času sprejemanja zakona o agrarni reformi in kolonizaciji. Takrat so v ministrstvu za kolonizacijo pripravili tudi načela kolonizacije v Vojvodini, s katerimi so med drugim predvideli, da bo vsaka pokrajina oziroma federalna enota imela svoj okoliš za naselitev.⁴ V priprave na kolonizacijo se je vključila tudi Agrarna komisija CK KPJ, ki je določila deleže posameznih republik za naselitev v Vojvodino. Predvideli so naselitev 35 tisoč družin, največ iz Bosne in Hercegovine (9000 družin) ter Hrvaške (7000 družin), medtem ko je bilo za Slovenijo določena »kvota« 3000 družin.⁵ Te naselitvene deleže je delno spremenil v začetku septembra 1945 Agrarni svet, vodilni organ za izvajanje agrarne reforme in kolonizacije. Povečal je število družin kolonistov na 45000, pri čemer je za vse federalne enote, razen za Slovenijo in Makedonijo, deleže zvišal. Ti dve sta ostali pri deležu 3000 oziroma 2000 predvidenih kolonističnih družin.⁶

Agrarni svet je določil tudi kraje, kjer naj bi se kolonisti iz posameznih federalnih enot naseljevali. Za koloniste iz Slovenije so bili določeni kraji v južnem Banatu, v okrajih Vršac in Jaša Tomić, ob meji z Romunijo. Slovenskim kolonistom so določili za naselitev naslednje kraje in število družin: Vršac – 700, Mariolana (sedaj Plandište) – 480, Velika Greda – 400, Gudurica – 250, Veliki Gaj – 220, Stari Lec – 180, Sečenovo (sedaj Dužine) – 140, Veliko Središte – 130, Vlajkovac – 100, Jermenovci – 100; v okraju Jaša Tomić: Boka – 170, Neuzina – 130. Našteta naselja so v južnem Banatu, na območju Vršačkih planin (s 641 metrov visokim Guduričkim vrhom, najvišjim vojvodinskim vrhom) in v ravninskem delu alibunarske–vršaške ravnice.

Dejstvo, da je šlo za vinorodne predele, je verjetno odločalo o predelu in krajih naselitve Slovencev. Kot kažejo zapisniki Agrarnega sveta, je bilo sprva predvideno, da se bodo slovenski kolonisti naseljevali v Bački, v okrajih Bačka Palanka in Kula, vendar je nato Agrarni svet na seji 8. septembra svojo prvotno odločitev spremenil in določil novo ozemlje in nove kraje. N. L. Gačeša pravi, da ni jasno, kako je do te spremembe prišlo.⁷ Po trditvi Vinka V. Jeržabeka so slovenski kolonisti prišli v Vršac na posebno zahtevo Komisije za naseljevanje borcev v Vojvodini. Ta je namreč menila, da bodo Slovenci glede na izkušnje pri obdelavi vinogradov od vseh kolonistov najbolje nadaljevali vinogradniško tradicijo Vršca.⁸ Očitno je med predvidenimi kolonisti iz

⁴ Arhiv Jugoslavije, fond Komisije za agrarno reformu i kolonizaciju (signatura fonda 97), fasc. 1, a. j. 1 (dalje: AJ, 97 / 1, 1).

⁵ AJ, 97 / 1, 4.

⁶ Prav tam. Proti tej odločitvi Agrarnega sveta glede republiških »kvot« sta glasovala ministra začasne vlade DFJ za kmetijstvo Vasa Čubrilović in za kolonizacijo Sreten Vukosavljević, vendar v zapisniku razlog za to ni naveden. N. L. Gačeša meni, da je njuno nasprotovanje morda v zvezi s preseljevanjem srbskega etničnega elementa iz Bosne in Hrecegovine in Hrvaške v Vojvodino ali želji po povečanju deleža za Srbijo, kar je bilo v zvezi z Vukosavljevićevim razumevanjem o zaželeni srbski številčni premoči. Glej Gačeša, *Agrarna reforma*, str. 294.

⁷ Gačeša, *Agrarna reforma*, str. 296.

⁸ Jeržabek, *Kolonizacija u Vršču*, str. 35–36.

drugih predelov Jugoslavije primanjkovalo takšnih, ki so se spoznali na vinogradništvo.

Kolonizacija Vojvodine se je začela takoj po uzakonitvi agrarne reforme 23. avgusta 1945. Prvi kolonisti so prišli tja že v začetku septembra. Naseljevanje Vojvodine se je moralo izvesti čim hitreje in čim bolj učinkovito. Do zime naj bi preselili čim več kolonistov. Kolonisti iz Slovenije so se začeli seliti v Vojvodino šele novembra 1945. Vzroki, da se je začela slovenska kolonizacija Vojvodine v času, ko je iz drugih republik že intenzivno potekala,⁹ so bili različni. Na eni strani jeseni 1945 za preseljevanje v Vojvodino v Sloveniji ni bilo pretirane propagande, kajti pred vrati so bile volitve v ustavodajno skupščino, oblast pa ni želela vznemirjati in izgubiti volilcev. Prošnje oziroma prijave prvih slovenskih kolonistov so prispele v ministrstvo za kolonizacijo¹⁰ šele 9. novembra 1945. Na drugi strani pa se je zapletlo pri transportu, ker je prav tedaj potekalo preseljevanje kolonistov iz Bosne in Hercegovine, Hrvaške in Črne gore, zato je bila železnica preobremenjena. Ministrstvo za kolonizacijo pa je vseeno zahtevalo, da se mora del slovenskih kolonistov preseliti do konca novembra.¹¹

Prvi slovenski kolonisti so šli na pot v Banat 20. novembra in prispeli po enotedenskem potovanju v Vršac 28. novembra 1945. Od tu so koloniste razvozili po vaseh, ki so jim bile določene. Koloniste, ki so pripotovali s tem prvim transportom, so naselili v petih krajih: Vršac, Velika Greda, Gudurica, Mariolana (sedaj Plandište), Sečeno-vo (sedaj Dužine). V teh krajih so se naselili tudi slovenski kolonisti iz transportov, ki so sledili. V prvem transportu je bilo 107 družin s 384 člani.¹² Do konca leta 1945 je bil organiziran iz Slovenije v Vojvodino še en transport (191 oseb, oz. 62 družin). Na cilj je prispel 22. decembra 1945.

Vsi vlaki s slovenskimi kolonisti so krenili na pot v Vojvodino iz Sevnice, kjer je bila zbirna postaja za vagona s kolonisti. Ti so svojo prtljago (na družino 1000 kg) in živino (če so jo imeli) natovorili v vagona na svojih domačih postajah, nato pa so te vagona zbrali v posebno vlakovno kompozicijo v Sevnici. V posameznem vagonu so bile povprečno po tri družine s svojo prtljago.¹³

⁹ AJ, 97 / 3, 26. Do 20. novembra 1945 je bilo preseljenih v Vojvodino 7.659 družin (42.125 oseb), največ iz Bosne in Hercegovine (4.241 družin z 26.070 člani) in Hrvaške (2.519 družin z 11.922 člani).

¹⁰ Prošnje za preselitev v Vojvodino so zbirali okrajni narodnoosvobodilni odbori, ki so prvi morali preveriti in potrditi točnost navedb prosilcev. Ti so jih poslali na ministrstvo za kmetijstvo Narodne vlade Slovenije, to pa jih je poslalo v Beograd na ministrstvo za kolonizacijo, kjer so vsako vlogo preučili glede na določene kriterije o dodeljevanju zemlje in na osnovi tega izdali odločbo o dodelitvi zemljišč, o čemer so obvestili ministrstvo v Ljubljani. To je nato obvestilo prosilce, tako da je bila pot do statusa kolonista časovno precej dolga.

¹¹ AJ, 97 / 4, 39.

¹² Arhiv Republike Slovenije, fond Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo, neurejeno (dalje: AS, MKG, neurejeno). Gradivo je še neurejeno oz. je predano v strokovno arhivsko obdelavo, zato se zahvaljujem vsem, ki so mi omogočili delo s tem gradivom.

O vtisih prihoda prvega slovenskega transporta v Vršac je poročal Kmečki glas III, 12.12. 1945, št. 14, V Banatu so naše koloniste zelo prisrčno sprejeli. O odhodu prvega transporta iz Slovenije je poročala Ljudska pravica VI, 21.11. 1945. Podatki o številu družin kolonistov, ki jih je objavila ob odhodu transporta Ljudska pravica, se razlikujejo od navedb v Kmečkem glasu, podatki v obeh poročilih pa se razlikujejo od števila družin, oseb in prtljage ter železniških postaj, kjer so vagona natovorili.

¹³ AS, MKG, neurejeno.

Iz Slovenije je v Vojvodino odpotovalo vsega skupaj 8 vlakov s kolonisti. Po spisku transportov je bilo v osmih transportih 755 kolonističnih družin. Ker pa so v teh spisih bili navedeni vsi, ki jim je bilo odobreno potovanje v posameznem transportu, ne pa resnično število potnikov, na osnovi tega vira ni mogoče ugotoviti dokončnega števila kolonistov. Večkrat se je zgodilo, da se vsi, ki jim je bila odobrena kolonizacija, niso odzvali na poziv in niso odpotovali v Vojvodino. Takšni so pravico do kolonizacije v načelu izgubili ali pa so šli na »lastno pest« na naslednji transport; to je tudi vzrok, da ni mogoče z gotovostjo govoriti o pravem številu kolonistov, preseljenih v posameznih transportih v Vojvodino oziroma vseh, ki so se preselili v vseh transportih. Bili so tudi primeri, ko je odpotoval v Vojvodino le en član družine na »ogled« in se nato vrnil po ostale družinske člane, štel pa se je za celo družino.

Tabela 1: *Transporti iz Slovenije v Vojvodino*¹⁴

transport/ datum odhoda	P r e s e l j e n o		povprečno oseb na družino	delež preseljenih družin - %
	družin	oseb		
1. 22. 11. '45	107	384	3,5	14,1
2. 16. 12. '45	62	191	3,0	8,2
3. 24. 1. '46	89	364	4,0	11,7
4. 16. 2. '46	93	375	4,0	12,3
5. 18. 2. '46	91	352	3,8	12,0
6. 7. 3. '46	92	360	3,9	12,1
7. 13. 3. '46	128	?	/	16,9
8. 21. 3. '46	93	385	4,1	12,3
	755	2411*	3,8*	100

* Brez podatkov za 7. transport, za katerega ni navedeno število družinskih članov.

V Sloveniji pretiranega zanimanja za preseljevanje v Vojvodino ni bilo. Do srede decembra 1945 je ministrstvo za kmetijstvo NVS dobilo 1776 prošenj za naselitev v Vojvodino. Največ jih je bilo iz Slovenskega primorja (667), pri čemer pa jih je bilo odobrenih za preselitev le 81. V tem primeru je šlo najbrž za politično obarvane razloge, da ni bilo več odobrenih prošenj za preselitev Primorcev. V ministrstvu so menili, da bi bilo prošenj s Primorske več, vendar, kot so zatrdili, »se izvaja propaganda od strani slovenskih ljudskih oblasti, da se čim manj prijavljajo za kolonizacijo v Vojvodino.« Tamkajšnja oblast je namreč želela obdržati čim več ljudi na tem območju, dokler ne bo vprašanje Slovenskega primorja rešeno. Med prosilci so bili tudi interesi iz drugih federalnih enot (86). To so bili Slovenci, ki so že bivali izven Slovenije, a so zaradi »kvote«, določene za naselitev Slovencev, morali vložiti prošnjo za kolonizacijo pri slovenskih organih.

¹⁴ V arhivskih virih pa tudi v časopisnih vestičkah ali reportažah o odhodu posameznega transporta so navedeni različni datumi, ki se med seboj razlikujejo za kakšen dan, kar pa bistveno ne vpliva na prikaz kolonizacijskega preseljevanja iz Slovenije v Banat.

Glede na obseg in hitrost preseljevanja kolonistov iz Slovenije v Vojvodino (Slovenci so do začetka marca 1946 izpolnili le dobro desetino odobrene jim naselitvene »kvote«) je bilo, še preden so odšli vsi transporti s slovenskimi kolonisti v Banat, povsem jasno, da do pomladi ne bo mogoče preseliti odobrenega števila kolonistov. Agrarni svet je zato slovensko ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo pozval, naj sporoči število kolonistov, ki jih še lahko oziroma jih nameravajo preseliti. Zaključek kolonizacije je ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo LRS predvidelo 15. marca 1946. Prijave je prenehalo sprejemati s 14. marcem, čeprav je bilo do tedaj po njihovih podatkih preseljenih le 313 družin.¹⁵ Ministrstvo je sklenilo, da je potrebno povečati delež za koloniste iz Slovenskega Primorja, tako da se »kvota« za slovenske koloniste ne bi spremenila. Ta je bila prepolovljena, od sprva predvidenih 3000 slovenskih kolonistov na 1500, še preden so se vsi prijavljeni in odobreni slovenski kolonisti preselili v Banat. Aprila 1946 pa je ministrstvo sklenilo odpoklicati svojo delegacijo, ki je v Banatu skrbela za pravičen in čim lažji potek naseljevanja slovenskih kolonistov. S tem je bila kolonizacija tudi po organizacijski plati zaključena, pričakovala se je le še preselitev kolonistov iz Slovenskega primorja.¹⁶

Julija 1946 je bila razlika med prvotno in zmanjšano slovensko »kvoto« (1500 družin) razdeljena med druge republike.¹⁷ Od 1500 predvidenih kolonistov, ki naj bi se priselili iz Slovenije, je bilo za koloniste s Primorske zagotovljeno 900 mest. Tedaj je bilo v Vojvodini naseljenih že okoli 600 kolonističnih slovenskih družin.

Decembra 1946 je politbiro CK KPJ sklenil, da se Slovenci z ozemlja Julijske krajine, torej iz Slovenskega primorja, ki je bilo tedaj v coni B Julijske krajine, ne kolonizirajo v Vojvodino.¹⁸ V začetku leta 1947 pa je vlada LR Slovenije sprejela odločitev, da Slovenija popolnoma prekinja preseljevanje kolonistov v Vojvodino. Komisiji za agrarno reformo in kolonizacijo je bilo sporočeno, da lahko razpolagajo s preostalim slovenskim deležem za naselitev. Prostih mest za slovenske koloniste je bilo takrat še vedno okoli 900. Vsem slovenskim kolonistom, ki so vložili prošnjo za preselitev v Banat, teh je bilo takrat še 270, od katerih je le 50 izpolnjevalo pogoje, pa je bilo zagotovljeno, da bodo naseljeni v Sloveniji v okviru notranje kolonizacije.¹⁹

S tem je bila kolonizacija Slovencev v okviru izvajanja agrarne reforme formalno zaključena, čeprav so se tudi v kasnejših letih posamezniki, sami ali z družinami, še preseljevali v Vojvodino. Kolonizacija Slovencev v Banatu pa se je dejansko zaključila že mnogo prej – že v začetku pomladi leta 1946, ko je prispel zadnji transport Slovencev v Banat.

Potek preseljevanja Slovencev v Vojvodino je bolj ali manj jasen, pač pa je vprašljivo pravo število preseljenih oziroma naseljenih Slovencev v Banatu. Tako že v ar-

¹⁵ AS, MKG, neurejeno; Poročilo o izvedbi kolonizacije slovenskih borcev v Vojvodino, 2329/1 agr. ref., 1.3. 1946.

¹⁶ AS, fond Ministrstva za finance, zbirka agrarna reforma, fasc. 4 (dalje: AS, MF); Zaključna dela in likvidacija komisije, 3109/1 agr. ref., 11.4. 1946.

¹⁷ AJ, fond Savet za poljoprivredu i šumarstvo vlade FNRJ (signatura fonda 4), fasc. 22, a.j. 233.

¹⁸ AJ, fond CK KPJ, politbiro III / 22, zapisnik seje z dne 24.12. 1946.

¹⁹ AJ, 97 / 14, 88; Predlog za obustavljanje kolonizacije iz NR Slovenije, št. 258/1. 24.1. 1947.

hivskih virih ustanov agrarne reforme in kolonizacije na zveznem nivoju in slovenskega ministrstva za kmetijstvo in gozdarstvo zasledimo različne podatke, vendar se število slovenskih kolonistov v Vojvodini z manjšimi razlikami giblje okoli 600 družin.

Pri raznih avtorjih, ki so tudi ugotavljali število kolonistov na podlagi različnih drugih virov, pa se število kolonistov giblje od 324 družin oziroma gospodarstev, »kateri so dobila pravico na kolonizacijo«,²⁰ preko 363 družin s 1670 člani,²¹ do 801 družine ob koncu leta 1946.²² To je bilo sicer število preseljenih kolonistov iz Slovenije po podatkih iz konca leta 1946, ne pa tudi naseljenih v Vojvodini, kar potrjujejo tudi pomenski spiski kolonistov.²³ N. L. Gačeša, ki je podatke črpal iz fonda Glavne komisije za naseljevanje borcev navaja, da je bilo sredi avgusta 1946 naseljenih 623 slovenskih družin z 2625 družinskimi člani. Poročilo slovenske komisije za agrarno reformo in kolonizacijo iz srede maja 1946 pa navaja 686 družin z 2810 člani.²⁴ V letnem poročilu o izvajanju agrarne reforme in kolonizacije pa je bilo rečeno, da se je preselilo 610 družin od 1070, katerim je bila preselitev v Vojvodino odobrena, a so od nje odstopili, ker so dobili zemljo kot agrarni interesi.²⁵ Časopis Borba je maja 1946 navedel število 691 slovenskih kolonističnih družin.²⁶ Po navedbah Ministrstva za kmetijstvo in gozdarstvo LRS iz marca 1948, ko je bila kolonizacija formalno zaključena tudi na jugoslovanskem nivoju, pa je bilo v Vojvodino preseljenih 591 družin z 2836 člani, vrnilo se je 131 družin (745 oseb), tako da je pomladi 1948 živelo v petih banatskih naseljih 460 slovenskih družin z 2091 člani.²⁷

Po poročilu, ki ga je pripravila ob zaključku svojega dela delegacija ministrstva za kmetijstvo in gozdarstvo LRS za kolonizacijo Slovencev v Banatu, je bilo sredi aprila leta 1946 število tamkaj naseljenih slovenskih družin 590. Od tega se jih je iz Slovenije preselilo 564, 26 slovenskih družin pa je prišlo iz drugih federalnih enot.²⁸ Največ jih je živelo v Vršču, 159 družin s 623 člani, v Gudurici 145 s 650 člani, v Mariolani (Plandištu) 125, 509 oseb, v Veliki Gredi 94, 368 članov in v Sečenovem (Dužinah) 67

²⁰ Vladimir R. Djurić: Geografski raspored novokolonizovanog stanovništva u Vojvodini, Glasnik etnografskog instituta SAN, I-II (1953-1954), Beograd 1957, str. 744-746. Avtor je podatke črpal iz knjig koloniziranih gospodarstev, vendar ni navedel obdobja, za katero se ti nanašajo. V svojem delu je navedel naselja, v katerih so bili naseljeni pripadniki posameznih narodov in so v njih prevladovali.

²¹ Vladimir Stipetić: Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ, godine 1945. - 1948, Rad JAZU 300, Zagreb 1954, str. 443, tabela 8. Podatke je črpal iz arhiva Glavne komisije za naseljevanje borcev v AP Vojvodini.

²² Pak, Kolonizacija Slovencev, str. 400.

²³ AJ, 97 / 28, 286.

²⁴ AS, MF 4.

²⁵ AS, fond Planska komisija LRS, fasc. 3; Letno poročilo, štev. 1549/4 - 1946.

²⁶ Borba XI, 7.5. 1946.

²⁷ AJ, 97 / 14, 91; Gačeša, Agrarna reforma, str. 326.

²⁸ AS MF 4, Izveštaj o naseljavanju boraca u srez Vršac, štev. 3109/2, 14.4. 1946.

Po podatkih iz poročila oddelka za agrarno reformo in kolonizacijo pri ministrstvu za kmetijstvo in gozdarstvo z dne 23.4. 1946 (AS, MF 49) je bilo v Vojvodini naseljenih 564 družin z 2.291 družinskimi člani. Iz poročil ministrstva oziroma njegovega oddelka za agrarno reformo ni mogoče ugotoviti pravega števila slovenskih kolonistov v Vojvodini, ker se med seboj razlikujejo, čeprav so verjetno za vsa poročila črpali iz istega vira - podatkov delegacije, ki je bila v Vršču in je skrbela za naseljevanje kolonistov iz Slovenije.

družin z 282 člani. Glede na število kolonistov, ki naj bi se naselili v teh krajih, jih je tedaj v Vršču živela le tretjina, v Gudurici polovica, prav tako tudi v Sečenovem (Dužinah), četrtnina načrtovanih pa v Mariolani (Plandištu). Le v Veliki Gredi se je število slovenskih kolonistov približalo predvideni »kvoti«. Pri tem je potrebno upoštevati še dejstvo, da se je do srede aprila 1946 vrnilo v Slovenijo uradno 52 družin (163 oseb) na lastno željo, štirim družinam pa je bil vzet status kolonistov na zahtevo drugih kolonistov, tako da so morale odpotovati nazaj v Slovenijo.²⁹ V naslednjih mesecih se stanje ni bistveno spremenilo. V Vrščac se je do 1. julija preselilo še 9 družin, v Gudurico pa 23. V ostalih treh krajih, kjer so živeli slovenski kolonisti, ni bilo več novih naselitev Slovencev.

Tabela 2: Slovenski kolonisti v Vojvodini

naselje	š t e v i l o	
	družin	druž. članov
Vrščac	148	578
Gudurica	161	721
Mariolana (Plandište)	108	422
Velika Greda	91	350
Sečenovo (Dužine)	67	282
	575	2353

Delegacija ministrstva za kmetijstvo in gozdarstvo LR Slovenije za kolonizacijo je napravila tudi poimenski spisek kolonistov z osebnimi podatki za vsakega kolonista, njegovemu prejšnjemu poklicu, od kod se je preselil, koliko zemlje je pustil v Sloveniji in koliko jo je dobil v Banatu.³⁰ Na tem seznamu je 575 družin in 2353 družinskih članov oziroma članov kolonistovega novega gospodarstva.

Kljub temu, da sta seznam in poročilo o naseljevanju delo istega organa, delegacije, ki je skrbela za kolonizacijo, pa je med njima nekaj razlik. Ker pa te bistveno ne spreminjajo celotne podobe kolonizacije Slovencev v Vojvodini, je v nadaljnjem prikazu uporabljen ta poimenski seznam.

V Banat so se preseljevali kolonisti iz vseh predelov Slovenije. Največ jih je prišlo iz mariborskega okrožja, ki je obsegal večji del Štajerske in Prekmurje: 161 kolonističnih družin ali 28% vseh slovenskih kolonistov v Vojvodini. Največ od teh je bilo iz Prekmurja, in sicer iz okrajev Murska Sobota in Lendava; petina vseh kolonistov iz

²⁹ AS, MF 4; Izveštaj o naseljevanju boraca u srez Vrščac, št. 3109/2, 14.4. 1946.

³⁰ AS, MKG, neurejeno. Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo vlade LRS je 11. aprila 1946 poslalo komisiji v Vrščac dopis, v katerem jim je sporočilo, »naj komisija takoj zaključi svoje poslovanje... Pred svojim povratkom naj komisija sestavi točen spisek kolonistov po posameznih krajih, v katerih so naseljeni«. Spisek je moral vsebovati ime in priimek kolonista, ime in priimek družinskih članov, ki so se naselili z njim, prejšnji poklic kolonista, naslov oz. številko hiše, ki mu je bila dodeljena, kraj in okraj, od koder se je preselil, površina zemlje, ki mu je bila dodeljena, ali je izvrševal kakšno obrt in katero, premoženje, ki ga je pustil v Sloveniji.

Slovenije je bila iz teh dveh okrajev. Tretje območje mariborskega okrožja, odkoder so prihajali kolonisti, pa je bil okraj Ptuj (13%). Največ kolonistov iz mariborskega okrožja se je naselilo v Gudurici (51), kjer so prevladovali naseljenci iz lendavskega okraja in v Sečenovem (Dužinah) (27) iz okraja Murska Sobota.

Po številu slovenskih kolonistov v Banatu je bilo na drugem mestu novomeško okrožje, ki je obsegalo območje Dolenjske in Bele krajine - 136 kolonističnih družin oziroma 23,6% kolonistov iz Slovenije. Največ jih je prihajalo iz okraja Krško. Tretje največje območje, od koder so odhajali kolonisti v Vojvodino, je bil okraj Črnomelj, ki je obsegal ozemlje Bele krajine. Največ slovenskih kolonistov iz novomeškega okrožja je bilo v Gudurici (78).

Ljubljansko okrožje je dalo 19,4% kolonistov, največ pa jih je iz tega okrožja prihajalo iz okraja Jesenice - 5,4% vseh slovenskih kolonistov. Močno zastopana sta bila še okraja Rakek, torej območje Notranjske in Ljubljana - okolica. Največ kolonistov iz ljubljanskega okrožja je bilo v Veliki Gredi (43).

Iz celjskega okrožja je prihajalo 12% slovenskih kolonistov, kar je najmanj med vsemi okrožji. Kolonisti iz tega okrožja so bili naseljeni v Mariolani, kjer jih je bilo največ med vsemi slovenskimi kolonisti (35), pa tudi v Veliki Gredi (27).

Tabela 3: Okraji v Sloveniji, od koder so prišli slovenski kolonisti v Vojvodino³¹

okrožje-okraj/ /kraj naselitve	število naseljenih družin					SKUPAJ
	Vršac	Gudurica	Mariolana	Vel. Greda	Sečenovo	
CELJSKO						
Celje-m.	1		5	4		10
Celje-ok.	1	3	13	12		29
Konjice			2	1		3
Mozirje			6			6
Šmarje pri J.		2	4	1		7
Trbovlje			5	9		14
LJUBLJANSKO						
Grosuplje	2		2	3		7
Jesenice	17	1	9	4		31
Kamnik	9	1	2	3		15
Kranj	2		2	1		5
Ljubljana-ok.	3		3	14		20
Rakek			9	18		27
Škofja Loka	5		1		1	7

³¹ Okrožja in okraji po upravni razdelitvi LRS, dne 14.9. 1946 (UL LRS, 62 - 242/ 14.9. 1946)

okrožje-okraj/ /kraj naselitve	število naseljenih družin					SKUPAJ
	Vršac	Gudurica	Mariolana	Vel. Greda	Sečenovo	
MARIBORSKO						
Lendava	30	31	9		10	80
Ljutomer			2	1		3
Maribor-m.		5	1			6
Maribor-ok.	1	4	2		2	9
Murska Sobota	1	1			31	33
Prevalje		1	2	1	2	6
Ptuj		9	9	1	2	21
Radgona		1	2			3
Slov. Bistrica						
NOVOMEŠKO						
Črnomelj	1	36	3	1	3	44
Kočevje			4		4	8
Krško	9	25	6	2	8	50
Novo mesto	1	17		4	3	25
Trebnje	1			7	1	9
LJUBLJANA-M.	23	6	1	2		32
SLOV. PRIMORJE	23	3	1	2		29
DRUGE REPUBL.	18	15	1			34
	148	161	107+	91	67	574*

* podatki za enega kolonista niso navedeni

Slovenski kolonisti, ki so se naselili v petih banatskih krajih, so prišli iz 270 slovenskih naselij. Največ jih je bilo iz novomeškega okrožja (iz 90 naselij), nato iz mariborskega in ljubljanskega okrožja (68) ter iz celjskega (42 naselij). Kolonisti so resnično bili iz vse Slovenije, vključno tudi iz krajev v Slovenskem primorju, vse do obale. Največ kolonističnih družin je prišlo iz krajev, ki ležijo ob vzhodni slovenski meji - iz Prekmurja (113 družin) in Bele krajine (44), pa tudi iz okraja Krško (50) in Ptuj (21). To so bili predeli, kjer je bila agrarna prenaseljenost, sicer značilna za vso Slovenijo, največja.³² Iz teh predelov je bilo 40% vseh slovenskih kolonistov. Sorazmerno močan kolonistični val pa je prihajal iz severozahodnega dela Slovenije, z območja tradicionalne slovenske industrijsko delavske aglomeracije - iz okraja Jesenice (31 družin). Ob dejstvu, da kolonisti iz tega okraja niso bili prvenstveno poljedelci, se postavlja vprašanje, kaj je bil vzrok za njihovo preselitev v Vojvodino. Prav tako je bi-

³² Svetozar Ilešič: Agrarna prenaseljenost Slovenije, Tehnika in gospodarstvo VI, 1940, št. 3-4, str. 61, tabela I.

lo sorazmerno veliko kolonistov iz okraja Rakek. Na drugi strani pa je malo kolonistov prihajalo iz celjskega okrožja, z izjemo okraja Celje-okolica. Nenavadno veliko kolonistov je bilo tudi iz mesta Ljubljana (32 družin), pri čemer je šlo predvsem za takšne, ki jim kmetijstvo ni predstavljalo osnovnega vira za preživljanje. Iz drugih večjih slovenskih mest, Maribora, Celja, Kranja ni bilo veliko kolonistov.

Dejstvo, da so prihajali kolonisti iz 270 naselij, kaže na to, da so se interese za preselitev v Vojvodino odločali predvsem sami, da je pri tem igral vlogo njihov osebni interes in da pri zunanji kolonizaciji oblast v Sloveniji oblast ni imela pomembnejše vloge, razen tehnične organizacije selitve. Na individualni značaj kolonizacijskega preseljevanja Slovencev v Vojvodino kaže tudi to, da so iz večine krajev prišle le posamezne družine. Kraji, iz katerih je odšlo v Vojvodino pet ali več kot pet družin so bili redki oziroma jih je bilo v vsej Sloveniji le 16: največ v lendavskem okraju (5), v murskosoboškem okraju pa dva. Iz Dolnje Bistrice (okraj Lendava) je odšlo kar 13 družin z 62 družinskimi člani, kar je bilo največ iz enega samega naselja.

Namesto v dvanajstih krajih, predvidenih za naselitev slovenskih kolonistov, so se ti naselili le v petih. Velika Greda, Mariolana (Plandište) in Sečenovo (Dužina) naj bi po predvidevanjih postali povsem slovenski, vendar so se zaradi manjšega zanimanja Slovencev za kolonizacijo začeli vanje naseljevati tudi kolonisti iz drugih republik (iz Makedonije, Hrvaške in Bosne).

Največ slovenskih kolonistov se je naselilo v vinogradniškem območju Vršačkih planin - v Vršču in Gudurici, kraju okoli 14 km od Vršca proti severovzhodu. V teh dveh krajih je živela več kot polovica kolonistov iz Slovenije. V oba kraja so se naselili tudi Slovenci, ki so prišli kot kolonisti v Banat iz drugih jugoslovanskih republik. V Vršču se je naselilo 18 takih družin; 13 jih je prišlo iz kraja Slatina v bližini Banja Luke, 3 iz Negotina, po ena kolonistična družina pa je prišla iz Rume in Petrovgrada (današnji Zrenjanin). V Gudurico pa so se naselili kolonisti iz Bistrenice iz okraja Negotin v vzhodni Srbiji. Najmanj slovenskih kolonistov je bilo v Sečenovu (Dužinah).

V Vršac, mestno naselje z vinogradniškim okoljem, se je naselilo največ slovenskih kolonistov iz okraja Lendava (30). Presenetljivo pa je bilo, da je bilo v tem banatskem mestu nasploh naseljenih največ slovenskih kolonistov, ki so prihajali z Gorenjske. Bilo jih je več kot Prekmurcev. Kar 22% vseh slovenskih družin, naseljenih v Vršču, je prihajalo iz okrajev Jesenice, Škofja Loka, Kranj in Kamnik. To pa v Sloveniji niso območja z vinogradniško tradicijo. Želja vojvodinskih oblasti, da bi se v Vršču naselili slovenski vinogradniki, tako ni bila uresničena. V Vršac so se iz Slovenije namreč preselili predvsem kolonisti, ki so opravljali razne uslužnostne dejavnosti in obrt in so prihajali iz mestnih ali mešanih naselij.³³ Kmetje so bili le kolonisti iz okraja Lendava. Iz krajev jeseniškega okraja so se naselili v Vršču samo trije kmetje, 14 kolonistov pa je imelo nekmetijske poklice. Iz ostalih gorenjskih okrajev je bilo največ takih, ki so kot poklic navedli »delavec«. V Vršču se je naselilo tudi 23 kolonistov iz Ljubljane, ki v večini primerov tudi niso bili kmetje ali poljedeljski delavci. Kmeta sta

³³ Jeržabek, Kolonizacija u Vršču, str. 36.

bila med njimi le dva, večina pa je bila obrtnikov (dva sodarja, pek, pekovski pomočnik, mesar, zidar, frizer, šivilja) pa tudi dentist.

Med kolonisti v Vršču je bilo tudi 23 družin, ki so prišle iz krajev v Slovenskem primorju. Tu je bilo 80% vseh, ki so se iz teh krajev preselili v Banat. Med temi so bili najštevilčnejši kolonisti iz krajev v okolici Kopra (14). Med primorskimi kolonisti je bila večina kmetov.

V drugi vinogradniški kraj, Gudurico, se je naselilo največ kolonistov iz novomeškega okrožja. Poleg 36 družin iz okraja Črnomelj se je v Gudurico naselilo še 25 iz okraja Krško in 17 iz novomeškega okraja, tako da je bil delež iz okrožja Novo mesto 48,4% vseh kolonistov v tem kraju. Močan delež pri kolonizaciji Gudurice so imeli tudi kolonisti iz okraja Lendava z 31 družinami. Iz drugih slovenskih okrajev so prišle v Gudurico posamezne družine. V Gudurici se je naselilo tudi vseh 15 družin, ki so prišle iz Negotina. Za razliko od Vršca so bili v Gudurico naseljeni predvsem poljedelci in le nekaj obrtnikov.

Za naselitev Mariolane (Plandišta) je bilo značilno, da so se v tem kraju naselili slovenski kolonisti iz domala vseh slovenskih okrajev, razen iz štirih (Murska Sobota, Novo mesto, Trebnje, Slovenska Bistrica). Iz slednjega okraja sploh ni bilo nobenega kolonista.

V Veliko Gredo je domala polovica slovenskih naseljencev prišla iz ljubljanskega okrožja (iz okraja Rakek 18 družin, iz okraja Ljubljana-okolica 14 družin). V tem kraju so bile le tri družine iz mariborskega okrožja, iz novomeškega 14, 27 pa jih je bilo iz celjskega okrožja.

V Sečenovu (Dužinah) je bilo slovenskih kolonistov največ iz okraja Murska Sobota - 46,2% vseh tamkajšnjih slovenskih naseljencev. Iz lendavskega okraja je bilo 10 družin. Večina naseljencev iz Slovenije v tem kraju je tako prišlo iz Prekmurja. Iz novomeškega okrožja je bilo v Sečenovu 28,3% kolonistov, medtem ko je bil iz ljubljanskega le ena družina, iz celjskega pa niti ena. Do takšne krajevne razporeditve kolonistov je očitno prišlo zaradi tega, ker so želeli še pred prihodom vseh slovenskih kolonistov v Vojvodino do tedaj nastanjene slovenske koloniste preseliti iz Sečenova v ostale štiri slovenske »kolonije«. Po prihodu močnega transporta Prekmurcev so bili ti nastanjeni v tem kraju, dobršen del pa so poslali nazaj v Slovenijo.

Poklicno sestavo kolonistov je mogoče ugotavljati le za družinske »poglarje«, saj so bili v popisu kolonistov, naseljenih v Banatu, navedeni samo njihovi poklici oziroma dejavnosti, s katerimi so se ukvarjali v Sloveniji. Druga težava pa je v nedoslednosti meril pri popisovanju. V Vršču so tako vse, ki so se že pred preselitvijo ukvarjali s kmetijstvom, navedli kot kmete, ne glede na to, ali so pustili v Sloveniji kakšno zemljiško posest; pri popisu v Gudurici pa so razlikovali med poljedelci, kmeti in posestniki. Kot posestnika so šteli tistega, ki je v Sloveniji zapustil neko posest, pa čeprav še tako majhno; prav tako merilo pa je veljalo tudi za kmete. Pa tudi v tem ni popis povsem dosleden. Za kmeta so šteli tako tistega, ki je v Sloveniji imel sadni vrt, kot tudi takšnega s 15 ha zemlje. Problem je tudi v zvezi z navedbo poklica »delavec«. Pri tem namreč ni jasno, ali je šlo pri teh le za take, ki so bili zaposleni v industriji in so glede na kraj bivališča v resnici predstavljali polproletarce, ali so bili to tudi poljedeljski de-

lavci. Kot taki so navedeni le redki, kot »industrijski delavec« pa je naveden le en kolonist. Prav tako ni jasno, ali se pod navedbo »poljedelec« v resnici ne skriva še kakšen bolj določen poklic oziroma dejavnost. Vprašljiva je tudi skupina gospodinj, katerih je bilo 27. To so bile zlasti vdove, ki so predstavljale »glavo« kolonistične družine, a so navedle dotedanji poklic »gospodinja«, čeprav so se v resnici ukvarjale s kmetovanjem.

Med slovenskimi družinami je bilo takih, ki so se že pred preselitvijo v Banat ukvarjale pretežno s kmetijsko dejavnostjo, 260 ali 45%. Med temi je bilo v popisu 19 navedenih med posestniki, 158 med kmeti, 67 med poljedelci, 18 pa med kmetijskimi delavci. Za posamezne družinske člane, razen izjem, ni navedb o njihovih poklicih. Delavec je bilo med kolonisti 27%, rokodelcev 16%, ostalih 11% pa so predstavljali poklici, kot so šofer, vrtnar, kuharica, tkalec, tiskar, črkostavec, dentist, državni upokojenec, železničar, uradnik. Med kolonisti pa sta bila tudi dva, ki sta bila po prejšnjem poklicu oficirja, vendar ni podatka, v kateri vojski.

Slovensko ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo je navedlo, da je večina slovenskih kolonistov izhajala iz »najsiriomašnejših slojev naroda, ki nimajo niti najpotrebnejše obleke«. ³⁴ Pri tej tej oznaki kolonistov je šlo za določeno pretiravanje, čeprav je sicer ustrezala resničnim socialnim razmeram in sestavi slovenskih kolonistov. Za mnoge koloniste je bilo ob prihodu resnično potrebno priskrbeti tudi oblačila. Kmetov posestnikov je bilo po popisu slovenskih kolonistov v banatskih naseljih 178. Število takih, ki so v Sloveniji zapustili svojo zemljiško posest, pa je bilo med kolonisti še manjše. Podatki o premoženju, katerega so imeli oziroma pustili kolonisti v Sloveniji, kažejo, da je imelo le 131, to je 22,7%, med vsemi kolonističnimi družinami zemljo že v kraju izselitve. Med temi pa vsi niso bili kmetovalci, ampak tudi delavci in obrtniki.

Število kolonistov, ki so v »starem kraju« pustili do 1 ha veliko posestvo, je bilo 50, od 1 do 5 ha veliko posestvo pa 58. Nad 5 ha zemlje je med kolonisti imelo v Sloveniji 9, medtem ko je nad 10 ha zemlje imelo 15 kolonistov, med katerimi jih je bilo 13, ki so se preselili v Banat iz območja Negotina v vzhodni Srbiji. Ti so tam imeli posestva, velika 20 ha. Med kolonisti iz Slovenije je imel le en kolonist, in sicer iz Koprivnika v okraju Kočevje, na območju Kočevskega Roga 15 ha zemlje, 10 ha pa je imel posestnik iz Suhorja. Glede na takšno velikost posestva ni jasno, kako je lahko postal kolonist. Splošno pa velikost posestev, ki jih je ob preselitvi zapustila v Sloveniji večina kolonistov, kaže, da so se selili v Banat resnično revni kmetje, še več pa je bilo takih, ki zemlje sploh niso imeli. Največ zemljiških posestnikov je prihajalo iz Prekmurja.

Pri kolonizacijskem preseljevanju iz Slovenije v Vojvodino pa je šlo tudi za sorazmerno močan obratni tok – za vračanje kolonistov nazaj na svoje posestva oziroma v Slovenijo. Vrsta podatkov kaže, da so bili prav slovenski kolonisti tisti, ki so se najbolj številčno pa tudi najhitreje vračali, pri čemer se niso vedno vrnili v kraj, od koder so

³⁴ AJ, 97 / 2, 25, Stroški za kolonizacijo borcev v Vojvodini, štev. 1890/1, agr. ref., 14.2. 1946.

odšli. V kasnejših letih pa so mnogi slovenski povratniki iz Vojvodine odhajali v Slovenijo v industrijske centre in se zaposlovali v industriji, s čimer se je zanje začel proces deagrarizacije.

Vzrokov za vračanje kolonistov je bilo več. Na eni strani so bili to geografsko klimatski, pa tudi psihološki vzroki, nastali zaradi geografske podobe naselitvene pokrajine. Na novo geografsko okolje so se namreč slovenski kolonisti nasploh privajali med vsemi kolonisti najtežje. Večina razlogov za vračanje je bila povezana z nesposobnostjo aklimatizacije kolonistov, manjša pa z nezmožnostjo njihovega prilagajanja; Jeržabek navaja kot poglobitve vzroke vračanja iz Vršca bolezen, klimo, starost.³⁵

Slovenski naseljenci so se začeli vračati, še preden se je kolonizacija iz Slovenije sploh uradno končala. V začetku marca 1946 je predsedstvo slovenske vlade ugotavljalo, da se bodo nekateri kolonisti vračali v Slovenijo iz gospodarskih in geopsiholoških razlogov, na primer domotožja, še bolj pa zaradi klimatskih razlogov. »Ker se človek alpskega tipa ravninskemu podnebjju zelo težko prilagodi, moramo računati z verjetnostjo, da se bodo naši kolonisti vračali ne samo v bližnji bodočnosti, ampak še celo čez več let,« je zapisalo predsedstvo slovenske vlade v dopisu Komisiji za agrarno reformo in kolonizacijo v Beogradu.³⁶

Do srede aprila 1946 se je iz Vojvodine vrnilo uradno 52 družin s 163 člani. Največ se jih je vrnilo iz treh ravninskih naselij, Mariolane (Plandišta), Velike Grede in Sečenova (Dužin); iz teh krajev se je vrnilo 35 družin: iz Velike Grede 15 družin (29 oseb), iz Sečenova (Dužin) 10 družin (42 oseb), iz Mariolane (Plandišta) 10 družin (21 oseb). Najmanj je bilo v tem prvem valu povratnikov iz Vršca: 5 družin z 32 družinskimi člani. Med vsemi temi povratniki je bilo kar 15 takih, ki so šli v Banat sami, a jim ni bilo všeč, pa so se vrnili. Delegat slovenskega ministrstva za kmetijstvo jih je označil kot špekulante in nergače, »za katere je še boljše, da so se vrnili, ker so oteževali gospodarski in politični razvoj kolonij.«³⁷ Vračale pa so se tudi velike družine, ena celo z devetimi člani. Povratniških družin je bilo največ iz okraja Rakek, torej iz Notranjske. Od tam je bilo med povratniki kar 10 kolonistov – večina pa je bilo samcev – naseljenih v krajih v nižini. Verjetno je bil to eden od ključnih vzrokov za njihovo vračanje, pa tudi povratak drugih, saj je bil za ljudi, vajene drugačnega okolja, porazen prvi vtis ob prihodu v banatska nižinska naselja. Mirko Pak je zapisal, da je pogled na prostrano, v nižjih delih mokro ravan marsikoga pripravil do vrnitve v Slovenijo, zato so bili najtežji prvi dnevi, tedni in meseci bivanja v Banatu.³⁸ V prvem letu naselitve je namreč bila huda suša, kar je povzročilo slabo letino. To se je poznalo še nekaj nadaljnjih let in je tudi vplivalo na povratniški val.

³⁵ Jeržabek, Kolonizacija v Vršču, str. 38.

³⁶ AJ, 97 / 11, 75.

³⁷ ARS, MF 4. Eden od povratnikov iz Vršca, ki se je aprila 1947 vrnil v Grušovlje in se zaposlil v Žalcu, od koder je bil po dveh mesecih odpuščen, je marca 1948 zbral t.i. bando, ki je ustrahovala okolico. Glej: Arhiv Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije, 214 – 29.

³⁸ Pak, Kolonizacija Slovencev, str. 414.

Največ vračanj je bilo zato v letu 1946. Pravo število povratnikov ni znano, kajti mnogi so se vračali »na lastno pest«, ne da bi svoj odhod iz Banata javili organom oblasti v kraju naselitve ali kolonističnim organom. Dodatno težavo pa je povzročalo »divje« vračanje posameznih družinskih članov. Oktobra 1946 je slovensko kmetijsko ministrstvo poročalo, da se je do tedaj vrnilo 30 povratniških družin,³⁹ kar pa je bilo premalo glede na druge podatke. V letu 1946 se je vrnilo v Slovenijo 116 družin, v letu 1947 pa 27.⁴⁰ Po podatkih ministrstva za kmetijstvo in gozdarstvo LRS, posredovanih Komisiji za agrarno reformo in kolonizacijo ob formalnem zaključku njenega delovanja pomladi 1948, se je do tedaj vrnilo iz Banata 131 družin s 745 člani, kar pa je manj kot število povratnikov v letih 1946 in 1947.⁴¹

Iz Vršca, kamor so prišli Slovenci zadnji, so tudi prvi in najbolj množično odhajali. Do leta 1948 je odšlo iz Vršca 73 slovenskih družin, kar je bilo številčno največ med vsemi kolonisti iz drugih republik. Jeržabek je to pojasnil z večjo gibljivostjo v urbani kot ruralnem okolju in predvsem s kulturnozgodovinsko razlikami med staroselci in slovenskimi kolonisti. Razlike v jeziku, narodnosti pa tudi v veroizpovedi, načinu življenja in v tradiciji so po njegovem mnenju bile vzrok za težji proces socialnega prilagajanja pa tudi za vračanje.⁴²

Na sorazmerno številno vračanje slovenskih kolonistov iz Banata v Slovenijo pa je imela vpliv tudi njihova poklicna, socialna in posestna sestava. Upoštevati velja dejstvo, da je bilo med kolonisti veliko rokodelcev, za katere je vprašljivo, koliko so do prihoda v Banat obdelovali zemljo, med kmetovalci pa je bila tudi večina takšnih, ki do tedaj niso imeli svoje zemlje. Prej kot slej pa je bil vzrok tudi v problemu prilagodljivosti drugačnemu načinu obdelave v drugačnih pogojih kot jih je bila večina slovenskih priseljencev vajena doma. Mirko Pak omenja, da se je to poznalo predvsem pri tistih, ki do tedaj zemlje niso obdelovali ali pa se kot bivši poljski delavci niso tako znašli na sedaj svojem kosu zemlje. Ostali so predvsem tisti, ki doma niso pustili nobene zemlje. Po njegovem mnenju je bil vzrok za velik delež Prekmurcev med vračajočimi v njihovem »tradicionalnem« načinu sezonskega preseljevanja: stalnega naseljevanja niso bili vajeni in so se zato najtežje vživeli v nove kraje, dasi so bili ti krajinsko zelo podobni njihovi dotedanji pokrajini.⁴³ Jeržabek navaja, da so kolonisti v Vršču le počasi sprejemali način proizvodnje, kakršen je bil v novi sredini, še posebej pa so se počasi odločali za vrtnarske kulture in za industrijske ter krmilne rastline. V prvih letih po naselitvi so vinogradi, ki so jih dodelili kolonistom, propadli, nekaj zaradi neznanja pri obdelovanju, nekaj pa zaradi opustitve; nekateri kolonisti so vinograde enostavno preorali. Ni znano, ali so bili to prav vinogradi slovenskih kolonistov, saj je bilo v Vršču naseljenih največ kolonistov iz Srbije in to iz pretežno bogatih

³⁹ AJ, 97./ 9, 61, Poročilo za mesec oktober, št. 6500/6 agr. ref., 18.11. 1946.

⁴⁰ Gačič, Agrarna reforma, str. 355.

⁴¹ AJ, 97 / 14, 91.

⁴² Jeržabek, Kolonizacija v Vršču, str. 39–40.

⁴³ Pak, Kolonizacija Slovencev, str. 400, 414–415.

poljedeljskih območij.⁴⁴ Vsekakor pa načrt, da bi s slovenskimi naseljenci ohranili v Vršču in okolici vinogradniško tradicijo, ni uspel.

Število Slovencev, ki so živeli v naseljih v Banatu, kamor so se preselili v času kolonizacije, je padalo. Do leta 1948, ko je bil izveden prvi povojni popis prebivalstva, je njihovo število glede na stanje iz aprila 1946 padlo za četrtno. V petih banatskih krajih, kamor so se v času povojne kolonizacije Vojvodino naselili Slovenci, je 15. marca 1948 živelo 1807 Slovencev: v Vršču 645, to je 2,7% prebivalstva mesta, v Gudurici 498 - 34% vseh prebivalcev kraja, v Mariolani (Plandištu) 212 - 7% vsega prebivalstva kraja, v Veliki Gredi 289 - 16% prebivalcev kraja in v Sečenovu (Dužinah) 163 - 32% prebivalcev kraja.⁴⁵

Kolonizacijsko preseljevanje Slovencev v Vojvodino, ki je bila že vnaprej zamišljena v smislu majhne, na nek način kar simbolične udeležbe, v jugoslovanskem merilu ni predstavljala pomembnega deleža, pa tudi za slovenske razmere ni imele nobenega pomena. Prenaseljenost zemlje v Sloveniji se se tem ni bistveno zmanjšalo ni zmanjšala in ni imela zato pozitivnega socialnega učinka. Pomenila je veliko spremembo za posameznike, ki so se preselili v Vojvodino, velik delež vračanja pa tudi to dejstvo postavlja v dvom.

⁴⁴ Jeržabek, Kolonizacija u Vršču, str. 44.

⁴⁵ Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine, knjiga IX; Stanovništvo po narodnosti. Savezni zavod za statistiku, Beograd 1954, str. 339, 341-342.

**THE RESETTLEMENT OF SLOVENES IN VOJVODINA (THE GEOGRAPHIC, SOCIAL
AND PROFESSIONAL BACKGROUND OF RESETTLED SLOVENES)**

S u m m a r y

Colonisation, resettlement and settlement of people beyond their former domicile has been inherent in the agrarian reform implemented in Yugoslavia after World War II. In this context resettlement has been either internal, within one federal unit, or external, i. e. within the whole Yugoslav state. The latter has been of particular importance and within its framework 44,000 individuals from all parts of Yugoslavia have been moved to Vojvodina. Among the resettled population Slovenes too, could be found even though their number was smaller than that of individuals originating in the other Yugoslav republics - not more than some 600 families. They have been resettled to the Banat region, the easternmost part of Voivodina, next to the border with Rumania. Records maintain a list of 575 names of Slovene families (2,353 individuals), their place of origin, their social status and/or property in Slovenia, their professions and the place of resettlement together with the acreage awarded to them in the Banat. The data show that a majority of Slovene resettlers originate in the north-east of Slovenia, i. e. the regions known for rural overpopulation. The other Slovene regions of origin were Bela Krajina, the Sava river basin, Inner Carniola (Notranjska) and Upper Carniola (Gorenjska), particularly the area around the town of Jesenice. They have been moved to five settlements in Vojvodina (Vršac, Gudurica, Mariolana - now known as Plandište, Velika Greda and Sečenovo - now called Dužine); most of them have been sent to Gudurica and Vršac located in a wine producing region with the view of rekindling the wine growing business. The plans, however have never been implemented since the area had been settled by the Slovenes that did not originate from Slovene wine growing areas. Some of them have never been involved primarily with agriculture, and quite a few returned to Slovenia as soon as possible. The reasons for their return have been climatic conditions in Vojvodina, as well as social incompatibility in terms of language, religion, traditions and farming practices. By the year 1948 in which the resettlement campaign and the agrarian reform have officially been completed about one quarter of Slovenes that have been moved to Vojvodina in 1946 have already left.

Jože Prinčič

Nacionalizacija najemnih zgradb in gradbenih zemljišč na ozemlju LR Slovenije (1958-1962)

Z drugo nacionalizacijo, ki je bila izvedena spomladi leta 1948, se je v Jugoslaviji končalo večletno obdobje podržavljanja premoženja; nova oblast je s pomočjo konfiskacije in sekvestra, s prevzemom bivšega kraljevega, banovinskega in občinskega premoženja, darilnih in najemnih pogodb, z agrarno reformo ter z razlastitvijo in nacionalizacijo postala lastnik oziroma je spremenila v splošno ljudsko premoženje celotno industrijo, trgovino, bančništvo, gradbeništvo in zavarovalništvo, večji del prometa in gostinstva, del stanovanjskih in poslovnih zgradb, gozdnih, obdelovalnih in ti. zazidalnih parcel. Do naslednje velike spremembe v lastniških odnosih je prišlo deset let kasneje. Leta 1958 je takratno državno in politično vodstvo sklenilo po hitrem postopku nacionalizirati stanovanjske in poslovne zgradbe ter gradbena zemljišča.

Vzrokov za nacionalizacijo zgradb in gradbenih zemljišč je bilo več, vendar so pretežno izhajali iz neučinkovitosti razlastitvenega postopka. Industrializacijo države je spremljala pospešena, razgibana urbanizacija, ki je bila v Sloveniji nad jugoslovanskim povprečjem.¹ Pridobivanje zemljišča za izgradnjo in komunalno ureditev mestnih naselij pa je potekalo na podlagi razlastitve, tj. predpisa s pomočjo katerega je državni organ »za zadovoljitev nujne potrebe, ki jo narekuje splošni interes«, proti odškodnini odvzel ali omejil premoženjsko pravico nad določenim zasebnim objektom, zemljiščem ipd.² V drugi polovici petdesetih let so državni organi začeli ugotavljati, da je ta način podržavljanja v mestih in njihovi bližnji okolici postal okoren, prepočasen in preveč zapleten, posebno še v primerih, ko je imel razlastitveni objekt več lastnikov.³ Dolgotrajnost razlastitvenega postopka je imela za posledico zavlačevanje stanovanjske in komunalne izgradnje.

Druga vrsta vzrokov je bila povezana s pojavom »najrazličnejših oblik nepravilne rente in bogatitve«, do katerih naj bi zasebniki prihajali s pomočjo špekulacij z

¹ Glej E. Kržičnik: Urbanizem - ključno vprašanje naše ekonomike, *Ekonomska revija*, 1960, št. 3-4, str. 359-360.

² Osnovni zakon o razlastitvi z dne 1. aprila 1947 (Uradni list FLRJ /dalje: UL FLRJ/, št. 28/209, 4.4. 1947) je uvedel obliko razlastitve za potrebo gospodarske obnove in izgradnje ter za zadovoljitev potreb kulturnega razvoja. S tem predpisom so državni organi dobili pravico, da »enostransko odločijo o pridobitvi potrebnega objekta«. - M. Strobl, *Razlastitev v pravnem sistemu FLRJ*, Ljubljana 1954, str. 3.

³ Tako so po besedah Borisa Kraigherja na seji predsedstva SZDL 29. januarja 1959 v Ljubljani »privatniki lahko špekulirali s tem, da se je razlastitveni postopek zelo kompliciral in nikoli nisi mogel ugotoviti, kdo je lastnik določene parcele in s kom imaš pravzaprav opraviti (...). Težave so bile predvsem tam, kjer si hotel graditi hišo, pa si pri razlastitvenem postopku ugotovil, da je parcela razdeljena med 200 lastnikov in si moral potom vsakega izmed njih posebej načenjati razlastitveni postopek. To je seveda stvar strahotno kompliciralo«. - AS, fond Socialistične zveze delovnega ljudstva (dalje SZDL), fasc. 28, Zapisnik seje predsedstva SZDL, 29.1. 1959.

nepremičninami, zlasti z gradbenimi zemljišči ter s pobiranjem najemnine za stanovanjske in poslovne prostore. Po vladajočem prepričanju so prav ti »nesocialistični« pojavi oteževali redno vzdrževanje stanovanjskih in poslovnih zgradb ter pogojevali bistveno podražitev izgradnje novih.⁴

Tretja vrsta vzrokov pa je bila povezana s pripravo nove stanovanjske zakonodaje. Z zakonom o nacionalizaciji iz leta 1948 so bili podržavljeni le poslovni prostori zasebnih podjetij, medtem ko so najemne poslovne in stanovanjske zgradbe še ostale v zasebni lasti. Ta vrsta zasebne lastnine je bila omejena s tem, da so bile predpisane maksimalne najemnine in da so bile zgradbe vključene v sistem družbenega upravljanja. Ko so leta 1957 začeli v najvišjih zveznih organih pripravljati osnutke novih stanovanjskih zakonov, so ugotovili, da jih ne bodo uspeli pripraviti vse dotlej, dokler ne bo urejen »lastniški značaj večstanovanjskih hiš«⁵ oziroma dokler ne bodo določene »meje zasebne lastnine na stanovanjskem področju, ki (bodo) v skladu z idejo in prakso socializma«⁶ in dokler ne bo urejeno vprašanje zazidalnih površin oziroma pravice razpolaganja z zemljišči v mestih in naseljih mestnega značaja.

Ko je 28. novembra 1958 začel veljati zakon o prometu z zemljišči in stavbami, s katerim je bila do »izdaje zakona o lastnini« ustavljena prodaja stanovanj, stanovanjskih zgradb in gradbenih parcel ter so bili prepovedani zemljiškopravni prenosni lastnine,⁷ je postalo očitno, da potekajo zadnje priprave za sprejem zakona o nacionalizaciji stanovanjskih zgradb in gradbenih zemljišč. Mesec dni kasneje je zvezna ljudska skupščina po hitrem postopku to tudi storila.⁸

Zakon je določil lastniški maksimum, to je, da smejo občani imeti v lasti: družinsko stanovanjsko hišo z dvema stanovanjema ali tremi manjšimi stanovanji; ali dve stanovanji kot posebna dela stanovanjske zgradbe; ali dve družinski stanovanjski zgradbi z največ dvema stanovanjema in tretjim manjšim stanovanjem ali eno družinsko stanovanjsko zgradbo in eno stanovanje kot poseben del stavbe. Poleg tega je smel imeti občan v lasti stavbo za počitek in oddih. Glede poslovnih prostorov je zakon določal, da ima lahko občan, ki se ukvarja z dovoljeno gospodarsko dejavnostjo, v lasti poslovno stavbo ali poslovne prostore, če se uporabljajo izključno za to dejavnost.

Vse ostalo premoženje, tj. najemne stanovanjske zgradbe in vse poslovne zgradbe ter zazidana in še nezazidana gradbena zemljišča v mestih in naseljih mestnega značaja pa je zakon nacionaliziral oziroma razglasil za družbeno lastnino. »Ker je šlo za specifičen akt in odnose, za katere ni vedno mogoče določiti trdnih norm«,⁹ za izvedbo nacionalizacije zakon ni pooblastil rednih sodišč, temveč je predvidel posebne komisije na različnih oblastnih ravneh. Nadalje je zakon priznaval odškodnino in sicer za

⁴ Naši razgledi, 31.1. 1959, št. 2, Ob nacionalizaciji.

⁵ Glej opombo 3.

⁶ Slovenski poročevalec, 27.12. 1958, št. 302, Nacionalizacija najemnih zgradb in zemljišč spodbuda za razvoj ustvarjalnega komunalnega sistema.

⁷ UL FLRJ, št. 48/812, 31.12. 1958, Zakon o spremembi zakona o prometu z zemljišči in stavbami; glej še opombo 3.

⁸ UL FLRJ, št. 52/890, 31.12. 1958, Zakon o nacionalizaciji najemnih zgradb in gradbenih zemljišč.

⁹ Glej opombo 6.

presežke stanovanjskih hiš oziroma stanovanjskih in poslovnih prostorov, ki so presegli lastniški maksimum v višini 10% od najemnine, ki se je plačevala za določen stanovanjski ali poslovni objekt na dan veljavnosti zakona za dobo 50 let. Za nacionalizirana gradbena zemljišča pa v višini tarife, ki je bila določena za razlaščen zemljišča in ki naj bi se plačala prav tako po obrokih v 50 letih. Kršitev dolžnosti prijave premoženja je bila v zakonu opredeljena kot kaznivo dejanje z zagroženo kaznijo enega leta zapora.

Konec januarja naslednjega leta je Zvezni izvršni svet izdal uredbo o postopku za izvedbo nacionalizacije najemnih zgradb in gradbenih zemljišč,¹⁰ s katero je bil določen postopek za izvajanje zakona o nacionalizaciji. Ta je bil sledeč: potem ko so imenovane komisije za nacionalizacijo (zvezna, republiške, okrajne in občinske), občinski ljudski odbor objavi razglas o prijavi lastništva nad stanovanjskimi in poslovnimi zgradbami oziroma njihovimi deli. Prizadeti lastniki v določenem roku pošljejo prijavo na predpisanem obrazcu pristojnemu občinskemu organu za finance. Če ta ugotovi upravičenost nacionalizacije, zahteva, da občinska komisija opravi predpisani postopek in izda odločbo o zahtevi za ugotovitev nacionalizacije. To odločbo, ki je bila podlaga za izvedbo zemljiškoknjižne spremembe, potem občinska komisija pošlje republiški komisiji za nacionalizacijo. Postopek za nacionalizacijo gradbenih zemljišč je bil nekoliko drugačen: potem, ko so z odlokom določeni ožji gradbeni okoliši, izda odločbo o ugotovitvi nacionalizacije zemljišča organ za finance pri občinskem ljudskem odboru. Zaključna »faza« nacionalizacijskega postopka se je začela, ko so postale odločbe komisije za nacionalizacijo in občinskega organa za finance pravnomočne. Občinski organ za finance zbere podatke, ki so potrebni za odmero odškodnine ter izda odločbo o odškodnini. Lastnik ali občina potem lahko v 30 dneh po njeni izdaji zahtevata od okrajnega sodišča, da odmeri odškodnino.

V primerjavi s predhodnima zakonoma o nacionalizaciji iz decembra 1946 in aprila 1948, ki sta vse do objave ostala skrbno varovana skrivnost, pa je pri tretjem nacionalizacijskem zakonu del javnosti v Sloveniji vedel ali sklepal, da se pripravlja: bodisi da so informacije »kljub konspirativnosti po različnih poteh prišle do naših ljudi«¹¹ bodisi ker je Zvezni izvršni svet z začasnimi ukrepi o prepovedi prometa z nepremičninami nacionalizacijo posredno napovedal.¹²

Prav tako kot predhodna zakona je zakon iz decembra 1958 razgibal politično življenje v Slovenji ter povzročil za vladajočo partijo vrsto neugodnih govoric in ugibanj, ki so se poleg le šele spomladi naslednjega leta. Največ govoric in ugibanj je temeljilo na strahu, da je ta nacionalizacija le uvod v splošno nacionalizacijo. Tako so na primer na podeželju krožile tako govorice o tem, da je nacionalizacija le »signal« za poddržavljenje vse obdelovalne zemlje in uvedbo kolhozov, kot tudi govorice, da bodo »sedaj

¹⁰ UL FLRJ, št. 4/52, 28.1. 1959.

¹¹ Zgodovinski arhiv Ljubljane, fond Okrajnega komiteja ZKS Ljubljana, fasc. 152, Zapisnik seje plenuma OK ZKS Ljubljana, 6.1. 1959.

¹² Glej opombo 3.

nacionalizirali gozdove in jih začeli sekati.¹³ V mestih in industrijskih središčih so »nepoklicani« napovedovali nacionalizacijo vseh stanovanj in poslovnih prostorov, zato so v nekaterih podjetjih začeli razpravljati o tem, ali se »sploh splača vlagati sredstva s katerimi razpolagajo podjetja v stanovanjske zgradbe, ker so te itak splošno ljudsko premoženje.«¹⁴ Te govornice so »ogorčile« tiste delavce, ki so do tedaj z lastnimi sredstvi gradili stanovanjske hiše. Prišlo pa je tudi do nasprotnih primerov: delavci v papirni tovarni v Sladkem Vrhu in Ceršaku so bili nezadovoljni, ker niso bila nacionalizirana gradbena zemljišča v njihovem kraju, saj je to pomenilo, da bodo morali kupovati gradbene parcele po visokih cenah.¹⁵

Opisano politično razpoloženje je partijsko vodstvo v Sloveniji presenetilo, kljub temu pa je hitro ukrepalo. Pripravilo je smernice za politično – »pojasnjevalno« akcijo ter zadolžilo svoje komiteje, odbore SZDL, tisk in radio, da jih izpeljejo. V tej akciji, ki se je začela januarja 1959. leta, so seveda izpostavljali le pozitivne učinke nacionalizacije, zlasti naslednje štiri:

- nacionalizacija je bila izvedena tako v korist delovnega človeka, da bo na ta način lahko hitro in poceni prišel do stanovanja, kot tudi ljudskih odborov, da bodo lahko hitreje rešili komunalne in druge težave;
- z nacionalizacijo se je končalo obdobje »raztresene« in začelo obdobje »osredotočene« stanovanjske izgradnje, v katerem bodo zaščitili nenacionalizirana kmetijska zemljišča in napravili red v stanovanjski graditvi;
- nacionalizacija stanovanjskih zgradb ne bo šla na »škodo« individualnih stanovanjskih hiš in združne izgradnje;
- nacionalizacija ne »juriša« na cerkev in njene posesti, razen v kolikor gre za gradbene okoliše v posameznih mestnih okrajih.¹⁶

Izvedbo nacionalizacije je v Sloveniji vodila republiška komisija za nacionalizacijo, ki jo je republiški izvršni svet imenoval v začetku januarja 1959, konec tega meseca pa je spremenil njeno sestavo.¹⁷ Delo komisije sta opravljala dva strokovna sveta, ki ju je komisija izvolila izmed svojih članov. Prvi svet (svet za zadeve nacionalizacije verskih skupnosti), ki ga je komisija ustanovila na svoji 6. seji junija 1959, je obravnaval le probleme, do katerih je prihajalo pri nacionalizaciji objektov verskega značaja. Drugi svet (svet za odločanje o opozorilih državljanov ter za presojo zakonitosti in pravilnosti odločb komisij za nacionalizacijo pri občinskih ljudskih odborih), ki je bil izvoljen na 8. seji komisije decembra istega leta, je reševal vsa ostala opozorila, vloge in pritožbe, ki so prihajale na republiško komisijo. Republiška komisija za nacionalizacijo je svoje delo končala julija 1962. leta, ukinjena pa je bila maja naslednjega leta.

¹³ Prav tam; glej tudi: Arhiv Slovenije (dalje AS), fond Centralnega komiteja ZKS, Informacije organizacijsko-političnega sekretariata CK ZKS, leto 1959, št. 35 in 48.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ AS, fond CK ZKS, Informacije organizacijsko-političnega sekretariata CK ZKS, št. 36.

¹⁶ Glej opombi 3 in 11.

¹⁷ Z odločbo 31. januarja 1959 je bil za predsednika komisije imenovan Mitja Ribičič, za tajnika dr. Leopold Grošelj, za člane pa: Miha Berčič, Janko Dekleva, Matej Dolničar, Franc Drobež, Mirko Hočvar, Karel Mejak, Marjan Prezelj in Cveta Vodopivec.

Za izvedbo nacionalizacije v posameznih upravno-teritorialnih enotah so bile zadolžene okrajne in občinske komisije, prvih je bilo osem drugih pa 93. Vse strokovno in administrativno delo za komisije so opravljali ustrezni upravni organi pri ljudskih odborih, ki so bili pristojni za finance. Večina občinskih komisij je svoje delo končala konec leta 1960, preostale (bilo jih je 21) pa do konca julija 1961, to je v skrajnem predpisanem roku za delo občinskih komisij. Malo kasneje so bile ukinjene tudi okrajne komisije.

Neposredna nacionalizacija stanovanjskih in poslovnih zgradb se je začela s tem, da so na-priporočilo republiške komisije sveti občinski odborov, pristojni za notranje zadeve, z javnim razglasom objavili poziv, da morajo državljani v času od 7. marca do 7. aprila 1959 vložiti prijave za ugotovitev predmeta nacionalizacije.¹⁸ Po ugotovitvah republiške komisije so bili občani v Sloveniji zelo disciplinirani in ni bilo treba »nikogar kaznovati zaradi opustitve prijave«.¹⁹

Nato so občinski finančni organi izločili prijave za stanovanjske in poslovne prostore, ki niso mogli biti nacionalizirani, za vse ostale pa so začeli predpisani upravni postopek. Že takoj na začetku tega postopka so naleteli na števila vprašanja, na katera niso znali odgovoriti ali so jih rešili po svoji presoji.²⁰ Zaradi takega položaja je republiška komisija za skoraj mesec dni ustavila delo občinskih komisij. V tem času je skupaj z republiškim sekretariatom za zakonodajo pripravila odgovore na nejasna vprašanja ter jih v začetku junija v obliki navodil posredovala občinskim komisijam. Ob tem jim je priporočila ponoven pregled za ugotovitev predmeta nacionalizacije. V tem postopku, pri katerem so sodelovali tudi okrajni javni tožilci in je trajal junija in julija, so izločili 5209 prijav, s čimer je bilo med 18.467 registriranimi prijavi izločenih 10.068 ali več kot polovica.

V začetku novembra so občinske komisije, z izjemo mariborske in ljubljanske, izdale odločbe o ugotovitvi predmeta nacionalizacije, kar je pomenilo, da se je končala t.i. prva faza nacionalizacije.²¹ Po načrtu republiške komisije naj bi se do konca leta v glavnem že končala tudi t.i. druga faza nacionalizacije, tj. obravnava zahtevkov bivših lastnikov za izvzetje iz nacionalizacije in izdaja pravnomočnih odločb. Tako bi komisijam v začetku naslednjega leta ostalo le še reševanje posebnih primerov, nakar bi začeli s tretjo fazo nacionalizacije, to je z izdajanjem odškodninskih odločb.

Ta pričakovanja pa se niso uresničila, ampak se je druga faza nacionalizacije zaključila šele dve leti kasneje. Do tega zamika ni prišlo zgolj zaradi prepočasnega, ne-

¹⁸ V Sloveniji so »namenoma« zaostriili prijavno dolžnost, zato so morali državljani prijavljati tudi zgradbe, ki v nobenem primeru ne bi mogle biti predmet nacionalizacije. To so storili zato, da bi »dobil lahko več podatkov o nepremičninskem premoženju državljanov«. – AS, fond Izvršnega sveta ljudske skupščine LRS (dalje IS LS LRS), Urad sekretarja, fasc. 190, Poročilo o nacionalizaciji zgradb in gradbenih zemljišč, 3.11. 1949.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Skupaj so v Sloveniji ugotovili 80 takih vprašanj in problemov, ki so zahtevala tolmačenja republiške ali zvezne komisije. AS, fond IS LS LRS, Urad sekretarja, fasc. 190, Zapisnik posvetovanja predsednikov okrajnih ljudskih odborov, 13.5. 1959.

²¹ AS, fond IS LS LRS, Urad sekretarja, fasc. 190, Poročilo o izvajanju nacionalizacije v Sloveniji, 6.11. 1959.

pravilnega in pomanjkljivega poslovanja komisij in občinskih finančnih organov, temveč tudi zaradi težav pri občevanju z bivšimi lastniki, ki so živeli v tujini.

Kot kažejo številne pritožbe prizadetih lastnikov stanovanjskih in poslovnih prostorov (skupaj jih je bilo 3860) pa tudi ocene članov partijskega vodstva, nekatere komisije niso poslovale povsem v skladu z veljavnimi predpisi, kot tudi niso upoštevale stališč, ki jih je kot splošna navodila za delo organov za nacionalizacijo junija 1959 sprejela in izdala republiška komisija.²² Tako so na primer nekatere komisije nacionalizirale stanovanjske zgradbe, čeprav za to ni obstajala nobena pravna podlaga ali pa iz nacionalizacije niso izvzele prostorov, ki bi jih po »smislu in duhu« zakona lahko: na primer kmečke ute, posamezne stanovanjske prostore z 18–20 m² površine, ki niso imeli niti sanitarij, mnoge hiše, ki so bile že zelo stare in so bile potrebne večjih vlaganj itn. Nadalje so komisije samovoljno določale zgradbe in dele zgradb, ki naj bi ostali v lastništvu prejšnjega lastnika, ne da bi upoštevale njegovo pravico izbire. Več kot 100 opozoril s strani cerkvenih oblasti kaže, da so bile napake storjene tudi pri nacionalizaciji objektov verskih skupnosti. Zagotovo pa so komisije najbolj pretiravale v odnosu do obrti. V mestih – po strogosti je izstopal Kranj – so v številnih primerih kot lokal obravnavale vsak prostor, ki je služil za gospodarsko dejavnost, pa čeprav se je v ta namen uporabljala stanovanjska soba, živilska shramba ali kak drug stanovanjski prostor. Bili pa so tudi primeri, ko so pomembnost prostorov utemeljevali samo s stališča urbanističnega razvoja, zato so njihovo nacionalizacijo utemeljevali s tem, da jih je treba porušiti. Na podeželju pa so nacionalizacijo obrtnih prostorov izrabili za reševanje prostorskih potreb šol, pošt in podobno. Teh primerov je bilo veliko, tako da so morali tudi v republiškem vodstvu priznati, da je šlo za »preganjanje in likvidacijo obrti«.²³

Po poročilu oddelkov za finance pri okrajnih ljudskih odborih je bilo do januarja 1962:²⁴

1. v celoti nacionaliziranih stanovanjskih zgradb	2.821
od tega:	
pritličnih stanovanjskih zgradb	234
enonadstropnih stanovanjskih zgradb	1.436
dvonastropnih stanovanjskih zgradb	774
tro in več nadstropnih stanovanjskih zgradb	377
2. v celoti nacionaliziranih poslovnih zgradb	903
3. nacionaliziranih delov zgradb	1.998
od tega:	
posameznih poslovnih prostorov v nenacionaliziranih zgradbah	1.496
posameznih stanovanj v nenacionaliziranih zgradbah	196
posameznih ločenih sob v nenacionaliziranih zgradbah	306

²² AS, fond Ministrstva za finance (agrarna reforma) (dalje MF), fasc. 169, Zapažanja republiške komisije za nacionalizacijo o nepravilnostih in pomanjkljivostih poslovanja komisij za nacionalizacijo pri ljudskih odborih, 9.3. 1960; isti, fasc. 165, Zapisnik 14. seje republiške komisije za nacionalizacijo, 20.3. 1962.

²³ 23 Glej opombo 21.

²⁴ AS, MF, fasc. 165, Zapisnik 14. seje Republiške komisije za nacionalizacijo, 20.3. 1962.

Vrednost nacionaliziranih zgradb, izračunana po metodi točkovanja, pa je bila:

vrednost nacional. stanovanjskih zgradb	8.772.775.000 din
vrednost nacional. poslovnih zgradb	1.094.240.000 din
vrednost nacional. delov zgradb	1.565.921.000 din
skupna vrednost nacional. zgradb in delov zgradb	11.432.936.000 din

Nacionalizacija gradbenih zemljišč se je v Sloveniji začela januarja 1959, ko je republiška vlada z odlokom predpisala, da bo večja stanovanjska in komunalna izgradnja potekala v 184 krajih oziroma mestih in naseljih mestnega značaja.²⁵ Tako veliko število naselij, ki jih je odlok na podlagi zakona o nacionalizaciji označil za naselja mestnega značaja je bilo utemeljeno s tremi okoliščinami:

- relativno visoka stopnja že dosežene urbanizacije v Sloveniji,
- predviden razvoj posameznih krajev v industrijska, turistična, prometna in druga središča,
- posamezni kraji, ki so bili v neposredni bližini mest ali mestnega naselja, so se z njimi že združili ali pa naj bi se to zgodilo v bližnji prihodnosti.²⁶

V okviru predvidenih krajev mestnega značaja so nato okrajni ljudski odbori na predlog občinskih odborov začeli določati ožje gradbene okoliše, pri čemer so morali upoštevati sledeča merila: urbanistično zasnovo, gostoto prebivalstva in njeno pričakovano povečanje v naslednjih 10-15 letih, potrebe po zemljiščih za stanovanjsko in komunalno izgradnjo ter izgradnjo industrijskih objektov, sredstva kreditnih skladov in morebitno zoženje gradbenih okolišev.²⁷

Odbor republiškega izvršnega sveta za splošna in upravna vprašanja je o odlokih okrajnih ljudskih odborov o ožjih gradbenih okoliših prvič razpravljal 19. marca 1959 in jih, razen nekaj omejitev, tudi sprejel. Potem ko so okrajni odbori oblikovali potrebne dopolnitve in dodatke, jih je odbor 14. julija 1959 z odločbo potrdil. S tem so bili izpolnjeni pogoji za nadaljnji potek nacionalizacijskega postopka.

Sredi leta so finančni oddelki občinskih odborov, ob pomoči zemljiškooknjižnih, katastrskih in gradbeno-tehničnih organov, začeli zbirati podatke za izdajo odločb o ugotovitvi predmeta nacionalizacije za vsa zemljišča, ki so ležala znotraj gradbenih okolišev. To so bila obsežna dela, ki pa niso potekala tako hitro, kot so v republiški vladi pričakovali. Največja ovira so bile neurejene zemljiške knjige, posebno v goriškem in koprskem okraju.

Do marca 1962 je bilo v Sloveniji v 184 krajih mestnega značaja nacionaliziranih 113.437 gradbenih parcel v skupni površini 11.961,0484 ha. Po približnih ocenah je vrednost nacionaliziranega zemljišča znašala okoli 24 milijard din (računano povprečno 200 din za kvadratni meter).²⁸

²⁵ UL LRS, št. 1/1, 8.1. 1959, Odlok o določitvi krajev, ki se štejejo za mesta in mestna naselja po zakonu o nacionalizaciji stavb in gradbenih zemljišč.

²⁶ Glej opombo 4.

²⁷ Glej opombo 18.

²⁸ Glej opombo 24.

Ti. tretja faza nacionalizacije, to je odmera in izplačilo odškodnine za nacionalizirano premoženje, se je v Sloveniji odvijala podobno kot pri predhodnih dveh nacionalizacijah. Zvezni izvršni svet je, potem ko je zavrnil štiri načrte,²⁹ marca 1961, to je več kot dve leti po izdaji nacionalizacijskega zakona, izdal uredbo o načinu izplačila odškodnine.³⁰ Po tej uredbi naj bi se odškodnina izplačevala iz občinskih sredstev in občinskega (stanovanjskega) sklada, v katerega se steka del stanarine in odškodnine, ki jo bodo morali plačati uporabniki zazidalnih zemljišč. Odškodnina naj bi se izplačevala z obveznicami. Ta oblika je bila po oceni zveznega izvršnega sveta »najprimernejša« pa tudi že preizkušena v času izdajanja obveznic ljudskega posojila.

V Sloveniji so pričakovali, da bodo v naslednjih štirih mesecih natiskane obveznice ter da bo objavljeno navodilo k uredbi, nakar naj bi začeli s pripravljanjem odškodninskih odločb.³¹ To pa se ni zgodilo, ampak je preteklo še leto in pol, nakar je zvezni izvršni svet izdal novo odločbo o načinu izplačila odškodnine, po kateri naj bi se ta izplačala v gotovini v letnih obrokih.³² Navodilo k tej uredbi je določalo, da bo odškodnino izplačeval denarni zavod, pri katerem so se zbirala sredstva stanovanjskega sklada.³³

Zvezni izvršni svet ni izdal dodatnih predpisov za določanje odškodnine za nacionalizirano premoženje tujih državljanov, kot je to določal zakon o nacionalizaciji. Kljub temu pa se je po »uveljavljenem pravilu« odškodnina za tuje državljane uredila globalno med FLRJ in tujo državo, katere državljanji so bili lastniki nacionaliziranega premoženja.

Ministrstvo za finance je izračunalo, da bo Slovenija morala za odškodnino bivšim lastnikom, ki jim je bilo premoženje nacionalizirano na podlagi zakona iz decembra 1958, izplačati okoli 34 milijard dinarjev.³⁴ To pa se ni zgodilo.

Nacionalizacija najemnih zgradb in gradbenih zemljišč je bila tretja in zadnja nacionalizacija v jugoslovanski državi, ki je nastala po drugi svetovni vojni. Ustava SFRJ iz leta 1963 nacionalizacije kot oblike podržavljanja nepremičnin ni več poznala.

²⁹ AS, MF, fasc. 169, Zapisnik posvetovanja šefov premoženjsko-pravnih služb okrajnih ljudskih odborov, 24.3. 1961.

³⁰ UL FLRJ, št. 10/131, 15.3. 1961, Uredba o sredstvih za izplačilo in o načinu izplačila odškodnine za nacionalizirane najemne zgradbe in zemljišča.

³¹ Glej opombo 29.

³² UL FLRJ, št. 42/58, 17.10. 1962, Uredba o sredstvih za izplačevanje in načinu izplačevanja odškodnine za nacionalizirane najemne zgradbe in gradbena zemljišča.

³³ UL FLRJ, št. 45/618, 7.11. 1962, Navodilo k uredbi o sredstvih za izplačevanje in načinu izplačevanja odškodnine za nacionalizirane najemne zgradbe in gradbena zemljišča.

³⁴ Glej opombo 24.

THE NATIONALISATION OF LEASED BUILDINGS AND CONSTRUCTION LAND IN THE
TERRITORY OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF SLOVENIA (1958-1962)

S u m m a r y

In 1958 the Yugoslav state, established after World War II, launched the third nationalisation campaign through which a number of residential and commercial buildings as well as construction land were nationalised.

The causes of nationalisation were numerous, most of them resulting from ineffective expropriation efforts and related to the drafting of new housing laws and regulations. The law defined a maximum of residential premises an individual could own, and the rest of residential and commercial premises as well as construction land, either already built up or included in development projects located in urban areas were nationalised, i. e. proclaimed social property.

The nationalisation campaign, implemented by a special committee of the republic assisted by two experts, continued until the spring of 1962. By this time a total of 5,722 residential and commercial buildings had been nationalised together with 113,437 building plots with a total area of 11,961 hectares.

The ministry of finance came up with a sum of about 34 billion dinars to be paid to former owners as compensations, but the latter have never been paid. The nationalisation of leased buildings and construction land was the last nationalisation campaign launched in the second Yugoslav state since the Constitution of 1963 no longer recognised nationalisation as a form of real estate expropriation.

Zapisi

Janko Pleterski

Ameriška poročila iz Hrvaške in Slovenije spomladi 1919

S svojim zapisom ob smrti Nicholasa Kinga, »ameriškega plemiča«, je Mitja Meršol opozoril na doslej v slovenskem zgodovinopisju še nezabeležena poročila s Hrvaškega in iz Slovenije, ki jih je v času od marca do maja 1919 pisal Nicholasov oče LeRoy King, tedaj ameriški opazovalec v teh deželah.¹

Že 1960 je ta poročila objavil Jerome (Jere) Jareb.² Jareb pojasnjuje, da je LeRoy King bil član misije Archibalda Caryja Coolidgea, ki jo je na Dunaj poslala delegacija ZDA na pariški mirovni konferenci z nalogo, da zbira podatke na ozemljih nekdanje habsburške monarhije. King naj bi bil poslan s takšno nalogo na Hrvaško. Jareb Slovenije ne omenja. King je v času opravljanja svoje naloge poslal Coolidgeu 31 poročil, od katerih štiri še niso najdena. Med 27 najdenimi poročili, ki jih objavlja Jareb, so do zdaj bila objavljena le štiri, v celoti ali deloma.

Iz knjige L. E. Gelfanda razberemo, da L. King ni bil prvotni član znane študijske skupine ameriškega predsednika Wilsona, imenovane »Inquiry«, ki je bila ustanovljena 1917, da bi pripravila podlage za stališča ZDA na mirovni konferenci. (V državnem arhivu je v fondu o delu te skupine ohranjenih blizu 2000 njenih elaboratov!) V opazovalno delo je L. Kinga vpregla šele delegacija ZDA na mirovni konferenci v Parizu. Pač pa sta bila že od ustanitve zelo vidna sodelavca skupine Inquiry Archibald Cary Coolidge in Robert J. Kerner, Slovencem bolj znana v zvezi z vprašanji jugoslovansko-avstrijske meje. Oba je ameriška delegacija v Parizu zadnje dni decembra 1918 poslala v »Srednjo Evropo, da bi opazovala in poročala o tamkajšnjih razmerah v zgodnjem 1919. letu.«³

Ne bo odveč seznaniti se z nekaterimi opažanji Gelfanda o učinkih študijskega dela skupine Inquiry na stališča delegacije ZDA na mirovni konferenci v Parizu. Člani te študijske skupine so se z odporom srečevali z dejstvom, da je moral Wilson odstopati od svojih 14 točk, ki bi naj sicer postale podlaga za mirovno ureditev. Med točkami, ki jih v tem smislu omenja Gelfand, ni izrecno omenjena točka o italijansko avstrijski

¹ Mitja Meršol: Smrt ameriškega plemiča, Delo, XXXIV, 19.12. 1992, št. 294.

² Jerome Jareb: LeRoy King's reports from Croatia March to May 1919, Journal of Croatian studies, Vol. I (1960), str. 75-168. - Kopijo separata te objave je M. Meršol prinesel iz ZDA in jo dal na voljo Prispevkom za novejšo zgodovino, za kar mu gre zahvala. Žal so na kopiji nekatere strani ostale napol prikrite. Vendar je mogoče videti, da na njih niso obravnavane slovenske zadeve.

³ L. E. Gelfand: The Inquiry, American Preparation for Peace 1917 - 1919, 1963, 320. (dalje Gelfand)

(pozneje dejansko slovenski oz. jugoslovanski) razmejivti po etničnem načelu. Obžalovanje, da stališča skupine Inquiry o tej razmejivti tudi niso bila uveljavljena, pa Gelfand izraža takole: »Skupina Inquiry ni zagovarjala razbitja avstro-ogrskega cesarstva, toda ko se je mirovna konferenca sestala, je bila likvidacija tega cesarstva v resnici že izvršeno dejstvo. V nasprotju z upanji skupine Inquiry je bila Avstrija prisiljena odstopiti Italiji Južno Tirolsko, Trentino, Trst, Istro in več otokov ob dalmatinskem obrežju. Skupina Inquiry je nasprotovala temu, da bi si Italija priključila dalmatinske obrežne dežele in te dežele so Italiji dejansko odrekli. Po drugi strani pa niso upoštevali stališča skupine Inquiry, ki je zagovarjalo mednarodni status Trsta in je to nekdanje avstrijsko pristanišče bilo preneseno pod italijansko suverenost.« – Podobno je bilo glede Reke, pravi Gelfand. Toda glede tega vprašanja so bili člani skupine Inquiry razdeljeni. En del je bil mnenja, da je Italija stopila v vojno »z zahtevo po plenu«. Če Jugoslavija izgubi Reko, bo prišlo do vojne in Društvo narodov se bo bojevalo na napačni strani (ko bo ščitilo suverenost Italije nad Reko). Takšnega mnenja so bili v svoji spomenici 17. aprila 1919 William Lunt, Charles Seymour, Isaiah Bowman, Douglas Johnson, Clive Day in A. A. Young. Drugi del članov, Sidney Mezes, George Louis Beer, David Hunter Miller, James Shotwell, je zagovarjal izročitev Reke Italiji. »Tako je npr. Beer,« piše Gelfand, »bil prepričan, da so Italijani 'neskončno' kulturno naprednejši kot pa Jugoslovani. In zato je takole opredelil svoje stališče: 'Dosti bolje je imeti ... Jugoslovane pod Italijani kot obratno, če nimamo na voljo nobene druge dobre možnosti.'« – Lahko si mislimo, da so podobni preudarki o kulturni večvrednosti Avstrijcev imeli vlogo tudi pri vprašnih razmejitvi na Koroškem in Štajerskem. – Mimogrede: Med uspešne zamisli Inquiry šteje Gelfand ureditev položaja Schleswiga – Hollsteina, prav posebej pa tisto o ustanovitvi vrste neodvisnih držav, ki naj loči (sovjetsko) Rusijo od Srednje Evrope. V okviru te zamisli so bile ustanovljene neodvisne države Finska, Estonija, Latvija, Litva, Poljska, Čehoslovaška, Madžarska in Jugoslavija, ugotavlja Gelfand.⁴

LeRoya Kinga slovensko zgodovinisje že pozna kot člana tiste za koroške Slovence tako usodne Milesove komisije, ki jo omenjajo vsa dela o koroškem vprašanju 1918–1919. Natanko jo obravnava Bogo Grafenauer.⁵ Ta komisija je dejansko nepoblaščno predlagala ne le začasno »demarkacijo«, črto ločitve ozemelj, ki jih vojaško zasedata obe vojaško nasprotujoči si strani, temveč je predlagala že tudi črto nove državne meje. V komisiji se je King kot izvedenec za politična in vojaška vprašanja pridružil večinskemu mnenju, ki je črto oz. mejo postavljala kar na Karavanke, torej najbolj v nasprotju z etničnim načelom, v škodo Slovencev (manjšinsko mnenje Roberta J. Kernerja je postavljalo mejno črto na Koroškem na Dravo).

Kot piše Jareb, je bil King po koncu dela Milesove komisije poslan v Beograd, a le za malo časa. V teku januarja in februarja 1919 so se namreč iz Italije širili glasovi, da Hrvatje ne želijo biti združeni s Srbi, marveč bi radi ustanovili svojo lastno suvereno

⁴ Gelfand, str. 320–324.

⁵ Bogo Grafenauer, Slovenska Koroška v diplomatski igri leta 1919, J. Pleterski, L. Ude, T. Zorn: Koroški plebiscit, Ljubljana 1970, str. 295–378.

državo. Da bi te glasove preveril, je Cooledge konec februarja ali v začetku marca predstavil Kinga iz Beograda v Zagreb. Prvo Kingovo poročilo iz Zagreba je datirano s 6. marcem, zadnje pa s 16. majem 1919. Že Meršol je opozoril, da ta poročila ne govore samo o Hrvaški, temveč deloma tudi o Sloveniji. V nadaljnjem hočemo povzeti pomembnejše omembe slovenskih zadev, dve poročili pa podati v celoti, saj zadevata predvsem Slovenijo in to v zadevi, ki še danes ni dognana do kraja. To sta poročili o ponesrečeni slovenski ali jugoslovanski ofenzivi na Koroškem konec aprila 1919.

Že v svojem prvem poročilu (6. marec) govori LeRoy King večidel o slovenskih zadevah. Omenja, da je Zagreb preplavljen z begunci iz krajev, ki so jih zasedli Italijani, med njimi »celo iz Slovenije«. Nato piše o zadregah francoske politike glede ustreznega odnosa do Italije. »V strahu pred Nemčijo Francozi omahujejo, komu dati prednost, ali združeni in zadovoljeni Jugoslaviji, ali zadovoljeni Italiji. Seveda bi si želeli obe, a trd oreh bo, da si ju pridobe,« meni King. Posebej omenja francosko zadrego v zvezi s Koroško: »Francozi so zelo v dvomih glede koroškega vprašanja. Nek Slovenec, dr. Andrej Druškovič, ki je vnet Jugoslovan (kar nujno pomeni, da je še posebno vnet Slovenec), ki je bil v Beogradu, se je sinoči dolgo pogovarjal z mano in mi povedal, da mu je polkovnik Dosse v Beogradu rekel, da bi Francozi bili prav srečni, če bi bili lahko na Koroškem zarisali črto, kot so to storili na Štajerskem; toda niso hoteli motiti polkovnika Milesa. Črta, ki bi jo zarisali (če bi sploh kakšno potegnili), bi seveda predstavljala le 'čisto vojaško demarkacijo za potrebe premirja'. Slovenci so seveda kar divji na to, da naj oni to store, ker upajo, da bi takšna črta praktično zajela zadnjega Slovenca, kot se je to zgodilo na Štajerskem. Druškovič je govoril o 'germanizaciji' Slovencev, ki zdaj napreduje severno od Drave, in dejal je, da bodo do časa, ko bo mirovna konferenca odločila o meji, že čisto ponemčeni, če se ne potegne črta, ki jih bo varovala. Trdil je tudi, da Italijani podpirajo na Koroškem Avstrijce. Jaz sem se uspešno 'mazal' skozi ta pogovor, tako da sem bil potem celo povabljen, naj pridem brž ko bo mogoče v Ljubljano, da slišim še več argumentov! – Major Temperly (Anglež, op. J.P.) pravi, da so mu Slovenci rekli, da se je Miles odločil za dravsko črto, a da ste vi (Cooledge, op. J.P.) njegovo odločitev zavrnil. Temperly se je smejal in rekel, da ve, da to ni res, ker da bi vi nikoli ne dopustili, da takšna reč pride na dan, celo če bi bila resnična. Vse to je zelo zabavno za mene, ki slovenske argumente in sumničenja poznam že na pamet, nazaj in naprej.« Nato King nadaljuje: »Tukajšnji Francozi mi koroške zadeve niso omenili. Nek francoski častnik, stotnik Cottier, je šel v Ljubljano, da preišče, kakšne so transportne razmere, toda jaz vem, da je on 'officier de renseignements' (obveščevalni častnik) za polkovnika Dossea in da pregleduje vse skupaj. Ničesar več nisem slišal o tem, da bi Francozi prevzeli nadzor nad mejami med Avstrijo in Slovenijo. – Slišim pa, da so italijanski častniki poskusili v Ljubljani napraviti incident iz dejstva, da so na železniški postaji tega kraja 'žalili' italijansko zastavo. Prišla je zavezniška komisija iz Trsta in ugotovila, da ni nič na stvari. (Tako iz slovenskega vira.). – Dva ali tri tedne je tega, ko so od dveh ali treh italijanskih častnikov zahtevali, naj zapuste neko kavarno tukaj v Zagrebu, pa so podobno poskusili iz tega ustvariti incident.«

V poročilu št. 2 (7. marec) King opisuje stranke na Hrvaškem in med drugim ugotavlja, da je »klerikalna stranka« tukaj nepomembna in dodaja: »Hrvatov ne vodijo rimokatoliški duhovniki kot je to pri Slovencih. Tukaj ne obstaja resnično klerikalna stranka in ni pričakovati kaj več težav med njimi in Srbi zaradi vere. Par contre (prav nasprotno), od 22 članov 'klerikalnega kluba', ki ga je pred tremi dnevi ustanovil Korvshetz (Korošec) v Beogradu, jih je 19 Slovencev.«

V poročilu št. 4 (10. marec) King ponovno govori o francoskem približevanju Italijanom in da Jugoslovani menijo, da bo Francija zaradi strahu pred Nemčijo podprla na pariški mirovni konferenci italijanske zahteve na Jadranu. »Dr. Druškovič, Slovenec, ki skuša dognati, kaj smo storili na Koroškem, in ki je pameten in dobro obveščen mož, saj je bil še donedavna med podsekretarji v jugoslovanskem ministrstvu za notranje zadeve, mi je sinoči ponovno omenil svoj strah v zvezi s sedanjim francoskim stališčem; in rekel je, da so Francozi začeli neuradno napeljevati in svetovati, naj bi bili Jugoslovani bolj spravljivi do Italije. Rekel je, da se je stvar tako razvila pred nekaj dnevi in da je prav očitna. Ni povedal, kako naj bi se to zgodilo, le to, kar sem prejle omenil. (...) Druškovič je govoril tudi o Koroški; ponovil je željo Slovencev, da bi se čimprej določila meja premirja; govoril je o strateški šibkosti sedanje črte zaradi vrzeli na štajersko-koroški meji (med Dravo in zahodnim koncem črte, ki so jo bili določili Francozi); prosil me je, naj vas na to znova opozorim; in poskusil je izvleči iz mene moje 'osebno mnenje', kako naj bi šla črta na Koroškem; vprašal me je tudi, če sem šel v Beograd obiskat Francoze itn. Rekel je, da bo stotnik Cottin (Cottier?), francoski obveščevalni častnik v Ljubljani, pregledal predor pri Podrožnici in ugotovil, 'kako so Nemci prizadeli tir s svojim topništvom'. (...) Meni se zdaj zdi, da hočejo Francozi najprej zadovoljiti Italijo; potem pa združiti in utrditi, kar bo preostalo od Jugoslavije. Verjetno bodo omejeno podpirali jugoslovanske zahteve tam, kjer se ne križajo z italijanskimi - nasproti Koroški in Štajerski, posebno še, ker hočejo oslabiliti Nemčijo. Toda Italijani nočejo, da bi Jugosi dobili spodnjo Koroško.« King nato govori o prijaznosti, ki jo doživlja v Zagrebu in ugotovi: »Niti najmanjšega znamenja ni, da bi naš koroški podvig ('our Carinthian enterprise', pri čemer ima seveda v mislih Milesovo komisijo, op. J. P.) povzročil, da bi Jugosi postali sumničavi do mene ali do mojega prijateljstva do njih. Slovenec Druškovič je zelo prijazen in zaupljiv; celo povabil me je s seboj na lov na južna pobočja Karavank.« - Vsekakor gre tukaj za redko pričevanje kakega ameriškega izvedenca, da občuti nekaj, kar bi bilo lahko podobno slabi vesti, ko omenja svoje samovoljno in skrivno odločanje o usodi Slovencev.

Zgodba se nadaljuje v Kingovem poročilu št. 7 (13. marec). Izvedel je, da nameravajo Francozi 15. marca poslati na Koroško (novo) misijo, tudi z udeležbo Američanov iz Beograda, ki naj bi zarisala »čisto vojaško« demarkacijsko črto. Zanikajo, da bi šlo za kaj drugega kot zgolj za preprečitev streljanja. King ni obveščen ne o taktiki na mirovni konferenci v Parizu ne o stališču Cooledgea in ne more neposredno odsvetovati udeležbe. Rad bi se prej po telefonu posvetoval z Milesom, ki se mudi v Pulju. Zatem pravi: »Seveda so Francozi zaskrbljeni zaradi našega početja na Koroškem, kajti mislim, da hočejo podpirati vse jugoslovanske zahteve tam, kjer te niso v navzkrižju z italijanskimi. In tudi: če tako ravnajo na Koroškem in Štajerskem, potem jemljejo

kar največ Nemčiji. Strah pred Nemčijo je v temelju njihove politike. Kar so slišali od Slovencev, jih navdaja s strahom, da je imelo naše početje (Milesove misije, op. J. P.) neugodne učinke za prve (Slovence oz. Jugoslovane, op. J. P.). – Če bi zdaj dosegli vsaj 'vojaško' črto, ki bi jo zarisala komisija, v kateri bi bil vsaj en ameriški častnik, bi dobili argument proti našemu delu. Zelo verjetno bi se potem, ko bi stvar začeli, lotili tudi raziskovanja političnih in gospodarskih vidikov, četudi zdaj zatrjujejo, da jih ne bodo obravnavali. – Major Temperly pravi, da le čaka, kdaj se bo izkazalo, 'kam pes taco moli', a da do zdaj še ni ničesar opazil. Francozi niso preveč zadovoljni, da sva on in jaz tukaj, četudi so vedno izbrano vljudni. (...) Temperly je zelo prijazen z menoj. Kaže mi svoje papirje in me dobro obvešča o vsem, kar sliši. (...) Predvčerajšnjim je bil v Beogradu, da bi se o koroški zadevi pogovoril z generalom Plunkettom.«

V poročilu št. 9 (13. marec) ocenjuje King elaborat hrvaške vlade o strankah in jugoslovanskem gibanju, ki ga ima v rokah, kot nenavadno pošten, glede na to, da gre za vladni dokument. Vendar meni, da elaborat »precenjuje vodilno vlogo Hrvaške v jugoslovanskem gibanju. V tem gibanju je Slovenija vodila Hrvaško in Hrvaška se tja do oktobra 1918 dejansko ni izjasnila za zedinjeno Jugoslavijo.«

Tudi poročilo št. 10 (19. marec) še govori o naporih Francozov, da bi dosegli udeležbo angleškega in ameriškega častnika v komisiji za določitev vojaške demarkacijske črte na Koroškem. Šef francoske misije polkovnik Dehove je 17. marca iz Ljubljane brzojavno vprašal Kinga, za katerega je menil, da je pooblaščen, da se udeleži tega podjetja, kdaj namerava priti v Ljubljano. Podobno pričakuje tudi majorja Tenderlyja. King o vsem tem nima nobenih navodil in to sporoča Dehoveu v Ljubljano. Tudi sam se želi izmakniti takšni dolžnosti in piše Cooledgeu takole: »Moje mnenje je, da zame ne bi bilo modro, da sodelujem v tej komisiji in to tako zaradi mojega poprejšnjega delovanja na Koroškem kot tudi zato, ker naj bi to bila, po zagotovilih Francozov, čisto vojaška komisija. Glede na to, da sem jaz sam na Koroškem že raziskoval politična, gospodarska in druga vprašanja, pričakujem, da se bodo v teku dela (komisije, op. J. P.) pojavila vprašanja, v zvezi s katerimi me bodo spraševali za mnenje in bo zaradi tega zame skrajno težavno omejevati se zgolj na vprašanja o vojaški črti. To zlasti drži zato, ker domnevam, da so Francozi docela pripravljeni, da v raziskovanje vključijo tudi etnične preudarke, če bodo za kaj takega dobili vsaj najmanjšo priložnost. Menim tudi, da je moj rang prenizek, da bi bil na enakovredni ravni z drugimi zavezniki častniki. – Če že bo kak ameriški častnik poslan v to komisijo, naj bi to po mojem mnenju bil kak tak, ki ni sodeloval v raziskovanju polkovnika Milesa v februarju, ki pa je seznanjen z rezultati tistega raziskovanja. – Major Temperly je danes popoldne (19. marca) odpotoval v Ljubljano z mislijo, da bo le poslušal in poročal, če ne bo kak ameriški častnik določen v to komisijo.« King še omenja, da je dobil brzojavko, v kateri mu Cooledge sporoča, da je sam brzojavil v Pariz za navodila.

V vsem tem najdemo ne le dokaz o bojzani Kinga, da bi moral na dan s podatki o etničnem stanju na Koroškem, ki bi bili v navzkrižju z obstoječo bojno črto, pač v korist Slovencev oz. v škodo Avstrijcem. V vsem tem ugotavljamo tudi nov podatek, da je bila v tedaj v teku čisto konkretna akcija slovenske (jugoslovanske) politike, da bi s pomočjo Francozov vendarle dosegli tudi na Koroškem po zaveznikih določeno de-

markacijsko črto, podobno kot na Štajerskem. Že iz Kingovih reagiranj je očitno, da akcija ne bo uspešna. V tem lahko najdemo nekaj razlage, zakaj je potem prišlo do odločitve za skrajno sredstvo, za ofenzivo konec aprila. Uspešna ofenziva bi premaknila bojno črto na sever, ugodneje za Slovenijo, to pa bi potem zavezniška komisija vzela kot podlago za demarkacijo črte premirja - in bodoče meje.

V svojem 11. poročilu (19. marec) King povzema iz pogovora s francoskim obveščevalnim častnikom, kako slabo vpliva na jugoslovansko-francoske odnose tukaj dejstvo, da se Francija nagiblje k Italiji in da potekajo stvari v Parizu za Jugoslovane slabo. Francoz se je skliceval na nemško nevarnost, pred katero Francija v bodoče ne bo mogla najti zaščite ne v Angliji ne v Ameriki. Dodal pa je še poseben razlog za slabšanje razmerja z njim in sploh s Francozi: Srbi si skušajo zagotoviti vso oblast v Jugoslaviji in so zato zelo ljubosumni na francosko zasedbo dežele. Srbi celo namenoma hujskajo javnost v Zagrebu proti Francozom.

V svojih poročilih navaja King tudi svoja opažanja o narodnem oz. političnem značaju Hrvatov, ne le v primerjavi s Srbi (Srbijanci), temveč večkrat tudi s Slovenci. Tako se mu v poročilu št. 18 (1. april) zdi, da želja Hrvatov po svobodi ni takšno praktično in pereče prepričanje, kot je to pri Slovencih in - Dalmatincih! Ideje o združenju in veliki Jugoslaviji Hrvatje ne podpirajo s takšno vnemo in navdušenjem kot to počno Slovenci in tudi niso takšni idealisti kot so Slovenci (in ne takšno močno vojaško pleme kot so Srbi). Vznemirja jih italijansko prisvajanje vzhodne Istre in Reke, zelo malo pa jim je mar vdor Italije v slovensko ozemlje; sploh ne kažejo nobenega nagnjenja, da bi govorili o mejnem sporu med Slovenijo in Avstrijo.

Poročilo št. 22 (8. april) govori o pojavih boljševizma na (avstrijskem) Štajerskem in v Prekmurju. Poleg tega pa ugotavlja, da enote generala Maistra niso zasedle pasu ozemlja severno od Mure med Cmurekom in Radgono, ki sicer leži južno od demarkacijske črte, kakor so jo zarisali Francozi. Jugoslovanski polkovnik, ki služi v enotah generala Maistra, ki mu je o tem poročal, pravi, da je slovensko prebivalstvo v tem območju tako »germanizirano«, da je nemogoče to ozemlje zasesti brez stalnega sovražnega nasprotovanja. »Germanizirani« Slovenci so baje povezani z boljševiški elementi severno od Mure. Angleški major Temperly je obiskal Maribor in Kinga obveščča, da jugoslovanske oblasti v Mariboru še vedno s sumom gledajo na delo Milesove komisije na Koroškem. Meni, da se boje, da so Američani izvedeli preveč. Pravi tudi, da ni nobenega dvoma, da vsaj na Štajerskem obstajajo Slovenci, ki žele ostati pod avstrijsko oblastjo.

In zdaj sledita dve poročili o ponesrečeni jugoslovanski ofenzivi na Koroškem 28. aprila, ki ju navajamo v celoti. (Priloga!)

J. Jareb objavlja tudi pismo, v katerem je Cooledge poslal ti dve poročili ameriški delegaciji na mirovni konferenci (datirano z 8. majem, v Pariz je prispelo 10. maja 1919). V njem Cooledge poudarja, da Avstrijci tega spopada niso izzvali, da Italijani poročajo, da so bile moči jugoslovanskih enot veliko večje, kot pa to navaja King, da nimajo Italijani nobene razlage za jugoslovanski poraz razen nesposobnosti in splošnega odpora prebivalstva (incompetence and a general rising on the part of the population). Avstrijske osrednje oblasti skušajo zdaj zadržati Korošce, ki še napredujejo, a

ni gotovo, da se jim bo posrečilo, ker dunajska vlada ne obvlada dežel in postaja v zadnjih mesecih vse šibkejša.

Vprašanje o tem, kdo je bil pobudnik za nesrečno ofenzivo, ostaja v slovenskem zgodovinopisju odprto in je še danes povod za nedognana tolmačenja.⁶ Po Kingovih informacijah je bilo težišče vendarle pri ljubljanski deželni vladi. To bo treba ocenjevati ne le v luči vseh dejstev, ki jih navaja B. Grafenauer v navedeni razpravi, vključno z nasveti iz kroga delegatov na mirovni konferenci, temveč zdaj tudi še ob upoštevanju Kingovih prej omenjenih novih podatkov, da je bil v teku poskus, da bi z novim premirjem določili novo demarkacijsko črto na Koroškem po odločitvi zaveznikov.

O vladi v Ljubljani poroča King (št. 31, 16. maj) še takole: »Ni dvoma, da je ljubljanska vlada pri Slovencih nepopularna zaradi neprimerne vodenja koroške afeze; in zaradi drugih razlogov, ki jih obravnavam v svojem predhodnem poročilu (št. 28, op. J.P.). Srbi so nejevoljni na člane ljubljanske vlade in verjetno je, da skušajo le-ti rešiti svoje glave s tem, da valijo krivdo na Srbe in da širijo poročila o pomanjkljivem srbskem sodelovanju na Koroškem, in s tem, da trdijo, da je beograjska vlada s svojo nesposobnostjo povzročila druginjo in druge gospodarske težave. Sedanja krajevna vlada v Ljubljani je nezanesljiva (shifty), se zanima samo zase in ima talent, da počenja napačne stvari.«

Poročnik LeRoy King govori v svojih poročilih seveda največ o vprašanih v zvezi s Hrvati, hrvaškimi deželami o hrvaško srbskih odnosih in o vprašanju jugoslovanske državne enotnosti. Njegove informacije so tudi v tem širšem obsegu pomembne za slovensko zgodovino in jih bo treba še natančneje preučiti, posebno tisto, kar zadeva delovanje Italije proti nastajanju jugoslovanske države kot oviri za italijanske interese na Jadranu in Balkanu in kot nasprotnice izpeljave londonskega pakta iz leta 1915. Zelo zanimive so tudi njegove skrajno kritične, a končno vendarle pozitivne napovedi o prihodnosti Jugoslavije.

Eno svojih zadnjih poročil (št. 26, 19. aprila 1919) pa je King namenil svojim splošnim vtisom o Jugoslovanih. Drastične so njegove kritične pripombe na račun Hrvatov in Srbov. Za te in one ima pri roki hude očitke. Tudi Slovincem očita – isto kot Hrvatom: »Svoje svobode si niso izbojevali, bili so tako rekoč izpuščeni na prostost. To sami čutijo in pogosto skušajo zgraditi svoj lasten zgodovinski boj kar iz dejstva, da so bili zatirani. Prav lahko je biti zatiran pa se ne bojevati, da ne bi bilo tako.« (»One can be suppressed very easily without struggling not to be.«)

Ima pa za Slovence vendarle tudi pohvalo: »Slovenci prekašajo Hrvate (are superior to the Croatians) in njihovi kmetje kažejo višji odstotek pismenosti, kar je zasluga rimske Cerkve, ki se v Sloveniji kaže s svoje najboljše strani. Ustvarila je kmečko ali ljudsko stranko, njeni duhovniki so navdali Slovence z narodnim idealizmom, kakršen med Hrvati ne obstaja. Slovenci so inteligentno zavrnil in še mrzijo avstrijsko politiko; in sramujejo se, da so sploh kdaj bili združeni s takšno strupeno moro, če-

⁶ Prim. polemično prasko ob objavi spominov Matije Štefina v Delu med Janezom J. Švajncermem in pisecem spremne besede J. Pleterskim (Delo, XXXII, 15. in 22.12. 1990, XXXII, 19.1. in 2.2. 1991).

prav to ni bila njihova krivda.« – Ali bi se z lepšim mnenjem rad oddolžil Slovencem na Koroškem?

Ko prebiram Kingova poročila, se mi vsiljuje nek obrobni, a za psihologijo odnosa Američanov (pa tudi Angležev) do takratnih slovenskih prizadevanj precej zgovoren sklep. V poročilu Milesove komisije se odločitev, da se ne bo naslonila na etnična, Slovincem ugodnejša dejstva, nekako upravičuje z očitkom slovenskim koroškim kmetom, da se nemškimi Avstrijcem niso tako uprli z orožjem, kot so se bili nekoč, v Lexingtonu, uprli Američani Angležem. Kar zelo verjetno postaja, da je takšen argument prispel v Milesovo besedilo izpod peresa ravno našega LeRoya Kinga. »Ameriš-kemu plemiču« ni zadostovalo, da je neko ljudstvo izpuščeno na svobodo. Moralo je tudi biti pripravljeno, da svojo svobodo brani z orožjem. Etnos sam zanj ni bil pravi argument. Po drugi svetovni vojni in po slovenskem odporu LeRoyev sin Nicholas, kot razberem iz Meršolovega spominskega zapisa, ni več pogrešal takšne lastnosti pri našem narodu. Ponosen je bil na očeta, da je imel neko vlogo v njegovi zgodovini.

Priloga

Poročilo št. 27

Ljubljana, 6. maj 1919

Predmet: Koroški položaj

1. Jugoslovanske oblasti izjavljajo, da so 27. aprila izvedele, da je postopanje Avstrijcev s Slovenci na Koroškem doseglo neznosno stopnjo in da je bila potrebna pomoč. Vlakov z živili je bil poslan skozi predor v Področčico in jugoslovanske čete so napredovale od severnega vhoda v predor kakih 8 km proti Celovcu. Presenetile so Avstrijce in 28. so zajele 2 častnika in blizu 300 mož. Napredovale so tudi jugoslovanske čete severno od Velikovca. Avstrijci so nato poslali okrepitev (pravijo, da s Tirolskega in od drugod) in potisnile Jugoslovane nazaj na prvotno črto, pri čemer so zajele nekaj ujetnikov.

2. Nedavno napredovanje jugoslovanskih čet dne 28. (aprila) je v naglici ukrenila Dravska divizija (glavno poveljstvo v Ljubljani), ne da bi sporočila Avstrijcem, da odpoveduje sporazum o premirju.

3. Videči je, da imajo predsednik slovenske začasne vlade (Ljubljana) in druge vplivne osebe imetje na Koroškem in v Ljubljani se splošno meni, da so želeli, da bi si z jugoslovansko zasedbo zavarovali ta imetja; in da so močno pritiskali na poveljstvo Dravske divizije. Ni jasno, ali so dejansko tudi poskušali razvneti upor med kmeti; verjetno pa so precejevali pomoč, ki bi jo lahko pričakovali od slovenskih kmetov in niso upoštevali šibkosti jugoslovanskih sil.

4. Glavni avstrijski napad se je začel v noči od 1. na 2. maj in Dravska divizija je popustila ter izpraznila velikovško mostišče in severni konec predora pri Področčici. Tretjega maja so Avstrijci napadli s položaja pri Frajbahu dravsko črto bočno proti vzhodu in napredovali 4. maja skozi Podjuno. Moč Dravske divizije je bila zelo skrčena, ker so približno 1/3 moštva bili poslani na poljska dela in v Zagreb.

5. Avstrijci so očitno pričakovali jugoslovansko napredovanje in nemire med kme-

ti, kajti zaplenjen je bil nek ukaz z datumom 30. marec, ki nakazuje predhodne ukrepe in pripravlja okrepitev. Po grobi oceni so avstrijske sile na Koroškem takšne:

- 10 rednih koroških bataljonov
- 4 redni bataljoni z Dunaja
- 3 redni bataljoni s Tirolskega
- 1 redni bataljon s Štajerskega

18 skupaj, 9000 pušk in vsaj še 9000 nadaljnjih pušk v raznih enotah »Volkswehralarm«. Povedali so mi, da so jugoslovanske čete v času avstrijskega napada šteje blizu 2500.

6. Sedanja koroška črta gre od zahoda proti vzhodu (po današnjem sporočilu jugoslovanskih vojaških oblasti) približno od Rateč (zgornja dolina Save) - proti severovzhodu na greben Kepe - po stari koroški meji na Ljubelj - proti severovzhodu do Sele - Fara - vzhodno severovzhodno do Blata - vzhodno do Pliberka - vzhodno do stare koroško-štajerske meje.

Vendar je ta črta zasedena le na južnem koncu predora pri Jesenicah in na posameznih točkah v gorah, ker so sile nezadostne.

7. Avstrijci so izgubili 9 topov, 7 častnikov, 300 ujetnikov (število padlih in ranjenih ni znano).

Jugoslovani so izgubili 7 topov, okrog 400 ujetnikov in skupno okrog 200 padlih in ranjenih.

8. Tukajšnje vlado zelo ostro grajajo, ker je tako slabo presodila položaj in zaradi tega nesrečnega podviga, ki je Avstrijcem prinesel veliko ozemlja.

9. Sinoči je prispela uradna brzjavka generala Segreja, ki naroča vodji italijanske skupine za premirje, naj obvesti vojaško poveljstvo Dravske divizije, da ga general Segre poziva - v imenu Antante in humanosti in z namenom, da bi se preprečilo nadaljnje prelivanje krvi glede na bližnje določanje meje in prihajajoči mir - naj ustavi sovražnosti na temelju sedanjega položaja in frontne črte; on sam pa jamči, da bodo Avstrijci s svoje strani na podoben način ustavili sovražnosti, če Jugoslovani privolijo.

10. Ni jasno, ali je general Segre pooblaščen iz Pariza ali pa ravna po lastni pobudi. Na splošno se sodi, da je ljubljanska vlada bila skrajno neustrezna v vsej zadevi in da bo to škodilo jugoslovanskim izgledom v Parizu ter da je odprlo možnost za italijansko intervencijo.

11. Gornje ugotovitve so izid poizvedovanj, ki sva jih v Ljubljani opravila včeraj in danes jaz in stotnik Thompson, britanski obveščevalni častnik.

Le Roy King, Lt., F. A.

Poročilo št. 28

Zagreb, 9. maj 1919

Predmet: Ljubljanska vlada in koroški položaj

1. V Ljubljani zelo grajajo tukajšnje vlado, ki ji očitajo nedavno polomijo na Koroškem. Te kritike sem omenil v svojem poročilu št. 27 in ugotavljam, da so tudi v Zagrebu mnjenja, da je ljubljanska vlada odgovorna za nepreudarno napredovanje ju-

goslovanskih sil na Koroškem dne 28. aprila, ki je dalo Nemškoavstrijcem (tj. državljanom države, ki se je tada imenovala Nemška Avstrija – *Deutsches Österreich*, op. J. P.) priložnost, da napadejo s čisto vestjo. Polkovnik DeHove iz francoskega štaba v Zagrebu mi pravi, da so Jugoslovani storili veliko napako. Krivdo pripisuje krajevni vladi v Ljubljani, češ da je pritiskala na štab Dravske divizije in na častnike na fronti. Vlada je tudi precenila možnosti kmečkega upora in zgodbe o avstrijskem nasilju pri ravnanju s prebivalstvom. DeHove pravi, da bo vlada verjetno prisiljena odstopiti. Zdi se, da je treba v glavnem grajati predsednika in podpredsednika, za katera veliko oseb v Ljubljani trdi, da sta želela doseči neposredno vojaško zasedbo jugoslovanskih sil nekih območij na Koroškem, kjer imata onadva in njuni prijatelji svojo posest. DeHove verjame, da je nekaj resnice v teh trditvah in pravi, da je celoten položaj na Koroškem postal težavnejši zaradi osebne ljubosumnosti in sovraštva med predsednikom ljubljanske vlade in deželnim glavarjem v Celovcu.

2. Kdo je izdal dejanski ukaz za napredovanje, ni gotovo. Srbskih čet na Koroškem praktično ni bilo; četudi ima poveljstvo srbski general Smilyanic (Smiljanić), disciplina pri Jugoslovanih ni dobra in precej možno je, da so določeni slovenski častniki na fronti ravnali neodvisno od njega, tako da so neposredno ubogali navodila civilnih oblasti. Še pred kratkim so Srbi strogo ukazali, da se v nobenem primeru ne sme kršiti premirja; sam sem opazil, da je stališče določenih srbskih štabnih oficirjev očitno kritično do krajevnih vlade, četudi sami tega niso rekli. Polkovnik DeHove ne misli, da bi bili Srbi odgovorni za napredovanje. Jugoslovanske sile na Koroškem so bile demoralizirane. Slišal sem, da je na Štajerskem nek nesrbski bataljon kar skopnel zaradi ubežništva; in srbski štab tehnično nič kaj učinkovito ne obvladuje stanja.

3. Ponoči 7.– 8. maja so prihajala poročila, da so Avstrijci prekorali štajersko mejo in da korakajo naprej zadaj za demarkacijsko črto v tej deželi. Polkovnik DeHove je poslal oficirja v Gradec, da bi ugotovil, ali je to res in da v primeru, da je točno, protestira pri graški vladi in prek Dunaja tudi pri vladi v Celovcu. Medtem ko so Francozi pravkar šele uredili, ali kot se je izrazil, »zagotovili svoje pokroviteljstvo« nad premirjem na Štajerskem, se je DeHoveu zdelo, da mora nekaj poskusiti, da ustavi morebitno prelihanje krvi. Kot se je izkazalo, Avstrijci sploh niso prestopili v Štajersko. Trdno sem bil prepričan, da tega ne bodo storili, saj so že imeli Jugoslovane tukaj kot krivce in ne bodo hoteli izgubiti svojega močnega položaja s kakšnim dejanjem, ki bi se lahko razložilo, kot da so oni prekršili štajersko premirje.

4. Opazil sem, da se je francosko zadržanje do Avstrijcev nekoliko spremenilo in se zdi bolj spravljivo. DeHove je takoj rekel, da v tem primeru niso premirja prekršili in je grajal »predstavo norosti« Jugoslovancev. V prijaznejšem tonu kot kdajkoli prej je govoril o delu komisije polkovnika Mileša in dejal, da bi tokrat lahko intervenirali na Koroškem Američani ali Francozi, ne pa Italijani; o italijanskih metodah je govoril z odporom, pri čemer se ni strinjal s predlogom generala Segreja ljubljanski vladi (glej mojo brzojavko št. 4 iz Ljubljane in moje poročilo št. 27), ki ga je označil kot »tendancieux« (tendenciozno). Francozi se očitno malo odmikajo od Italije, zdaj ko so uredili svoje lastne zadeve na zahodni fronti; takoj se občuti, da so v Zagrebu bolj priljubljeni kot so bili pred mesecem.

Le Roy King, Lt., F. A.

AMERICAN REPORTS FROM CROATIA AND SLOVENIA IN THE SPRING OF 1919

S u m m a r y

Lieutenant Leroy King was member of a US mission headed by A.C. Coolidge despatched to Vienna with the view of collecting data for the 1919 peace conference in the states succeeding the former Habsburg Empire. King first participated in the »Miles Mission« that proposed, on the basis of no specific authorization, a new Austrian frontier in Carinthia, almost entirely at the expense of Slovenes. From the end of January untill mid-May 1919 Miles stayed in Zagreb sending Coolidge 31 reports of which 27 were located and published by G. Jareb in 1960 in the Journal of Croatian Studies. These reports partially refer to Slovenia, to which King paid a repeated visit at that time. Two of the reports cover Slovenia only and shed new light on the issue of the failed Slovene (Yugoslav) offensive attacks launched in Carinthia at the end of April 1919 which have not yet been fully explained by historiography. King's information indicates that the Slovene (Yugoslav) side urged the French representatives of the allied forces in the Balkans that the Allies should determine a demarcation line between the Austrian and the Yugoslav troops in Carinthia as had previously been the case in Styria. Before that a new actual battle line should be established in Carinthia since the Austrian army had moved at the expense of the Slovenes towards the south in the January 1919 battles. An offensive attack launched by Slovene troops then led by the Yugoslav (actually Serb) command in April 1919 aimed at this very movement of the battle lines. In the next stage a commission of the Allies was expected to confirm the new battle line as the demarcation line, and possibly the future state frontier. Following a failed offensive attack that resulted in a disastrous defeat and complete withdrawal of the Slovene troops from Carinthia this not only proved impossible, but the French too had lost all interest in an allied demarcation line in the field. According to King the initiative to launch the failed attack in April 1919 was made by Ljubljana's provincial government, possibly under the influence of the reports it had received from the delegates to the Paris peace talks indicating that the Slovene interests in terms of the Austrian-Yugoslav frontier in Carinthia would be neglected. King's reports also contain a number of other descriptions of the Slovenes and circumstances prevailing in Slovenia.

Jurij Perovšek

O volji po nacionalni suverenosti (Ob sedemdesetletnici razprave o nacionalnem vprašanju v KSJ leta 1923)

V zadnjih letih je v zgodovinopisni in širši slovenski javnosti že precej napredovalo spoznanje, kako pomembno je imeti jasno predstavo o posameznih vidikih novejše zgodovine, ki so doslej kot njen del živela le na obrobju našega védenja ali pa jih celo sploh nismo poznali. Navadno se ob taki ugotovitvi spomnimo zlasti na polpreteklo zgodovino, pri tem pa pozabljamo, da zgodovinski spomin temelji v zahtevi, da je potrebno poznati vsako pomembno dejanje, ki se je dogodilo v novejšem zgodovinskem obdobju in da se zato njegove zahteve po osvetlitvi posameznih zgodovinskih vprašanj nanašajo tudi na bolj oddaljeni čas. Zato je seveda nujno, da opozorimo tudi na tiste vidike zgodovinskega razvoja, za katere bi sicer mislili, da so že dobro poznani in da je historiografska veda o njih domala izrekla že vse.

Enega izmed takih vidikov novejše slovenske (in bivše jugoslovanske) zgodovine predstavlja tudi problematika, ki zadeva idejni in politični razvoj nemeščanskih strank, in v tej zvezi tudi zgodovino Komunistične stranke Jugoslavije (KSJ). Ta omemba v določenem smislu gotovo vzbuja precejšnje začudenje, saj je bil zgodovini KSJ v drugi jugoslovanski državi brez dvoma dan zelo velik poudarek. Vendar pa ta poudarek ni vedno namenjal enake pozornosti vsem obdobjem v razvoju KSJ, ljudem, ki so ta razvoj oblikovali in problemom, o katerih so se bodisi teoretično bodisi politično opredeljevali. Med taka obdobja, predvsem pa probleme, ki dolgo časa niso bili v ospredju strokovne in s tem tudi širše pozornosti, sodi prvo desetletje po ustanovitvi KSJ, to je čas dvajsetih let, v katerem so bila znotraj KSJ domišljena vsa bistvena vprašanja, ki so označevala družbeno in politično stvarnost tedanje jugoslovanske države. Tako sta bili domišljeni tudi teorija in politika KSJ glede narodnega vprašanja, ki je tako tedaj kakor tudi kasneje predstavljalo eno izmed najpomembnejših vprašanj, saj je pogojevalo obstoj ter nadaljnji razvoj jugoslovanske državne skupnosti. Oblikovanje nacionalnopolitičnih programskih načrtov, ki so opredelili tisto nacionalno politiko, ki je komunistični stranki v določenem zgodovinskem trenutku zagotovila odločujoč vpliv na razvoj jugoslovanskih narodov, namreč sega v leto 1923, kar doslej – razen v ožjih strokovnih krogih – ni bilo znano in kar posamezni kasnejši vodilni predstavniki KSJ in ZKJ v glavnem nikoli niso posebej omenjali. To praznino, ki so jo v preteklih letih s tehtnimi historiografskimi obravnavami zmanjšali le redki avtorji – dr. Janko Pleterški (Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor 1981; Narodi, Jugoslavija, revolucija, Ljubljana 1986), dr. Dušan Lukač (Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918–1941, Beograd 1972), dr. Latinka Perović (Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju, Zagreb 1984) in dr. Desanka Pešić (Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje 1919–1935, Beograd 1983)

–, je nato šele leta 1990 zapolnil zbornik dokumentov »Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923«. (Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923. Dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ. Zbral in uredil ter opombe napisal mag. Jurij Perovšek v sodelovanju s prof. dr. Jankom Prunkom in prof. dr. Jankom Pleterskim. Uvodno študijo napisala dr. Latinka Perović, Ljubljana 1990, 435 str. – Kratko: Razprava). V tem zborniku je namreč bilo prvič in na znanstven način objavljeno vse teoretskopolitično gradivo, na osnovi katerega je stranka, ki je v polstoletju 1941–1991 tako globoko zaznamovala žitje in bitje jugoslovanskih narodov, po letu 1923 razvijala svoj nacionalni program. Ta program pa je bil leta 1923 utemeljen v zahtevi po samoodločbi jugoslovanskih narodov in v spoznanju, da more biti jugoslovanska država utemeljena le na načelu prostovoljnosti in enakopravnosti kot edini možni podlagi za njen obstoj.

Če na kratko označimo čas, v katerem se je KSJ najdosledneje in tudi najbolj pošteno spoprijela z nacionalnim vprašanjem, potem moramo predvsem opozoriti, da se veže na isto leto – leto 1923 – v katerem so slovenske in tudi druge jugoslovanske politične sile že v celoti osmislile ter natančno izdelale svoje nacionalnopolitične programske načrte. V prvi polovici tega leta so bile volitve v Narodno skupščino Kraljevine SHS, prve po sprejemu Vidovdanske ustave (28. junija 1921), ki je v ustavnopravnem pogledu uveljavljala izključno jugoslovanski nacionalni integralizem, v kraljevini pa vzpostavila strogo centralistični državni ustroj. Jugoslovanski in slovenski politični subjekti so v pripravah na te volitve v programskem pogledu dokončali svoje nacionalnopolitične koncepte, ki so jih pričeli oblikovati po jugoslovanskem zedinjenju leta 1918, v njih pa so opredelili svoje gledanje na unitaristični in centralistični državni razvoj, kakršnega je uzakonila Vidovdanska ustava. Volitve 18. marca 1923 so predstavljale enega izmed najpomembnejših političnih dogodkov v prvi jugoslovanski državi, kajti ob njih se je izredno jasno pokazala delitev političnih sil na avtonomistično–federalistične in unitarnocentralistične, ki se je nato ob redkih spremembah obdržala vse do konca karadžordevičevske Jugoslavije. Eno izmed takih redkih, a zelo pomembnih sprememb je izvršila prav KSJ, ki jo je uspeh nacionalnih, protihegemonističnih, protiunitarističnih in proticentralističnih strank na skupščinskih volitvah leta 1923 vzpodbudil, da se je odločila kritično preučiti svoja stališča o narodnem vprašanju in oblikovati nov ter dejanske jugoslovanske razmere priznavajoči nacionalni program. To je bila zahtevna naloga, kajti KSJ je pri tem morala preseči svoje prvotne narodne koncepte, v katerih se je poudarjeno zavzemala za jugoslovanski nacionalni unitarizem, v pogledu državne ureditve pa za centralistični državnopravni sistem.

Svoj novi narodni program, s katerim je – kot je kasneje dejal Moša S. Pijade – pretrgala z dotedanjim »podrepanjem srbski buržoaziji,«* je KSJ izgradila v okviru široke in javne teoretskopolitične razprave, ki je o nacionalnem vprašanju potekala od maja do konca decembra 1923 v glasilih legalne Neodvisne delavske stranke Jugoslavije. V tej sedemmesečni razpravi so s svojimi pisnimi prispevki sodelovali vsi marksisti, ki so tvorili idejno in politično jedro tedanje KSJ, in to na način, ki je bil la-

* Moša Pijade, Izabrani spisi, I. tom, 5. knjiga, Beograd 1966, str. 855.

sten tedanjim modernim levim evropskim političnim strankam. Razprava je namreč potekala v času, ko še ni prišlo do boljševizacije KSJ, zato se v njej tudi ni izražal ideološki monolitizem, pač pa je bilo uveljavljeno njemu nasprotno, demokratično, avtonomno in suvereno razčlenjevanje nacionalnega problema v jugoslovanski državi. Tak način obravnave je omogočala tudi intelektualna raven udeležencev v razpravi, saj je imela velika večina med njimi akademsko izobrazbo, ki jo je v glavnem pridobila med študijem v posameznih evropskih središčih - v Parizu, Poitiersu, na Dunaju, v Zürichu, Ženevi, Pragi in Petrogradu. Široko razgledanost razpravljalcev je poleg ostalega odlikovalo tudi dobro poznavanje tako meščanske kakor tudi marksistične teorije o narodu.

Razprava o nacionalnem vprašanju leta 1923 je odgovorila na vsa ključna vprašanja, ki so tedaj zadevala nacionalni problem v Kraljevini SHS. V razpravi je najprej prodrlo prepričanje, da v jugoslovanski skupnosti nacionalni problem dejansko obstaja, kar je KSJ v prvih letih svojega obstoja zanimala. Razprava je nadalje premostila prepad med jugoslovanskimi narodi in KSJ, kajti obračunala je z njenim prvotnim unitarističnim konceptom, po katerem naj bi Slovenci, Hrvatje in Srbi predstavljali zgolj »plemena« enega, jugoslovanskega naroda. Med razpravljalci je izrazito prevladovala misel, da je Kraljevina SHS mnogonacionalna država, ki jo bolj kot vsako drugo razjeda predvsem narodno vprašanje, katerega bistvo se izraža v velikosrbskem unitarističnem in centralističnem hegemonizmu. Na tej osnovi se je nato v razpravi oblikovala tudi njena najvažnejša programska in politična zahteva: da se mora KSJ postaviti na stran zatiranih nesrbskih narodov, se boriti za pravico samoodločbe vsakega jugoslovanskega naroda posebej, v vprašanju državne ureditve pa se odločno zavzeti za federativni državnopravni princip.

Vsebinsko najbolj zanimiv del razprave je bil povezan prav s to programskopolitično težnjo, ki je tudi bila uveljavljena v posebni resoluciji o nacionalnem vprašanju, sprejeti na III. državni konferenci KSJ januarja 1924 v Beogradu, na kateri je jugoslovanska komunistična stranka utemeljila svoj federativni nacionalni program. (Razprava, dok. št. 50). Ta težnja se je v razpravi o nacionalnem vprašanju uveljavila skozi oster spopad z nosilci t.i. avtonomističnega koncepta, ki so odklanjali zamisli o nacionalni suverenosti narodov, utemeljeni v federativnem državnopravnem ustroju jugoslovanske državne skupnosti. Ti razpravljalci, ki so predstavljali politično precej močno skupino v vodstvu KSJ, izhajali pa so iz njenega srbskega dela, so trdili, da bi bilo narodno vprašanje ustrezno rešeno že, če bi se v Jugoslaviji uvedel sistem pokrajinskih avtonomij, pri čemer naj bi osrednja državna oblast zase še vedno pridržala dovršen del državno-upravnih pristojnosti. Takemu gledanju na rešitev narodnega vprašanja so se odločno in tudi uspešno uprli marksisti iz Slovenije in Hrvaške, ki so poudarjali, da le federalizem predstavlja edini način in obliko, s katero je možno rešiti nacionalni problem. Slovenski in hrvaški udeleženci so v razpravi opozarjali, da mora KSJ prisluhniti potlačenim nesrbskim narodom in zahtevati samostojno Slovenijo, Hrvaško, Bosno in Hercegovino, Vojvodino, Črno goro in Makedonijo, katere bi nato bile na osnovi svoje državnopravne individualnosti povezane v skupno federativno zvezo. (Razprava, dok. št. 7, 8, 14, 15, 23, 41, 43). Pri utemeljevanju svojih federalističnih

pogledov so poudarjali tudi nekatere zamisli, ki smo jih na zatonu druge jugoslovanske države (SFRJ) velikokrat slišali, prav pa je vedeti, da so jih posamezni, dolga desetletja v prisilno pozabo odrinjeni sooblikovalci slovenske (in hrvaške) narodnopolitične misli, izrekli že pred sedemdesetimi leti. Tako sta edini še živeči udeleženci v razpravi, hrvaški marksist in kasneje oster kritik stalinistično-komunistične politike in države, dr. Ante Ciliga, ter vodilni slovenski komunist dvajsetih let, po drugi svetovni vojni pa iz javnega življenja odstranjeni in na Goli otok obsojeni inž. Dragotin Gustinčič, zahtevala oblikovanje nacionalnih vojsk znotraj vsake posamezne nacionalne federativne države in – razumljivo – izključno nacionalno, ne pa srbsko sestavo njihovega poveljniškega kadra. (Razprava, dok. št. 23, 43). D. Gustinčič je poleg tega zahteval, naj se Srbi na Kosovu učijo albanskega jezika (Razprava, dok. št. 8), mnogo pa je še razmišljal, v kakšen federativni državni okvir bi Slovenci in Hrvati sploh hoteli vstopiti. Srbske člane KSJ je opominjal, da bi – zaradi svoje politične morale, osebnih medsebojnih bojov in popolne organizacijske nesposobnosti, pa tudi zaradi splošnih gospodarskih, kulturnih in zemljepisnih razlogov – Srbi morali živeti brez Slovencev in Hrvatov, če bi se le v Srednji Evropi osnovala neka druga socialistična federacija. Pri tem je opozarjal, da Slovenci in Hrvati nikakor ne razumejo, čemu naj bi raje bili v skupni državi s Srbijo, Bosno in Hercegovino, Črno goro in Makedonijo, kakor pa z Avstrijo, Madžarsko, Češko in Moravsko. (Razprava, dok. št. 43). To je bilo zelo resno opozorilo, namenjeno predvsem zagovornikom avtonomistično urejene države, da morajo spoštovati samostojnost in suverenost jugoslovanskih narodov, če želijo njihovo združitev v skupno državno zvezo. To opozorilo oziroma tako slovensko in hrvaško narodno čustvo, ki je izhajalo iz povsem izoblikovanih nacionalnih zahtev po politični samostojnosti, so dobro razumeli in v razpravi tudi podprli tisti razpravljalci iz Srbije, ki so zagovarjali federativni državnopravni koncept. Ti, z izjemo M. S. Pijadeja, danes in že tudi v polpreteklem obdobju skoraj neznani predstavniki srbskega dela KSJ – Kosta Novaković, Triša Kaclerović in Rajko Jovanović – so poleg slovenskih in hrvaških udeležencev v razpravi pomembno prispevali, da je KSJ leta 1923 utemeljila svoj federativni nacionalni program. Opominjali so, da je potrebno upoštevati in poznati zgodovinske težnje slovenskega in hrvaškega naroda, ki sta se v Avstro-Ogrski monarhiji razvijala v smeri oblikovanja neodvisnih nacionalnih držav ter da sta v tem času slovensko in hrvaško meščanstvo izvršila vse priprave za oblikovanje takih držav. V trenutku, ko pa naj bi prišlo do nastanka slovenske in hrvaške nacionalne države, tj. ob razpadu habsburške monarhije, pa je – po oceni teh razpravljalcev – nastala nezdrava skupnost, velikosrbska hegemonistična in unitarnocentralistična Kraljevina SHS, zaradi česar so opozarjali, da se nacionalno vprašanje v jugoslovanski skupnosti kaže kot težnja za dovršitev nacionalno-meščanske revolucije tlačanih nesrbskih narodov. (Razprava, dok. št. 26, 27). Federalistično usmerjeni srbski razpravljalci so pripominjali, da so zlasti komunisti iz Srbije vodili boj proti srbijanskemu hegemonizmu precej mlačno, le teoretično in ne s tisto ostrino, s kakršno bi ga bilo potrebno. Zavedali so se, da je v danih razmerah možno le eno: zahtevati nacionalno samoodločbo, tj. da jugoslovanski narodi ponovno, vendar to pot kot popolnoma svobodni narodi, predhodno konstituirani v neodvisne nacionalne države, ustva-

rijo novo, federativno skupnost, iz katere lahko tudi izstopijo - če bi to želeli. (Razprava, dok. št. 29, 31, 48).

Gledano z današnje zgodovinske oddaljenosti in že izživete jugoslovanske izkušnje slovenskega naroda ima razprava o nacionalnem vprašanju v KSJ leta 1923 dvojen pomen: razkriva nam kdaj in na osnovi katerih intelektualnih naporov je KSJ v programskopolitičnem smislu pristala na emancipacijo narodov Jugoslavije, poleg tega pa razširja naše védenje pri vpraševanju, kdaj in kako so se po letu 1918 oblikovali nacionalni koncepti, ki so v političnem in državnopravnem pogledu dosledno terjali nacionalno suverenost jugoslovanskih narodov znotraj njihove skupne državne zveze. V tem smislu predstavlja razprava o nacionalnem vprašanju organski del slovenske in (bivše) jugoslovanske politične zgodovine, saj se je na njeni osnovi v slovenski in jugoslovanski politiki spremenilo razmerje med unitarnocentralističnim in avtonomistično-federalističnim gledanjem na nacionalni problem. Z razpravo o nacionalnem vprašanju je namreč KSJ izstopila iz tabora jugoslovanskih unitarističnih in centralističnih sil in je ob Slovenski ljudski stranki, Hrvaški republikanski seljački stranki, Jugoslovanski muslimanski organizaciji in črnogorskih federalistih postala eden izmed nosilcev zahtev po demokratični preobrazbi jugoslovanske skupnosti. V teh zahtevah se je nato osredotočalo vse notranjepolitično življenje prve jugoslovanske države v času do leta 1941, enako pa so najprej tihe, kasneje pa jasno postavljene zahteve po enakopravnem in suverenem nacionalnem sobivanju v jugoslovanski državi, odločujoče spremljale jugoslovanski državopolitični razvoj po letu 1945. V drugi Jugoslaviji, ki so jo skoraj ves čas njenega obstoja vodili politiki, ki so prevzeli vodenje KSJ v tridesetih letih, se stvarno, demokratično, enakopravno in svobodno razpravljanje o narodnem vprašanju ni uveljavilo, tako kakor se ni politično ohranilo tudi prodorno, pogumno in pošteno narodnoprogramsko razmišljanje v tej državi domala povsem prezrte komunistične generacije dvajsetih let. Kar zadeva zgodovino delavskega gibanja in komunistične politike sploh, ostaja razprava o nacionalnem vprašanju v KSJ leta 1923 osamljen primer realnega zavedanja o neuničljivosti teženj po samostojnem in nemotenem nacionalnem razvoju, tj. tistih teženj, ki sta jih na različne načine dušili tako prva kakor tudi druga jugoslovanska državna formacija. Zaradi tega so leta 1991 Slovenci iz Jugoslavije tudi odšli, srbijanska politika, ki ni poznala ali ni hotela slediti demokratični misli srbskih marksistov iz leta 1923, pa je na bivših jugoslovanskih tleh spočela krvav in v načrtno premišljenem genocidu zasnovan vojni spopad, katerega zgodovinskega konca očitno še dolgo ne bo moč napovedati.

SUR LE DÉSIR DE LA SOUVERAINETÉ NATIONALE (A L'OCCASION DU SOIXANTE-DIXIÈME
ANNIVERSAIRE DU PREMIER TRAITÉ SUR LA QUESTION NATIONALE EN ROYAUME
DE LA YOUGOSLAVIE EN 1923)

R é s u m é

La discussion sur la question nationale qui avait lieu à partir du mai jusqu'au décembre 1923 dans les journaux du Parti ouvrier indépendant yougoslave représente un important et évident tournant dans le développement de la pensée nationale et politique et dans l'expérience du parti communiste yougoslave. A ce temps-là, le Parti Communiste Yougoslave a fait un pas décisif dans la connaissance du phénomène national (yougoslave) en formant un nouveau programme national basé sur les connaissances de la situation concrète en Yougoslavie. Ce programme, avec lequel le P.C.Y. a dépassé tous ses points de vue unitaristes et centralistes en ce qui concernait la question nationale a été réalisé en forme d'une analyse publique, autonome et souveraine du problème national dans l'état yougoslave où tous les communistes formant le noyau idéologique et politique du P.C.Y. ont pris part. Dans la période de sept mois pendant laquelle ont eu lieu les discussions théoriques et politiques sur la question nationale bien avant l'orientation bolchévique du P.C.Y. - l'idée qui prévalait était celle que la Yougoslavie était un état multinational qui est menacé surtout par la question nationale et par l'homogénéité militariste et centraliste de la Grande Serbie. Il s'est formé en même temps l'opinion que le P.C.Y. devrait défendre les peuples non-serbes, combattre pour les droits d'auto-décision de chaque nation yougoslave particulière et prendre fermement la position du principe fédéral en ce qui concerne la constitution et la forme de l'état. Ces positions du programme ont été confirmées par la Troisième conférence fédérale du P.C.Y. en janvier 1924 à Belgrade et continuaient à diriger la politique nationale du P.C.Y. pendant plusieurs décennies. Les dernières années du deuxième état yougoslave (la République Socialiste Fédérale de Yougoslavie), ces positions ont complètement perdu leur force politique de manière que le P.C.Y. s'est montré comme facteur politique qui lors de son déclin historique ignore complètement le fait de l'indestructibilité du phénomène national et des tendances nationales-libératrices pour une justice nationale, souveraineté et liberté nationale.

Jubileji

Janko Pleterski – sedemdesetletnik

Med univerzitetnimi učitelji, ki so vzgojili sedanjo srednjo in mlajšo generacijo slovenskih zgodovinarjev, in katerih obsežno znanstveno–raziskovalno ter pedagoško delo je bistveno prispevalo k znanstveni podobi in uspehom Inštituta za novejšo zgodovino, ima gotovo posebno mesto akademik prof. dr. Janko Pleterski, ki je letošnjega 1. februarja dopolnil sedemdeset let. Naj takoj pristavimo: bogatih, a tudi zaradi posebnega zgodovinskega časa, ki ga je aktivno živel, razgibanih let, ki jih je sam, z lastnim hotenjem in intelektualno osebnostno držo polno osmisлил kot slovenski narodno-osvobodilni upornik, vsestransko dejavni razumnik, znanstvenik, javni delavec, politik in diplomat.

Janko Pleterski, rojen v Mariboru leta 1923, je po preselitvi družine realno gimnazijo obiskoval v Ljubljani in že v svojih mladostniških letih pričel slediti enemu izmed svojih temeljnih življenjskih vodil – vsklajenosti med aktivnim sobivanjem z naravo ter nenehnim širjenjem svojega duhovnega in intelektualno–raziskovalnega obzorja. Že kot gimnazijec se namreč ni zadovoljil le z učenjem, pač pa je svojo osebnostno oblikovanje povezoval tudi z raznovrstno dejavnostjo na prostem, med drugim znotraj tedanje gozdovniške organizacije na Slovenskem. Takemu življenjskemu načinu je zvest tudi danes; na tem mestu lahko posebej spomnimo na njegove znane pohode, ki jih je kot eden prvih slovenskih pešpotnikov skupaj s sinom Andrejem opravil v Sloveniji in preko celotne prejšnje jugoslovanske države. Drugo, in ključno življenjsko vodilo, kateremu se je prof. Pleterski prav tako zavezal že v svoji mladosti, pa predstavlja njegovo osebno samoopredeljevanje v času narodovih ekstenzijskih in zgodovinskih političnih odločitev. Tako se je – kot gimnazijski maturant – ob okupaciji leta 1941 takoj odločil za slovenski narodni in osvobodilni upor, zaradi česar ga je italijanski okupator že 26. avgusta aretiral in obsodil na dve leti zapora, ki ga je prestajal do novembra 1943 v kaznilnici v Alessandriji. Njegova odporniška odločenost ga je po izpustitvi iz zapora poleti 1944 vodila v partizane. Po demobilizaciji, novembra 1945, pa je tako kot večina iz njegove generacije svoje osebne moči in poklicni razvoj najprej dal na razpolago graditvi nove jugoslovanske države in je – po opravljeni specializaciji v diplomatski šoli ministrstva za zunanje zadeve – od januarja 1947 do 1951. leta deloval v diplomaciji. Verjetno je v svojih diplomatskih letih, ki so sovpadala s tedanjim mednarodnim prizadevanjem FLRJ za pravično rešitev slovenskih narodnih in jugoslovanskih zahodnih in severnih mej, v njem dokončno dozorela odločitev, da se posveti v historični specifičnosti slovenskega narodnostega pripadanja utemeljenem znanstvenem preučevanju novejše slovenske zgodovine, in v njenem okviru še posebej slovenskemu narodnemu vprašanju. Tako se je po delovanju v diplomaciji in nato še intenzivni poklicni dejavnosti v zunanjepolitični redakciji Radia Ljubljana (v letih

1951–1954), kot izredni študent leta 1954 vpisal na študij zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, še isto leto pa si je našel tudi sebi ustreznejšo zaposlitev na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Tu se je začela njegova strma znanstvena pot, saj se je že med študijem v okviru svojega inštitutskega dela pričel sistematično poglobljati v prvega izmed svojih temeljnih raziskovalnih težišč – v narodnostni problem koroških Slovencev. Prve rezultate svojega raziskovanja je leta 1957 predstavil v zelo uspelem seminarskem (diplomskem) delu, *Politični profil koroškega časopisa »Mir« 1882–1920* (ZČ, X–XI/1956–57), leta 1962 pa je na področju te problematike dosegel svoj nedvomni vrhunec z doktorsko disertacijo *Narodna in politična zavest na Koroškem v letih 1848–1914*. To obsežno delo – leta 1965 je izšlo v knjižni obliki pri ugledni Slovenski matici, bilo pa je nagrajeno tudi z nagrado sklada Borisa Kidriča – predstavlja temeljno študijo o vprašanju narodne zavesti in politične usmerjenosti koroških Slovencev v obdobju 1848–1914, torej enega izmed osnovnih vidikov koroškega vprašanja, h kateremu se je prof. Pleterski vračal in se vrača v vrsti pretehtanih znanstvenih obravnav.

V letih stopnjevanega raziskovalnega dela na Inštitutu za narodnostna vprašanja je poleg koroškega vprašanja pričel Janko Pleterski tudi s poglobljeno obravnavo svojih dveh naslednjih vsebinsko–historičnih raziskovalnih težišč, teorije in politike revolucionarne delavske stranke v narodnem vprašanju, hkrati s tem pa je sistematično preučeval še jugoslovanski politični fenomen pri Slovencih in slovensko narodno politiko v desetletju pred prvo svetovno vojno in nato do leta 1918. Svoja temeljna dognanja iz teh obravnav je v drugi polovici šestdesetih let predstavil na številnih pomembnih znanstvenih srečanjih v Sloveniji in Jugoslaviji. Poleg tega je v nastopnem predavanju na Filozofski fakulteti (februarja 1970) posebej razčlenil tudi vprašanje Slovencev v politiki dunajske vlade in dvora v času prve svetovne vojne. Tako globoka delovna prizadevnost in širok raziskovalni interes sta Janka Pleterskega v jugoslovanskem prostoru uveljavila kot vodilnega poznavalca nacionalnopolitičnih konceptov in neposredne politične akcije KJSJ v narodnem vprašanju, v slovenskem pa sta utemeljili njegov položaj vrhunskega poznavalca slovenske politike v prvih dveh desetletjih dvajsetega stoletja. Ta položaj je prof. Pleterski potrdil leta 1971 s svojo znamenito knjigo *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. (Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918)*, v kateri je pretanjeno razjasnil oblikovanje in krepitev slovenske politične volje po nacionalni samoodločbi, udejanjeni 29. oktobra 1918. Knjiga, ki predstavlja enega izmed vrhov modernega slovenskega zgodovinpisja, je postala s srbohrvaškim prevodom (Beograd 1976) dostopna tudi širšemu jugoslovanskemu krogu bralcev.

Sedemdeseta leta, ki jih je tako uspešno začel z monografsko razčlenitvijo slovenske politike v letih 1914–1918, so za prof. Pleterskega predstavljala čas izjemnih delovnih naporov in raziskovalne vztrajnosti. Ob službenem mestu akademskega učitelja, ki ga je nastopil s poletnim semestrom študijskega leta 1969/70 (predaval je slovensko zgodovino in zgodovino jugoslovanskih narodov od leta 1879 do leta 1918), je namreč imel še vrsto drugih predavateljskih, znanstvenih in družbenih zadalžitev; od vzporednega profesorskega dela na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani, kjer je v letih 1970–1976 predaval zgodovino narodov Jugoslavije

v 19. in 20. stoletju, aktivnega sodelovanja pri takrat najpomembnejših jugoslovan-
skih in slovenskih znanstvenih projektih (v okviru redakcije za novo izdajo zgodovine
narodov Jugoslavije in redakcije za novo zgodovino ZKJ, v programskem svetu za
najnovejšo zgodovino Slovencev in v projektne svetu za zgodovino Slovencev pri
tedanji Raziskovalni skupnosti Slovenije), do prevzema ugledne funkcije dekana Filo-
zofske fakultete (1979–1981).

Prof. Janko Pleterški je v sedemdesetih letih zelo aktivno sodeloval tudi pri delu
našega inštituta (tedaj Inštitut za zgodovino delavskega gibanja), in je bil (v letih
1971–1975) član njegovega vodstvenega znanstveno–raziskovalnega kolegija in član
uredniškega odbora inštitutovega glasila *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*
(kasneje *Prispevki za novejšo zgodovino*; 1970–1990) ter bil – tako tedaj, kakor še v
naslednjih letih – dragocen mentor, vzpodbujevalec in tudi učitelj življenjske modrosti
večjemu številu današnje srednje in mlajše generacije inštitutovih raziskovalcev. Med
njimi je našel tudi prave osebne prijatelje, kar je nasploh ena izmed značilnosti njego-
vega sodelovanja z našim inštitutom. Ta odnos je v resnici obojestranski, naš jubilent
pa ga je med drugim zelo lepo pokazal leta 1978, ko je k posthumno izdani knjigi in-
štitutove sodelavke Alenke Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji*, prispeval po-
samezne redakcijske popravke in pretehtano Spremno besedo, ter tako temu važnemu
delu že tedaj izrisal njegov historično–vsebinski značaj. Ob vsem tem pa je seveda
vestno opravljal svoje univerzitetno profesorsko delo, pri čemer je bil junija 1971 iz-
voljen za izrednega, marca 1974 pa za rednega profesorja ljubljanske Filozofske fakul-
tete. Povedati moramo, da je študente vedno privlačilo njegovo natančno, pregledno
in z občuteno zgodovinopisno analizo povezano podajanje slovenske in jugoslovanske
narodne zgodovine, tisti, ki so se odločili za magistrski in nato še doktorski študij, pa
so imeli priložnost spoznati tudi njegovo veliko historiografsko erudicijo in sistema-
tično, od stopinje do stopinje domišljeno in nesebično oblikovanje mladih zgodovinar-
jev za raziskovalni poklic. Čeprav so prof. Pleterškemu poleg ostalih predvsem te –
akademske dolžnosti – vzele veliko časa, pa to še vedno ni pomenilo, da hkrati ne bi
dosledno izpolnjeval svojih raziskovalnih načrtov, ki si jih je zastavil še na Inštitutu za
narodnostna vprašanja. V sedemdesetih letih je poglobil svoje raziskovanje slovenske
zgodovine in narodne politike od druge polovice 19. stoletja do leta 1918 ter nacional-
nopolitične teorije in akcije KSJ in KSS v letih 1919–1941, svoje raziskovalno zani-
manje pa je razširil tudi na obdobje 1941–1945. Bogate znanstvene rezultate, do kate-
rih je prišel z vztrajnim delom na teh dveh svojih raziskovalnih težiščih, je leta 1981
predal javnosti v obsežnem zborniku, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem
vprašanju*. Opazen rezultat njegovega dela v sedemdesetih letih predstavlja tudi sinte-
tično pisan pregled jugoslovanskega zgodovinskega razvoja v letih 1918–1941 z naslo-
vom *Politična in socialna zgodovina Jugoslavije* (Maribor 1975; druga, dopolnjena iz-
daja je pod naslovom *Delavsko gibanje in ZKJ* izšla leta 1984), ki ga je pripravil
skupaj z Brankom Božičem.

Ustvarjalna napetost, ki je vodila prof. Pleterškega v sedemdesetih letih, se je z
nezmanjšano močjo nadaljevala tudi kasneje. Tako je leta 1980 v reprezentativnem de-
lu avstrijske akademije znanosti in umetnosti (*Die Habsburgermonarchie 1848–1918*,

Band III) izšel njegov sintetični pregled zgodovine Slovencev od leta 1848 do razpada monarhije, nato je v letih 1980 in 1982 objavil zbirki virov o političnem preganjanju Slovencev v Avstriji v letih 1914–1917. Vzporedno s tem je pripravljala tudi svoje največje delo iz osemdesetih let, znani problemski trinomi *Narodi - Jugoslavija - revolucija*, tj. prvo sintetično historiografsko obravnavo nacionalnega vprašanja pri jugoslovanskih narodih v drugi polovici 19. in v prvi polovici 20. stoletja, izvedeno skozi vsebinski neksus njihovih narodno in socialnoosvobodilnih procesov in fenomena jugoslovanske državne skupnosti. S tem delom, ki je doživelo štiri knjižne izdaje (v Beogradu leta 1985 in 1988, Ljubljani leta 1986 in Skopju leta 1988), je prof. Pleterski zaokrožil svoje četrto vsebinsko-historično raziskovalno težišče; v to tematiko se je pričel intenzivno poglobljati po letu 1977, ko ga je jugoslovanski Nacionalni zgodovinski komite izbral za svojega ekspertnega referenta za plenarni referat Federalna država in načelo federalizma v zgodovini, ki ga je v imenu skupine avtorjev predstavil na svetovnem kongresu zgodovinskih ved leta 1980 v Bukarešti. Prof. Pleterski je v sintezi *Narodi Jugoslavija revolucija* na pretanjen historiografski način osmisli načeli narodnega in federativnega ter ju afirmiral tudi kot politični vodili sodobne (in tedanje jugoslovanske) družbe. Zaradi tega je s strani nekaterih velikosrbskih nacionalističnih zgodovinarjev, tedaj še zakritih v »progresivni«¹ jugoslovanski (tj. unitaristični in centralistični) plašč, doživel precej ugovorov in pripomb. Vse je uspešno zavrnil, hkrati pa za svoje delo dobil tudi priznanje demokratične jugoslovanske in slovenske javnosti, kar lepo dokazujeta dve veliki nagradi – NIN-ova nagrada za leto 1986 in Kidričeva za leto 1987. Svoje odlično poznavanje jugoslovanskega narodnopolitičnega kompleksa ter razvoja delavskih gibanj v južnoslovanskih deželah, pa je sredi osemdesetih let dokazal tudi ob izidu nove Zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije (Beograd 1985, Ljubljana 1986), v kateri je prof. Pleterski avtor uvodnega poglavja – izredno dobro domišljene kratke sinteze socialne, politične in družbenorevolucionarne zgodovine jugoslovanskih narodov od konca 19. stoletja do ustanovitve KSJ leta 1919.

Tako kakor je jubilat, prof. Janko Pleterski, sredi petdesetih let dosledno sledil svojemu temeljnemu notranjemu hotenju – zgodovinskemu znanstveno-raziskovalnemu delu, se je tri desetletja kasneje, ko je na Slovenskem pričel zoreti čas usodnih narodnopolitičnih odločitev, s svojo intelektualno močjo ter znanjem enako odgovorno vključil v tedanje slovensko in jugoslovansko politično življenje. Najprej kot član vodstva (centralnega komiteja) »Kučanove«² ZKS (od leta 1986 do 1989), nato (od leta 1988 do 1990) pa še kot član Predsedstva SRS. Če se ozremo na celovito življenjsko dejavnost Janka Pleterskega, lahko vidimo, da je njegovo tedanje neposredno politično delo temeljilo v njegovem vedno živem zanimanju za aktualno družbeno in politično dogajanje. Med drugim kažeta na to tudi dve desetletji tvornega pripadanja enemu izmed soustvarjalcev slovenske povojne realnosti, »Našim razgledom«. Janko Pleterski je bil član uredništva tega elitnega časopisa za politična, gospodarska in kulturna vprašanja v letih 1954–1974. Politično delo Janka Pleterskega v drugi polovici osemdesetih let je zadevalo predvsem vprašanje znanosti in kulture za kar je bil zadolžen znotraj Predsedstva SRS, medtem ko pa se je v ZKS odražalo zlasti z vzpodbujanjem njenega izrazitejšega poudarjanja slovenskega narodnega stališča – tako med sloven-

skimi komunisti, kakor tudi v okviru njihovega boja zoper unitaristični konservativizem ZKJ in za enakopraven položaj slovenskega naroda v jugoslovanski državi. V tej zvezi je vsekakor potrebno spomniti na njegov odmeven uvodni referat o vprašanju narodne samoodločbe, enakopravnosti in svobode na zasedanju CK ZKS, 7. julija 1989 v Ljubljani.

Na tem mestu bi lahko že zaokrožili besedo ob jubileju prof. Janka Pleterskega, če nam tega preprosto ne bi preprečevala ustvarjalna moč njegove osebnosti. Očitno je namreč, da se vsak odlični intelektualec prej kot slej s političnega polja vedno vrne nazaj k stroki, kateri se je bil zavezal, in to je tudi trenutek, ko lahko z zadovoljstvom ugotovimo, da naš zapis še ni povsem dokončan. Preden ga sklenemo, moramo namreč posebej spregovoriti še o jubilatovem nezmanjšanem znanstvenem delu v devetdesetih letih, ki potrjuje njegovo izjemno intelektualno svežino ter dosledno izgrajen in širok zgodovinarski raziskovalni habitus. To mu je posebej priznala tudi najvišja nacionalna znanstvena in kulturna ustanova, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, ki ga je leta 1989 izvolila za dopisnega, v njegovem, jubilejnem sedemdesetem letu pa še za svojega rednega člana. Znanstvena ustvarjalnost in dejavnost Janka Pleterskega v zadnjih letih tako odločitev SAZU seveda povsem potrjuje, saj že dalj časa pripravlja svojo novo, veliko knjigo o enem izmed najpomembnejših predstavnikov novejših slovenskih političnih zgodovine, večdesetletnem načelniku Katoliške narodne stranke in SLS, dr. Ivanu Šušteršiču. V tej knjigi se prof. Pleterski vrača k enemu izmed svojih prejšnjih raziskovalnih težišč, z njo pa bosta tako slovenska zgodovinska znanost kot tudi širša javnost bogatejši za temeljno historiografsko obravnavo zgodovine katoliškega tabora, vzporedno s tem pa tudi slovenske politike v zadnjih dobrih dveh desetletjih obstoja Avstro-Ogrske monarhije. Vendar pa to še ni vse. Ob pripravljanju tega pomembnega dela nas je prof. Pleterski presenetil še s knjigo s pomenljivim naslovom, *Senca Ajdovskega gradca. O slovenskih izbirah v razklani Evropi* (Ljubljana 1993), v kateri so – kot sam pravi – »zbrani spisi, nastali v letih 1990–1992 o nekaterih vprašanih naše preteklosti, ki so se tako nujno odprla potem, ko je v Sloveniji prevladalo skupno stališče, da se mora prihodnost naroda utemeljiti na svobodnem državljanu in narodni samoodločbi, brez vsakih ideoloških omejitev.« (str. 3). S tem pojasnilom odpira prof. Pleterski svoje peto vsebinsko–historično raziskovalno težišče, usmerjeno v vprašanje narodne sprave, možnosti zgodovine in našega odnosa do nje ter v vprašanje kontinuitete slovenskih narodnih odločitev od razsvetljenstva do oblikovanja samostojne Republike Slovenije. To nedvomno široko opredeljeno teoretsko raziskovalno zanimanje nam razkriva vso živost njegovega nenehno snujočega duha in zagotavlja, da nam bo podaril še mnogo dragocenih zgodovinskih spoznanj. S to mislijo in čestitkami – njim se je 24. maja 1993 z dodelitvijo odlikovanja častni znak svobode RS pridružil tudi predsednik republike – želimo prijatelji in strokovni tovariši prof. Pleterskemu ob njegovem jubileju še nadaljnjih zdravih in lepih življenjskih let, osebnega in ustvarjalnega zadovoljstva ter polnega uživanja naravnih lepote naše slovenske domovine.

Jurij Perovšek

Ocene in poročila

J a n k o P r u n k: *Slovenski narodni vzpon. Narodna politika (1768-1992)*. Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1992, 455 strani.

Za razliko od avtorjeve knjige z naslovom Slovenski narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945, obsega druga, o kateri bo govora, daljše časovno razdobje in sicer več kot dvesto let in zajema narodnopolitični razvoj od začetkov narodnega preporoda do pravkar izbojevanе slovenske državnosti z mednarodnim priznanjem. Lotiti se takšnega časovnega razpona je vsekakor pogumna odločitev, še zlasti z vidika kompleksnosti slovenskega narodnega vprašanja, ki je relevantni del zgodovine Slovencev.

Obsežno delo sloni na primarnih virih, tuji in zlasti domači strokovni literaturi. Obravnavana vprašanja je pisec smiselno razdelil na pet samostojnih poglavij, ki so še posebej glede na posamezna obdobja in vprašanja precizirana s podpoglavji.

V prvem poglavju po uvodni predstavitvi evropske prosvetljske dobe, položaja Slovencev v okviru reform prosvetljenega absolutizma v habsburški monarhiji, opiše okoliščine in pomembne osebnosti, ki so bili aktivni nosilci slovenske narodne prebujе. Ob dejstvu, da Slovenci tedaj še nismo imeli svoje višje socialne plasti, pa so vendarle slovenski narodni buditelji veliko prispevali k dvigu slovenskega jezika za »kulturno rabo«. To je bilo prvo veliko znamenje za postopen razvoj slovenske narodne individualnosti. Seveda pa že naslednja obdobja narodnega razvoja vse bolj utrjujejo tezo, da sama kulturna osvoboditev še ni zadostna. Četudi je v 19. stoletju, začenši s predmarčno dobo, postal slovenski jezik sredstvo znanstvenega in umetniškega komuniciranja (Prešernov krog in drugi), s čimer je postala slovenska kultura »zgodovinska«, bo potrebno za pravo narodovo skupnost in prihodnost, razviti še ustrezno socialno-gospodarsko in politično komponento. V naslednjih podpoglavjih nas pisec seznanja z zametki politične prebujе v smislu narodnopolitičnih konceptov, vsakokrat pogojeno s konkretnim zgodovinskim položajem Slovencev. Tako pomeni za Slovence leto 1848 prelomno leto, v katerem se rodi program Zedinjene Slovenije. Z nazornim opisom vseh pomembnih dogodkov znova potrди dejstvo, da Slovenci v tem revolucionarnem letu še nismo zreli za njeno uresničitev, saj tedanji politični voditelji Slovencev niso pokazali poguma, da bi se odločno naslonili na narodnostno načelo, pa tudi kulturne avtonomije v okviru historičnih dežel si niso znali priboriti. Nov premik nastane v ustavni dobi; Slovenci sicer skupaj z Avstrijo izgubimo leta 1866 Beneško Slovenijo, vendar nastopi v narodni politiki nova orientacija to je v smeri slovanskega juga npr. z Levstikovim programom iz leta 1867, ki se snuje v povezavi s Srbi in Hrvati, kar je po oceni Pleterskega »prvo oblikovanje jugoslovanskega političnega kompleksa.«

Drugo obsežno poglavje nosi naslov Od taborov do razpada Habsburške monarhije. To je morda obdobje, ki poraja najbolj pisano podobo raznih koncepcij o narodnem

vprašanju, njegovem pomenu in vrednotenju ter konkretne programe. Tako je za obdobje slogaštva značilno, da kopni navdušenje za Zedinjeno Slovenijo in se po letu 1872 praviloma opušča skoraj vse do konca 19. stoletja. Sicer pa oblikujejo narodnopolitično misel poslej nekateri prelomni dogodki. Prvi, med najbolj usodnimi, je ob koncu osemdesetih let vsekakor zahteva katolikov po jasni, nazorski katoliško-liberalni razmejitvi, kateri je sledil neizprosni kulturni boj, oblikovanje dveh političnih taborov z ustanovitvijo svojih strank. Nasproti njima nastopi na prizorišče nova sila, to je socialna demokracija in z njo masarykovci. Drugi tak prelomni čas, pa je prva svetovna vojna in razpad habsburške monarhije. Pisec nas nadrobno seznanj z nastajanjem narodnih programov v vseh poglobitvenih političnih, kulturnih središčih na Slovenskem in odmevih pri sosedih; zlasti še, ko se tako katoliški kot liberalni tabor povezujeta s Hrvati in Srbi v okviru monarhije. Tu bomo le omenili trializem, za katerim stoji vodstvo SLS, in novoilirizem, ki ga poleg pretežno liberalne stranke podpirajo tudi nekateri katoliki, med njimi, zanimivo, nekaj časa tudi dr. Aleš Ušeničnik, medtem ko škof Jeglič odločno zagovarja ohranitev slovenskega knjižnega jezika. Preboj v dosedanjih političnih odločitvah, vendar brez stvarnih izkušenj, predstavlja narodnorevolucionarno mladinsko gibanje Preporod, z glasilom Preporod (1912–1913). Odločno so zahtevali razbitje monarhije in vsi jugoslovanski narodi naj bi se združili v samostojno državo. Nadalje nas pisec seznanj z vrsto odločilnimi okoliščinami, novimi koncepti in konkretnimi resolucijami, ki usmerjajo pot k narodnemu osvobojenju. Tu bomo navedli avtorjev poudarek o pomenu adrese Starčevičeve stranke prava z zahtevo po skupnem delovanju Hrvatov in Slovencev februarja 1917, ki vpliva na ustanovitev Jugoslovanskega kluba kot skupnega organa vseh jugoslovanskih poslancev v dunajskem parlamentu. Sledita znamenita majniška deklaracija 1917 in izjava vseh treh slovenskih strank s poudarkom na narodnem pravu, kot odgovor na odklonilno stališče cesarja Karla do Zedinjene Slovenije. Ta izjava maja 1918 je v slovenskem zgodovinsko-pisju ocenjena (J. Pleterski) za prelomno fazo v gibanju za slovensko narodno samoodločbo. V atmosferi te uporniške države je bil zatem ustanovljen avgusta 1918 Narodni svet za Slovenijo in Istro. Svojo vlogo je imel tudi memorandum Jugoslovanskega kluba mirovni konferenci v Brest-Litovsku in pa deklaracijsko gibanje.

Obravnavata tematike med obema vojnama nosi naslov Slovinci v prvi jugoslovanski državi. Uvodoma se lahko postavi vprašanje, ali je bila pravilna odločitev Slovencev za jugoslovansko skupnost v okviru Kraljevine SHS, oziroma Kraljevine Jugoslavije. Vrsta dejstev nakazuje pozitiven odgovor. Že ob razpadu monarhije se z optimizmom gradi Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je seveda rezultat narodne samoodločbe, ki se do prvodecembrskega akta 1918 v polni meri tudi uveljavlja. Toda že januarja 1919 se ukinejo na predlog notranjega ministra avtonomne vlade, ustanovljene v času zedinjenja in pričel se je uvajati državni centralizem. Tako smo izgubili »še poslednje elemente slovenske državnosti« zapiše avtor. Z mirovnimi pogodbami smo Slovinci izgubili tretjino etničnega ozemlja in tretjino prebivalstva zato je avtor pozorno zasledoval narodnopolitično misel tako v matični Sloveniji kot pri zamejcih. Pri tem nas seznanj z značilnimi stališči do narodnega vprašanja in samimi narodnimi programi pomembnejših političnih struktur v različnih političnih taborih. Tu ne gre

prezreti dejstva, da je imela v Sloveniji v mejah stare Jugoslavije Slovenska ljudska stranka (SLS) že pred volitvami v konstituantno novembra 1920 edina od tedanjih slovenskih strank v programu zahtevo po avtonomiji, četudi še ni bila določneje artikulirana. Nove premike v avtonomističnem federativnem konceptu prineseta leta 1923 avtonomistična izjava in avtonomistični program slovenskih kulturnih delavcev. Po oceni Frana Erjavca, je šele to povzročilo pravo avtonomistično gibanje pri Slovencih in »definiralo jedro našega narodnopolitičnega problema«.

SLS, ki je bila z letom 1923 vodilna v avtonomističnih zahtevah, leta 1932 pa vključila znova določno zahtevo po Zedinjeni Sloveniji, so v dvajsetih letih v svojih programih (volilnih) poudarjale zahtevo po samoodločbi še Novačanova Slovenska republikanska stranka, prav tako ilegalna KPJ (organizacija za Slovenijo), leta 1926 še Bernotova frakcija unitaristične Socialistične stranke Jugoslavije. Za državno in gospodarsko samostojnost se je zavzemala tudi Pucljeva Slovenska kmetška stranka v času, ko je bila vključena v Kmetško-demokratsko koalicijo. Skupščinske volitve 1927 so pokazale, kot je zapisal L. Ude v Mladini, da sta proti ideji samostojne združene Slovenije le še Slovenska demokratska stranka in Socialistična stranka Jugoslavije. Sicer pa je tudi SLS v tem času že odbila svojo ostrino.

V obdobju diktature kralja Aleksandra oziroma režimov vsedržavnih strank s poudarjanjem, da obstaja samo »en jugoslovanski narod«, avtor nazorno oriše odklonilna stališča posameznih osebnosti in skupin v liberalnem taboru, ki se izražajo v tedanji publicistiki (J. Vidmar, Kulturni problem slovenstva, Slovenija, Sodobnost) in njihove poglede na reševanje narodnega vprašanja.

V drugi polovici tridesetih let, ko je bila SLS vpeta v JRZ, se je v okviru programa JRZ sicer zavzemala za samoupravo, vendar je s svojo razlago pojma »jugoslovanskega naroda« v bistvu sprejela načelo unitaristične ureditve države. Za to obdobje je značilno, da je prevzel pobudo v razvoju narodnopolitične misli od sreda 1935 porajajoči se ljudskofrontni blok. Pisec v tem podpoglavju prikaže kritične misli in stališča do narodnega vprašanja pri nekaterih poglavitnih ljudskofrontnih subjektih in pri posameznikih. Tu bomo omenili program krščanskih socialistov v Vestniku Slovenska beseda, posebej dveh mladih krščanskosocialističnih inteligentov in sodelavcev revije Dejanje E. Kocbeka in B. Grafenauerja. Pisec nas opozori tudi na novo gledanje na obravnavano vprašanje pri demokratičnih Sokolih. Pozornost posveti tudi pobudnici ljudskofrontnega povezovanja - KP, ki je z Manifestom ustanovnega kongresa KPS 1937 in s Speransovo knjigo 1939 znotraj razrednega določila tudi razmerje do nacionalnega.

V poglavju Slovenci v drugi svetovni vojni, ko je bil slovenski narod razkosan med tri okupacijske sisteme, s končnim ciljem uničiti narod kot etnično enoto se porajajo številne narodnopolitične odločitve, tako v okviru OF kot v vodstvu meščanskih strank. S prikazom narodnih programov avtor poudarja, da sta zahteva po Zedinjeni Sloveniji in ohranitvi skupnosti jugoslovanskih narodov v demokratični državi, prisotna v času vojne v vseh programih protirevolucionarnega tabora (razen program Ehrlichovih Stražarjev) kot v osvobodilnorevolucionarnem v okviru OF

Medtem ko predstavniki protirevolucionarnega tabora po ponesrečeni konzultni pričeje ilegalno delovati v septembra 1941 ustanovljenem Narodnem odboru in maja 1942 v Slovenski zavezi, oba pa sta bila povezana z emigrantsko vlado v Londonu, in ko je s tem popolnoma jasno, da je slovenski narod v boju proti okupatorju idejno in politično razdeljen na dva pglavitna tabora, dobijo narodni programi v okviru osvobodilnega gibanja po kapitulaciji Italije določnejše obeležje. Tu bomo omenili sklep Vrhovnega plenuma OF 16. septembra 1943 o priključitvi slovenskega Primorja k »svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji«. Drugo pomembno dejanje pa je kočevski zbor v začetku okrobra 1943, na katerem so izvolili 120 članski plenum, ki je bil hkrati tudi kot SNOO predstavnik suverenosti slovenskega naroda, in po prvem zasedanju v Črnomlju februarja 1944 pa proglašen kot SNOS za prvi slovenski ljudski parlament. Tedaj je bil tudi uzakonjen federativni status slovenskega naroda v odnosu do jugoslovanskih narodov. Suvereni status slovenskega naroda, ki se je s kočevskim zborom in nato na II. zasedanju AVNOJ-a novembra 1943 in v Črnomlju še potrjeval kot slovenska državnost, se v naslednjih mesecih do osvoboditve 1945 postopoma odpravlja v okviru nastajajoče federativne države Jugoslavije. V protirevolucionarnem taboru avtor oriše še okoliščine ustanovitve Slovenskega narodnega odbora konec oktobra 1944 in »njegovo narodno izjavo« ter 3. maja sklicanega slovenskega parlamenta na Taboru s sklepom, da je slovenska narodna država sestavni del demokratične in federativne Kraljevine Jugoslavije. To je bil povsem jalov poskus pred koncem druge svetovne vojne, ki tudi zahodne zaveznike ni več zanimal spričo sporazuma Tito-Šubašič.

Kratki epizodi, ko je bilo osvobojeno in združeno vse slovensko etnično ozemlje maja 1945, takoj zatem pa se je morala slovenska oz. jugoslovanska vojska umakniti, se v drugi jugoslovanski državi slovenski narod močno razočara, ko je moralo slovensko in jugoslovansko politično vodstvo z londonskim memorandumom 1954 in s pogodbo o demokratični in neodvisni Avstriji 1955 zahtevo po Zedinjeni Sloveniji opustiti. Pa tudi pomembna prvina vsakega suverenega naroda, to je pravica do samoodločbe s pravico do odcepitve, se je skušala krniti že ob samem snovanju prve ustave konec leta 1945. Četudi je nato prva ustava formalno priznala narodno samoodločbo, se je počasi, korak za korakom federalni princip vse bolj umikal graditvi enotnosti delavskega razreda, demokratičnemu centralizmu in samoupravnemu socializmu, kar je vse kazalo zgrešenost komunističnega načela veljave razrednosti pred narodnostjo. Pišec analitično prikaže in ovrednoti vse te stopnje regresije skozi državno-pravno zakonodajo, ki v bistvu podpira uveljavljanje unitarizma in slednjič srbskega hegemonizma. Obenem nas seznanja z uradnimi stališči slovenske in jugoslovanske partije in pa s pomembnimi etapami oziroma zametki opozicije pri nekomunistih (npr. kulturni delavci, z vsebinskim profilom pomembnejših revij itd.). Prelomno leto 1968 sproži nove procese, tako tudi »liberalno« strujo v vodstvu ZKS s Stanetom Kavčičem na čelu, ki se zlasti izpostavi v t.i. »cestni aferi«. Po obračunu z »liberalizmom«, ko se sicer s politično ideološko regulativo in represijo še navidez ohranja stari sistem, se znotraj slovenskih partijskih vrst vse bolj uveljavljajo novi pogledi na slovensko narodno vprašanje in s tem zahteve po pravni ureditvi statusa slovenskega naroda, slednjič z

mislijo doseči slovensko državnost, ki naj bi se vključila v federativno Jugoslavijo. Pis-
cu smo lahko hvaležni, da je tudi za obdobje vključno od slovenske pomladi do bliž-
njih dni, dodal analitični pregled tistih dogodkih, ki so slednjič privedli do odličitve za
odcepitev in do mednarodnega priznanja slovenske suverene države.

Za delo je značilno, da je avtor z objektivno besedo in v izbrušeni pripovedi orisal
poglavitna dogajanja v kulturnih in političnih strukturah vseh svetovnonazorskih
smeri in s tem podal celostno podobo zastavljenega vprašanja.

Delo, ki je strokovno solidno opravljeno, je plod večletnega avtorjevega razmišlja-
nja in raziskovanja, o čemer priča tudi obsežna bibliografija njegovih del, v katerih
je moč potrditi, da se je Prunk zavzelo ukvarjal tudi s problematiko razvoja sloven-
skega narodnega obstoja in odločanja. Na marsikatera odprta vprašanja opozarja avtor
sam, ki je morda najbolj čutil nezadostnost raziskave narodove preteklosti s tega ali
onega zornega kota, tega ali onega vprašanja, zlasti še z vidika nekaterih segmentov
dogajanj v luči konkretno zgodovinskega učinka v soodvisnosti »narodove elite« in
»narodove mase«.

Naj sklenemo z mislijo, da je Prunkova knjiga lepo kulturno dejanje s posebnim
značajem za naš čas, še posebej če pristajamo na izrek, da bi morala biti zgodovina tu-
di učiteljica današnjega trenutka kot tudi prihodnjih rodov.

Anka Vidovič-Miklavčič

Feliks J. Bister: *Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju, Življenje in delo 1872-1918*. Slovenska matica, Ljubljana, 1992, 295 strani. Iz nemščine prevedel Janko Moder.

Feliks J. Bister nam je poznan kot zgodovinar, publicist in prevajalec, v zadnjem
času pa kot vodja ljubljanske izpostave Avstrijskega inštituta za Vzhodno in Južno
Evropo na Dunaju. Mnogim se (nam) je nepozabno vtisnil v spomin tudi kot proku-
rator Knaflejeve študentske ustanove na Dunaju. Monografija o Korošču, ki žal obsega
le obdobje do leta 1918, je nastala kot disertacija na Filozofski fakulteti dunajske uni-
verze in je rezultat raziskav v arhivih v Dubrovniku, Gradcu, Ljubljani, Mariboru, Sa-
rajevu, Vidmu ob Ščavnici, Zadru, Zagrebu in na Dunaju.

Delo je razdeljeno na štiri dele, od katerih sta druga dva še posebno zanimiva. Av-
tor prikazuje namreč delo poslanca Antona Korošca v državnem zboru na način, ki
presega monografsko naravo dela. Vzporedno nam avtor prikazuje Koroščeve držav-
nozborske nastope v luči oblikovanja osnovnih ideološko-političnih smernic znotraj
katoliške stranke iz aspekta strategije nastopov slovenskih poslancev v dunajskem
parlamentu in sproti obravnava tudi ustrezne komentarje (odmeve) teh nastopov v
dnevnem časopisju. S prepletanjem teh aspektov, ki so dobro umeščeni v širši kon-
tekst zgodovinskega obdobja, avtor podaja snov zelo pregledno, včasih celo suges-
tivno.

Delo pokaže vzvode in mehanizme, ki so pri vsakokratnem političnem ozadju dogajanja vodili v ustrezno (politično) akcijo v parlamentu.

Tako spremljamo Koroščeve nastope v parlamentu in njegov boj za vrsto »majhnih« zahtev, ne izgubimo pa izpred oči širšega okvira, t.j. osnovnih vprašanj, s katerimi se je stranka ukvarjala in ki jih je kot eden najpomembnejših slovenskih politikov, eksponentov slovenskega političnega katolicizma, v državnem zboru (poleg Kreka in Šušteršiča) zastopal dr. Anton Korošec. S tem mislim predvsem na teme, kot so mednacionalni odnosi, vprašanje splošne volilne pravice, trializma, jugoslovansko vprašanje, dileme v zvezi s samoodločbo narodov.

Korošec je kot zastopnik svojega volilnega okrožja in s tem »malih spodnještajerskih kmetov« na eni strani in kot poslanec Vseslovenske ljudske stranke na drugi včasih v parlamentu v istem mesecu nastopal proti odredbam v zvezi s »parkljevko in slinavko« (str. 94) ali »varstvom štajerskega perutninarstva« (str. 94) nato za »najdaljnosežnejšo udeležbo žensk v javnem življenju« (str. 92) ali ob napakah pri »ljudskem štetju na Dunaju«. Z zaostrovanjem mednacionalnih odnosov se Koroščeve interpelacije v zvezi z »ujmami, točo in hudourji...« (str. 98) vse bolj usmerjajo k narodnostnim vprašanjem. Iz dela je lepo vidno, kako se Koroščeva dejavnost radikalno obrača v to smer. Koroščeve ostre in načelne nastope v tem smislu še posebno definirajo njegove »domače«, to je štajerske razmere, iz katerih je izšel in so bile precej drugačne od razmer na Kranjskem. Svoje stališče je dr. Korošec tudi večkrat jasno izrazil: »Mi, obmejni Slovenci, smo dobro vedeli, da na Kranjskem lahko pretrpite tudi kakega Stürghka in Hochenburgerja; vi lahko preživite tudi take ljudi. Toda v naših krajih ob mejah, kjer je slovenski živelj pomešan z nemškim in kjer vlada brezobzirno razvija vso svojo moč proti nam, zlasti v mestih in trgih, tam je nemogoče, da bi se vzdrževali ob sistemu, ki nas narodno ubija na celi črti.« (str. 83).

Avtor je pri izbiri citatov poskrbel, da je prišla do izraza Koroščeva zajedljiva retorika, saj je, kot pravi, »imel Korošec ironijo za govorniško metodo« (str. 119).

V že omenjenem razvoju je v ospredje vse bolj stopalo jugoslovansko vprašanje.

»Poleti 1911 je bilo čutiti smiselno zbiralno težnjo južnoslovanskih parlamentarnih moči (...), večina južnoslovanskih poslancev je prekoračila ideološki rubikon, ki je ločeval liberalno-nacionalne »naprednjake« in »krščansko-socialne konservativce«, pravi avtor (str. 100). Tako lahko, v zvezi z omenjenim trendom, spremljamo vse hitrejšo uveljavljanje Korošča kot osrednje figure južnoslovanske politike, posebno še po letu 1912, ko je kot podpredsednik Hrvatsko-slovenskega poslanskega kluba postopno »prevzemal« Šušteršičevo vlogo.

Avtor prikaže, kako so se Koroščeva in Krekova prizadevanja iz okvira sodelovanja s Starčevičevo stranko prava, ki je jugoslovanski program povezovala s hrvaškim državnim pravom, vse bolj usmerjala v politično smer, ki jo je idejno utemeljeval Krek, politično pa najbolj radikalno zastopal Korošec in je »načelno« sicer izvajala zvestobo dinastiji in državi, poudarjala pa predvsem pravico slovenskega naroda do južnoslovanske združitve kot pomembnejšo od obstanka monarhije.

Vse bolj je v ospredje stopalo nasprotje med zmerno Šušteršičevo in radikalno Korošec-Krekovo smerjo.

V prvih letih vojne, ko je delovanje političnih strank skoraj zamrlo, je prav Korošec-Krekova skupina znotraj SLS najbolj aktivna in tudi edina, ki se povezuje s hrvaškimi in srbskimi politikami, pa tudi z emigracijo in tako vodi široko akcijo za jugoslovansko združitev. Taka aktivnost je vodila v pospešen obračun znotraj SLS, ki ga je dokončno odločil v prid »mladih« nastop škofa Jegliča.

Znotraj tega razvoja nam avtor prikazuje tudi Krekovo idejno vlogo ter neumorno in drzno Koroščevo politično aktivnost, vse do njegovega nastopa z majniško deklaracijo 30. maja 1917 v dunajskem parlamentu, ki je sprožila široko deklaracijsko gibanje.

Deklaracijsko gibanje je pripeljalo do ustanovitve Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov (avgusta 1918), ter razglasitve Države Slovencev, Hrvatov in Srbov.

Knjiga je pomemben prispevek k poznavanju razmer znotraj slovenskega katoliškega političnega tabora, še posebno, ker prikazuje vpetost slovenske politike v širši avstrijski prostor in razmerje političnih moči v dunajskem parlamentu. Postopno radikalizacijo stališč slovenskega katoliškega političnega tabora je avtorju uspelo tudi konkretno lepo prikazati z navajanjem vse ostrejših Koroščevih parlamentarnih nastopov, ko v zadnjih letih pred razpadom monarhije postane prvi zastopnik slovenskih nacionalnih pravic v parlamentu, po Krekovi smrti pa gotovo tudi zunaj njega.

V delu tudi ne manjka leposlovnih vložkov, ki v skladu s tezo, da je literatura najvernejše ogledalo družbe, pripomorejo k ponazarjanju zgodovinskega trenutka. Avtor tako na več mestih citira vodilne literarne duhove časa, Stefana Zweiga, Karla Krausa, Franza Grillparzerja in druge. Knjigo zaradi omenjenih lastnosti lahko zelo tekoče bere tudi bralec, ki je s tematiko manj seznanjen, kar je končno tudi zasluga prevajalca, ki ji je pri prevajanju iz nemščine dal tekoč in lepo berljiv slog.

Želimo si, da bi avtor Koroščevo politično pot spremljal še naprej v obdobje med obema vojnama, kot je nekoč tudi sam omenil.

Egon Pelikan

B o j a n B a l k o v e c: *Prva slovenska vlada 1918-1921*. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1992, 191 strani.

Za novejšo slovensko historiografsko produkcijo v zadnjih letih vsebolj postaja očitno, da pričinja svojo raziskovalno pozornost razširjati tudi na posamezna vprašanja, ki doslej ali še niso bila posebej obravnavana ali pa je zanje značilno, da so jih pred tem poglobljeno preučevali le redki avtorji. To lahko – tako kakor za druga obdobja – ugotovimo tudi za čas med obema svetovnima vojnama, ki se v slovenski narodni zgodovini veže na obstoj prve jugoslovanske državne formacije, Kraljevine SHS (Kraljevine Jugoslavije). Ta čas je namreč po svoji vsebinski večplastnosti in problematski dinamiki izredno bogat in bo za zgodovinarje zagotovo še dolgo predstavljal zanimiv in v resnici zelo privlačen raziskovalni izziv. Slednje potrjuje tudi večje število doktorskih disertacij, ki so bile za obdobje 1918–1941 v zadnjih dveh letih obranjene na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.

Med dela, ki dodatno osvetljujejo čas med obema vojnama na slovenskih tleh sodi tudi knjiga Bojana Balkovca, Prva slovenska vlada 1918–1921, saj se avtor v njej pogloblja v vprašanje, katerega slovenska historiografska veda sistematičneje obravnava šele zadnje slabo desetletje. Gre za vprašanje slovenske upravne samostojnosti, ki so jo Slovenci preko svoje Narodne in nato Deželne vlade sprva še imeli v Kraljevini SHS, in ki jim je bila odvzeta še pred sprejemom centralistične in unitaristične vidovdanske ustave, 28. junija 1921. Vprašanje, ki ga avtor obravnava v svojem delu je za preučevanje položaja Slovencev znotraj prve jugoslovanske skupnosti pomembno, kajti preko njega lahko spoznavamo vso težo kasnejše ujetosti Slovencev v centralistični jugoslovanski državni ustroj, ki je slovenskemu narodu v času obstoja prve jugoslovanske skupnosti omejeval možnosti za svoboden in poln nacionalni razmah.

Svojo predstavitev delovanja samostojne slovenske državno-upravne oblasti v letih 1918–1921 avtor podaja v petih vsebinskih enotah (poglavjih), pri čemer v prvi po osnovnih historično-problemskih točkah prikaže prehod Slovencev iz Avstro-Ogrske monarhije v Kraljevino SHS, zaustavi pa se tudi pri fenomenu novembra 1918 obstoječe Države SHS. V drugem poglavju se nato osredotoči na nastop Narodne vlade SHS v Ljubljani (31. oktobra 1918), pojasni njeno sestavo, glavne delovne naloge ter oriše kompetenčno razmerje med njo in slovenskim Narodnim svetom v Ljubljani na eni ter zagrebškim Narodnim Vijećem, vrhovnem organu oblasti v Državi SHS, na drugi strani. Nadalje obravnava odstop Narodne vlade, decembra 1918, in njeno zamenjavo z Deželno vlado, ki je nasproti Narodni vladi že imela bistveno manjše pristojnosti in ni več predstavljala docela samolastnega slovenskega organa upravne oblasti. Avtor predstavi sestavo in delovanje vseh petih Deželnih vlad (od februarja 1919 do avgusta 1921), ko je – 2. avgusta 1921 – upravo v Sloveniji prevzela Beogradu povsem podrejena t. i. Pokrajinska uprava, s čemer je Slovenija izgubila edini kolikor toliko avtonomen upravni organ. Avtor pri tem opozarja, da se je avtonomno upravljanje nekaterih področij na Slovenskem deloma obnovilo šele konec dvajsetih let, in sicer po volitvah v oblastne skupščine, januarja 1927. V naslednjem, tretjem poglavju obravnava avtor vprašanje sistema uprave, ki je bil v Sloveniji vzpostavljen v času delovanja Narodne vlade, opozarja pa tudi na posamezne konkretne upravne ukrepe Narodne in Deželne vlade v letih 1918–1921 (npr. pri oblikovanju občinskih svetov, l. 1918–1919 in pri pripravi občinskih volitev, l. 1920). V zadnjih dveh poglavjih, ki zajemata dve tretjini celotnega besedila, prehaja na obravnavo zunanjepolitičnega dela in dela posameznih resorjev Narodne in Deželne vlade. V četrtem poglavju se obširneje zaustavlja pri delovanju obeh vlad v zvezi z reševanjem koroškega in štajerskega vprašanja ter glede Primorske in Prekmurja, pri čemer je važna njegova ugotovitev, da je bila Narodna in kasneje Deželna vlada v reševanju teh vprašanj samostojna, vendar pa »te samostojnosti ne moremo pripisati neodvisnosti njene zunanje politike od vlade v Beogradu, ampak je bila za to stanje kriva beograjska vlada, ki ni obvladovala celotne države in vseh njenih problemov.« (str. 65). V zadnjem, petem poglavju pa avtor pregledno predstavlja delo posameznih resorjev Narodne in nato Deželne vlade, in sicer na področju notranjih zadev, vojaških vprašanj, pravosodja, finančnega poslovanja, industrije, obrti, trgovine in javnih del, kmetijstva in prehrane, prometa,

socialnega skrbstva, šolstva, znanosti in kulture ter zdravstva. Iz avtorjeve predstavitve se vidi, da je takratna slovenska upravna oblast svoje delo dobro organizirala in da je obravnavala vrsto zelo pomembnih družbenih in političnih vprašanj – tako glede stavkovnega gibanja v letih 1918–1920, vojaške mobilizacije in demobilizacije, kot glede organizacije vojaškega sodstva, vprašanja davkov, carin in valute, vprašanja organiziranja slovenskega zdravstva itd. Žal možnost dokončno razviti in nadgrajevati lastno nacionalno državno–upravno strukturo Slovincem v Kraljevini SHS ni bila dana, saj kot avtor sam pravi – »pokrajinsko avtonomijo so začeli rušiti takoj«. (str. 20). Ostal pa je spomin na slovensko samoupravno sposobnost, dokazano na začetku bivanja slovenskega naroda v Kraljevini SHS in avtorjeva zasluga je, da nam je s svojo knjigo omogočil urejen vpogled v ta zanimiv segment novejše slovenske narodne zgodovine.

Jurij Perovšek

A l o j z i j N o v a k: *Črniška kronika* (Uredil Boris Mlakar). Goriška Mohorjeva družba, Katoliško tiskovno društvo, Inštitut za novejšo zgodovino Ljubljana, Gorica 1992, 309 strani.

Naslednje leto bo že 70 let, kar pošilja Goriška Mohorjeva družba Koledar in štiri knjige med svoje, v glavnem primorske bralce, da bi jih »učila, vzgajala, plemenitila in vlivala poguma«. Slednja postavka je bila v času nastanka Mohorjeve družbe, to je v času postopne krepitve fašistične totalitarne oblasti v Italiji še najpomembnejša, saj so bila prepovedana slovenska društva in časopisi. Italijanizacija ni prizanesla niti Mohorjevi družbi, kljub njeni verski usmeritvi. V letih 1934–1938 ji je uspelo izdati le skromen Koledar, v letih druge svetovne vojne še tega ne. Po vojni in razmejitvi pa v spremenjenih okoliščinah (število naročnikov je padlo skoraj na desetino), vztrajno nadaljuje svoje poslanstvo.

Srce Mohorjeve družbe so bili duhovniki. Tisti primorski duhovniki, ki jih posebej Bevkov Kaplan Martin Čedermac, predani veri in svojemu ljudstvu, disciplinirani, zato pa marsikdaj v »moralnih in verskih dilemah«. Slovenci smo se s Čedermacem seznanili najmanj preko osnovnošolskega obveznega branja, poznavanje dilem resničnih predstavnikov, kateri so predstavljali Bevku podlago za podobo kaplana Čedermaca, pa je bolj omejeno, tako lokalno kot tudi strokovno. Ti so namreč pisali spomine, pri čemer gre za predvojne spomine primorskih duhovnikov Jakoba Sokliča, Leopolda Jurce, Rudolfa Klinca. Spomini so zaradi svojega poljudnega pristopa zanimivo branje za širši krog bralcev, zgodovinarju pa bolj ilustrativno dopolnilo primarnim virom. Kronike pa so pisane z manjšo časovno distanco, zato verodostojnejše in s tem tudi za zgodovinarja uporabnejše. Prednosti kronike so se nedvomno zavedali tudi pri vodstvu Goriške Mohorjeve družbe, ko so se odločali za izdajo Črniške kronike. Avtor te je duhovnik, dekan v Črničah Alojzij Novak (1881–1968), ki je služboval v tej vasi v Vipavski dolini od 1914 do 1944. Kroniko – dnevnik začenja z majem leta 1940.

Črniška kronika kot »še eno izvirno pričevanje o prelomnih 40. letih, za katera se zdi, da zanimanje nikakor noče pojenjati« je sicer prvenstveno namenjena primorskim bralcem, vendar pa obravnava čas druge svetovne vojne, ko se je italijanska okupacija razširila s Primorske še na precejšnji del slovenskega ozemlja. Dvajsetletne izkušnje Primorcev (točneje primorske duhovščine) s fašizmom in njihove ocene novo nastalega položaja bi naj zato bile zapisane in v knjigi predstavljene dobrodošle prav za vse Slovence. Da bi pa bila uporabnost Kronike še večja, je Mohorjeva družba zaupala uredniško delo zgodovinarju mag. Borisu Mlakarju z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, ki je delo zgledno opravil. Poleg tehtnih strokovnih opomb sta dragoceni spremljajoči študiji. Strnjen uvod nas seznanja z obdobjem, oriše avtorja in uredniški koncept, opozori na probleme, ki uredniku »predstavljajo bistveno in specifično novost in doprinos Novakove Kronike k našemu poznavanju lokalne in primorske zgodovine – npr. odnos slovenske duhovščine do fašističnih oblasti in seveda obratno, odnos do škofa Carla Margottija, do partizanstva in komunizma, boj za zahodne slovenske meje po vojni ipd.« Dodana biografija temeljito predstavi avtorja kronike v vsem obdobju njegovega delovanja, obširneje spregovori o Novakovih pogledih, ki so v uvodu le navedeni. Vse pozornosti je vreden urednikov poskus umestiti dekana Novaka v t.i. goriško sredino, za razliko od tistih ocen zgodovinarjev, ki Novaka uvrščajo v t.i. protirevolucionarno skupino dr. Janka Kralja. Na koncu so ustrezne pozornosti deležna še Novakova objavljena dela.

Iz bogate večplastnosti Novakove Črniške kronike pa se ustavimo pri njegovem komentarju okupacije slovenskega ozemlja in reakcijah »celinskih« Slovencev nanjo. V času po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo začenja Novak svoj zapis, kdo ve če po naključju, najprej s težavami v gospodarstvu, kjer so pustošile nevihte s točo, nadaljuje pa o prodorih Nemcev ter o gospodovanju zmagovalcev, ki da je »hudo«. Slovenci so polnili ječe in so bili izseljeni. Ves ta popis omogoča Novaku razumeti ravnanje, s katerim se ne more strinjati: »Zato se ni čuditi Ljubljančanom, da so se – pa vendar malo preveč – vrgli v naročje manjšemu zlu, namreč naši italijanski politiki.« Lahko, da je Novak preoster, a hitri in vidni italijanizaciji, ki odseva iz slovenskih časnikov se upira in pravi: »To je nam tu čisto nerazumljivo in razlagati si moremo te pojave le tako, da jih izvajamo iz groznega strahu Slovencev pred Nemci.« Stanovsko resignirano se na koncu sprašuje: »Ti ubogi naš narod, kdaj bo prišla ura, ko ti bodo vladarji pravični?!«

Navedeni primer potrjuje psihologovo karakteristiko osrednjih Slovencev, ki naj bi bili do svojih bivših severnih vladarjev v manjvrednostnem odnosu, dočim naj bi to ne veljalo za odnos Primorcev do Italijanov.

Še več podobnih vprašanj in dilem odpirajo Novakovi zapisi v Črniško kroniko, ki je na nek način bolj njegov osebni dnevnik kot le krajevna kronika. Objava njegovih zapisov se nadaljuje tudi potem, ko je zapustil Črniče in odšel leta 1944 v Gorico za stolnega kanonika. Po koncu druge svetovne vojne so zapisi postali bolj redki, končajo pa se v letu 1965, tri leta pred njegovo smrtjo.

Lilijana Trampuž

Nataša Budna, Jože Dežman, Janez Lušina: *Gorenjski partizan, Gorenjski odred 1942–1944*. Partizanski knjižni klub, Kranj 1992, 357 strani.

Gorenjski odred je bil osnovna gorenjska partizanska enota v obdobju od pomladi 1942 do avgusta 1944 in hkrati matična enota, iz dela katere so julija 1943 ustanovili Prešernovo brigado, ob razformiranju odreda poleti 1944 pa kar tri nove odrede.

Raziskovalna skupina (poleg v naslovu omenjenih še France Benedik) je k prikazu njegove zgodovine pristopila na inovativen način; in to tako v metodološkem kot vsebinskem pogledu. Opustila je uveljavljen kronološki princip predstavitve vojaške enote, ki se je v pretežni meri omejeval na njeno bojno pot in se odločila za tematskega, pri tem pa vključila tudi nekatere nove vsebine, katere so imele v dosedanjih raziskavah obrobno mesto ali pa sploh niso bile vključene. Rezultat takšne opredelitve je delo, ki ob bojnem delovanju odreda obravnava tudi številna vprašanja vsakdanjega življenja ter raznovrstne dejavnosti moštva in kot tako bolj življenjsko odslikava podobo enote. To je nedvomno glavna odlika monografije.

Monografija je razdeljena na šest temeljnih delov (brez uvoda, sklepnega poglavja in poglavja o virih in literaturi), ki so znotraj razčlenjeni na številna poglavja in razdelke. Naj tu ugotovimo, da je delo sodobno in pregledno urejeno ter bogato opremljeno s fotografijami, risbami in skicami.

V prvem delu so predstavljeni organizacijski razvoj odreda, čas in prostor delovanja odredovih enot, odredni, bataljonski in četni poveljniki, mobilizacija in odredovo moštvo. Problematika odredovega razvoja je predstavljena precej shematično, kar sicer daje preglednost zelo kompliciranemu razvoju odreda (sredi leta 1943 je štel kar 9 bataljonov), na drugi strani pa ni dovolj jasno razvidna notranja dinamika odreda, ki je doživel kar nekaj reorganizacij. Pomembno je poglavje o mobilizaciji, kjer avtor analizira časovni ritem mobilizacije in s konkretnimi primeri ilustrira uspehe in težave odredovega mobilizacijskega prizadevanja. Ugotavlja, da je mobilizacijska dejavnost bila najpomembnejša odredova naloga in hkrati njegov največji uspeh, kar podkrepi z oceno, da je odred v vsem času svojega obstoja mobiliziral kar okoli 6000 novincev. Eno temeljnih poglavij je gotovo poglavje o odredovem moštvu, v katerem je za posamezne časovne preseke prikazana odredova številčna moč (od 250 ob koncu leta 1942, preko 1200 spomladi 1943, do 750 ob ukinitvi odreda) ter na osnovi popisa za okoli 3200 borcev in funkcionarjev bolj ali manj popolno predstavljena strukturiranost odreda glede na pripadnost njegovega moštva po sledečih kriterijih: spol, starost, stan, poklic, kraj bivanja pred vstopom v partizane, čas vstopa in čas, prebit v odredovih enotah. Posebno mesto je odmerjeno poveljniškemu kadru, ugotavljanju relacij med njihovo izobrazbo, socialnim poreklom ter napredovanjem in podane so nekatere njihove karakteristike iz takratnih kadrovskega pol.

V delu z naslovom »Sovražniki« so predstavljeni raznovrstna struktura, moč in način delovanja protipartizanskih oboroženih sil (pretežno policijskih na strani okupatorja in pomožnih, v katere je okupator vključeval Slovence), ki so stacionirane v več kot stotih postojankah neprestano ogrožale odred. Le-ta je ves čas ostajal na parti-

zanskem načinu bojevanja. Odredovo taktiko in bojno delovanje obravnavata posebni poglavji, v katerih so kronološko in glede na cilje opisane raznovrstne akcije (napadi v glavnem na manjše postojanke, zasede, spopadi, uničevanja komunikacij in prometnih sredstev, gospodarskih objektov itd.). Ugotovljenih jih je najmanj 700.

Žrtve, ki jih je odred prizadejal nasprotniku, so ocenjene le približno in znašajo nekaj sto mrtvih, medtem ko neposredne odredove izgube znašajo najmanj 327 mrtvih. Usode borcev so v knjigi natančneje predstavljene, priložen pa je tudi seznam padlih, ustreljenih in preminulih v koncentracijskih taboriščih. Skupno število vseh umrlih borcev, ki so šli skozi Gorenjski odred in življenjsko pot zaključili kot borci Gorenjskega odreda ali na kakem drugem mestu, pa znaša okoli 1070. O odnosu do padlih soborcev govori posebno poglavje.

Tretji sklop obravnava odredove službe, katere so odredu omogočale preživetje, lastno varnost, politično delo, pridobivanje novih borcev in sodelavcev itd. Delovale so v precejšnji soodvisnosti in vzajemnosti z organizacijami na terenu. Poglavje o intendanci opisuje načine preskrbe s hrano in drugimi potrebščinami preko gospodarskih komisij, prostovoljnih prispevkov, zaplemb in večjih oskrbovalnih akcij. Za transport blaga in spremljanje mobilizirancev v Ljubljansko pokrajino in na Primorsko je odred imel posebne enote. Z ustanavljanjem kurirskih postaj leta 1943 so v odredu vzpostavili stalen in zanesljiv sistem zvez, katerega so naslednje leto dopolnili z radijskimi, telefonskimi in signalnimi zvezami. Ranjencem in bolnim so nudili zdravstveno pomoč v 9 ambulantah in 2 bolnicah. V odredu sta leta 1944 delovali 2 tehniki (v njih so med drugim tiskali odredovo glasilo »Gorenjski partizan«), 1 čevlarska in 3 orožarske delavnice.

Posebno mesto je odmerjeno obveščevalni in protiobveščevalni službi ter zavarovanju odreda. Avtor ugotavlja, da se je vojaška obveščevalna služba začela razvijati v letu 1943 in dogradila organizacijsko shemo do spomladi 1944, ko je bilo v odredu 13 obveščevalnih centrov. Zbirala je predvsem podatke o sovražnih enotah, prometu in gospodarstvu. Protiobveščevalna, ki je bila šele v nastajanju, je opravljala notranji nadzor v enoti (kontrola novincev, preprečevanje vrivanja nasprotnikovih agentov). O zavarovanju odreda so predstavljeni konkretni zaščitni ukrepi: konspiracija, straže, izvidništvo, zavarovanje akcij in premikov.

Četrty del prikazuje vsakdanje življenje odreda, ki so ga opredeljevale vremenske in geografske razmere (bivališča enot so bila praviloma zunaj naselij; najvišje taborišče je bilo npr. na nadmorski višini 2000 m), stalni premiki in z njimi povezano nenehno menjavanje ter gradnja taborišč, številne spremembe poveljniškega kadra in moštva, uveljavljen red in disciplina, vojaške in politične ure, skrb za pridobivanje hrane (čepprav velja splošno ugotovitev, da gorenjski partizani niso bili lačni), skrb za osebno higieno, pa vprašanja vse tja do problemov s štabnimi kuhinjami, alkoholom in tobakom. Tu je obravnavano tudi vprašanje oblačenja, oborožitve (zanimiva je ugotovitev, da je bil odred najslabše oborožen leta 1944), tipi, varovanje in vzdrževanje orožja, nesreče z orožjem, poraba streliva in razstreliva. Poglavje o orožju in oborožitvi je gotovo eno najkvalitetnejših in med drugim konkretno potrjuje, da nasprotnik ni bil samo številčno temveč tudi po oborožitvi neprimerno močnejši.

V petem delu z naslovom »Odred in politične organizacije partizanskega gibanja« avtor predstavi teritorialno-politično razdelitev Gorenjske, prehajanje borcev na terensko politično delo v letih 1942 in 1943 ter obratni proces v letu 1944, sodelovanje in trenja med vojaškimi in političnimi vodstvi in njihove kompetence. Posebej obravnava kaznovavno politiko in organizacijo odredovega sodstva. Za izhodišče mu služi konstatacija, da je »partizanska pravica nastajala pod morečim vtisom nacističnega državnega terorizma, obenem pa je pravila določala Komunistična partija kot voditeljica partizanskega gibanja«. Ukrepi so bili usmerjeni tako proti sodelavcem okupatorja in organizatorjem protikomunističnega gibanja in so obsegali opozorila (grožnje), kazenske zaplembe in usmrtnitve (odred je usmrtil več kot 135 domačinov) kakor tudi proti samim borcem (opozorila, bojkot, premestitve, degradacije, usmrtnitve – predvsem dezertirjev in vrinjencev). Avtor ugotavlja, da je o smrtnih obsodbah praviloma vedno odločalo večje število ljudi in da je do povsem krivičnih obsodb glede na uveljavljene norme redko prihajalo.

Zadnji del obravnava vprašanje medsebojnih odnosov v odredu. V njem so opredeljeni kriteriji pri izbiri poveljnikov in njihovem napredovanju, predstavljene vprašalne pole in karakteristike kot pomemben pripomoček pri odločanju o dodeljevanju položajev posameznikom, vojaška disciplina in z njo povezano vprašanje avtoritete vodstev, štabne spodbude kot pomemben instrument pri oblikovanju vzdušja v enoti, tekmovanja, jezik, cenzura, ki je preprečevala pretirano poudarjanje partijskih ciljev, odnos do žensk, partizanska ljubezen, vprašanje vere itd. Poglavje o propagandi obravnava propagandno vojno med narodnoosvobodilnim gibanjem in nasprotniki, skrb za pravilno »linijo«, politične ure, mitinge in zabave, praznovanja ter odredovo propagandno gradivo. Zaključno poglavje je posvečeno komunistični partiji v odredu – njeni organiziranosti, številčnemu stanju, kriterijem pri sprejemanju novih članov, njeni vodilni vlogi v odredovem življenju (katero je uveljavljala s takšnimi metodami dela, ki so ji omogočile poseg v sleherni segment odredovega življenja), kritiki in samokritiki, študiju Zgodovine VKP(b).

Monografija o Gorenjskem odredu nedvomno sodi v vrh obravnavanja tovrstne problematike tako po bogastvu snovi, metodi, obsežnosti in prizadevanju za čimbolj stvarno predstavitev odredove podobe. Po načinu podajanja snovi ima mnogo prvih sinteze, v njej je mnogo izhodiščnih razmišljanj in ugotovitev, ki veljajo tudi širše, ne samo za Gorenjski odred in je iz tega vidika tudi širše zanimiva in uporabna. Konkretizacije posameznih vprašanj, ki so delne ali celovite, pa dajejo delu pomembno dimenzijo nazornosti.

Največja šibkost knjige pa je gotovo njen znanstveni aparat. Uporabljen sistem je precej nepopoln in predvsem izredno nepraktičen. Navedbe virov in literature na zaključku knjige predstavljajo namreč istočasno tudi opombe. Vseh enot je 285. Od teh se večina nanaša na literaturo, precej je tudi neobjavljenih zapisov, vendar pri njih niso navedena nahajališča (na str. 352 je sicer načelno opozorjeno, da se nahajajo v zbirki Skupnosti borcev Gorenjskega odreda, da pa zveš, kje je ta dostopna, je potrebno prebrati Uvodno besedo na str. 1!), šest je računalniških baz podatkov, medtem ko je arhivsko gradivo navedeno samo s kratkimi označbami fondov ali zbirk, ki jih hra-

nijo različne arhivske ustanove. Škoda je tudi, da knjiga nima niti osebnega niti krajevnega kazala.

Za zaključek naj še opozorimo na terminološko značilnost, ki jo ob prebiranju knjige zasledimo. Avtorji namreč ves čas dosledno uporabljajo izraz »partizansko gibanje« in se enako dosledno izogibajo izrazu »narodnoosvobodilno gibanje«, kadar bi ga lahko uporabili v dosedaj uporabljanem pomenu. Odločitev je očitna zavestna in skuša premostiti širše občuteno zadrego, ko del piscev, ki sicer z večjo ali manjšo naklonjenostjo ocenjujejo narodnoosvobodilna prizadevanja, dogajanja med vojno ne morejo označiti kot samo narodnoosvobodilnega, ker ga je kot takega kompromitirala vodstvena vloga komunistična partije. Tako bi vsaj lahko sklepali iz ocene na strani 344, kjer Jože Dežman pravi: »Partizansko gibanje je bilo narodnoosvobodilno, vendar je njegov značaj bistveno določala njena voditeljica Komunistična partija. Ta je spodbudila odporniško gibanje in ga vodila. Razumljivo je, da je z naraščanjem vpliva partizanskega gibanja rasla tudi verjetnost revolucionarnega prevzema oblasti.« Izraz »partizansko gibanje« naj bi torej pokrival oba pola – narodnoosvobodilnega in revolucionarnega.

Vida Deželak-Barič

V e l j k o R u s: *Zapiski iz življenja Josipa Rusa*. Društvo piscev NOB Slovenije, Partizanski knjižni klub: 1, Ljubljana 1992, 241 strani.

Po nekaj desetletjih ne povsem naključne pozabe je ob zatonu epohe, ki ji je dejavno botroval ob nastanku, stopil v širšo javnost tudi eden zadnjih članov prvotnega vodstva Osvobodilne fronte – Josip Rus – Andrej. To je mogoče trditi že za knjigo njegovih spisov in pričevanj (Josip Rus Andrej: *Pričevanja in spomini, O sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji*, Ljubljana 1989, urednik Jurij Perovšek). Delo, ki ga je pripravil njegov sin, sicer znani sociolog dr. Veljko Rus, pa je nastalo iz vrste zapisanih pričevanj Josipa Rusa v daljnem letu 1964. Ker govore o celotnem življenju, jih je mogoče smatrati za avtobiografsko pripoved, ki pa ima metodološko omejitve, saj je interpretirana in še izbrana preko druge osebe. Te omejitve se sestavlja sicer povsem zaveda.

Pripoved je izrazito dvodelna. Prvi del, ki sega do 1941, temelji na opisu toka življenja z na trenutke briljantnimi orisi družbe, posameznih plasti, dogodkov.

Rusova zgodba se začne z mladimi leti, ki jih ni preživel povsem v slogu slovenskega malomeščanstva, saj je letoviški Bled, odkoder je bil doma, prinašal še drugačne spodbude dojemljivim mladeničem. Šolanje na gimnaziji v Kranju mu je dalo nove spodbude, ki so ga privedle v krog narodno-radikalne mladine, ki ji je ostal zvest tudi med študijem prava na Dunaju, ni pa se priključil Preporodu, pač pa sokolstvu. Vse to je po dveh letih študija prekinila svetovna vojna. Rus si je postopno izoblikoval 'teorijo o neodgovornosti', poskušal je v vojni, ki je ni imel za svojo, sodelovati v čimmanjši meri. Kar neverjetno se berejo njegova uspešna izogibanja služenju v vojski, napredovanju in fronti. Ker si opisava sledita eden za drugim, je prav slikovita razlika med oko-

liščinami ustvarjanja češke in jugoslovanske države; obnašanje slovenskih političnih elit ga je povsem razočaralo, tako da je razumeti njegov pristop k prostovoljni Koroški legiji tudi za dejanje nasprotovanja. V novi državi se je njegovo življenje utirilo. Najprej je dokončal študij prava, nato pa vstopil v sodniško službo, ki ga je vodila na Brdo, v Gornjo Radgono, Višnjo Goro in končno Ljubljano. Da ni bil zgolj običajen sodnik, dokazuje tudi njegovo dejavno zavzemanje za vzpostavitev sokolskih društev in študij filozofije na univerzi v Ljubljani. Po premestitvi v Ljubljano (1934) pa se je povsem posvetil tudi delu v sokolski župi. Dogajanja v ljubljanski sokolski župi skozi pozna trideseta leta so bolj poznana.

Omeniti je treba še drugo rdečo nit, ki se vleče skozi večino spominov – odnos do cerkve, duhovščine in klerikalizma. Prav na slednjega je Rus posebej pozoren – in odklonilen – saj ga srečuje povsod skozi življenje: na gimnaziji, v službi, v javnem življenju.

Rusov preskok v intenzivno politično življenje se je začel povsem prozaično – s sestankom izključenih iz Sokola ('taborski proces') s komunisti januarja 1941, ki je temeljil na vprašanju nacionalne obrambe v pričakovani vojni. Na teh stikih je temeljila tudi vključitev teh Sokolov in večine članstva v Osvobodilno fronto. Rus je postal tudi prvi predsednik njenega Izvršnega odbora in to ostal do januarja 1943. Njegovo razumevanje OF je bilo povezano z motivi, ki so ga vanjo vodili – organizacija presejanja strankarskih interesov v najvišji namen, obrambo naroda. Pomembni so njegovi opisi delovanja in zelo dinamičnih notranjih razmerij v vodstvu OF, kjer so osebna razmerja bila včasih enako pomembna kot politična; posebno velja to za prvi dve leti, ko je pisnih ostalin malo. Upoštevati bo treba njegove opredelitve in podatke glede Protiimperialistične fronte, dolomitske izjave, odnosa KPS do OF, metod slabitve sokolske in krščanske skupine, razmerja med OF in partizansko vojsko, karakterizacije vodilnih osebnosti. Slikoviti so tudi opisi njegovih poti na Hrvaško in v Bosno, bivanja na Visu in v Beogradu. Prirejevalec zaključí s pripovedjo o razpustu Sokola julija 1945.

Tovrstna spominska literatura terja – še posebno, ker pripovedovalec ni več živ – trdno redaktorjevo roko in, v kolikor pretendira na znanstveno objavo, skrben pojasnitveni aparat. Na tej točki pa se je uredniška trojka razšla. Za prvi del (od začetka do 1941) je prirejevalec dr. Rus angažiral dr. Olgo Janša-Zorn, ki je svoje delo korektno opravila (166 opomb). Ne spuščam se v motive prirejevalca, da je zaupal tovrstno delo za obdobje 1941–1945, ki bi terjalo ponekod več pojasnil, saj gre za centralno obdobje v tako postavljenem delu, nezgodovinarju, sicer idejnemu in političnemu sodelavcu pokojnega, Zoranu Poliču, nekaj opomb pa so prispevali še Franci Strle, Mitja Kreft in Lado Ambrožič. Rezultat te izbire ne potrjuje, saj je količinsko in vsebinsko povsem neprimerljiv z prejšnjim obdobjem (le 20 opomb na 80 strani besedila). Ponekod Polič polemizira z Rusovimi stališči (op. 182, 186), precej mnogo bolj potrebnih pojasnil (z izjemo dr. Črtomira Nagodeta tudi vse osebe) je ostalo nezabeleženih. Vzemimo za primer ne znano polemiko v Izvršnem odboru OF o podreditvi partizanske vojske jugoslovanskemu Vrhovnemu štabu, posredno torej CK KPJ. Ta je potekala po dosedaj znanih podatkih maja 1943, Rus pa je v njej edini vztrajal na stališ-

ču, da ostane pravica imenovanja vodilnega vojaškega kadra Izvršnemu odboru (Dokumenti ljudske revolucije 7, dok. 66; E. Kocbek: Listina, str. 51; T. Fajfar: Odločitev, II. izd., str. 281–285). V Rusovem spominu in tako tudi v knjigi pa se je to dogodilo pol leta kasneje, oktobra 1943, v njem nastopa Kardelj, ki je tedaj bil v Beli krajini, dragocena pa je njegova interpretacija spora. Toda bralec o vsem tem iz pojasnila ne izve niti besedice, pač pa Polič zatrdi, da na seji ni bil. Zapisnik v nasprotju s to trditvijo pove, da je bil odsoten le Kardelj in en dan še Leskošek, glavno poročilo k eni od točk dnevnega reda pa je imel prav Zoran Polič. Da pa gre za dosedaj neznano in nedokumentirano še eno sejo IO OF z omenjeno tematiko, je le malo verjetno.

Knjiga je zanimiva in koristna, saj bodo raziskovalcem družbene zgodovine dobrodošli opisi življenja v prvi polovici stoletja, dragoceni so tudi sicer skopi opisi razmer v sodstvu. Josip Rus govori o razumevanju Osvobodilne fronte s še ene politične plati, iz liberalne skupine, ki ji je, kot se zdi, največ pomenila libertarna drža – od osebne samouresničitve do samoodločbe in razveze patronata SLS nad slovenskim političnim življenjem. Za Kocbekom in Fajfarjem je to tretji tovrstni korpus; žal v OF vodilni komunisti niso zapustili nobenega podobnega pričevanja. V tem bo knjiga dragoceno dopolnilo dokumentov, ki jih sicer ni malo, še posebej ker je v izrazu in sodbi svobodnejša in jasnejša kot omenjeni spisi, ki so izšli v dobi vladavine le še enega dela nekdanje 'tovarišije'. Le podrobna primerjava s sočasnimi viri pa bi pokazala, koliko je prenašanju političnih in osebnih razmerij tedanjosti nazaj, v 'herojsko dobo', podlegel tudi Rus sam.

Damijan Guštin

J e r c a V o d u š e k - S t a r i č: *Prevzem oblasti 1944–1946*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1992, 455 strani.

Pričujoča knjiga je obsežna monografija, ki obravnava politično dogajanje v Sloveniji in Jugoslaviji med leti 1944 in 1946. Osnova knjige je doktorska disertacija, ki jo je avtorica, sedaj docent na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, zagovarjala v letu 1991 na oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete.

Nekoliko bolj poučenemu bralcu lahko že časovno, krajevno in tematsko smiselna razporeditev problematike pove, da je delo plod premišljene avtoričine analize. Morda se zdi taka ustreznost izhodišča besedila samoumevna, vendar menim, da so stvari le na prvi pogled tako preproste, saj se ob njem odpirajo mnoge dileme. Povedati je potrebno, da je bil avtoričin osrednji namen orisati prevzem oblasti na Slovenskem, kjer se je ob dejstvu, da gre za pionirsko delo na tem področju, izpostavilo vprašanje njegove periodizacije. Pri tem se je postavljala temeljna dilema, ali začeti z majem 1945, z mesecem, ki je zaznamoval konec vojne in začetek povojnega obdobja v Sloveniji, ali pa se vračati nazaj v vojni čas. Ob odločitvi, da je za razumevanje povojnega razvoja potrebno upoštevati tudi medvojnega, se hkrati postavlja bistveno vprašanje, koliko globoko seči vanj. Obstaja namreč več različnih možnih opcij (začeti z zasedbo in z organiziranjem oboroženega odpora, morda za mejnik izbrati dolomitsko izjavo, ko-

čevski zbor, II. zasedanje AVNOJ-a, začetke graditve državnega aparata po črnomaljskem zasedanju SNOS-a itd.). Avtorica se je, po mojem mnenju upravičeno, odločila za pomlad 1944 kot odločilno prelomnico, saj od tega časa izhajajo kontinuirane odločitve in ukrepi, ki so bistveno in neposredno vplivali na povojni razvoj. Nekoliko manj vprašljivo je, kaj škodi za zaključek procesa prevzema oblasti. Odločitev za čas po volitvah in po mednarodnem priznanju novega režima ter po sprejetju ustave v začetku leta 1946, avtorica ga imenuje konsolidacija, verjetno ne bi smeli biti sporni mejniki. Zastavljena tematika tako predstavlja prehodno obdobje, ki sega tako v medvojni kot povojni čas.

V tematskem pogledu se je Voduškova pri obravnavanju prevzema oblasti osredotočila na politični del in upravno-državno sfero s poudarkom na prikazu razvoja njenih prisilnih in nadzorovalnih aparatov. Voduškova je te ocenila kot v tem času najpomembnejše vzvode s katerimi si je KPS(J) pripomogla k povojnemu prevzemu oblasti. Avtorica je, da bi to še posebej poudarila, v podnaslovu doktorske disertacije celo zaobrnila vrstni red naslova Leninovega dela *Revolucija in država* (*Država in revolucija*), s čimer je želela simbolično opozoriti na vlogo in pomen državnega aparata pri vzpostavljanju povojne oblasti. Čeravno ta vidik v prevzemanju oblasti še zdaleč ni bil edini, mu je bila s strani vodstva KPS(J) v slovenskem merilu v resnici namenjena ključna vloga vsaj od pomladi 1944 dalje, ko tudi začno s načrtno izgradnjo državnega aparata. Temu je predvsem botrovalo spoznanje, ki je v tem času dozorelo med slovenskimi (jugoslovanskimi) komunisti. V okviru marsikdaj protislovnih domačih in mednarodnih okoliščin jim je uspelo zagotoviti si položaj, ki jim je v okvirih splošne protifašistične borbe že med vojno dajal možnost povojnega prevzema oblasti iz rok predvojnih političnih struktur, ne da bi se jim bilo potrebno z njenimi predstavniki po vojni zaplesti v nov oboroženi spopad. S tem se je vodstvu partizanskega gibanja odpirala možnost, da si zagotovi povojno oblast s postopnimi reformami. Zaradi možnosti takega razvoja so dobili osrednjo vlogo pri uresničevanju teh načrtov prav aparati države, ki so postali glavni vzvod preko katerih je KPS(J) uresničevala svoja hotenja. Čeprav tega avtorica v knjigi ni povsem neposredno tako pojasnila, je iz zasnove dela razvidna njena, po mojem prepričanju najprimernejša, izbira proučevanja glavnih procesov v naslovu zastavljene tematike.

Tretja stvar, ki je bila odvisna že od same zasnove knjige in se mi zdi zelo posrečena, je načelna odločitev, da je proučevanje slovenskih razmer vključila v širši okvir jugoslovanskega in mednarodnega dogajanja. V letu 1944 so namreč začeli vse bolj prihajati v ospredje mednarodni vidiki, kjer slovenske razmere niso bile obravnavane kot samostojen problem, temveč le kot del v reševanju celotnega jugoslovanskega vprašanja. Po drugi strani pa je tudi znotraj jugoslovanskega partizanskega gibanja vladala že taka stopnja centralizacije, da brez poznavanja teh razmer, še izraziteje kot predtem – namreč tudi za prejšnje dogajanje je potrebno upoštevati omenjene vidike! – ni mogoče zadovoljivo razpoznati slovenskih razmer.

Knjiga je razdeljena na sedem tematskih sklopov ter vsebuje še predgovor, seznam literature, stvarno in imensko kazalo. V uvodnem poglavju je Voduškova podrobno opisala nastanek novega (revolucionarnega) pravnega reda, ki je bil namenoma

precej ohlapno opredeljen, da je dopuščal dokajšnjo svobodo v interpretiranju. Spomladi 1944 je bil tudi čas, ko se je močno razbohotil represivni aparat, pri čemer je posebna vloga bila zagotovljena Organizaciji za zaščito naroda (OZNA). Tej je bila namenjena odločilna vloga (poleg vojske) v pripravah na povojni prevzem oblasti. V tem poglavju bi veljalo posebej izpostaviti, da je nastajanje nove zakonodaje in nasploh sodstva, opisano zelo poglobljeno ter kaže, da se je avtorica tudi s pravniškega zornega kota zelo natančno seznanila s problematiko.

V drugem poglavju je Vodušкова orisala politično poenotenje partizanskega gibanja in nasploh politični razvoj poleti in jeseni 1944 po posameznih pokrajinah (Srbija, Makedonija, Hrvaška, Dalmacija, Slovenija). Položaj ter tudi stopnja razvoja posameznih gibanj sta bili namreč od pokrajine do pokrajine precej različni. Problem poenotenja gibanja je prišel najbolj do izraza v Sloveniji in na Hrvaškem. Ti sta imeli izoblikovano ne le vojaško in politično strukturo, temveč tudi že državni aparat z lastno zakonodajo na osvobojenem ozemlju. Najtrši oreh na poti k poenotenju je predstavljalo hrvaško vodstvo na čelu z Andrijo Hebrangom, ki pa je bil strt jeseni 1944 z njegovo odstavitvijo z mesta sekretarja CK KPH. Odtlej, zlasti pa še po osvoboditvi Beograda, je bila pot k poenotenju odprta.

V poglavju »Mednarodni okvir« je govora o času od poletja 1944 dalje, ko so vse bolj prihajali v ospredje problemi povojne ureditve Evrope. V ta kontekst sodi tudi jugoslovansko vprašanje in predvsem kako si je na mednarodnem torišču partizansko gibanje skušalo utrditi položaje tudi z nekaterimi taktičnimi prijemi (npr. oba sporazuma s Šubašićem), ne da bi pri tem kakorkoli odstopilo od začrtanih globalnih ciljev.

V četrtem poglavju z naslovom »Nove značilnosti političnega sistema do konca vojne« avtorica piše o tem kako je novi režim na osvobojenem ozemlju v Srbiji še pred koncem vojne lahko tudi v praksi preveril dejavnike, bistvene za povojni prevzem oblasti (vojska, pravosodje in OZNA) ter jih še dopolnil na podlagi pridobljenih izkušenj.

Obširno je poglavje o prevzemu oblasti in o 'čiščenju' v Sloveniji. Tu so širšo javnost verjetno najbolj zanimale ugotovitve o povojnih pobojih vrnjenih domobrancev, vendar pa tu, ob pomanjkanju in nedostopnosti izvirnih dokumentov, avtorica ni mogla preseči že znanih dejstev. Istočasno so potekali tudi drugi 'očiščevalni' ukrepi (procesni pred vojaškimi sodišči, sodišča narodne časti), predvsem pa priprave na volitve.

O njih avtorica govori v predzadnjem poglavju. Volitve so bile zadnja »dolžnost« novih oblasti do mednarodne javnosti, da jim ta prizna tudi mednarodnopravno legitimiteto. Zato je na njih morala zmagati lista Ljudske fronte, ki jo je predložila nova oblast. Kot je razvidno iz avtoričine analize, se je režim pri tem posluževal najrazličnejših mahinacij (avtorica je na podlagi dostopnih virov opisala nekatere), tako da je dvom v verodostojnost rezultatov (zanesljivo je zmagala lista Ljudske fronte) povsem upravičen. Pri tem se samo po sebi postavlja vprašanje, kakšni bi bili volilni rezultati, če bi bile volitve korektne. To je na podlagi dostopnih virov sicer precej hipotetično, čeprav zanimivo vprašanje, na katerega pa Vodušкова seveda ni mogla natančno odgovoriti.

V zadnjem poglavju z naslovom »Konsolidacija« je govora o dobi, ko ima mednarodno priznana oblast že precej bolj proste roke pri uresničevanju svojih načrtov in jih tudi začne izvajati bolj odkrito. Avtorica je ta čas označila za prehod v drugo fazo revolucije. S tem je svoje delo tudi zaključila, saj kasnejša tematika v glavnem že pre-sega problematiko prehodnega obdobja, prevzemanja oblasti.

Značilnost obdobja, ki ga obravnava predstavljena knjiga, je njegova mnogoplastnost. To dejstvo omogoča proučevanje stvarine iz najrazličnejših zornih kotov, kjer zlahka prihajajo na dan raznovrstni poudarki in v končni posledici različne interpretacije. Zato ni presenetljivo, da se je ob izidu pričujočega dela pojavilo precej nasprotujočih mnenj in ocen. Med pretežnim delom tistih z negativnim predznakom gre za v zadnjem času precej razširjen pojav »kritičnega« obravnavanja del, ki s svojimi ugotovitvami ne povsem ali pa sploh ne soglašajo z dosedanjim ustaljenim prepričanjem. Pri tem gre za način, ki svojega apriornega nestrinjanja ne izraža neposredno, temveč se raje oprime zlizanih, a vselej priročnih fraz, kot so »da to ni vse«, »da bi se dalo še marsikaj napisati«, »da je to le ena plat« itd. Odveč je pripominjati, da gre pri večini teh primerov za dokaj cenene poskuse diskvalifikacij, ki imajo malo skupnega z zgodovinarsko stroko. To seveda ne pomeni, da kritično branje te in nasploh vseh knjig ni na mestu, temveč je, nasprotno, celo nujno potrebno. Zato bi se tudi sam zaustavil pri eni od stvari, ki se mi je v besedilu zdela nekoliko problematična. Gre za pojem »revolucija od zgoraj«, ki ga v delu uporablja avtorica. Iz celotne rdeče niti besedila je sicer razvidno, kaj je s tem Voduškova želela poudariti, vendar bi se bilo temu pojmu koristneje izogniti, ker je nekoliko premalo natančen (tako na primer napeljuje na sklep, da se je revolucija začela šele leta 1944?!) in ne zajema celote (ali je ta vidik – čeprav v času, ki ga avtorica obravnava najpomembnejši – zares edini sestavni del revolucije?!). Avtorica je v osebnem razgovoru tako razumevanje pojma zanikala (tudi na okrogli mizi ob predstavitvi knjige 24. februarja 1993 ga je relativizirala!). Po njenem zatrjevanju je bil pojem uporabljen bolj kot »terminus technicus«. Da ne bi prihajalo do nesporazumov, bi bilo v uvodu bolje pojasniti, kaj pod tem pojmom avtorica razume.

Knjiga je pisana v zgoščeni obliki z obilico podatkov, kjer prevladujeta v metodološkem pogledu analitični in problemski pristop. Zlasti slednji značilnosti se mi zdita osvežilni, saj je v dosedanjem zgodovinopisju novejšega obdobja (zlasti za drugo svetovno vojno) vse preveč prevladoval faktografski in dogodkovni pristop, ki mu sicer ne gre odrekati določenega pomena, vendarle ima ta le omejene možnosti pri spoznavanju tako kompleksnih vprašanj, kot se pojavljajo pri proučevanju tega časa. Obenem velja opozoriti, da je ena od značilnosti zgodovinopisja o drugi svetovni vojni na Slovenskem tudi ta, da se je v pretežni meri ukvarjalo z dobo do kapitulacije Italije, precej manj pa s kasnejšimi obdobji. V tem pogledu je bilo stanje še bolj kritično za čas po maju 1945, saj do pričujoče knjige nismo imeli objavljene niti ene znanstveno kritične monografije s področja politične zgodovine prvih povojnih let, tako da v tem pogledu obravnavano besedilo predstavlja prvenec. Nasplošno pa lahko zapišemo, da je obravnavanje politične zgodovine vojnih let močno zaostajalo za drugimi vidiki (npr. za proučevanjem vojaške plati), tako da je to eno od področij, čeprav še zdaleč ni

edino, ki bi bilo v bodočih raziskavah lahko deležno večje pozornosti. Knjiga Jere Vodušek-Starič tako tudi v tem pogledu zmanjšuje vrzel, nastalo v preteklih letih. Temeljno sporočilo knjige bo obdržalo svoj pomen in monografija bo služila kot eno temeljnih del in primerno izhodišče za bodoče raziskave iz tega časa.

Bojan Godeša

J o ž e P r i n č i č: *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji (1945–1956)*. Dolenjska založba, Novo mesto 1992, 192 strani. (Seidlova zbirka; 2)

Po petnajstih letih, odkar je slovensko zgodovinopisje začelo z znanstvenim proučevanjem tako imenovane »povojne« zgodovine, je v letu 1992 doživelo prvo pravo »žetev«. Izšle so namreč kar tri knjige s tematiko tega obdobja v Sloveniji, vse tri prirejene in dopolnjene doktorske disertacije branjene na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Ostali dve (J. Vodušek–Starič: *Prevzem oblasti*, B. Repe: *Liberalizem*) predstavljata politično zgodovino, medtem ko je Prinčičeva s področja gospodarske.

Avtorjev namen je bil prikazati enega bistvenih gospodarsko političnih (lahko razumljenih tudi obratno) procesov prvega desetletja po drugi svetovni vojni v Sloveniji (Jugoslaviji). To je bila industrializacija, katero je avtor ocenil kot »enega najpomembnejših in hkrati najusodnejših gospodarskih procesov, ki so potekali na jugoslovanskem ozemlju po drugi svetovni vojni.« (str. 5). Po njegovem mnenju je bila industrializacija najpomembnejša zato, ker je sprožila vrsto procesov, od ekonomskih, socialnih, demografskih, pri čemer je potrebno povedati, da teh procesov kot sestavnega dela industrializacije ni obdelal. Zanimala ga je bolj »usodnost«, katero vidi v tem, »ker industrializacijski načrti niso temeljili na gospodarskih, temveč na političnih in ideoloških načelih.« Meni namreč, da je celoten proces industrializacije temeljil na Leninovi misli, da sta industrializacija in elektrifikacija skupaj že socializem. To je vsekakor za jugoslovansko industrializacijo prvega desetletja po drugi svetovni vojni točno, še zlasti če vemo, da njeni snovalci niso upoštevali že doseženega gospodarskega oziroma industrijskega razvoja posameznih federalnih enot zvezne države. To je bilo v procesu industrializacije, ta je potekala v okviru prvega prvega »petletnega načrta za razvoj narodnega gospodarstva« – petletke, usodno predvsem za Slovenijo, tedaj najbolj industrijsko razvito jugoslovansko republiko, saj je na eni strani morala z nadaljnjim razvojem »čakati«, na drugi pa je nosila »najtežja bremena vsedržavne industrializacije«.

Na eni strani predstavlja avtor v knjigi zasnove oziroma zamisli, ki so predstavljala politična in ideološka načela, na katerih je industrializacija kot politični in gospodarski proces temeljila, na drugi pa, kako so ta načela »meso postala«, torej se uresničila in materializirala v industrijskih obratih zgrajenih v obdobju »prve petletke«. V knjigi so sistematično in natančno predstavljeni na osnovi arhivskega gradiva (Arhiv

Slovenije, Arhiv Jugoslavije, Beograd) industrijske panoge in posamezni obrati v Sloveniji, ki so bili zajeti v industrializacijo. Podatki, ki jih niza, so zbrani prvič, kar predstavlja poglobitno kvaliteto Prinčičevega dela. Na osnovi te »slike«, na ravni solidnega stvarnega pregleda, je mogoče ugotovljati kakšen položaj in vlogo je imela Slovenija v Jugoslaviji in njeni izgradnji.

Zasnova dela temelji na kronološkem načelu. Avtor je v petih poglavjih obdelal stopnje v procesu industrializacije, kot so si sledile glede na politične odločitve državnega vodstva. Najprej pa je v uvodu predstavil poglobitne značilnosti razvoja industrije v Sloveniji v času med obema svetovnjima vojnama in industrijo med drugo svetovno vojno. Zlasti v stopnji industrializacije Slovenije v obdobju med svetovnjima vojnama, ko je skupna industrijska proizvodnja predstavljala četrtno jugoslovanske, v nekaterih panogah, kot v tekstilni, pa nad tretjino, temelji tudi zasnova povojne industrializacije Slovenije, njen obseg in tempo. Poleg rudarstva in metalurgije, ki sta bili v tem času na Slovenskem še najpomembnejši industrijski panogi, pa je za slovensko industrijo značilna predvsem predelovalna industrija, od tekstilne do živilske. To je bilo tudi odločilno v povojni industrializaciji, ki je temeljila na akumulaciji iz predelovalne industrije in iz kmetijstva. Avtor je ta dejstva predstavil prekratko in premalo analitično.

V posebnem poglavju je predstavil obnovo v vojni porušene industrije (1944–1946), kar je bil prvenstveni namen v celotni obnovi, saj je državno vodstvo smatralo industrijo za hrbtnico vsega gospodarstva. Vprašanje pa je, če je to res izhajalo iz sovjetskega zgleda kot meni Prinčič, ali je takšna usmeritev izhajala iz »avtohtonega« razumevanja vloge industrije v obnovi in tudi v nadaljnjem razvoju gospodarstva. Že med obnovo se je državno-partijsko vodstvo odločilo za spreminjanje države iz agrarne v industrijsko. Pomembni so seveda vzroki za takšno odločitev – ali so bili gospodarski, ali ideološko politični. Pri odločitvi za industrializacijo, za kar je bil odločilen sovjetski zgled in vpliv, pa je bolj pomembna opredelitev, da se bo razvijala bazična, »težka«, ključna industrija. To je ključno vprašanje celotne industrializacije kot se je pod različnimi nazivi odvijala glede na spreminjanje posameznih ukrepov in gospodarsko-politične taktike.

V poglavju o obnovi, kjer niza avtor podatke, kaj vse je bilo v posameznem letu v Sloveniji obnovljeno v industriji, bi bilo potrebno ob vojni škodi opozoriti zlasti na problem reparacij. Slovenija je bila namreč pri dodeljevanju teh domala izvzeta, kar je imelo na podobo industrializacije tudi določen vpliv.

Obnovi je kronološko sledila petletka. Temeljila je na sovjetski doktrini o razširjeni socialistični reprodukciji, pojmovana pa je bila kot nadaljevanje revolucije na gospodarskem področju. Kidrič je menil, da je šele s petletko bil v Jugoslaviji uradno razglašen socializem. Petletni načrt pa je domala do popolnosti razvil tudi centralizem, v katerem je bila naloga Slovenije prispevati »vsakdanje gospodarske napore za dvig našega skupnega blagostanja.« Prinčič v knjigi prispevek Slovenije drugim republikam resnično na kratko predstavi za vsako obdobje, na katera je industrializacijo razdelil glede na različna poimenovanja.

Različna imena oziroma faze v petletki so izhajala iz različnih taktičnih pogledov v gospodarsko političnem vodstvu, predvsem pri Borisu Kidriču. V resnici pa gre le za en proces – industrializacijo. Ta je od leta 1947 do 1956 potekala pod tremi različnimi imeni, ki pa se niso bistveno razlikovala, tako kot se tudi namen ni razlikoval. Razlike so bile le v posameznih prijemih oziroma gospodarsko politični taktiki. To so tudi naslovi poglavij v Pričičevem delu, pri čemer se postavlja vprašanje, če ni preveč sledil takratnemu političnemu poimenovanju in vsako fazo premalo vsebinsko razjasnil. Gre namreč za imena, ki se malo razlikujejo, poleg vsega pa so še pomensko oziroma vsebinsko enaka.

Pojem industrializacije je Kidrič nadomestil s pojmom *kapitalna izgradnja* ali kapitalne investicije, s čimer je industrializaciji cilj – graditev samo »težke«, ključne industrije, katera naj bi bila pogoj (ključ) za ves nadaljnji razvoj, bolj natančno določil. To je bilo še posebno vidno, ko je petletka leta 1949 zaradi posledic spora z Informburojem in državami »ljudske demokracije« zašla v težave. Objekte kapitalne izgradnje, »tovarne tovarn«, so zaradi težav pri investiranju v letu 1950 še bolj izbrali in jih pomenovali *ključna kapitalna izgradnja*. To je bila politično–gospodarska taktika v izvajanja petletke, z namenom doseči koncentracijo denarnih sredstev za izgradnjo točno določenega števila t.i. ključnih objektov ter še povečati nadzor države nad njihovo graditvijo.

Petletka se je podaljšala za leto dni (postala je šestletka) in se formalno zaključila z letom 1952. V tem letu je začelo državno–partijsko vodstvo s pripravami na nov sistem financiranja industrializacije in snovanjem novega večletnega gospodarskega načrta. V resnici je šlo za oblikovanje načel nove gospodarske politike, kar je omogočila in pospešila smrt Borisa Kidriča, »motorja« petletke. Med presojo njene uspešnosti je prišlo do dveh različnih stališč: ali jo nadaljevati ali končati ne glede na začete in nekončane objekte. Iz vrst nekaterih politikov (S. Vukmanović – Tempo, Kidričev formalni naslednik) in iz manj razvitih republik so prihajale obtožbe na račun Slovenije, češ da je »živela kot parazit«. Sklenili so, da z industrializacijo nadaljujejo, vendar pod drugim nazivom – *temeljna investicijska izgradnja*. Ta se je od ključne kapitalne izgradnje razlikovala v konkretnih investicijskih programih. Šlo je bolj za spremembo v imenu kot v vsebini, saj tudi pomenske razlike med »temeljna« in »ključna« niso velike.

Do sprememb v gospodarski politiki, ki so pomenile konec industrializacije, značilne za prvo desetletje socializma v Jugoslaviji, je prišlo v letu 1955/56, ko so najvišji politični organi odločili, da se graditev težke industrije zaključi in se industrializacija uravnesi z večjim poudarkom na predelovalni industriji in kmetijstvu ter na razvijanju družbenega standarda.

V vseh treh poglavjih, v katerih predstavlja posamezne etape industrializacije po takratnem poimenovanju, avtor natančno navaja kaj se je v posameznem letu načrtovalo in kako in kaj se je v resnici v Sloveniji zgradilo.

V zadnjem, šestem poglavju je strnil rezultate industrializacije v desetletju po koncu druge svetovne vojne v Sloveniji. Ugotovil je, da so bili »nesporno pozitivni, ker so kazali na napredek v primerjavi s predvojnimi stanjem – vsaj gledano z gospodarskega

vidika, čeprav so imeli tudi negativne posledice na drugih področjih družbenega življenja.« (str. 165) Taksativno je naštel gospodarske učinke po posameznih industrijskih panogah. Med negativnimi posledicami enostransko vodene gospodarske politike pa je naštel neupoštevanje dejavnikov industrializacije (surovine, energija, prometne zveze in delovna sila), vgrajevanje starih, že iztrošenih strojev. Med negativne učinke šteje tudi posledice na družbenem področju – »nekakšno proletarizacijo« (ne omenja deagrarizacije) in vse kar je prehiter prihod v mesta in industrijska središča velikega števila prebivalstva povzročil. Omenja tudi padec življenskega standarda prebivalstva glede na predvojni. Kljub vsemu pa na koncu meni, »da se je slovensko gospodarstvo skupaj z jugoslovanskim začelo hitreje razvijati in da je Slovenija obdržala položaj gospodarsko privilegirane in najrazvitejše republike.« (str.171)

Na koncu je kratko predstavil še vire in literaturo in navedel res številne zakonske predpise s področja industrije. Za lažjo uporabo svojega dela je navedel še okrajšave nazivov industrijskih podjetij in pa numerično razdelitev industrijskih panog, kar v knjigi uporablja namesto navedbe panoge.

Prinčičevo delo pomeni zaradi obilice podatkov o industrializaciji v Sloveniji v prvem desetletju razvoja socializma v Sloveniji dobrodošel prispevek k podobi tega danes večkrat nerazumljenega obdobja. Predvsem pa pokaže na mesto Slovenije, ki ji je bilo na gospodarskem področju dodeljeno v Jugoslaviji, pri čemer je potrebno opozoriti, da je naslov na ščitnem ovitku predvsem »vaba« za potencialne bralce, zlasti tiste s »patriotičnim« namenom. Vsaj v podnaslovu bi bilo potrebno povedati, da gre v resnici za oris industrializacije v desetletju po koncu druge svetovne vojne.

Zdenko Čepič

B o ž o R e p e: *»Liberalizem« v Sloveniji*. Borec XLIV, Ljubljana 1992, št. 9–10, str. 673–949 (279 strani).

Lanskoletna dvojna številka revije Borec je izšla kot tematska z zgornjim naslovom. Je nekoliko predelana doktorska disertacija Boža Repeta iz leta 1991. Na 279 straneh obravnava: opozicijska in alternativna gibanja pri nas od 1945 do začetka 60-ih let; politični program slovenskega »liberalizma«; njegovo ekonomsko zasnovo; glavne značilnosti obdobja »liberalizma«; čas 1964/67 – dobo političnega sproščanja in iskanja novih poti; prelomno leto 1968; cestno afero; konec »liberalnega« obdobja in primerja obdobje v Sloveniji z gibanji drugod po Jugoslaviji. Težišče knjige je na poglavjih o cestni aferi in zatonu »liberalnega« obdobja.

Najprej o terminološkem vprašanju, ker se nanaša na jedro knjige. Avtor piše liberalizem v navednicah. To utemeljuje na začetku 2. poglavja, češ da je bil (obravnavani) liberalizem izrazito notranjepartijsko gibanje, ki se je sicer izražalo s poskusom kritične drže do veljavne ureditve in ideologije, vendar je samo vseskozi pristajalo na model socialističnega samoupravljanja in monopolno vlogo partije. Avtor sicer opozarja, da »partijski« in »klasični« liberalizem nimata nobene medsebojne zveze.

Številni zgodovinarji in (drugi) družboslovci s takšno terminološko rešitvijo ne soglašajo. Nekateri sodijo, da je šlo zgolj za partijsko nedisciplino. Se je moč strinjati s tako kategorično razlago? Drži pa, da tim. liberalizem v partiji s svojimi drobnimi za-rezami ni segel na področje očitnih konceptijskih razlik. Na to opozarja tudi avtor. Res je bil pri terminološkem vprašanju v zagati, očitno pa je z bolj ali manj jasnimi opozorili na dejanske razlike v glavnem sprejel tedanjo politično-aktivistično in de-loma žurnalistično poimenovanje pojava.

Deloma ima avtor prav, da je pri sočasni definiciji šlo za mehanično preslikavo Djilasovih poskusov iz prve polovice 50-ih let, da bi liberaliziral jugoslovanske raz-mere. Toda ali bi bilo ob nespremenjeni ključni postavki družbenega reda, to je vodilni in ekskluzivni vlogi ZK, sploh mogoče kakorkoli liberalizirati jugoslovanske družbene razmere? Odgovor je verjetno ne!

Tehten dokaz za trditev je poznejša izkušnja. Po ustavni reformi v času 1968/74 je Jugoslavija ustavnopravno postala takorekoč konfederacija republik in avtonomnih pokrajin. A te svojega formalno zelo avtonomnega položaja v resnici niso mogle ude-janiti vse do razpada ZKJ, ki je (skupaj z drugo vse izrazitejšo unitaristično-centrali-stično silo države - JLA) ostajala odločujoča vsedržavna institucija. Spričo notranje-partijske discipline (»demokratični« centralizem) so se ob njej razbila vsa avtono-mistična prizadevanja.

Opozoriti velja na pomemben vidik, ki je botroval obravnavanemu pojavu. Repe pravzaprav pregledno in s solidno zgodovinopisno tehniko oriše njegovo predzgodovino in okvir. Opozori na dileme, ki so v poznejših letih spremljale omejene in v praksi komajda opazne poskuse, narediti jugoslovanski »socializem« bolj človeški ka-kor je bil vzorčen sovjetski. Ni pa dvoma, da so ta »eksperimentalna« nihanja ključne arhitekta socialističnega reda v Jugoslaviji begala. V času velikih - zlasti Titovih - omahovanj v začetku 60-ih let so bolj odločni politiki jugoslovanskemu modelu vdih-nili zelo trde državopartijske in centralistične poteze. Ker so ogrožale samoupravlja-nje in (deklarirano) nacionalno enakopravnost kot paradna konja jugoslovanskega modela, so bile nujne gospodarske in politične omilitve. Seveda pa so jih daljnovidnej-ši politiki, ki so slutili pomen liberalizacije življenja že z vidika našega okostenelega zaostajanja za dinamičnim svetom, razumeli preveč dobesedno. Ni nepomembno, da so v tistem položaju videli svojo priložnost tudi »nacionalisti«, katerih težnje po več-jem avtonomizmu sicer ni težko razumeti.

V očeh »veteranov revolucije« so si bili »zdravi« liberali in »nacionalisti« podobni vsaj v eni točki: implicitno so oboji postavljali pod vprašaj vodilno in vseobvladujočo vlogo ZK. Zato je bilo potrebno oboje onemogočiti. Ker sistem demokratičnih poti ni ne poznal in ne potreboval, je bila pot politične odstranitve samoumevna. Vendar je bilo potrebno odstranitev utemeljiti. To pa je »povzročilo«, da so liberalci postali po-membnejši (beri - nevarnejši) kot so bili v resnici.

V tem je bistvo: Ni šlo zgolj za nedisciplino, saj so bile spremembe takorekoč na-rekovane, vendar pa je bil nesporazum v tem, da ni bila določena njihova zgornja me-ja. In tudi ni šlo za pravi liberalizem, saj se je vse odvijalo v mejah veljavne koncepci-je, bi pa vsekakor privedlo do spremembe razmerja politične moči in do spremembe

odnosov v zvezni državi, ki bi jo tako vodeča politična sila bistveno težje obvladovala. V zablodi sta bili obe strani v konfliktu. Le da je ena slutila znake časa, druga pa niti tega ne. Pristajala je le na takšne »spremembe«, ki so obnavljale njeno moč. V končni fazi je šlo zgolj za spopad naprednejše struje s konzervativno. Kaj vse je botrovalo temu, da smo bili obsojeni na čakanje biološkega praznjenja moči konzervativne struje?

Tako je zgodba o partijskem liberalizmu v resnici le zgodba o odkriti fazi nenehnega spopadanja naprednejše in konzervativne struje, ko celo prva ni ne znala in ne mogla prestopiti praga med demokratičnim in totalitarnim družbenim sistemom. In ni odkritje, da se ta spopad ves čas odvija - ne samo v znotrajstrankarskem in znotrajdržavnem, marveč tudi v globalnem svetovnem življenju. Torej ni to nobena posebna in v ničemer presenetljiva zgodba, je le specifičen izraz posebnih prilik v Sloveniji in v Jugoslaviji. Zato je dobro, da v Repetovi knjigi spoznamo tudi njene vsaj grobe obrise drugod po Jugoslaviji. Drugo je seveda vprašanje, če sta slovenski in jugoslovanski del zgodbe vsaj v minimalnem ravnovesju z vidika dejanskega toka stvari. Brez večjih raziskav na to vprašanje ne bo mogoče odgovoriti.

Prav zavoljo slabe raziskanosti in torej šibkega strokovnega poznavanja tematike eni mislijo, da je Repe imel težko delo, drugi spet, da mu je to pravzaprav olajševalo promocijo izdelka, ker da je sam o stvari vedel največ. Naj bo tako ali drugače, priznati je treba, da je s pohvalno vztrajnostjo predelal veliko arhivskega gradiva, za katerega je značilen visok odstotek jalovine in pogosto majhna sporočilna vrednost. Velikokrat namreč govori le o površinskih plasteh tudi dramatičnega družbenega dogajanja, bistvene stvari pa ostajajo očem z vidika dokumentov skrite. Vendar ga brez pregledovanja ni moč označiti za takšnega in ga kratkomalo zaobiti. Bistvo je potrebno izluščiti s soočanjem dejstev, poznavanjem širšega okvira in logičnim sklepanjem.

Podobna težava je z literaturo, ki govori le fragmentarno. Le malo je relevantne strokovne, veliko pa politično in ideološko ter žurnalistično obarvane.

Spomnimo še na pripombe nekaterih akterjev dogajanja, da je avtor pri svojem sklepanju prevečkrat podlegal sodobni miselni in vrednostni optiki, ki vse prejšnje neobjektivno sodi - tudi z razumljivo ambicijo, bolj utemeljiti sedanje, novo. K temu velja pripomniti naslednje: nobeno tovrstno delo ni nastalo brez znamenja časa svojega rojevanja.

Škoda bi bilo misliti, da se Repeta ta sapa ni dotaknila. Toda njegovo delo je treba odkrito pozdraviti. Najpomembnejše se mi zdi, da je sploh napisano, saj govori o pomembnih prizadevanjih, čeravno so rodila pičle sadove in jih je moč šteti predvsem za izgubljeno priložnost. Delo opozarja na dolgoletne korenine slovenskih teženj po bolj elastičnem ustroju jugoslovanske družbe in na usodno zvezanost Slovenije s preveč nenaravnim državnim organizmom prek monopolne politične organizacije, ki je dala prednost revolucionarni viziji (pravzaprav iluziji) pred naravnimi narodovimi težnjami in tako zašla na pot, iz katere sama ni znala, drugim pa ni pustila iskati boljše.

Tako je Repe kljub »začetništvu« (ki pa je lahko tudi odlika) pravzaprav solidno, pa vendarle šele načel veliko in zapleteno znanstvenoraziskovalno in nujno tudi znanstveno-teoretično temo, ki nepreklicno prestopa v polje zgodovine in zgodovinopisja.

Martin Ivanič

J a n e z J a n š a: *Premiki. Nastajanje in obramba slovenske države 1988-1992.* Mladinska knjiga Ljubljana 1992, 364 strani.

Ko je pričujoča knjiga, kot prvo pravo memoarsko delo o najnovejši slovenski vojni, izšla, smo beležili ravno prvo obletnico osamosvojitve. Prav to dokazuje, da se čas vrti vedno hitreje in je boj za medijsko prisotnost vedno ostrejši. Avtorjeve ambicije seveda niso bile le napisati delo, v katerem bo izpovedal lastno videnje dramatičnih in uspešnih časov najnovejše slovenske zgodovine. Na to kaže že njen podnaslov, še bolj pa seveda vsebina sama, saj je avtor zgodbo potegnil do takorekoč nekaj tednov pred izidom, prav tako pa Janša ni zgolj eden najvišjih državnih funkcionarjev, pač pa je prav tako dejaven tudi v političnem, strankarskem življenju. Zato niti ne čudi, da je knjiga dvignila veliko prahu med politiki prizadetih strani, vendar pa to ne še pojasni vse njene knjigotrške uspešnosti. Medtem so se razvnete politične strasti v zvezi s knjigo razcvetele in v glavnem tudi izživele, nekaj vprašanj, ki so jih polemike sprožile, pa seveda ima relevanco. Strogo vzeto je vse, kar je bilo mogoče o politični plati tega spominskega pisanja povedati, bilo tudi povedano. Tudi zato se ukvarjam le z njeno zgodovinopisno vrednostjo.

Knjiga je razdeljena v 15 poglavij, v katerih je avtor obdelal svojo življenjsko pot v najdinamičnejšem obdobju, ko je v nekaj letih prešel pot od publicista do enega najvplivnejših politikov in ministra za obrambo.

Prvi del - dve poglavji - govori o aretaciji in poti reševanja družbene napetosti, ki je po aretacijah in med sojenjem nastala, predvsem z osebne perspektive ene od žrtev. Pripovedovanje Janša začne z dnem aretacije, nato pojasnjuje na podlagi poznejšega poznavanja (izsledki Odbora za varstvo človekovih pravic in skupščinske komisije) genezo aretacije in procesa, eno poglavje pa je namenjeno delovanju odbora za varstvo človekovih pravic, ki je prerasel v prvo vzporedno in nasprotno politično strukturo ob ZKS.

Drugi del, ki obsega 7 poglavij, govori o delu na obrambnem področju v Demosovi vladi od prevzema oblasti do tedaj, ko je plebiscit nakazal radikalno varianto slovenske osamosvojitve, za katero je bilo potrebno začeti graditi tudi od Jugoslovanske ljudske armade (JLA) oddvojeno vojaško silo. Najbolj poveden in nov je tu prikaz nastajanja sprva ilegalne in nato legalizirane Manevrske strukture Narodne zaščite, ki je nastala kot odgovor na odvzem orožja večini enot Teritorialne obrambe. K temu je mogoče pripomniti, da je država, v kateri je potrebno (in mogoče) organizirati vzporedne vojaške sile, že močno v razsulu in je morala propasti - ne da bi pozabili na sicer mnogo globjo podlago dezintegracije večnacionalne Jugoslavije. Sledi nekaj zelo

zanimivih poglavij, ki govore o pripravah na osamosvojitve, potem ko je plebiscit odkazal le šest mesecev časa za pripravo vseh državnih struktur, torej tudi vojaških. Temu se je pridruževala še skrb glede ključnega trenutka, saj je bila verjetnost mirnega prehoda v novo državo minimalna. Tako Janša podrobno prikaže priprave države na obrambnem polju, od prekinitve pošiljanja nabornikov v JLA, prenosa poveljstva nad Teritorialno obrambo na predsedstvo republike in zamenjave poveljujočih, pripravljajna zakonov o obrambi in zaščiti, o vojaški dolžnosti, izvedbe poskusnega usposabljanja rekrutov, prvo veliko zaostritev v Pekrah prav zaradi nabornikov, manj pa je natančen pri opisu nabavljanja orožja za TO. Podrobneje izvemo le za datuma največjih pošiljk.

Zelo ga zaposluje 'deklaracija za mir', ki so jo podpisali tudi mnogi iz najvišjih oblastnih struktur. Prav za te, ki so bili dobro informirani, tudi podpisnemu ni jasno, kaj jih je vodilo pri podpisovanju, prepričanje o potrebnosti, politični vzgibi ali svojevrstna dvojna igra za ostalo Jugoslavijo. Gotovo je deklaracija pomembno vplivala na prepričanje generalitete, pa tudi politikov, da se Slovenija ne bo resneje branila.

Tretji del govori o vojni za obrambo osamosvojitve in se tudi zaključuje z umikom JA iz Slovenije. Prav iz Janševe knjige je jasno razviden pomen sprejema aktov o osamosvojitvi pred 26. junijem, saj je omogočil tistega pol koraka prednosti pri prevzemanju efektivne oblasti, ki je medijsko tudi odločila vojno za Slovenijo. Takorekoč iz ure v uro avtor popisuje svoje delovanje (marsikaj zvemo tudi o delovanju ostalih vodilnih, pa tudi koordinacijske skupine) in občasno govori tudi o svojem doživljanju oboroženega spopada. Janša razvidno nastopa ne le kot obrambni minister, torej politik, pač pa tudi kot poveljnik, ki strateško in celo taktično usmerja obrambo, resda v imenu koordinacijske skupine za obrambo. Bolj kot se je vojna iztekala, bolj se avtor predstavlja za tisto krilo, ki je bilo za boj do končne zmage, res pa je, da so bile prve pobude za mirno reševanje konflikta vse prej kot ugodne za slovensko stran. Kljub temu strateška enotnost postopkov vodstva ni bila nikjer prekršena in fenomen »poskusa puča« 2. julija je gotovo pretiran. S stisnjenimi zobmi je sprejel tudi brionsko deklaracijo, po lastni navedbi predvsem zato, da bi bila ohranjena politična enotnost na slovenski strani.

V posebnem poglavju obravnava še čas moratorija, ki se je iztekel zaradi sklepa o umiku JLA iz Slovenije povsem drugače, kot pa smo vsi pričakovali. Tako je preostalo le še mnogo pogajanj, v katerih je Sloveniji uspelo obdržati precejšen del vojne tehnike (250 tankov), ki je bila na njenem ozemlju; celo mnogo več kot pa smo pripravljene priznati, če drži sicer neverjeten podatek generala Špeglja, da je Slovenija dobavila Hrvaški 800.000 ton opreme (kar bi zneslo 40.000 dvajsettonskih kamionov).

Zaključno poglavje je predvsem politična analiza razpada Demosa in prognoza političnega razvoja, ki pa - v luči enoletnega zamika - ni povsem uspela.

Knjigi je dodan obširen spremljevalni aparat. Kar 80 strani zajema natančna kronologija časa pred in med vojno (Uvertura, Vojna; 9. maj 1991 - 10. julij 1991) z skupno 1415 zabeleženimi dogodki, ki po svoji obliki neustavljivo spominja na operativni dnevnik ministrstva ali koordinacijske skupine. Dodana je še kratka kronologija

dogodkov, povezanih z že omenjeno ustanovitvijo Manevrske strukture Narodne zaščite v letu 1990 in bogato fotografsko gradivo.

Velikega pomena pa so objavljeni dokumenti, nekaj med tekstom, nekaj v prilogi. Zasnova uporabe Manevrske strukture Narodne zaščite, zasnova variant razdružitve na obrambnem področju, pismo članom predsedstva in vlade ob podpisu deklaracije za mir, operativni načrt zavarovanja osamosvojitve Slovenije, analiza prvega dela spopada, zapiski pogovorov na Brionih in vojaška ocena brionskega sporazuma, vrsta dokumentov JLA in zveznih državnih organov (precej jih ima žal le prvo stran), ukazi za zasedbo mejnih prehodov, ultimatum poveljnika 5. armadnega območja, dokumenti iz obdobja umika JA, večina teh dokumentov še dolgo, če sploh bo, ne bo v originalu dostopna zgodovinarjem, zato je ta izbor toliko bolj dragocen. Precej dokumentov z obeh strani ima celo žig »strogo zaupno«, kar je upravičeno zbudilo nekaj reakcij, vendar pa morajo to vprašanje urediti državni organi, čeprav to ne bo brez posledic tudi za zgodovinarje najnovejše dobe.

Prav zato, ker je avtor še vedno sredi političnega življenja in ob tako mali historični distanci, se knjiga seveda ne more znebiti političnih konotacij, kljub temu pa ni mogoče spregledati historiografskega pomena knjige. V predvojnem času od spremembe režima, v vojni in še po njej je bil avtor minister za obrambo in član najožjega političnega vodstva, tako da je že po položaju doživel in tudi vodil vojno s take bližine, da bo to gotovo eden glavnih virov za vpogled v nagibe in dogajanje izza tistega, kar je znano iz sočasnih medijev. Posebej, ker marsikaj sploh ni bilo zapisano, primarno aktovno gradivo pa ob določilih arhivskega zakona še nekaj desetletij ne bo dostopno. Za zgodovinarje (naj)novejše dobe bo knjiga zato eden najpomembnejših spominskih virov. Seveda je mogoče takoj zatrditi, da je to prepogumna trditev, saj vse zgodbe niso povedane in vse knjige še niso napisane. Toda glede na izčrpnost obravnavane problematike, uporabo dokumentacije, odkritost, vlogo pisca v dogajanjih, vse to navaža na misel, da bodo Premiki še dolgo vir, ki ga bodo vojaški in politični zgodovinarji morali še kako upoštevati.

Damijan Guštin

Marjeta Čampa

**Bibliografija objavljenih del (1945-1982)
o Slovincih v okupatorjevih zaporih,
ujetniških in koncentracijskih taboriščih
ter v evropskem odporniškem gibanju
med II. svetovno vojno**

Uvod

O trpljenju Slovencev v okupatorjevih zaporih in taboriščih in o nasilju njegovih sodelavcev je spregovoril narodnoosvobodilni tisk že 1944. leta.¹ V letih po končani vojni so bila napisana prenekatera pričevanja: pristop je bil večinoma poljuden, nepretenciozen, predvsem se je hotelo obuditi spomine na prestano trpljenje. Izšla pa je tudi publikacija komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.² Žal se je strokovno in publicistično delo iz različnih razlogov kasneje upočasnilo. Ko je 1960. leta Muzej narodne osvoboditve (danes Muzej novejše zgodovine) v Ljubljani pripravil prvo obsežnejšo in temeljitejšo razstavo o okupatorjevih zaporih in taboriščih, so bile zbrane tudi naše ter inozemske publikacije o tej tematiki. Že takrat je bilo očitno naše zaostajanje pri obdelavi omenjenega področja. – Šele v 80-tih letih se je položaj izboljšal in tako je v preteklem desetletju izšla cela vrsta strokovnih publikacij – zbornikov: Bili so uporni, Buchenwald, Dachau, Mauthausen, Auschwitz, Dora, Jugoslovanke v kaznilnicah fašistične Italije, Rab. Božidar Jezernik je 1983. leta napisal sociološko študijo o življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih, letos (1993) je izšla njegova knjiga Spol in spolnost in extremis.

¹ HRIBAR Franc-Savinjšek: Mauthausen. Izd. Odsek za informacije in propagando pri POOF za Štajersko 1944.

(KOBAL Sveto)-Florijan: K. L. Mauthausen. Izd. Agit. prop. komisija pri Pokrajinskem odboru OF za Gorenjsko 1944.

KLAUTA Ladislav: Obtožujemo! Grozodejstva nemškega internacijskega taborišča. Izd. Prop. oddelek Glavnega štaba NOV in PO Slov. 1944.

PAKIŽ Silverij (S. Matejev): Rab. Partizanska tiskarna 1944.

ŠNUDERL Makso: Fašistično domobranski teror nad Slovenci. Izd. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njih. hlapcev pri Predsedstvu SNOS 1944.

² Zločini italijanskega okupatorja v »Ljubljanski pokrajini«. L. Internacije. Lj., 1946.

(Po izvornih dokumentih napisano v Komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo in v Inštitutu Narodne Osvoboditve pri predsedstvu vlade I.R.S.)

Bibliografija

Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945, Bg., Vojnoistorijski institut 1964 (BNOR 1964), objavlja naslove brošur o okupatorjevem in domobranskem nasilju, ki so izšle leta 1944. Slovenska bibliografija, Lj., Narodna in univerzitetna knjižnica, prinaša naslove publikacij in izbor člankov iz periodičnega tiska po letu 1945. Nekaj bibliografije objavljajo zborniki o posameznih taboriščih. – Tudi v specialnih bibliografijah o zgodovini slovenske narodnoosvobodilne borbe najdemo naslove s to problematiko. –

V okviru jugoslovanskega projekta »Slovenci v okupatorjevih zaporih, ujetniških ter koncentracijskih taboriščih in v evropskem odporiškem gibanju med II. svetovno vojno« sem v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (zdaj Inštitut za novejšo zgodovino) v Ljubljani sestavila posebno bibliografijo objavljenih del in prispevkov, v glavnem za obdobje 1945–1982; bibliografija šteje 486 enot.

Splošno o zaporih in taboriščih

Po končani vojni se je nadaljevalo z zbiranjem gradiva o okupatorjevih zločinih in o terorju njegovih sodelavcev. Iz 60-tih let je brošura Nikoli več!, ki jo je izdal odbor bivših političnih internirancev, izseljencev in zapornikov v Mariboru; podobna brošura je izšla leta 1970 v Celju.³ Na to tematiko se navezujejo prazniki štirih slovenskih občin (Dravograd, Ilirska Bistrica, Krško in Murska Sobota).⁴ O procesu proti Eichmannu je pisal Herbert Grün.⁵ Izšla je strokovno dobro pripravljena edicija Risbe iz zaporov in taborišč.⁶ Tone Ferenc je avtor dveh temeljnih del o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji v letih 1941–1945.^{7,8} O nemških vojnih zločincih se je pogosteje pisalo, ko je bil na primer sprožen sodni postopek proti Clementu Druschkeju (1977), ali pa ob procesu v Trstu leta 1976 (Rižarna). – Doslej najbolj pregleden seznam vseh pomembnejših zaporov in taborišč, skozi katere so šli Slovenci, dobimo v zborniku Bili so uporni (Lj., 1980, 1981, 1983). Publikacija žal nikjer ne navaja virov in literature.

Zapori in preselitvena taborišča v Sloveniji

Janez Gerčar je 1961. leta napisal knjigo o zaporu v Begunjah, ki je kasneje doživela tri izdaje; poljudno verzijo je objavil Stane Šinkovec in opisal tudi znano osvobodil-

³ Nikoli več! Maribor, Združenje borcev NOV 1963.

Strečanje ob 25-letnici osvoboditve. Spomini internirancev, zapornikov in vojnih ujetnikov. Celje, Občinski odbor ZZB NOV 1970.

⁴ Prazniki slovenskih občin. Ur. uredn. odbor Anton Avsec et al. Lj., Skupnost slovenskih občin 1975.

⁵ GRÜN Herbert: Proces v Jeruzalemu 1961. Lj., Mlad. knj. 1961.

⁶ Revolucija in umetnost. Risbe iz zaporov in taborišč. Nova Gorica, Soča 1970. 257 str. (Izbrali in ur.: Aleksander Bassin, Vladimir Lakovič, Vera Visočnik). Tekst v slov. j., srbohrv., angl., italij., rus.

⁷ FERENC Tone: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Mbr., Obzorja 1968, 851 + I str.

⁸ FERENC Tone: Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945. – Viri o nacistični raznarodovalni politiki 1941–1945. Mb. Obzorja 1980. 726 str.

tev zapornikov: 4. maja 1945.⁹ – Celjski zaporniki v Starem piskru so 1941. leta celo izdajali dva humoristična časopisa; Janez Šumrada je skupaj z Vladom Novakom pripravil faksimilirano izdajo obeh glasil – Kapucinski Toti in Toti Stari pisker.¹⁰ Omenim naj publikacijo Staneta Terčaka o tem znanem celjskem zaporu, kakor tudi knjižico Emila Lajha.¹¹ – Že 1946. leta je izšla brošura Ivana Petrova Messnerja Morišče Dravograd.¹² – Anton Čamernik je napisal svoje spomine na sodne zapore; pričevanje je zanimivo, saj je bil upravnik teh zaporov v letih 1941–1942 in istočasno sodeloval z Osvobodilno fronto. – Alenka Nedog je avtorica monografije o Tonetu Tomšiču, ki je bil zaprt v Ljubljani in ustreljen 1942. leta.¹³ Pisatelj Juš Kozak je v svojem romanu Lesena žlica opisoval tudi ljubljanske zapore.¹⁴ O italijanskih racijah v Ljubljani 1942. leta je pisal Tone Ferenc.¹⁵ – Zima Vrščaj-Holy je napisala prispevek o velikih demonstracijah 1943. leta v Ljubljani, ko so ženske zahtevale izpust internirancev in zapornikov.¹⁶ Cvetko Kristan je objavljali svoje spomine na pregnanstvo v Srbiji: Šentviški zapori so bili zanj le ena izmed postaj na tej poti. Opisal je tudi list šentviških zapornikov iz leta 1941 – Kiblo.¹⁷ Milica Ostrovska je v obsežnem delu Kljub vsemu odpor obravnavala problematiko talcev in zapornikov v Mariboru.¹⁸

Na breštaniškem gradu je bil urejen muzej, posvečen slovenskim izgnancem. Tone Ferenc je kot avtor stalne razstave napisal tudi informativno publikacijo za muzej.¹⁹

Deportacije Slovencev

Temeljno strokovno delo je že citirana Ferenčeva knjiga Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Mb. 1968. Dopolnjuje jo obsežnejši prispevek, ki je bil napisan za zbornik Krško skozi čas.²⁰ – O pregnanstvu Primorcev in Istranov sta pisala Srečko Vilhar in Albert Klun.²¹ O izseljevanju domačega prebivalstva je pisal Peter Klavčič v Kamniškem zborniku (1961) in Marija Urbas v Ptujskem

⁹ ŠINKOVEC Stane: Begunje. Lj., 1985. Spomniki delavskega rev. gibanja in NOB na Slov., št. 50.

¹⁰ KAPUCINSKI TOTI in Toti Stari pisker. Celje, Muzej revolucije 1981.

¹¹ TERČAK Stane: Celjski Stari pisker. Lj., Borec 1976. Resume v nem. j.

LAJH Emil: Stari pisker. Lj., 1980. Spomeniki delavskega rev. gibanja in NOB na Slov., št. 18.

¹² PETROV Ivan: Morišče Dravograd. Dravograd, Skupščina občine 1985. (2. dop. izd.)

¹³ ČAMERNIK Anton: Spomini na sodne zapore. Lj., Borec 1980.

NEDOG Alenka: Tone Tomšič (Spremna beseda in opombe M. Stiplovšek) Lj., Borec 1980. 2. izdaja.

¹⁴ KOZAK Juš: Lesena žlica. Lj., DZS 1947–1952.

¹⁵ FERENC Tone: Italijanske racije v Ljubljani leta 1942. Kronika, Lj., 1981, št. 2, str. 183–228.

¹⁶ VRŠČAJ-HOLY Zima: Vrnite nam sinove in može. Borec, Lj., 1968, št. 8–9, str. 617–618.

¹⁷ KRISTAN Cvetko: Skozi taborišče Begunje in Šentvid v pregnanstvo. Jeseniški kovinar, 1951, št. 21–26.

KRISTAN Cvetko: List šentviških zapornikov. Ob 14–letnici šentviškega preseljevalnega taborišča. Delavska enotnost, Lj., 1955, št. 29.

¹⁸ OSTROVSKA Milica: Kljub vsemu odpor. Mb., Obzorja 1981, 2. dop. izdaja.

¹⁹ FERENC Tone: Muzej slovenskih izgnancev v Breštanici. Mb., Obzorja 1971. Kulturni in naravni spomeniki Slov., št. 26.

²⁰ FERENC Tone: Tragedija Slovencev na izselitvenem območju ob Savi in Sotli. Krško, 1977, str. 397–446.

²¹ VILHAR Srečko, KLUN Albert: Primorci in Istrani od pregnanstva do prekomorskih brigad. Lj., 1973. Knjižnica NOV in POS št. 41.

zborniku (1953). Zanimivi so tudi spominski zapisi Franca Šetinca in Marije Richly.²² O izseljevanju v Srbijo, Bosno ter na Hrvaško prevladujejo prigradnjaški zapisi ob raznih obletnicah. Fran Roš in Jože Kožuh pa sta v knjižni obliki prikazala to problematiko.²³ – Slovenski izseljenci so se vključevali tudi v partizanske enote v Srbiji in Vojvodini.²⁴ O mnogih povojnih stikih in manifestacijah med slovenskimi izgnanci in srbskimi gostitelji pričajo tudi posebne publikacije in razstave.²⁵

Zanimiv je spominski zapis pisatelja in duhovnika Ksaverja Meška o trpljenju v Mariboru, Rajhenburgu, na Hrvaškem in v Bosni.²⁶

Položaj otrok / Ukradeni otroci

Temeljno delo je monografija Staneta Terčaka o ukradenih otrocih (Lj., 1962, 1973). Ti so se po vojni večkrat zbrali na raznih srečanjih.²⁷ Božo Levec je pisal o svojih otroških spominih na taborišče Visco. Slikar Stane Kumar je skupaj z Nikolajem Pirnatom upodobil otroke v Gonarsu; o tem je objavil nekaj spominov in skic. – Jože Pahor je uredil pričevanja o težkem življenju tržaške oz. primorske mladine med zadnjo vojno v posebni publikaciji.²⁸

Talci

Milan Ževart in Stane Terčak sta pripravila zbirko ohranjenih poslovnih pisem talcev na Štajerskem, ki je doživela kar tri izdaje (Mb. 1965, 1969, 1978). Pisala sta tudi o talcih na Frankolovem pri Celju.²⁹

1961. leta je bil odkrit spomenik slovenskim talcem na pokopališču v Gradcu, v Avstriji.³⁰ – Janez Kos je pisal o Gramozni jami v Ljubljani 1942–1943; o talcih – So-

²² ŠETINC Franc: Izgnanci. Lj., Partizanska knjiga 1976.

RICHLY Marija: Zapiski iz pregnanstva 1941–1945. Videm – Krško, samozaložba 1962.

²³ ROŠ Fran: Slovenski izgnanci v Srbiji 1941–1945. Mb., Obzorja 1967.

KOŽUH Jože: Domovina je ena. Lj., Borec 1979.

²⁴ FAJDIGA Mirko: Najmlajši komandant. Borec, Lj., 1957, št. 2, str. 71–72.

²⁵ BRATSKÉ VEZI srbskega in slovenskega naroda. (Razstavo in katalog ur. Marjan Motoh.) Lj., Muzej ljudske revolucije Slov. 1980.

ODPRTA SRCA. Kronika ljudske solidarnosti. Maribor–Beograd, »Večer« 1974. Izšlo je tudi v srbohrvaščini: Otvorena srca.

SVEDOČANSTVA, bratstvo i jedinstvo – PRIČEVANJA, bratstvo in enotnost. Čačak, Čačanski glas 1973.

²⁶ MEŠKO Ksaver: Križev pot. Izbrano delo, 4. knjiga. Celje, Mohorjeva družba 1959, str. 287–365.

²⁷ TERČAK Stane: Srečanje »ukradenih otrok«. Večer, Mb., 1972, št. 195.

STRAŠEK Milenko: Srečanje ukradenih otrok. TV-15, Lj., 1987, št. 22.

²⁸ LEVEC Božo: Mozaik spominov na otroštvo. Borec, Lj., 1980, št. 3, str. 167–173.

KUMAR Stane: Risal sem otroke v koncentracijskem taborišču. Otroštvo v senci vojnih dni v Sloveniji. Lj., 1980, str. 144–147.

PAHOR Jože, ur.: Tako je bilo trpljenje. Trst, Gregorčičeva založba 1946.

²⁹ TERČAK Stane: Frankolovski zločin. Lj., 1971.

ŽEVART Milan: Stranice pri Frankolovem. Lj., 1981. Spomeniki delavskega rev. gibanja in NOB na Slov., št. 21.

³⁰ ČEPIČ Mirko: Graško grobišče – spomenik 1300 žrtvam. Borec, Lj., 1960, št. 12, str. 513–514. Delo, Lj., 3. nov. 1961.

kolih je pisal France Lubej.³¹ Muzej talcev v Begunjah je lepo prikazala Mira Mihevc; publikacija je opremljena tudi s francoskim in angleškim prevodom, kar je pri nas žal redkost pri tovrstnem tisku.³²

Žrtve: Urh pri Ljubljani

Domobransko postojanko in morišče Urh je monografsko obdelala Štefanija Ravnikar-Podbevšek. To zelo obsežno delo je doživelo več izdaj.³³

Taborišče Jasenovac

Tudi tukaj so trpeli Slovenci, vendar imamo malo objavljenih spominskih zapisov. V zborniku Bili so uporni je taborišče v Jasenovcu opisal Bojan Ajdič.

Vojno ujetništvo

Po aprilski vojni 1941 so prenekateri Slovenci prišli v vojno ujetništvo. Ta tema še čaka na podrobnejšo monografsko obdelavo, razmeroma malo je tudi memoarskih prispevkov. Drago Zupan se je spominjal gledališke dejavnosti v taborišču Osnabrück. Mile Smolinsky je opisal eno povojno zborovanje nekdanjih vojnih ujetnikov. V knjižni obliki je izdal svoje spomine Vladimir Gradnik.³⁴

Italijanski zapori

Jugoslovanke, ki so bile zaprte v kaznilnicah fašistične Italije, so pripravile svoj zbornik z naslovom Od ječe do ječe. Ta skupna publikacija političnih jetnic iz Slovenije, Hrvaške in Črne gore je izšla v Ljubljani 1985. leta in je deloma prevedena iz srbohrvaškega jezika. O posameznih zaporih so pisali v zborniku Bili so uporni: Cita Bole (Benetke), Drago Sui (Alessandria), Rihard Knez (Parma) in drugi. Milko Škrap je v Trstu objavil svoj Dnevnik in spominsko knjigo iz zaporov v Parmi. Zaporniške dneve na Elbi je dokaj podrobno opisal Boris Režek.³⁵

³¹ KOS Janez: Gramozna jama. Lj., 1982. Spomeniki delavskega rev. gibanja in NOB na Slov., št. 30. LUBEJ France-Drejče: Ob 30-letnici streljanja talcev - Sokolov. Borec, Lj., 1972, št. 10, str. 555-559.

³² MIHEVC Mira: Kjer smrt je skrhalo svojo koso... Muzej talcev v Begunjah. Radovljica (1975). Dodana je gramofonska plošča.

³³ RAVNIKAR-PODBEVŠEK Štefanija: Sv. Urh. Kronika dogodkov iz narodnoosvobodilne vojne. Lj., Borec 1966. 632 str. in pril. Izdaje tudi: 1972, 1978.

RAVNIKAR-PODBEVŠEK Štefanija: Urh. Maribor, Obzorja 1977. Kulturni in naravni spomeniki Slov., št. 13 (1. izd.: 1967).

³⁴ ZUPAN Drago: Bilo je v Osnabrücku... Gledališki list SNG, Drama, Lj., 1945-1946, št. 7, str. 67-70. SMOLINSKY Mile: Tudi bivši vojni ujetniki so zborovali. Borec, Lj., 1960, št. 6, str. 258.

GRADNIK Vladimir: Skozi deset ujetniških taborišč: 1941-1945. Koper, Lipa 1984.

³⁵ ŠKRAP Milko: Dnevnik in spominska knjiga iz fašističnih zaporov. Trst 1977.

REŽEK Boris: Sestanev v bolniški sobi. Borec, Lj., 1952, št. 10- 12.

Italijanska taborišča

Že omenjeni Božidar Jezernik je pri podrobni analizi življenja Slovencev v italijanskih taboriščih uporabil etnološki pristop.³⁶ Mikula Letič, s pravim imenom Fortunat Mikuletič, je objavil spomine na Corropoli in Casoli, njegov sointerniranec Ljubo Ravnikar pa opremil knjigo s svojimi medvojnimi akvareli.³⁷ Juš Kozak je v omenjenem romanu Lesena žlica opisal tudi Gonars in Corropoli.

Ivan Bratko in Jože Martinčič sta pisala o znanem pobegu iz Gonarsa 1942. leta. Božo Podkrajšek je v mariborskem Večeru objavil spominski zapis na Gonars.³⁸

O taborišču na Rabu imamo precej literature: Rabski zbornik (Lj. 1953), Motivi z Raba Milene Mohorič (Lj. 1946), Koncentracijsko taborišče Rab Franca Potočnika (Koper 1975). 1985. leta je izšel v Ljubljani obsežen zbornik s pričevanji rabskih internirancev v letih 1942–1943, ki ga je uredil Herman Janež: tu so objavljeni prispevki o politični in vojaški organizaciji v taborišču, osebni spomini ter pesniški zapisi. – Obiskovalcem pokopališča na Rabu je namenjena knjižica Hermána Janeža; v Numizmatičnem vestniku je Srečko Krese objavil plačilne bone iz taboriščne ekonomike.³⁹ Lojze Bukovac je v znanem zborniku Bili so uporni predstavil taborišče v Reniciju in tudi opisal, kako je zbežal k italijanskim partizanom septembra 1943.

Nemška taborišča

Božidar Jezernik v svoji doktorski disertaciji obravnava etnološke elemente življenja v nekaterih znanih nemških koncentracijskih taboriščih. Avtor uvaja nove metode raziskovanja.⁴⁰ V Mariboru je 1982. leta izšel zbornik o Auschwitzu, ki sta ga uredili Marija Kovač-Zupančič in Linka Ksela-Jasna. To je nedvomno eden izmed najbolje urejenih tovrstnih zbornikov: strokovni del je opremljen z viri in literaturo, dodani so obsežni sezname transportov jetnic in jetnikov poleg običajnega spominskega gradiva. Knjiga ima povzetek v angleškem in nemškem jeziku. – Spominsko gradivo o svojem življenju v Auschwitzu je objavljala Jožica Veble-Hodnik, tudi v knjižni obliki.⁴¹

Pri zborniku o Buchenwaldu so poleg slovenskih taboriščnikov sodelovali tudi interniranci iz raznih krajev Jugoslavije. Dragocen je seznam jugoslovanskih internirancev; žal pa je skromna navedba virov in literature.⁴² – Pesnik Lojze Krakar je večkrat pisal o taboriščih, tudi v literarni obliki; v zborniku Bili so uporni je sodeloval s pri-

³⁶ JEZERNIK Božidar: Boj za obstanek. O življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Lj., Borec 1983, 319 + II str., + 10 str. pril.

³⁷ MIKULETIČ Fortunat (Mikula Letič): Internatitit. Gorica, Goriška Mohorjeva družba 1974.

³⁸ BRATKO Ivan: Teleskop. (Lj.), Mladinska knjiga 1954. (2. izdaja: 1964)

MARTINČIČ Jože: Beg iz Gonarsa. Lj., Borec 1978.

PODKRAJŠEK Božo: Pesem ob žici nas je spremila v svobodo. Večer, 6. 12. 1973, Mb.

³⁹ JANEŽ Herman: Uničevalno koncentracijsko taborišče Kampor na otoku Rabu. Lj. 1988. Spomeniki delavskega rev. gibanja in NOB na Slov., št. 61.

KRESE Srečko, Numizmatični vestnik, Lj., 1987, št. 15, str. 227–232.

⁴⁰ JEZERNIK Božidar: Etnološki vidik življenja v nemških koncentracijskih taboriščih Dachau, Buchenwald, Mauthausen, Ravensbrück in Auschwitz. Lj., Univerza, Fil. fak. 1986.

⁴¹ VEBLE-HODNIKOVA Jožica: Preživela sem taborišče smrti. Lj., Borec 1960. (2. izdaja: 1975)

⁴² BUCHENWALD. Zbornik. Ur. odbor: Janez Alič et al. Lj., Borec 1983. 430 str. + 46 str. pril.

spevkom o Buchenwaldu. – Dachauski zbornik je izšel v Ljubljani 1981. leta in je med drugim objavil seznam vseh podružnic, ki so spadale pod to taborišče. Delno je ponatisnjeno tudi glasilo Dachauski poročevalec (maj – junij 1945). Zbornik je razkošno opremljen z dokumentarnimi likovnimi prilogami iz vojnih dni (Vlasto Kopač in drugi). Naj še omenim krajšo črtico iz življenja v dachauskem taborišču, ki jo je objavil v Slovenskem zborniku 1945. leta književnik Ludvik Mrzel.⁴³ – Milan Filipčič je v publikaciji Bili so uporni objavil prispevek o zloglasnem podzemnem taborišču Dora. Kasneje je izšel poseben zbornik o tem taborišču. – Spomine na Mauthausen sta popisala Jernej Primožič in Mato Utovič 1980. leta, ta je za strokovni prikaz Mauthausna uporabil kvalitetno monografijo Avstrijca Hansa Maršaleka.⁴⁴

O taborišču na Ljubelju, ki je bilo podružnica Mauthausna, je na razpolago kar precej literature: Janko Tišler in Gaston Charlet imata prispevek v zborniku Bili so uporni. Rado Cilenšek je 1988. leta napisal knjižico o Ljubelju in ji dodal povzetek v francoščini, saj je publikacijo namenil tudi Francozom, ki so tvorili večino med interniranci na Ljubelju. Zato ne preseneča, da sta dve knjigi o Ljubelju napisala francoska avtorja: Gaston Charlet (Kaznilnica v snegu, Lj. 1966) in Andre Lacaze (Predor, Lj. 1979). Predor je postal prava uspešnica, ki so jo prevedli v 18 jezikov. –

Erna Muser in Vida Zavrl sta pripravili obsežen Ravensbrüški zbornik, ki je izšel v Ljubljani 1971. Božena Legiša je opisala srečanje internirank iz Ravensbrücka; zanimivo je, da je mednarodni odbor tega taborišča kar dvakrat zasedal v Ljubljani.⁴⁵ – Taborišče Rižarno v Trstu je predstavil Tone Ferenc tudi v publikaciji Bili so uporni. Veliko se je pisalo o Rižarni okoli leta 1976, ko je potekal proces proti nemškemu vodstvu.⁴⁶

Madžarska taborišča

Za to pokrajino imamo manj evidentiranega gradiva. Omenjam tri prispevke, ki se nanašajo na prekmursko prebivalstvo pod madžarsko okupacijo: Jože Vidič je opisal taborišče Šarvar, kamor so odgnali mnoge Prekmurce (zbornik Bili so uporni). Štefan Kuhar je opisal še druge zapore in taborišča »za Prekmurce«, Zdenka Požar pa je objavila spominsko gradivo o vojnem času v Murski Soboti.⁴⁷

Umetnost

Mnoge medvojne likovne upodobitve taborišč so se ohranile do današnjih dni: Dachau, Dora, Flossenbürg, Mauthausen, Casoli, Corropoli, Gonars, Monigo, Renicci,

⁴³ MRZEL Ludvik: Plantaža. Slovenski zbornik, Lj., DZS 1945, str. 350–352.

⁴⁴ PRIMOŽIČ Jernej: Leta upanja in leta umiranja. Lj., Borec 1979.

UTOVIČ Mato: Mauthausen. Lj., Partizanska knjiga 1980.

⁴⁵ LEGIŠA Božena: Ne pozabimo... Ravensbrüško srečanje. Naši razgledi, Lj., 1975, št. 5, str. 118–119.

⁴⁶ OD FAŠISTIČNEGA ŠKVADRIZMA do pokolov v Rižarni. Ur. odbor: Filibert Benedetič et al. Trst, ANED 1974. (2. izdaja: 1978)

OD FAŠISTIČNE VOJNE do uničevalnega taborišča v Rižarni. Trst (1974).

⁴⁷ KUHAR Štefan: Zapori in taborišča za Prekmurce. TV-15, Lj., 1974, št. 41.

POŽAR Zdenka: Spomini vstajajo. Obmurski tedenik, Murska Sobota, 1954, št. 40.

Padova, ujetniška taborišča v Nürnbergu in Warburgu itd. 1970. leta je izšel že omejnjeni zbornik *Revolucija in umetnost – Risbe iz zaporov in taborišč*. Filip Kumbatovič je v Veselem vetru med tekstom objavil vrsto risb iz znanih taborišč. – 1985. leta je Muzej ljudske revolucije v Ljubljani gostil razstavo *Dachauske risbe*; izšel je tudi katalog.⁴⁸

France Filipič je uredil leposlovni zbornik na temo taborišča.⁴⁹ Mnoge samostojne literarne edicije črpajo motive iz življenja v taboriščih Dachau, Ravensbrück, na Rabu, v Gonarsu itd. Veliko tega literarnega gradiva je raztresenega po raznih periodikah.

V spomin žrtvam iz Ravensbrücka je bila 1983. leta napisana kantata in plesnobaletna koreografija. Istega leta je nastala tudi koreografija na temo izgnancev.

Poleg diafilma o nacističnih deportacijah Slovencev (1965) imamo tudi televizijske dokumentarne filme o Buchenwaldu in Ravensbrücku (1961).

Za gledališče je priredil pričevanje o povojnih dachauskih procesih Žarko Peran. Tekst je izšel v publikaciji *Mestnega gledališča ljubljanskega* leta 1988.

Prevodi strokovne in memoarske literature

Prevedenih je bilo samo 6 slovenskih naslovov, in to v t. i. srbohrvaški jezik, v makedonski, češki, nemški in italijanski jezik. Največkrat prevedeni slovenski tekst te vrste je *Teleskop Ivana Bratka – opis spektakularnega pobega iz Gonarsa 1942. leta*.

Kazalo bi pospešiti prevajanje slovenskih publikacij, saj so nekatere zanimive za širši evropski prostor: zborniki nemških taborišč, pričevanja rabskih internirancev, Jugoslovanke v kaznilnicah fašistične Italije, teksti in publikacije Božidarja Jezernika.

V slovenski jezik pa je bilo prevedeno kar veliko strokovne literature, ki tematsko zajema taborišča med 2. svetovno vojno: jugoslovanska taborišča na Norveškem, Dachau, Ljubelj, življenjepisi Ane Frank, taborišče Jasenovac itd., skupaj 27 naslovov.

Zaključek

Prav bi bilo, ko bi natisnili 5. izdajo zbornika *Bili so uporni: morali bi jo strokovno izpopolniti in jo opremiti z najpomembnejšo literaturo*.

Zgodovinarji bi morali podpreti nadaljnjo interdisciplinarno obdelavo zaporov in taborišč.

V nekoliko negotovo načrtovani ediciji *Slovenskega pesništva upora 1941–1945* (Lj., Mladinska knjiga) naj bi bil objavljen izbor zaporniških in taboriščnih pesmi in pesmi izgnancev, ki so jih prepevali v Srbiji, na Bavarskem, v Šleziji itd. Tovrstno gradivo je bilo zbrano v okviru projekta *Oddelka za slovanske jezike in književnosti na Filozofski fakulteti v Ljubljani* v letih 1970–1986.

⁴⁸ KUMBATOVIČ Filip (Filip Kalan): *Veseli veter*. Lj., CZ 1975.

MUZEJ ljudske revolucije Slov.: *Dachauske risbe* (januar 1944–junij 1945). Lj., 1985.

⁴⁹ Z OČMI, zazrtimi v svobodo. Lj., Borec 1966.

Nataša Kandus

**Bibliografija sodelavcev
Inštituta za novejšo zgodovino v letu 1992**

I. Samostojne publikacije

1. **Novak Alojzij:** Črniška kronika. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1992, 309 str. (Naše korenine ; 3). Uredil, uvod, opombe in spremno študijo napisal Boris Mlakar.
2. **Prinčič Jože:** Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Kapitalna, ključna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji (1945-1956). Dolenjska založba, Novo mesto 1992, 192 str. (Seidlova zbirka ; 2).
3. **Prinčič Jože:** Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1992, 240 str. (Viri ; 5). (Z Maruško Zagradnik in Marjanom Zupančičem).
4. **Prispevki za novejšo zgodovino. XXXII**, 1992, št. 1-2. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1992, 290 str.
5. **Vodušek Starič Jera:** Prevzem oblasti 1944-1946. Cankarjeva založba, Ljubljana 1992, 454 str.

II. Znanstvene razprave in članki

1. **Čampa Marjeta:** Reformacija v Radovljici. Radovljiški zbornik. Skupščina občine Radovljica, Radovljica 1992, str. 37-41.
2. **Čepič Zdenko:** Agrarna reforma po drugi svetovni vojni - značaj, učinki, posledice. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1-2, str. 173-190.
3. **Čepič Zdenko:** Dejstva in dileme agrarne reforme in kolonizacije po drugi svetovni vojni (s predstavitevijo pogledov Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca na agrarno reformo). Povojna zgodovina na Slovenskem. Koroški pokrajinski muzej, Slovenj Gradec 1992, str. 20-32 ; Diskusija, str. 78, 80, 82-84, 87-90.
4. **Deželak-Barič Vida:** Vloga, metode in mesto Komunistične partije Slovenije v organiziranju oboroženega upora leta 1941. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1-2, str. 93-108.
5. **Dolenc Ervin:** Kulturna zakonodaja v Sloveniji v času jugoslovanskega klasičnega parlamentarizma 1918-1929. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1-2, str. 35-45.
6. **Ferenc Tone:** Gli Italiani in Slovenia 1941-1945. Annali della fondazione Luigi Micheletti. L'Italia in guerra 1940-1943, Brescia, 1992, št. 5, str. 155-170.
7. **Ferenc Tone:** Kazen ali maščevanje? Svobodna misel (TV 15), XXX, 1992, št. 23, str. 17-18.
8. **Ferenc Tone:** Leto 1943 - čas velikih zmag protifašistične koalicije. Ob petdesetletnici. Prešernov koledar 1993. Prešernova družba, Ljubljana 1992, str. 117-126.

9. **Ferenc Tone:** La storiografia sulla seconda guerra mondiale in Slovenia dopo il rovesciamento politico del 1990. Storia contemporanea in Friuli, Udine, XXI, 1992, št. 23, str. 139-144.
10. **Fischer Jasna:** Arbeiterinnen der Laibacher Tabakfabrik vor 1914. Bewegte Provinz. Arbeiterbewegung in mitteleuropäischen Regionen vor dem Ersten Weltkrieg. Europaverlag, Wien 1992, str. 199-215.
11. **Gabrič Aleš:** Kulturno-prosvetno delovanje na Slovenskem 1945-1952 (s podarkom na Koroški krajini). Povojna zgodovina na Slovenskem. Koroški pokrajinski muzej, Slovenj Gradec 1992, str. 41-53 ; Diskusija, str. 85-86.
12. **Gabrič Aleš:** Polemika o slovenskih impresionistih v letu 1949. Razmišljanja o prvi povojni diskusiji v Sloveniji. Nova revija, XI, 1992, št. 126-127, str. 1217-1226.
13. **Gombač Metka:** Beneška Slovenija 1945/1946. Zgodovinski časopis, XLIV, 1992, št. 4, str. 509-517.
14. **Guštin Damijan:** Konceptualni razvoj partizanstva v letu 1941. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1-2, str. 109-123.
15. **Kacin-Wohinz Milica:** Appunti sull'attuale storiografia slovena. Storia contemporanea in Friuli, Udine, XXII, 1992, št. 23, str. 145-157.
16. **Kacin-Wohinz Milica:** L'attivit  politica degli Sloveni nell' Isontino tra le due guerre. Etnia e sviluppo. Ruolo della presenza slovena nell' area goriziana. Istituto di sociologia internazionale, Gorizia ; Slovenski znanstveni in stitut, Trst 1992, str. 109-115, 169-171.
17. **Kacin-Wohinz Milica:** Il clero sloveno della Venezia Giulia (1927-1936). Storia contemporanea in Friuli, Udine, XXI, 1991, št. 22, str. 9-57.
18. **Kacin-Wohinz Milica:** La questione della minoranza slovena e croata nella politica del Partito comunista italiano. 1925-1935. Storia contemporanea in Friuli, Udine, XXII, 1992, št. 23, str. 27-85.
19. **Kacin-Wohinz Milica:** Oris jugoslovanske historiografije 1945-1985 o Julijski krajini med vojnama. Pazinski memorijal, Zbornik za novu povijest Istre, Pazin, 1992, št. 22, str. 71-96.
20. **Kacin-Wohinz Milica:** Gli Sloveni della Venezia Giulia alla fine degli anni trenta. Qualestoria, Trieste, XX, 1992, št. 2, str. 51-72.
21. **Kacin-Wohinz Milica:** Tragika Viktorja Bobka. Iz italijanskih policijskih in sodnih arhivov. Annales, II, 1992, št. 2, str. 151-158.
22. **Mlakar Boris:** Kolaboracija in dr zavlјanska vojna. Zgodovina v  oli, I, 1992, št. 2, str. 9-15.
23. **Mlakar Boris:** Alojzij Novak. Alojzij Novak:  rniška kronika, Gorica 1992, str. 287-305.
24. **Kresal France:** Delavska zbornica. Kronika, XL, 1992, št. 1, str. 55-58.
25. **Lazarevi  Zarko:** Razdol evanje kmetov v Sloveniji od okupacije do Informbiroja. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1-2, str. 81-91.
26. **Perov sek Jurij:** A szlov enek  nrendelkes zi jog nak  rv nyes l se a Szerb, Horv t  s Szlov en  llamban 1918-ban. Nemzetk zi Kult rt rt neti Szimpozion Mengersdorf 1985, K szek, K tet 17. Syombathely 1992, str. 274-289.

27. **Perovšek Jurij:** Država SHS kot način slovenske samoodločbe leta 1918. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1985, Köszeck, Zvezek 17. Szombathely 1992, str. 259-274.
28. **Perovšek Jurij:** Ispoljavanje prava na samoopredeljenje Slovenaca u državi Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine. Medjunarodni kulturnopovijesni simpozij Mogersdorf 1985, Köszeck, Svezak 17. Szombathely 1992, str. 306-321.
29. **Perovšek Jurij:** Janez Evangelist Krek in slovenski liberalizem. Krekov simpozij v Rimu. Mohorjeva družba, Celje 1992, str. 75-88. (Simpoziji v Rimu : 9).
30. **Perovšek Jurij:** Socialni, politični in idejni značaj slovenskega liberalizma v letih 1894-1918. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1-2, str. 3-14.
31. **Perovšek Jurij:** Die Verwirklichung des Selbstbestimmungsrechts der Slowenen im serbisch-kroatisch-slowenisches Staat in dem Jahre 1918. Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 1985, Köszeck, Band 17. Szombathely 1992, str. 289-306.
32. **Prinčič Jože:** Druga nacionalizacija industrijskih in rudarskih podjetij na ozemlju LR Slovenije. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1-2, str. 191-199.
33. **Prinčič Jože:** Poglavitne značilnosti in rezultati industrializacijskega procesa na ozemlju LR Slovenije v prvem desetletju po drugi svetovni vojni (1946-1956). Povojna zgodovina na Slovenskem. Koroški pokrajinski muzej, Slovenj Gradec 1992, str. 33-40; Diskusija, str. 79-80, 84.
34. **Prunk Janko:** Krekova tradicija. Krekov simpozij v Rimu. Mohorjeva družba, Celje 1992, str. 231-249. (Simpoziji v Rimu ; 9).
35. **Prunk Janko:** Slovenska država - ideja in stvarnost. Zgodovina v šoli, I, 1992, št. 1, str. 4-11.
36. **Rozman Franc:** Die Stellungnahme der Slowenischen Sozialdemokratie zum Balkankrieg 1912/13. Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert. Verlag für Geschichte und Politik, Wien ; Oldenbourg, München 1992, str. 268-274.
37. **Rozman Franc:** Einige Aspekte der Organisation der Arbeiterbewegung in den ländlichen Gegenden des heutigen Sloweniens. Bewegte Provinz. Arbeiterbewegung in mitteleuropäischen Regionen vor dem Ersten Weltkrieg. Europaverlag, Wien 1992, str. 186-196.
38. **Rozman Franc:** Le caratteristiche delle celebrazioni della festa del 1° maggio in Slovenia. Il 1° maggio tra passato e futuro. Piero Lacaita Editore, Roma 1992, str. 205-212.
39. **Rozman Franc:** Odnos slovenske socialne demokracije do Kreka. Krekov simpozij v Rimu. Mohorjeva družba, Celje 1992, str. 182-188. (Simpoziji v Rimu ; 9).
40. **Rozman Franc:** Praznovanje prvega maja 1918 na spodnjem Štajerskem. Zgodovinski časopis, XLVI, 1992, št. 2, str. 225-232.
41. **Rozman Franc:** Radovljiški demokrat dr. Anton Fuster. Radovljiški zbornik. Skupščina občine Radovljica, Radovljica 1992, str. 103-106.
42. **Studen Andrej:** Hišna posest in stanovanjska kultura nekaterih ljubljanskih ulic po popisu prebivalstva leta 1910. Zgodovinski časopis, XLV, 1991, št. 2, str. 239-257; št. 3, str. 411-427; št. 4, str. 595-605.

43. **Studen Andrej:** Zgodovinar in raziskovanje stanovanjske kulture urbanih naselij v preteklosti. Časopis za zgodovino in narodopisje, LXII, 1991, št. 1, str. 128–133.
44. **Trampuž Lilijana:** Odmevi na komunistično revijo Književnost v sočasem tisku. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1–2, str. 47–62.
45. **Vidovič-Miklavčič Anka:** Krekovo zadružništvo v teoriji in praksi. Krekov simpozij v Rimu. Mohorjeva družba, Celje 1992, str. 174–181. (Simpoziji v Rimu ; 9).
46. **Vidovič-Miklavčič Anka:** Mladina Jugoslovanske radikalne zajednice (MJRZ) v Dravski banovini. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1–2, str. 15–33.
47. **Vodušek Starič Jera:** Ozadje sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojnem letu. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1–2, str. 139–154.
48. **Vodušek Starič Jera:** Prevzem oblasti 1944–1946. Delo, XXXIV, 1992, št. 268–279, str. 6.

III. Strokovni članki

1. **Adamič Marjeta:** Poročilo Arhiva Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani (1991). Obvestila Arhiva republike Slovenije, VIII, 1992, str. 43–45.
2. **Adamič Marjeta:** Tuji raziskovalci v Arhivu Inštituta za novejšo zgodovino. Obvestila Arhiva republike Slovenije, VIII, 1992, str. 9–11.
3. **Čepič Zdenko:** Tiskovna konferenca ob izidu Borca 7–8–9, 1991. Mag. Aleš Gabrič: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952. Borec, XLIV, 1992, št. 3–4–5, str. 392–394.
4. **Deželak-Barič Vida:** Laško. NOB. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 103.
5. **Dolenc Ervin:** Eisenponarjeva krava ali ponovno uvajanje kozjereje na Senožeško – Pogovor z Dragom Grželjem–Lončarjem. 27 vasi, XIV, 1987–1991, št. 1, str. 34–35.
6. **Dolenc Ervin:** Kulturni odsek Narodnega sveta. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 69–70.
7. **Dolenc Ervin:** Potrditev tržnih pravic Senožečam. 27 vasi, XIV, 1987–1991, št. 1, str. 27.
8. **Dolenc Ervin:** Senožeče v času Zelenove mladosti. Primorska srečanja, 1991, št. 127, str. 937–938.
9. **Ferenc Tone:** Bolj kritično in manj evforično o Dražgošah. Gorenjski glas, XLV, 1992, št. 4, str. 9.
10. **Ferenc Tone:** Krim. NOB. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 12.
11. **Ferenc Tone:** Krimiska jama. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 13.
12. **Ferenc Tone:** Krmin. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 31.
13. **Ferenc Tone:** Krn. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 32.

14. **Ferenc Tone:** Krška partizanska skupina. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 52.
15. **Ferenc Tone:** Krško. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 53–54.
16. **Ferenc Tone:** Lazna. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 112.
17. **Ferenc Tone:** Lebensborn. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 113.
18. **Ferenc Tone:** Ledine. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 116.
19. **Ferenc Tone:** Ljubljana. Od 1941 do 1945. Enciklopedija slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 230–232.
20. **Ferenc Tone:** Ljubljanska pokrajina. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 258–259.
21. **Ferenc Tone:** Ljubljansko vojno področje. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 266.
22. **Ferenc Tone:** Ljudska oblast. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 286.
23. **Ferenc Tone:** Ljutomersko okrožje. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 307.
24. **Ferenc Tone:** Mala gora. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 382.
25. **Ferenc Tone:** Slovenske narodnoosvobodilne brigade. Svobodna misel (TV 15), XXX, 1992, št. 17, str. 15–18.
26. **Ferenc Tone:** Zlo koti se iz zla brez nehanja. Pogovor. Večer, XLVIII, 1992, št. 8, str. 18.
27. **Fischer Jasna:** Tiskovna konferenca ob izidu Borca 7–8–9, 1992. Mag. Aleš Gabrič: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952. Borec, XLIV, 1992, št. 3–4–5, str. 387, 396, 397, 398.
28. **Gabrič Aleš:** Kulturni molk. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 69.
29. **Gabrič Aleš:** Ljudska prosveta Slovenije. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 289.
30. **Gabrič Aleš:** Tiskovna konferenca ob izidu Borca 7–8–9, 1991. Mag. Aleš Gabrič: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952. Borec, XLIV, 1992, št. 3–4–5, str. 387, 397, 398.
31. **Godeša Bojan:** Pomislek ob članku »NOV in revolucija«. Svobodna misel (TV 15), XXX, 1992, št. 21, str. 27.
32. **Gombač Metka:** Londonski sporazum. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 322–323.
33. **Guštin Damijan:** Diskusija. Povojna zgodovina na Slovenskem. Koroški pokrajinski muzej, Slovenj Gradec 1992, str. 86–87, 88–89.

34. **Guštin Damijan:** Ljubelj. NOB. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 217–218.
35. **Guštin Damijan:** Mariborski upor. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 411.
36. **Guštin Damijan:** Živimo v raju. Mladina, 1992, št. 38, str. 3.
37. **Kacin-Wohinz Milica:** Labinska republika. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 86.
38. **Kacin-Wohinz Milica:** Marežanski upor. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 397.
39. **Kresal France:** Ljubljanska borza za blago in vrednote. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 253–254.
40. **Mlakar Boris:** Ali so naši arhivi sedaj odprti? Slovenec, II, 1992, št. 73, 79, str. 23. (Z Ireno Mrvič in Darinko Drnovšek).
41. **Mlakar Boris:** Legija smrti. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 118.
42. **Mlakar Boris:** Kvizlinštvo. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 84–85.
43. **Mlakar Boris:** Razgovor o tekstu Franceta Klopčiča Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma, Ljubljana, 10. julija 1984. Borec, XLIV, 1992, št. 3–4–5, str. 334–335.
44. **Mlakar Boris:** Slovence še obremenjujeta sovraštvo in maščevanje. Gorenjski glas, XLV, 1992, št. 33, str. 1, 12, 21.
45. **Perovšek Jurij:** Liberalizem. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 165–166.
46. **Prinčič Jože:** Tiskovna konferenca ob izidu Borca 7–8–9, 1991. Mag. Aleš Gabrič: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952. Borec, XLIV, 1992, št. 3–4–5, str. 391–392.
47. **Prunk Janko:** Krfska deklaracija. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 11.
48. **Prunk Janko:** Križarstvo. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 21.
49. **Prunk Janko:** Krščanski socializem. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 43–45.
50. **Prunk Janko:** Majniška deklaracija. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 369.
51. **Prunk Janko:** Majniška deklaracija 1989. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 369–370.
52. **Prunk Janko:** Slovenska pot do osamosvojitve. Borec, XLIV, 1992, št. 3–4–5, str. 282, 283, 384, 385. (Skupaj z Bogom Grafenauerjem in Jankom Pleterskim).
53. **Rozman Franc:** Majski listi. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 370.
54. **Vidovič-Miklavčič Anka:** Krekova mladina. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 6.

55. **Vidovič-Miklavčič Anka:** Kres. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 8.
56. **Vidovič-Miklavčič Anka:** Krščanska delavska mladina. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 42.
56. **Vodušek Starič Jera:** Liberalizem. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 166–167.
57. **Vodušek Starič Jera:** Ljudska fronta Jugoslavije. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 275–276.
58. **Vodušek Starič Jera:** Ljudska republika Slovenija. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 290–291.
59. **Vodušek Starič Jera:** Ljudska skupščina FLRJ. Enciklopedija Slovenija, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 291.
60. **Vodušek Starič Jera:** Ljudska skupščina LRS. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 291.
61. **Vodušek Starič Jera:** Tiskovna konferenca ob izidu Borca 7–8–9, 1991. Mag. Aleš Gabrič: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952. Borec, XLIV, 1992, št. 3–4–5, str. 390, 396.

V. Poročila o znanstvenih srečanjih

1. **Dolenc Ervin:** Simpozij »Danilo Zelen in narodnorevolucionarno gibanje na Primorskem med obema vojnama«, Senožече, 1. junij 1991. Zgodovinski časopis, XLV, 1991, št. 4, str. 661–663.
2. **Studen Andrej:** Dnevi praške zgodovine v Münstru. (Münster, 20.–24. maj 1992). Zgodovinski časopis, XLVI, 1992, št. 3, str. 407–408.

VI. Ocene in poročila

1. **Deželak-Barič Vida:** Ljubo Sirc: Med Hitlerjem in Titom. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1992, 508 str. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1–2, str. 249–253.
2. **Deželak-Barič Vida:** Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945. (O knjigi dr. Toneta Ferenc). Svobodna misel (TV 15), XXX, 1992, št. 3, str. 10.
3. **Deželak-Barič Vida:** Prispevki za novejšo zgodovino 1–2. Delo, XXXIV, 1992, št. 71; Književni listi, str. 16.
4. **Dolenc Ervin:** Aleš Gabrič, Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952. Borec, XLIII, 1992, št. 7–8–9. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1–2, str. 256–259.
5. **Gabrič Aleš:** Knjiga, ki je kot naročena za čas živahnih javnih razprav. (Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni). Delo, XXXIV, 1992, št. 150, str. 15.
6. **Gabrič Aleš:** Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1992, 240 str. (Viri ; 5). Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1–2, str. 260–261.

7. **Gombač Metka:** Danilo Turk – Joco, Moje stoletje, prvi del 1912–1945. Založništvo tržaškega tiska, Trst 1991, 269 str. *Annales*, II, 1992, št. 2, str. 370–371.
8. **Gombač Metka:** *Zgodovinski časopis* 21, 1–4, 1967. Delo, XXXIV, 1992, št. 185, str. 8.
9. **Gombač Metka:** *Zgodovinski časopis* 45/4. Delo, XXXIV, 1992, št. 295, str. 8.
10. **Gombač Metka:** *Zgodovinski časopis* 46/1. Delo, XXXIV, 1992, št. 115, str. 16.
11. **Gombač Metka:** *Zgodovinski časopis* 46/2. Delo, XXXIV, 1992, št. 174, str. 8.
12. **Gombač Metka:** *Zgodovinski časopis* 46/3. Delo, XXXIV, 1992, št. 227, str. 16.
13. **Guštin Damijan:** J. J. Švajncer, Vojna in vojaška zgodovina Slovencev. Prešernova družba, Ljubljana 1992, 215 str. in Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije, Ljubljana 1991, 135 str. *Zgodovinski časopis*, XLVI, 1992, št. 2, str. 282–284.
14. **Guštin Damijan:** Vojna v Sloveniji 1991 (Vojna v Sloveniji, Od napadov JLA do zmage nad JA, Mednarodno tiskovno središče, Ljubljana 1991, 121 str.; Deset dni vojne za Slovenijo ...). *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXII, 1992, št. 1–2, str. 262–264.
15. **Kacin-Wohinz Milica:** Claudio Pavone, Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità della Resistenza. Boltati Boringhieri, Torino 1991, 825 str. *Zgodovinski časopis*, XLVI, 1992, št. 2, str. 287–290.
16. **Mlakar Boris:** Thomas M. Barker, Social revolutionaries and secret agents. New York 1990, 249 str. *Slovene Studies*, XII, 1992, št. 2, str. 232–236.
17. **Perovšek Jurij:** *Prispevki za novejšo zgodovino* 1992, 1–2. Delo, XXXIV, 1992, št. 262, str. 16.
18. **Rozman Franc:** Devet zvezkov spominov. Ljudevit Pivk, Proti Avstriji. Dnevnik, XLII, 1992, št. 143, str. 16.
19. **Rozman Franc:** Dragan Subotić, Srpski socialisti i nacionalno pitanje. Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1990, 147 str. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXII, 1992, št. 1–2, str. 244–246.
20. **Rozman Franc:** Ne razlaga, ampak obuditev spomina. Janez J. Švajncer, Vojna in vojaška zgodovina Slovencev. Dnevnik, XLII, 1992, št. 285, str. 15.
21. **Rozman Franc:** Slomšku v spomin. 130 let visokega šolstva v Mariboru. Dnevnik, XLII, 1992, št. 98, str. 16.
22. **Rozman Franc:** Zamolčani trenutek zgodovine. L. Sirc, Med Hitlerjem in Titom. Dnevnik, XLII, 1992, št. 70, str. 15.
23. **Studen Andrej:** Carlo Ginzburg, Der Käse und die Würmer. Die Welt eines Müllers um 1600. Klaus Wagenbach Verlag, Berlin 1990, 205 str. *Zgodovinski časopis*, XLVI, 1992, št. 1, str. 134–136.
24. **Studen Andrej:** Janez Cvirn, Kri v luft! (Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja). Novi tednik–Radio Celje, Celje 1990, 107 str. *Zgodovinski časopis*, XLV, 1991, št. 1, str. 166–167.
25. **Studen Andrej:** Urbarji – redki, a izvrstni pomniki minulosti. Delo, XXXIII, 1991, št. 167; *Književni listi*, str. 5.

26. **Trampuž Lilijana:** Učiteljski list (1920–1926), Bibliografsko kazalo. Tatjana Hojan, razprava Marisa Škerk–Kosmina. Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1991, 166 str. Annales, II, 1992, št. 2, str. 371–372.
27. **Vidovič-Miklavčič Anka:** Marjan Žnidarič, Železničarji in železnice v času okupacije in NOB na Slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1990, 584 str. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1–2, str. 247–250.

VII. Biografije

1. **Čepič Zdenko:** Krašovec Stane. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 410–411.
2. **Čepič Zdenko:** Kržišnik Anton. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 61.
3. **Čepič Zdenko:** Leskošek Franc – Luka. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 139.
4. **Dolenc Ervin:** Matevž Frelih iz Otošč. 27 vasi, XIV, 1987–1991, št. 1, str. 32.
5. **Ferenc Tone:** Kübler Ludwig. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 62.
6. **Ferenc Tone:** Kutschera Franz. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 83.
7. **Ferenc Tone:** Löhr Alexander. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 314.
8. **Ferenc Tone:** Mahnič Rudolf – Brkinc. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 365.
9. **Fischer Jasna:** Kunc Mitja. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 74–75.
10. **Kacin-Wohinz Milica:** Bregant Alojz. Primorski slovenski biografski leksikon, 18. sn. in dodatek. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1992, str. 388–389.
11. **Kacin-Wohinz Milica:** Manfreda Andrej. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 388.
12. **Kacin-Wohinz Milica:** Žerjal Drago. Primorski slovenski biografski leksikon, 18. sn. in dodatek. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1992, str. 494–495.
13. **Mlakar Boris:** Bekeš Andrej. Primorski slovenski biografski leksikon, 18. sn. in dodatek. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1992, str. 454–455.
14. **Mlakar Boris:** Bekeš Peter. Primorski slovenski biografski leksikon, 18. sn. in dodatek. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1992, str. 455.
15. **Mlakar Boris:** Biček Franc. Primorski slovenski biografski leksikon, 18. sn. in dodatek. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1992, str. 466.
16. **Mlakar Boris:** Krek Miha. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 5.
17. **Mlakar Boris:** Krener Franc. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 8.
18. **Mlakar Boris:** Križ Ladislav. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 19.

19. **Mlakar Boris:** Križman Andrej. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 22–23.
20. **Mlakar Boris:** Kuhar Alojzij. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 64.
21. **Mlakar Boris:** Likar Ivan – Sočan. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 171–172.
22. **Mlakar Boris:** Malovrh France. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 386.
23. **Mlakar Boris:** Vodopivec Josip. Primorski slovenski biografski leksikon, 17. sn. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1991, str. 242–243.
24. **Mlakar Boris:** Vodušek Žiga. Primorski slovenski biografski leksikon, 17. sn. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1991, str. 247–248.
25. **Mlakar Boris:** Vogrič Lojze. Primorski slovenski biografski leksikon, 17. sn. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1991, str. 249–250.
26. **Mlakar Boris:** Vošnjak Pavel. Primorski slovenski biografski leksikon, 17. sn. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1991, str. 266.
27. **Mlakar Boris:** Vošnjak Mitja. Primorski slovenski biografski leksikon, 17. sn. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1991, str. 266–267.
28. **Mlakar Boris:** Vrščaj–Holy Zima. Primorski slovenski biografski leksikon, 17. sn. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1991, str. 282.
29. **Mlakar Boris:** Zemljak Jože. Primorski slovenski biografski leksikon, 17. sn., 18. sn. in dodatek. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1991, 1992, str. 336–337.
30. **Mlakar Boris:** Ziherl Boris. Primorski slovenski biografski leksikon, 18. sn. in dodatek. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1992, str. 347–348.
31. **Perovšek Jurij:** Kulovec Franc. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 66–67.
32. **Perovšek Jurij:** Lubej France – Drejče. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 332.
33. **Prinčič Jože:** Kresal France. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 8.
34. **Rozman Franc:** Kristan Antòn. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 14–15.
35. **Rozman Franc:** Kristan Etbin. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 15–16.
36. **Rozman Franc:** Lemež Milan. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 125.
37. **Rozman Franc:** Linhart Karel. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 191.
38. **Rozman Franc:** Lukan Walter. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 336.
39. **Vidovič–Miklavčič Anka:** Kronovšek Ivan. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 38.
40. **Vodušek Starič Jera:** Mačkovšek Janko. Enciklopedija Slovenije, 6. zv. Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 349.

VIII. Bibliografije

1. **Kandus Nataša:** Bibliografija sodelavcev Inštituta za novejšo zgodovino za leto 1991. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1–2, str. 265–275.

Kazalo

CONTENTS - TABLE DES MATIÈRES - INHALT

RAZPRAVE - ARTICLES - ÉTUDES - ABHANDLUNGEN

Žarko Lazarevič, Kmečki dolgovi v avstrijski dobi UDK 336.337+323.32(=863)»185/1918«	3
Jurij Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave UDK 324.(497.1)»1921«	17
Ervin Dolenc, Reorganiziranje slovenskih kulturnih delavcev po državnem prevratu leta 1918 UDK 008(=863)»1918/-«	27
Avgust Lešnik, Npbori socialdemokratskega tabora za ponovno oživitev druge internacionale v letih 1918-1923 UDK 327.323.2»1918/1923«	41
Anka Vidovič-Miklavčič, Omladina Narodne odbrane (Mladina Narodne obrambe) UDK 329.78(497.1)ONO»1929/1941«	61
Lilijana Trampuž, O proletarski demokraciji (K vprašanju odnosa med pokrajnskim in centralnim komitejem KSJ) UDK 320.15(KPJ):321.7	77
Vida Deželak-Barič, Osrednje vodstvo Komunistične partije Slovenije v vojnem obdobju 1941-1945 UDK 329(497.12)KPS»1941/1945«	87
Bojan Godeša, Odbori Delavske enotnosti na Gorenjskem UDK 329.15+331.881(497.12)»1944«	99
Damijan Guštin, Tisk narodnoosvobodilnega gibanja 1944-1945 o organih za ugotavljanje vojnih zločinov UDK 343.977+32.019.5(497.12)»1944/45«	111
Anna Maria Vinci, Trst v vojni UDK 940.53/54(453.33)Trst»1940/1945«	129
Nevenka Troha, Stališča Komunistične partije Slovenije (Komunistične partije Jugoslavije) in Komunistične partije Italije o Julijski krajini v letih 1941-1947 UDK 343.197»1944/1945«	147
Aleš Gabrič, Informbirojevstvo na Slovenskem UDK 329.15(497.12)Informbiro»1948«	163

Zdenko Čepič, Naseljevanje kolonistov iz Slovenije v Vojvodini (Krajevni in socialno poklicni izvor kolonistov)	177
UDK 325.3(=863)(497.113)»1946«	
Jože Prinčič, Nacionalizacija najemnih zgradb in gradbenih zemljišč na ozemlju LR Slovenije (1958–1962)	193
UDK 338.98(497.12)»1958/1962«	

ZAPISI - NOTES - NOTES - NOTIZEN

Janko Pleterski, Ameriška poročila iz Hrvaške in Slovenije spomladi 1919	203
UDK 341.222(497.1)(093)»1919«	
Jurij Perovšek, O volji po nacionalni suverenosti (Ob sedemdesetletnici razprave o nacionalnem vprašanju v KSJ leta 1923)	215
UDK 323.1+329.15(497.1)»1923«	

JUBILEJI - JUBILEES - JUBILÉS - JUBILÄEN

Jurij Perovšek, Janko Pleterski - sedemdesetletnik	221
--	-----

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS -
RAPPORTS ET CRITIQUES - BERICHTE UND REZENSIONEN

Janko Prunk: Slovenski narodni vzpon (Anka Vidovič-Miklavčič)	227
Feliks J. Bister: Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju (Egon Pelikan)	231
Bojan Balkovec: Prva slovenska vlada 1918–1921 (Jurij Perovšek)	233
Alojzij Novak: Črniška kronika (Lilijana Trampuž)	235
Nataša Budna, Jože Dežman, Janez Lušina: Gorenjski partizan, Gorenjski odred 1942–1944 (Vida Deželak-Barič)	237
Veljko Rus: Zapiski iz življenja Josipa Rusa (Damijan Guštin)	240
Jerca Vodušek Starič: Prevzem oblasti (Bojan Godeša)	242
Jože Prinčič: Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu (Zdenko Čepič)	246
Božo Repe: »Liberalizem« v Sloveniji (Martin Ivanič)	249
Janez Janša: Premiki (Damijan Guštin)	252

BIBLIOGRAFIJA - BIBLIOGRAPHY - BIBLIOGRAPHIE

- Marjeta Čampa, Bibliografija objavljenih del 1945-1982 o Slovencih v okupatorjevih zaporih, ujetniških in koncentracijskih taboriščih ter v evropskem odporniškem gibanju med II. svetovno vojno 255
- Nataša Kandus, Bibliografija sodelavcev Inštituta za novejšo zgodovino v letu 1992 263

UDK 336.337+323.32(=863)»185/1918«

Žarko LAZAREVIČ, dr., asistent doktor, Inštitut za novejšo zgodovino, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (nem., angl.)

KMEČKI DOLGOVI V AVSTRIJSKI DOBI

Z dolgovi so se slovenski kmetje ubadali skozi drugo polovico devetnajstega in v prvih desetletjih dvajsetega stoletja. Avtor je ta proces razdelil v dve obdobji, pri čemer približno ločnico predstavlja leto 1890 oziroma konec gospodarske krize. V prvem obdobju so bili dolgovi kot posledica kriznih razmer veliki. V drugem obdobju pa se je z izboljšanjem gospodarskih razmer tudi dolžniško breme zmanjšalo, oziroma postalo znosno.

UDK 342.(497.1)»1921«

Jurij PEROVŠEK, dr., asistent doktor, Inštitut za novejšo zgodovino, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (nem., angl.)

UNITARISTIČNI IN CENTRALISTIČNI ZNAČAJ VIDOVDANSKE USTAVE

V razpravi obravnava avtor doslej posebej še ne obravnavano vprašanje unitarističnega in centralističnega državnopravnega značaja vidovdanske ustave, sprejete 28. junija 1921. Ta ustava, ki je utemeljila unitarno-centralistični značaj Kraljevine SHS, je Slovence in druge jugoslovanske narode v formalnopravnem pogledu izbrisala kot nacionalne entitete ter jih kot izmišljeno (jugoslovansko) nacionalno enoto vpenjala v strogo centralistični jugoslovanski državni sistem. Avtor opozarja, da so se Slovenci na unitarizem in centralizem vidovdanske ustave že leta 1923 odzvali z večinsko slovensko narodno opredelitvijo za avtonomistično-federalistični nacionalni program, pri katerem so nato vztrajali vse do konca prve jugoslovanske države.

UDK 008(=863)»1918/-«

Ervin DOLENC, dr., asistent doktor, Inštitut za novejšo zgodovino, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (fran., angl.)

REORGANIZIRANJE SLOVENSКИH KULTURNIH DELAVCEV PO DRŽAVNEM PREVRATU LETA 1918

Razprava pregledno obravnava organizacijsko prestrukturiranje slovenskih kulturnih delavcev po državnem prevratu iz Habsburške monarhije v Kraljevino SHS leta 1918. Podrobneje opisuje ustanavljanje, rast in eventualno zamiranje organizacij slovenskih književnikov, likovnih umetnikov in glasbenikov v času prve Jugoslavije.

UDK 336.337+323.32(=863)»185/1918«

Žarko LAZAREVIČ, Ph. D., Research Assistant, Institute of Recent History, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (ger., engl.)

THE PEASANTS' DEBT IN THE PERIOD OF THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

Indebtedness was a problem Slovene peasants had been plagued with throughout the second half of the 19th and the first decades of this century. The author describes the issue in terms of two periods and uses 1890 as the cut-off year marking the end of an economic crisis. In the first period characterised by the crisis the debt was very large, but the second period was that of gradual recovery coupled with a drop in the burden or at least a bearable debt.

UDK 342.(497.1)»1921«

Jurij PEROVŠEK, Ph. D., Research Assistant, Institute of Recent History, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (ger., engl.)

THE UNITARY AND CENTRALIST CHARACTER OF THE JUNE 28, 1921, CONSTITUTION

The author discusses the issue of the unitary and centralist character of the Yugoslav constitution adopted on June 28, 1921, an question that has not been devoted any particular attention to so far. The constitution was founded on the unitary-centralist Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes that eliminated from the ranks of national entities the Slovene and other peoples of Yugoslavia, introducing an imaginative (Yugoslav) ethnic entity within the strict centralist state system. The author emphasises the fact that Slovenes reacted to this character of the 1921 constitution as early as 1923 when a majority opted for a national programme of autonomy within a federal state, and insisted on it until the very end of the first Yugoslav state.

UDK 008(=863)»1918/-«

Ervin DOLENC, Ph. D., Research Assistant, Institute of Recent History, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1.

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (fr., engl.)

RESTRUCTURING IN THE SLOVENE CULTURAL ORGANISATIONS FOLLOWING THE 1918 TRANSFORMATION

The author highlights a reorganisational restructuring in the Slovene cultural organisations in the period of transformation from the Habsburg Empire to the new Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes in 1918. He describes the establishment, growth and decline of a number of organisations that united Slovene writers, painters and sculptors as well as musicians in the first Yugoslav state.

UDK 327.323.2»1918/1923«

Avugst LEŠNIK, dr., docent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SLO - 61000 Ljubljana, Aškerčeva 2
Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (fr., angl.)

NAPORI SOCIALDEMOKRATSKEGA TABORA ZA PONOVRNO OŽIVITEV DRUGE INTERNACIONALE V LETIH 1918-1923

Prispevek obravnava organizacijske napore socialdemokratskega tabora, da v razmerah po I. svetovni vojni obnovi drugo internacionalo. V tem kontekstu avtor analizira teoretične poglede tako desne (bernske) kot centristične (dunajske) internacionale na ključno vprašanje - kako preseči organizacijski in idejni razkol v mednarodnem socialističnem gibanju ter ponovno povezati celotni svetovni proletariat v skupno mednarodno organizacijo.

UDK 329.78(497.1)ONO»1929/1941«

Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ, dr., višja znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (fr., angl.)

OMLADINA NARODNE ODBRANE (MLADINA NARODNE OBRAMBE)

V prispevku je na podlagi virov in literature orisan idejni profil in vloga nacionalne mladine, ki se je vključila v gibanje okrog glasila Pohod (1932-1937) in v okviru Narodne odbrane delovala kot Omladina NO z osrednjim organom v Beogradu. ONO je imela v Dravski banovini 16 krajevnih sekcij in 3 poverjeništa. Poleg kmečke in delavsko-obrtniške mladine je zajemala srednješolce, na univerzi pa je leta 1935 ustanovila akademski odsek. V glasilih Pohod in Omladina (1933-1934) in v brošuri »Kdo smo? Kaj hočemo?« je poudarjala militantnost, vabila k vključitvi v narodnoobrambno gibanje proti Südmark in Schulverein in idejno pripravljalo radikalno nacionalno-socialno gibanje, pri čemer pa je ostro zavračala razredni boj. Gibanje velja za podobno nemškemu nacionalsocializmu.

UDK 329.15(KPJ):321.7

Lilijana TRAMPUŽ, mag., SLO - 61000 Ljubljana, Lepi pot 14 c

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (nem., angl.)

O PROLETARSKI DEMOKRACIJI (K vprašanju odnosa med pokrajinskim in centralnim komitejem KSJ)

Na podlagi arhivskih virov in spominke literature analizira avtorica odnos med pokrajinskim vodstvom slovenskih komunistov ter centralnim vodstvom v tujini. Kljub strogim pogojem ilegale, in omejenih osebnih stikih v katerih so delovali komunisti, so pismeno razpravljali o številnih vprašanjih s katerimi so se srečevali pri vsakdanjem političnem delu. Avtorica analizira odnos komunistov do volitev (v okrožna in pokrajinsko vodstvo). Volitve so za vse razpravljalce bistven izraz demokracije. Neugodne objektivne okoliščine vplivajo na pokrajinsko vodstvo tako, da je pripravljeno na kompromisne rešitve, kar pa centralno vodstvo kategorično in avtoritativno odklanja.

UDK 327.323.2»1918/1923«

Avrust LEŠNIK, Ph. D., Assistant Professor, University of Ljubljana, Faculty of Philosophy, SLO - 61000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (fr., engl.)

THE SOCIAL DEMOCRATS AND THEIR EFFORT TO RECONSTRUCT THE SECOND INTERNATIONAL IN THE 1918-1923 PERIOD

The author describes the organisational effort made by the Social Democrats to renew the Second International within circumstances of an ongoing war. Within this context he focuses on the theoretical views of both the right International (located in Bern) and the centrist faction (located in Vienna) concerning the key issue of ways and means to overcome and organisational and ideological rift within the international socialist movement, and the attempt to reunite the world proletariat within a joint international organisation.

UDK 329.78(497.1)ONO»1929/1941«

Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ, Ph. D., Ph. D., Senior Research Associate, Institute of Recent History, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (fr., engl.)

NATIONAL DEFENSE YOUTH (OMLADINA NARODNE ODBRANE)

On the basis of records and literary works the author describes the ideological profile and role of the young generation participating in the movement around a magazine entitled the »Pohod« (1932-1937) and the »Omladina Narodne Odbrane« (the National Defense Youth), a movement directed from its headquarters in Belgrade in the Drava Banovina the NDY had 16 chapters and 3 committees in which members were the youth from peasant and working classes, as well as secondary school students. In 1935, and academic NDY chapter was founded at the University of Ljubljana. In their publications, »Pohod« (The March), »Omladina« (The Youth) and a special brochure »Who Are We? What do We Want?« the organisation manifested their militant character, inviting the young generations to join the national defence against their competitors in the »Südmark« and the »Schulverein« clubs, preparing the young members to join the ranks of a radical national and social movement. The NDY always rejected both any form of class struggle and gradually acquired a character comparable to that of the emerging German national socialism.

UDK 329.15(KPJ):321.7

Lilijana TRAMPUŽ, M.A., SLO - 61000 Ljubljana, Lepi pot 14 c

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (ger., engl.)

ON THE PROLETARIAN DEMOCRACY (The Relationship Between the Regional and Central Committees in the Yugoslav Communist Party)

Using official records and memoirs the author examines the relationship between the regional leadership of Slovene communists that the central leadership operating from abroad. Despite the need to remain deep underground and with a limited personal contact, the communists engaged in lively debates in writing that dealt with a number of issues encountered in their daily political practice. The author also describes the communist attitude towards elections (to district and regional governing bodies). All participants in the debate consider elections an essential manifestation of a democratis system, yet the hardships of everyday work had influenced the regional leadership at home who are ready to accept compromise, which the central committee members abroad reject categorically and with full authority.

UDK 329(497.12)KPS»1941/1945«

Vida DEŽELAK-BARIČ, mag., asistentka, Inštitut za novejšo zgodovino, SLO – 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1–2, slov. (angl., angl.)

OSREDNJE VODSTVO KOMUNISTIČNE PARTIJE SLOVENIJE V VOJNEM OBDOBJU 1941–1945

Avtorica rekonstruira kadrovske sestave centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, v katerem se je v obravnavanem času zvrstilo okoli 40 članov in kandidatov, in spremlja njegove spremembe, ki so nastajale zaradi aretacij, usmrnitev, padli v boju in izključitev. Predstavi posebne zadolžitve, ki so jih opravljali posamezniki ter strukturno analizira pripadnike glede na starost, izobrazbo in partijski staž. Zaradi specifičnih razmer je CK KPS delal v vojnem času v glavnem v zelo ozki sestavi.

UDK 329.15+331.881(497.12)»1944«

Bojan GODEŠA, dr., asistent doktor, Inštitut za novejšo zgodovino, SLO – 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1
Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1–2, slov. (nem., angl.)

ODBORI DELAVSKE ENOTNOSTI NA GORENJSKEM

S povečanim zanimanjem osrednjega partizanskega vodstva za Gorenjsko leta 1944, je prišlo tudi do večjega razmaha DE. Njena naloga je bila predvsem mobilizacija delavcev v partizansko vojsko. S tem naj bi se poleg okrepitev vojske tudi spremenila njena socialna sestava, ki bi bolj ustrezala idejno–razrednim merilom KPS. Najprej se je DE pojavila in najbolj razširila v kamniškem okrožju. Čeprav pozno, se je zasedla tudi na Jesenicah, kjer je tudi dočkala konec vojne. V kranjskem okrožju se je pojavila v nekaj tovarnah v Kranju in Trziču, medtem ko je v škofjeloškem okrožju ostalo le pri poizkusu organiziranja.

UDK 343.977+32.019.5(497.12)»1944/45«

Damijan GUŠTIN, mag., asistent, Inštitut za novejšo zgodovino, SLO – 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1
Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1–2, slov. (angl., angl.)

TISK NARODNOSVOBODILNEGA GIBANJA 1944–1945 O ORGANIH ZA UGOTAVLJANJE VOJNIH ZLOČINOV

Februarja 1944 ustanovljena Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev je zbirala in proučevala podatke o vojnih zločinih v Sloveniji. Članek prikazuje, kako so bili njeno delo, nameni tega dela in rezultati predstavljeni v lastnem tisku. Ugotavlja velik politični pomen, ki so ga pripisovali propagandisti tovrstnim objavam, veliko število tovrstnih objav in njihovo stereotipnost. Najbolj značilne skupine objav so bila poročila o ustanovitvi, o metodologiji in pomenu zbiranja prijav vojnih zločinov ter publiciranje javnih sporočil omenjene komisije same s podatki o posameznih vojnih zločinih in številu žrtev raznih kategorij.

UDK 329(497.12)KPS»1941/1945«

Vida DEŽELAK-BARIČ, M.A., Assistant, Institute of Recent History, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (engl., engl.)

TOP LEADERSHIP OF THE COMMUNIST PARTY OF SLOVENIA IN THE 1941-1945 WAR PERIOD

In her contribution the author makes an attempt at reconstructing the personnel structure of the Central Committee of the Communist Party of Slovenia. In the period under consideration the Committee had a total of 40 members and candidates coming and going, and the author follows the changes in membership due to arrests, executions and losses resulting from expulsion as well as active participation in combat. She outlines some duties individual members were put in charge of, as well as analyses the leadership structure in terms of age, tenure and level of education, and shows that for a variety of reasons a rather small number of individuals served as members of the Central Committee of the Slovene Communist Party.

UDK 329.15+331.881(497.12)»1944«

Bojan GODEŠA, Ph. D., Research Assistant, Institute of Recent History, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (ger., engl.)

THE WORKERS' UNITY COUNCILS IN UPPER CARNIOLA

With a growing interest in Upper Carniola by the Partisan leadership, the Workers' Unity spread stepped up its activity in 1944. The most important objective set by the organisation was to mobilise workers to join the Partisan army so that it become not only more numerous, but also changed in terms of its social structure to be more consistent with the ideological and class standards of the Communist Party of Slovenia. The region around Kamnik was the first to see the Workers' Unity grow, to then spread out towards the town of Jesenice in which its headquarters were located at the end of the Second World War. In Kranj the councils were founded in a few factories, the same was true of Tržič, while no more than attempts at organising them were made in the region of Škofja Loka.

UDK 343.977+32.019.5(497.12)»1944/45«

Damijan GUŠTIN, M.A., Assistant, Institute of Recent History, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (engl., engl.)

THE PRESS OF THE NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT IN THE 1944-1945 PERIOD ON THE WORK OF THE COMMISSIONS FOR THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES

In February 1944, the Commission for the Investigation of Crimes Committed by the Occupiers and Their Accomplices was founded to collect and examine information about war crimes perpetrated in Slovenia. The author outlines the coverage of its work, the aims of the Commission and its results in the founders' own press. He establishes the large political significance attached to the articles by those who were in charge of the propaganda work, the large number of such articles and the stereotypes used describing the work of the Commission. Among very typical were articles concerning the foundation, methodologies and importance of collecting reports about war crimes and public statements of the Commission including data about individual war crimes as well as victims of different categories.

UDK 940.53/54(453.33)Trst»1940/1945«

Anna Maria VINCI, dr., raziskovalka, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia (Regionalni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja Furlanije Julijske krajine), I - 34136 Trieste (Trst), Salita di Greta 38

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (nem., angl.)

TRST V VOJNI

Članek povzema vmesne rezultate projekta »Trst v vojni, 1940 - 1945«, ki ga izvaja Regionalni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Trstu. Avtorica predstavlja teme, ki so jih obdelali sodelavci z uporabo tudi novih virov in metod: demografski razvoj, vpliv vojne na vsakdanje materialno in duhovno življenje mesta (zlasti dojemanje vojne), vojno gospodarstvo v mestu, funkcioniranje mestne uprave in političnega življenja v okviru Nacionalne fašistične stranke, kulturno življenje mesta, šolstvo in propagando, odnose do slovenske manjšine in židovske skupnosti, posebej zanimiva je kvantitativna analiza ene od delavskih četrti v mestu. D.G.

UDK 329.15(977.12):329.15(45)+(453.3)»1941/1945«

Nevkenka TROHA, arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, SLO - 61000 Ljubljana, Tomšičeva 5

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (ital., angl.)

STALIŠČA KOMUNISTIČNE PARTIJE SLOVENIJE (KOMUNISTIČNE PARTIJE JUGOSLAVIJE) IN KOMUNISTIČNE PARTIJE ITALIJE O JULIJSKI KRAJINI V LETIH 1941-1947

Razprava obravnava odnose med komunističnima partijama na narodnostno mešanem območju, ki sta ga skušali priključiti obe zainteresirani državi. Ker sta obe partiji vodili oz. bili med voditelji osvobodilnega boja, je njuno delovanje imelo širše posledice. Osnovna dilema je bila razmerje med narodnim in socialnim oz. razrednim vprašanjem, obe pa sta bili vezani tudi na položaj v matični državi. KPS je uspelo z izpostavljanjem reševanja slovenskega narodnega vprašanja pritegniti Slovence, s poudarjanjem socialistične revolucije in z navezanostjo na Sovjetsko zvezo pa italijansko delavstvo v Julijski krajini, ki se je opredelilo v nasprotju z usmeritvami matične KPI.

UDK 329.15(497.12)Informbiro»1948«

Aleš GABRIČ, mag., asistent, Inštitut za novejšo zgodovino, SLO - Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (angl., angl.)

INFORMBIROJEVSTVO NA SLOVENSKEM

V razpravi avtor ugotavlja, koliko je bilo informbirojevcev iz Slovenije, iz katerih socialnih slojev so izhajali in kako je jugoslovanski politični položaj vplival na odnos oblasti do njih. V Sloveniji je bilo informbirojevstvo zaradi tradicionalne navezanosti na zahod manjši problem kot v ostali Jugoslaviji, ravno zaradi tega pa je ostal v dosedANJI historiografiji neobdelan.

UDK 940.53/54(453.33)Trst»1940/1945«

Anna Maria VINCI, Ph. D., raziskovalka, Institute for the Liberation Movement, Trieste, Italy

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (ger., engl.)

TRIESTE DURING WORLD WAR II

The author sums up the interim results of the »Trieste During the War, 1940-1945« project undertaken by the Regional Institute for the History of the Liberation Movement of Trieste. The summary refers to the topics covered and new sources as well as methods applied, viz. the demographic trends, the impact of the War on the daily material and spiritual life of the city (the perception of war in particular), the war-time economy of the city, the functioning of the municipal administration and political life within the National Fascist Party, the city's cultural setup, schools and propaganda institutions, as well as relationships between the Slovenian ethnic minority and the local Jewish community. Of particular interest might be a quantitative analysis of a working class district of the city. D.G.

UDK 329.15(977.12):329.15(45)+(453.3)»1941/1945«

Nevenka TROHA, Archivist, Archives of the Republic of Slovenia, SLO - 61000 Ljubljana, Tomšičeva 5

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (ital., engl.)

RELATIONSHIPS BETWEEN THE COMMUNIST PARTY OF SLOVENIA (COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA) AND THE COMMUNIST PARTY OF ITALY IN THE 1941-1947 PERIOD CONCERNING THE ISSUE OF VENEZIA GIULIA

The author examines the relationships between the two communist parties in a territory populated by two ethnic communities that the two interested states attempted to annex. Given the fact that the Communist Party of Slovenia/Yugoslavia and the Italian Communist Party either led or belonged to the group of political organisations that participated in the liberation struggle, their ties and co-operation had profound implications. The fundamental dilemma emanated from the relation between the national and the social and/or class structures, and both had to take into account their domestic situations, too. Putting into the foreground the solution of the Slovene national issues, the Communist Party of Slovenia managed to attract the Slovenes living in Venezia Giulia, and by emphasising the socialist revolution and close ties with the Soviet Union won also the sympathies of Italian workers in this province who thus opted against the orientation of their own Italian Communist Party.

UDK 329.15(497.12)Informbiro»1948«

Aleš GABRIČ, M.A., Assistant, Institute of Recent History, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (engl., engl.)

THE COMINFORM AND ITS SUPPORTERS IN SLOVENIA

The author examines the number of Cominform supporters in Slovenia, their social background, and the impact of the then political atmosphere in Yugoslavia on the attitude of authorities towards them. In view of traditional ties with the West, the Cominform caused less problems in Slovenia than in the rest of Yugoslavia, hence the neglect towards the issue in the Slovene historiography until now.

UDK 325.3(=863)(497.113)»1946«

Zdenko ČEPIČ, dr., asistent doktor, Inštitut za novejšo zgodovino, SLO - Ljubljana, Kongresni trg 1
Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (angl. angl.)

NASELJEVANJE KOLONISTOV IZ SLOVENIJE V VOJVODINI (Krajevni in socialno poklicni izvor kolonistov)

Kolonizacijo iz Slovenije v Vojvodino, izvedeno v okviru agrarne reforme po drugi svetovni vojni v Jugoslaviji, prikazuje avtor na osnovi arhivskega gradiva. Analizira popis 575 kolonističnih družin (2353 oseb), ki so se naselile do aprila 1946 v petih naseljih v Banatu na meji z Romunijo; ugotavlja od kod v Sloveniji so prišli in njihovo socialno oz. poklicno sestavo. Opozori tudi na obraten proces - vračanje v Slovenijo zaradi klimatskih in socialnih vzrokov.

UDK 338.98(497.12)»1958/1962«

Jože PRINČIČ, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (angl., angl.)

NACIONALIZACIJA NAJEMNIH ZGRADB IN GRADBENIH ZEMLJIŠČ NA OZEMLJU LR SLOVENIJE (1958-1962)

V razpravi avtor na podlagi arhivskega in drugega gradiva najprej obravnava vzroke, ki so pripeljali do nacionalizacije najemnih zgradb in gradbenih zemljišč na ozemlju FLRJ decembra 1958, nato pa analizira zakon o nacionalizaciji ter njegovo izvajanje in posledice v Sloveniji v letih 1959-1962.

UDK 341.222(497.1)(093)»1919«

Janko PLETERSKI, dr., akademik, redni univ. profesor v pokoju, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, SLO - 61000 Ljubljana, Novi trg 3

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (angl., angl.)

AMERIŠKA POROČILA IZ HRVAŠKE IN SLOVENIJE SPOMLADI 1919

LeRoy King je bil član misije ZDA, ki je zbirala podatke na ozemljih nekdanje habsburške monarhije. Od konca januarja do srede maja 1919 je bival v Zagrebu, odkoder je poslal 31 poročil, ki govorijo tudi o Sloveniji, med drugim o ponesrečeni ofenzivi slovenskih enot na Koroškem konec aprila 1919.

UDK 325.3(=863)(497.113)»1946«

Zdenko ČEPIČ, Ph. D., Research Assistant, Institute of Recent History, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (engl., engl.)

THE RESETTLEMENT OF SLOVENES TO VOIVODINA (The geographic, social and professional background of resettled Slovenes)

The author, using official records, analyses the resettlements from Slovenia to Voivodina implemented within the post-war agrarian reform in Yugoslavia. He examines a census of 575 families (with a total of 2,353 individuals) resettled by April 1946 in five villages in the Banat along the border with Rumania. Special attention is paid to their geographic and social or professional backgrounds as well as the reverse process - their return to Slovenia for both climatic and social reasons.

UDK 338.98(497.12)»1958/1962«

Jože PRINČIČ, Ph. D., Research Associate, Institute of Recent History, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (engl., engl.)

THE NATIONALISATION OF LEASED BUILDINGS AND CONSTRUCTION LAND IN THE TERRITORY OF THE PEOPLES REPUBLIC OF SLOVENIA (1958-1962)

On the basis of official records and other papers the author initially examines the reasons for which a nationalisation took place in the People's Republic of Slovenia in 1958 that affected a large number of leased buildings and construction land. In the second part an analysis is made of the nationalisation law and its implementation in the 1959-62 period.

UDK 341.222(497.1)(093)»1919«

Janko PLETERSKI, Ph. D., Academician, Retired Regular Professor, SLO - 61000 Ljubljana, Novi trg 3

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (engl., engl.)

AMERICAN REPORTS FROM SLOVENIA AND CROATIA IN THE SPRING OF 1919

Lieutenant LeRoy King was member of a US mission collecting data in the territories of the former Habsburg Empire. From the end of January to mid-May 1919 he had been staying in Zagreb from where 31 reports were sent, including those about Slovenia and the failed offensive attack of Slovene troops in Carinthia in April 1919.

UDK 323.1+329.15(497.1)»1923«

Jurij PEROVŠEK, dr., asistent doktor, Inštitut za novejšo zgodovino, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (angl., angl.)

O VOLJI PO NACIONALNI SUVERENOSTI (Ob sedemdesetletnici razprave o nacionalnem vprašanju v KSJ leta 1923)

V zapisu predstavlja avtor široko teoretskopolično razpravo, ki je o nacionalnem vprašanju potekala v glasilih legalne Neodvisne delavske stranke Jugoslavije od maja do decembra 1923. Opozarja, da je KSJ na osnovi te razprave opustila svoje prvotno unitaristično in centralistično stališče v nacionalnem vprašanju ter oblikovala svoj nov, jugoslovansko stvarnost priznavajoči nacionalni program. Ta program je terjal pravico samoodločbe vsakega jugoslovanskega naroda posebej, v vprašanju državne ureditve pa je odločno podpiral federativni državnopravni princip. Program je sprejela III. državna konferenca KSJ, januarja 1924 v Beogradu, na kateri je bila opredeljena skorajda vsa kasnejša narodna politika KSJ (ZKJ).

UDK 323.1+329.15(497.1)»1923«

Jurij PEROVŠEK, Ph. D., Research Assistant, Institute of Recent History, SLO - 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, 1-2, slov. (engl., engl.)

ON THE ASPIRATIONS TO NATIONAL SOVEREIGNTY (Seventy Years After the Major Debate on the National Question in the Communist Party of Yugoslavia of 1923)

The author outlines an extensive theoretical and political debate held on the national question in the press sponsored by the Independent Workers' Party of Yugoslavia, from May to December of 1923. The fact is stressed that on the basis of the resulting conclusions the CPY abandoned its original unitary and centralist views developing a new national programme based on the then Yugoslav realities. The programme insisted on every Yugoslav people's right to self-determination, and advocated a federal principle in matters of state organisation. The programme was officially adopted by the IIIrd state Conference of the Communist Party of Yugoslavia held in Belgrad in January 1924 that also defined practically all issues of the national policy subsequently followed by the Party.

